تاریخ حسن

جلد اول

در بیان جغرافیۂ کشمیر

مؤلفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

منصور حیدر راجہ

نسخیۃ

باہتمام

[illegible]

شائع

[illegible]

فہرست مطالب

بسم الله الرحمن الرحیم

سرنامهٔ عنوان سخن و دیباچهٔ بیان مدوّن بطغرائے غرای ستایش و ثنای شاهنشاه بے همتای حقیقی مزیّن و مجلّی است که تاریخ دیمومیّت سلطنت او از بدایت و نهایت معرّاست و کارنامهٔ قیومیت مملکت از استدلال دال مبرا خطبهٔ عظمت و جلال او "تؤتی الملك من تشآء، وتنزع الملك ممن تشآء، وتعزّ من تشآء، وتذل من تشآء" [1] بر منابر ادوار مذکور و مبیّن و سکهٔ سطوت و استقلال او "لمن الملك الیوم لله الواحد القهّار" [2] بر روی دنانیر ادوات روزگار نافذ و مزیّن. واقعات و حالات حکومت او بر صفحات اوقات مذکور و آثار و اخبار حکمت او بر اوراق اشجار و ازهار مسطور، فرامین و قوانین استحکام انتظامش در عالم کون و فساد هر دم ناسق و مکمل، و منشور امور مقدورات او بر افراد نوع مستطاع همیشه مسجّل و مستقبل، به یرلیغ بلیغ احکامات شهریاری او گرامیه

[1] قرآن کریم، سورهٔ آل عمران پاره ۳ ؛ [2] سورهٔ مومن پاره ۲۴ ؛

منزل مرسول و مشمول، و توقیع وقیع جہانداری اُو صحایف منزلہ اول مُعوّل و محمول "له الملك وله الحمد وهو علىٰ كل شئ قدير"[۳] نظم

تعالی اللہ شہنشاہِ جہان است — کہ ظلّ اُو ہمہ صاحب قران است
جہانگیران کہ اکبر در جہانند — چو عالم گیر از و شاہِ جہانند
شہنشاہیش دایم بے زوال است — قوی قیوم و قادر ذو الجلال است

حبذا پادشاہی است کہ بہ قوّتِ قدرت کاملۂ خود وسعت آباد مملکت دُنیا بہ ترصیص اساس نہ گنبد آسمان و بہ تنصیص آوان و ازمان مختلف الالوان کارگاہ نمایان بوفور وسعت و رفعت آراست و رونق و شگرف کاری آن بآرایش چراغانۂ ثوابت و طوارق تابندہ، و از نمایش قنادیل سیارہ درخشندہ تماشاگاہ شایگان بکمال خضارت و نضارت پیراست و پیکر کرۂ غبراء در کنار دایۂ آب و ہوا برضاعت چہار پستانِ[۴] ارکان و باغذیہ تاثیرات مختصۂ کواکب آسمان پروردہ ظلمت کدۂ آن از انعکاس انوار مشاعل تابندۂ نیّرین بہ انفکاک لیل و نہار روشن کردہ معسکرے بدیع معلق افراخت و موجب مقصود و مطلوب ارادت ذاتیۂ خود بر فرق آن بظہور موالید ثلثہ[۵] ممکنات و عسکر موجودات بانواع گوناگون و اقسام بوقلمون پیدا ساختہ غلغلہ "انی جاعل فی الارض خلیفة"[۶] در عالم بسیط انداخت و نوع انسان را بہ وفور مرحمت و احسان از جمیع موجودات اکلیل فاخرۂ "ولقد کرّمنا بنی آدم"[۷] بر سر نہادہ سر بہ آرای مسند خلافت و حکومت گردانید و کارگاہ دُنیا را

---

[۳] سورۂ تغابن پارہ ۲۸ ؛ [۴] چہار پستانِ ارکان کنایہ از عناصر اربعہ یعنی آب و آتش و خاک و باد ؛ [۵] جمادات و نباتات و حیوانات ؛ [۶] قران کریم سورۂ بقرہ پارہ ۱
[۷] سورۂ بنی اسرائیل پارہ ۱۵ ؛

باحداث بقاع و بلاد، امصار و مساکن و اسواق و اشیا و ما فیہا آرایش داد و
نمایش گاہ بظہور رسانید۔ نظم

شہنشاہیکہ تختش ہر مکان است | بہ مُلکِ آفرینش حکمران است
جہانداران دوراں شوکت اوست | پے تنظیم عالم حکمت اوست
بشاہِ خاوری اکلیل زر داد | ز تاثیرش بہ بحر و کاں گُہر داد
سکندر صارم از فرمان او آخت | ز مشرق تا بمغرب رایت افراخت
سلیمان را چو او تخت و نگیں داد | طیور و انس و جاں فرمود مُنقاد
از و خاقان چیں ایں قانتیں یافت | از و قیصر جہاں زیر نگیں یافت
بہ زار روس داد او کوس شاہی | تصلّف می کند از کج کلاہی
از و مورے چو تیمور جہاں شد | شبانی در زمان صاحب قِراں شد
جہانداراں کہ در دوراں سبب کرد | مطیع حکم سلطان عرب کرد

در نعت حضرت رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم

پیش کاہ پیش گاہ عظمت و کبریا، سر دائرہ بارگاہ جلالت و اعتلا،
مختار دولت العالیہ خافقین، کارگذار سلطنت محروسۂ کونین، مدار المہام
مملکت آفرینش، دیوان دفاتر دانش و بینش، منتظم ریاست مشمولۂ کون و
فساد، مہتمم ولایت آجلۂ مرجع و معاد، سپہ سالار عسکر ممکنات و موجودات،
سپہ دار لشکر مرئیات و مغیبات، مقدمۃ الجیش انبیا و مرسلین۔ تقدمۃ
العیش اولیاء و متقین، مبدع قوانین دین و ملّت، مخترع مضامین علم و حکمت
والی شارستان طریقت و تقویٰ، جالی اعیان معرفت و صفا، قاضی مقدمات
شریعت، قاضی مجملات حقیقت، شارع مترصدان عاصی، قامع متمردان فاسی،

کاسر اکاسرِ ظلام، ناصرِ عساکرِ اسلام، آقای قدسیان آفاق، پیشوائے سبّوحیان نہ رواق، خدیوِ جہاں کشا، حاکمِ قضا امضا، خازنِ مخازنِ شفاعت، مالکِ ممالکِ جلالت، مطاع و ملجأ عالم، متاع و مفخرِ آدم، قسیمِ بسیم الصفات، جسیم وسیم الحرکات، جنابِ مستطاب، طٰہٰ خطاب، یاسین القاب۔ لولاک شان، صاحبِ قرآن، خاتم النبین "وما ارسلناک الا رحمۃ للعلمین"[۸]

نظم

محمد کہ بر عالمش سروری است ... یلیواج از حضرتِ تنگری است[۹]

ز نورش مواد ہمہ کائنات ... ظہورش مراد از ہمہ ممکنات

بہارِ جہاں را بدایت ازو ... خزانِ زمان را نہایت ازو

بدیع البیان و فصیح اللسان ... شفیع جہاں و رفیع المکان

خور از چتر دارانِ درگاہِ او ... مہ از پاسدارانِ خرگاہِ او

خلافت گر خاص عالم پناہ ... حمایت گر امتِ پر گناہ

رفیعے جہاں راکشایش از وست ... شفیعے کہ مارا رہایش از وست

شرف بیں کہ در کشورِ کائنات ... نظیرش نہ دیدہ کس از ممکنات

خیابان او باغ ہفت آسمان ... بیابان او ساحتِ لامکان

چو دربان کیوان بر ایوان او ... سلیماں نگہبان بدیوان او

زداد ار مختارِ کل در جہاں ... باد وارِ فرماں دہِ سروراں

سزد نزل حق بر جنابش بردوام

علیہ الصلوٰۃ علیہ السلام

۸؎ قرآن کریم پارہ ۱۷، سورۂ انبیا ؏

۹؎ یلیواج و تنگری یعنی پیغمبر و خدا بزبان ترکیہ ؏

در مناقب خلفاء الراشدین و ائمہ معصومین رضوان اللہ علیہم اجمعین

خواقین بارگاہ عالیۂ رسالت، ارکین کارگاہِ نامیہ خلافت، طرفداران کشور ملت عالی، سپہداران عسکرِ امت غالی، متصدیان ممالک ناسوت، مقتدایان مسالک لاہوت، مستوفیان دیوان شریعت و تقوی، منہیان عرفان حقیقت و ہدی تاجداران کوکبہ فخامت، نامداران دیدبۂ شہامت، متولیان جنود مسعود اولیا، محتسبان وفور اتقیا، اعیان دودمان نبوت، اعوان خاندان فتوت، سرفرازان عسکر سپہ ابرار "والذین معہ اشداء علی الکفار"[۱]

رؤس نجابت نصوص متین ۔۔۔ فصوص فخامت شموس مبین
ہمہ مجتبے اتقیا رہنما ۔۔۔ ہمہ پیشوا مقتدا مہتدا
ظہیران امت بشیران دیں ۔۔۔ امیران ملت مشیران دیں
ازیشاں ہمہ تا بدور قیام ۔۔۔ سعید و رشید و حمید و ہمام
باں آل و اصحاب سلطان دیں ۔۔۔ فدا قرۃ العین کنم از یقیں
خصوصاً باں چار مہر جلی ۔۔۔ ابوبکر و فاروق عثمان علے
مصابیح امت مآب ہمہ ۔۔۔ مفاتیح جنت جناب ہمہ
ہمہ تاجداران ملک یقیں ۔۔۔ ہمہ پاسداران دنیا و دیں
ہمہ مہتر و بہتر و شاہ دہر ۔۔۔ ہمہ سرور و رہبر دیں ز دہر
ازیں جیش در عیش امت ہمہ ۔۔۔ کہ از کیش شاں یافت رفعت ہمہ

ہمہ ہادی راہ عین الیقین
سلام علی کلہم اجمعین

---

[۱] قرآن کریم پارہ ۲۶ سورہ محمد ﷺ

کوس فقت دار نواختن و علم مناقب پیر خود افراختن

تاجدار اورنگ صدق و یقین، جهاندار کشور دنیا و دین، آقای ابنای حقیقت، مقتدای اولیای شریعت، رہنمائے شب روان طریق وصال، پیشوای پیشوایان فضل و کمال، عقده کشای معاقد اشغال طریقت، اورنگ آرای ممالک اعمال و ولویت، مبشر بخطاب خالق بے چون۔ «الا ان اولیاء الله لا خوف علیهم ولا هم یحزنون»[11]

ولایت مآب و معلی جناب ملقب بالقاب شیخ شهاب[12]
علم سهروردست چون نام او بعالم بسیط است انعام او
ز فیضش شده بهره ور خاص و عام که کهف امان است و فخر انام
سبیل نجات و دلیل هدی کفیل عصاة و خلیل خدا
چراغ فلاح و سراغ رجا مراغ صلاح و ایاغ عطا
اساس شریعت ازو استوار رصاص طریقت ازو زرنگار
چراغ حقیقت ازو روشن است مراغ هدایت ازو گلشن است
معارف ازو نشر اندر جهان عوارف بود لمعهٔ نور آن[13]

---

[11] قرآن مجید، سورهٔ یونس پاره ۱۱ ؛ [12] مراد از شیخ شهاب الدین سهروردی رحمته الله علیه (متوفی ۶۳۲ھ) بانی سلسلهٔ سهروردیه است۔ بقول دکتور براون روایتے که شیخ موصوف بوجه میلان بفلسفه بحکم صلاح الدین ایوبی مقتول شده غلط است ؛ فی الحقیقت شخصے دیگر که همنام شهاب الدین سهروردی بود بامر سلطان مذبور بسبب الحاد و زندقه به قتل رسید۔ عوارف المعارف منسوب به شیخ موصوف است۔

[13] درین بیت بالفاظ معارف و عوارف مصنف بطریق ایهام کنایه از عوارف المعارف من تصنیف شهاب الدین سهروردی کرده است ؛

بسی غوث و اقطاب چوں ماہتاب
منور شد از تاب آں آفتاب

بسے اولیاء کف بداماں او
شدہ مست از جام عرفان او

از و شیخ حمزہ شدہ مقتدا[14]
بکشمیر زد رایت اہتدا

دریں ملک مملوک او شد تمام
اقاصی ادانی خواص و عوام

شدہ رہبر و سرور عارفاں
زدہ کوس سلطانی اندر جہاں

از و فیض باطن باہل سداد
رسد دمبدم تا بہ یوم التناد

نگارم اگر جود و الطاف او
نگنجد بصد دفتر اوصاف او

از و نام کشمیر والا شدہ
از و کوہ ماراں مطلّے شدہ

از و جدّ من[15] نور اسلام یافت
از و جان من در جہاں کام یافت

بدربار او از سگے کم ترم
ولے از نگاہش غضنفر فرم

بایں جیش پر عیش در روز حشر
الٰہی حسن را یکن بعث و نشر

---

[14] یکے از بزرگان دین و سر حلقہ صوفیائے کشمیر است۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری صاحب "واقعات کشمیر" در ۹۰۰ھ از کتم عدم بوجود آمدند۔ "خاص دہر" تاریخ ولادت شد۔ و در ۹۸۴ھ بتاریخ ۲۴ ماہ صفر المظفر واصل بحق شدند۔ شیخ بابا داؤد خاکی یکے از مریدان خاص آنحضرت در ابیات ذیل ذکر وصال ایشاں کردہ اند ؎

شیخ حمزہ مرشد والا گہر
فوت شد در بست و چارم از صفر

رفت اکمل یافت فضل کردگار
عاقبت در نہصد و ہفتاد و چار

[15] مراد از شیخ غازی الدین کول است کہ بتوجہ مخدوم شیخ حمزہ علیہ الرحمۃ دین اسلام قبول کرد۔ در زمانۂ کفر موسوم بہ گنیش دتا تریہ کول بود ؎

امّا بعد مخفی نماناد که این مخطی محذوف منهی ملهوف فجاجت و عبادت سیما حسن ابن عبدالرسول شیوا ساکن الاصل ضلع زدی مر شهر سرینگر کشمیر ستر الله عیوبهما و غفر ذنوبهما به خدمت ارباب فطرت و فطانت و اصحاب خبرت و رزانت متعرض و متصدر گردد که این ضعیف نحیف به علت قلت ممارست طبیعت و عدم مهارت انشاء و عبارت مستدعی این امر خطیر و متحمل پیغارهٔ اهل تعبیر نه بود. امّا به مقتضای الحاح و ابرام بعضے عظمائی نامی و جمعے از اصدقای گرامی که در اذعان فرمان ایشان عدولی کردن عین فضولی بود در تنسیم و ترقیم این رساله اتفاق انتساق افتاد. و بر وقت تقطیع لباس این عروس و هنگام افتتاح عنوان این منشور منصوص تهیهٔ تاریخ متقدمین برائے استدلال و استنباط حالات پیشین و تکشیف واقعات دیرین بلحاظ توثیق مضامین این نمیقه نگارین از بسکه الزم و متحتم بود بسعی بلیغ همگی سی جلد کتب تواریخ قدیم و جدید که متضمن حالات این گل زمین مبسوط بود دستیاب گشته به موضع تلفیق و تالیف آن متکفل و مستقصے ملاک این امر گردید۔

تاریخ وقایع کشمیر از ملا احمد[۱۶]، واقعات کشمیر از خواجه اعظم[۱۷]

---

[۱۶] دریں ایام این کتاب از نادرات است۔ امکان است که در عهد مصنّف نسخهٔ "وقایع کشمیر" موجود بوده و بعدهٔ ظاهراً از امتداد زمانه مفقود شد ؛ [۱۷] خواجه اعظم متوفی ۱۱۷۹ هجری۔ منشی اشرف علی استاد "دہلی کالج" در ۱۸۴۶ء ترجمه اردو واقعات کشمیر بنام "تاریخ اعظمی" شایع کردند و در ۱۳۰۳ھ بار اول در لاهور متن فارسیش جامع المطابع پوشید۔ غلام محمد و نور محمد ناشران کتب سرینگر کشمیر بار دوم متنش در سلسلهٔ مطبوعات نمبر ۱۸۰۵ چاپ سنگی نمودند ؛ مخطوطات قلمی این کتاب در کتابخانهٔ "رضا" رام پور موجود است۔ از آن جمله یک در ۱۸۱۴ء و دوم در ۱۸۴۲ء نقل شده است۔ یک نسخهٔ قلمی این کتاب در کتابخانهٔ موقوفه

بہارستان شاہی[۱۸] مشہور براز ہ ترنگ، تاریخ حیدر ملک چاڈورہ[۱۹]، نظام الوقایع مولوی محمد، تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو، تاریخ شاہنامہ[۲۰] محمد توفیق و سامی و شایق منظوم، تحقیقات امیری از امیر الدین پکلیوال، لب التواریخ[۲۱] از مولوی بہاؤ الدین، باغ سلیمان از میر سعد اللہ منظوم[۲۲]، مختصر التواریخ از ملا عبد النبی

عبد السبحان منہ دیگرے در کتابخانہ لٹن، جامعہ اسلامیہ علی گڈھ (ہند) موجود است۔ (فہرست مخطوطات قلمی نمبر ۴۲)؛

[۱۸] از نادرات است مصنف کتاب مذکور تاریخ کشمیر از ابتداء ازمنہ قدیمہ لغایت ۱۰۲۳ھ بیان نمودہ است۔ از ۹۸۶ھ بیان واقعات کشمیر را بالتفصیل بکار بردہ است (فہرست مخطوطات برٹش میوزیم نمبر ۸۲۴۲ و ۲۹۷ B وفہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس لندن نمبر ۵۰۷)؛

[۱۹] بقول صاحب "اقبالنامہ جہانگیری" ملک حیدر چاڈورہ عرصہ ۲۴ سال در ملازمت یوسف شاہ چک تاجدار آخرین کشمیر بود و در ایام جلاوطنی مؤخر الذکر بہ بنگال در جاگیر او ہمراہ آقا و ولی نعمت خود بودہ دامن رفاقتش از دست نداد۔ ملک حیدر مذکور شاہد عینی واقعہ قتل شیر افگن است۔

یک نقل کتاب (حصہ اوّل) در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمبر ۳۴ موجود است۔

کتاب مذکور بدو حصہ انقسام دارد۔ در تاریخ کشمیر از زمانہ قدیم تا عہد جہانگیر بیان شدہ است و در دوم خاندانہائے ہم عصر ایران و توران مذکور است مصنف خصصار احوال ہنود از "راجہ ترنگنی" تصنیف کلہن پنڈت اخذ کردہ است (فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس نمبر ۲۸۴۶ و نمبر ۵۱۰ وکتابخانہ برٹش میوزیم نمبر ۲۹۸ B وفہرست کتابخانہ پیرس میوزیم مخطوطات نمبر ۶۲۵ و تتمہ فہرست مخطوطات مرتبہ دکتور براؤن جامعہ کیمبرج و

تاریخ ادبی از مہجوریات و پنج مثنوی از سلیم و کلیم و خصالی و میر الہٰی و احسن در تعریف کشمیر، گلزار کشمیر[23] و گلاب نامہ از دیوان کرپا رام[24]، منتخب التواریخ[25]

کتابخانہ جامعہ آکسفورڈ نمبر ۳۱۶ و ۳۱۷ و کتابخانہ میونخ نمبرہ ۳۶۶ ؛

۲۰ رجوع کنید بہ "ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس" تصنیف پروفسور سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی لندن نمبرہ ۸۷۹ در احوال کشمیر و واقعات ملک گیری اکبر در کشمیر۔ نام کتاب "احوال کشمیر" درج است۔ فاں ہیوجل این را تصنیف رفیع الدین محمد بیان کردہ است ؛

۲۱ نقلے در کتابخانہ برٹش میوزیم تحت فہرست مخطوطات قلمی نمبرہ ۹۵۷ (A) موجود است

۲۲ فہرست کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۴۷ و فہرست کتابخانہ آصفیہ حیدر آباد دکن نمبرہ ۲۰۵ ؛

۲۳ از دیوان کرپا رام متوفی ۱۸۷۶ء مطبع کوہ نور لاہور ۱۲۰۰ھ ؛

۲۴ گلاب نامہ از دیوان کرپا رام بفرمائش مہاراجہ رنبیر سنگھ (م ۱۸۸۴ء) بطرز اکبر نامہ نوشتہ شد۔ از روئے واقعات تاریخی معتبر شمار نمی شود۔ از قصص و روایات عامہ مملو است۔ مصنفش ذکر ماخذ ہائے خود نکردہ است۔ کتاب مذکور در ۱۹۳۲ء بکرمی در مطبع سری رنبیر پرکاش جموں حلیۂ انطباع پوشیدہ است و در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمبرہ ۱۹۱ نسخہ موجود است ؛

دیوان کرپا رام مذکور از خاندان دیوان جوالا سہائے مدار المہام مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود و در قصبۂ ایمن آباد پنجاب سکونت داشت۔ بعد فوت پدر خود بعہد رنبیر سنگھ مدار المہام ریاست بود۔ در انشاء فارسی و علوم متداولہ مہارت نامہ داشت ؛

۲۵ بفرمائش عارف خاں نائب و دیوان صوبۂ کشمیر در ۴ سنہ جلوس شاہ عالم نوشتہ شد۔ نقلے در کتابخانۂ پیرس میوزیم نمبرہ ۶۲۸ بمع تتمۂ حالات تا ۱۸۴۷ء موجود است و یک در کتابخانۂ موقوفۂ عبد السبحان در کتابخانۂ لٹن جامعہ اسلامیہ علی گڑھ نمبرہ ۱۷ ؛

از نراین کول، مجموعہ تواریخ از بیربل کاچرو، تاریخ انگریزی از مسٹر لارنس صاحب[26] ناردرن باربار از مسٹر درو صاحب[27]۔ جغرافیہ عالم از ہنڈرسن صاحب، تاریخ فرشتہ[28]، ناسخ التواریخ، تاریخ رشیدی، واقعات درّانی، قصص الہند، واقعات ہند، گلدستہ کشمیر، جام جہاں نما، رنجیت نامہ، خرد افروز، مفتاح الارض وغیرہ موجب مطابقت و مقابلت یک دیگر در تصحیح و تصدیق حالات با قصے انعایات کوشیدہ قصص و حکایات غیر وثوق و اختلاف روایہ ترک دادہ ترتیب آں بر یک مقدمہ و چہار حصّہ منتظم گردید۔

مقدمہ

در تبیین بعضے حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین۔ حصّہ اوّل در بیان جغرافیہ کشمیر و کمیت و کیفیت حالات متعلقہ و متفرقۂ آں۔ حصّہ دوم در ذکر راجہای کامگار و سلاطین نامدار۔ حصّہ سوم در ذکر اولیائی بزرگوار و فضلائی تقوی شعار۔ حصّہ چہارم در بیان احوال شعرای بلاغت آثار

امّا در تنمیق این رسالہ چند چیز مشمول است :—

اوّل۔ بنا بر رعایت ابنا وقت از تدقیق عبارت و تثاقل الفاظ اجتناب

---

[26] کتابخانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۱۴ ؎

[27] مراد از "ویلی آف کشمیر"۔ کتاب مذبور در ۱۸۹۵ء چاپ شدہ است ؎

[28] "دی ناردرن بیریر آف انڈیا" از فریڈرک ڈریو، مطبوعہ در ۱۸۷۵ء باہتمام ایڈورڈ سٹینفورڈ، ۵۵ چیرنگ کراس، ایس۔ ڈبلیو۔ لنڈن ؎

[29] تاریخ فرشتہ از محمد قاسم ہندو شاہ فرشتہ ؎

[30] تصنیف ہرگوپال کول خستہ۔ کتاب مذبور در زبان اردو است۔ در ۱۸۸۳ء چاپ سنگی شدہ۔ فی الحال از نادرات است ؎

کردہ بعبارت سادہ و متر سلانہ نموذجے عام فہم، خالی از فتور مختصر مخل و عاری از قصور طول ممل مرتب گشت۔

دوم۔ بعضے نکات کہ در تذکرۂ راجہائی پیشین مشحون از اغراق و مبالغہ مروی بود اگرچہ ایراد آں محل پیغارۂ اہل تقریر است لیکن بنا بر چاشنیِ خاطر دوستان عجائب پسند ترک آں انسب نہ دیدہ من جملۂ آں بعضے نکات تسطیر یافت و برائے تنبہ و آگاہی آں علامت "قف" بر موقعۂ مبالغہ مرقوم شد تاکہ بینندگاں از مبالغہ و اغراق متنبہ باشند۔

سوم۔ ایں مجموعۂ مرسوم کہ بہ تاریخ حسن موسوم است در سنہ یک ہزار و سہ صد و یک ۱۳۰۱ از مکمن خاطر جلوۂ ظہور افروخت و ہنگام تلفیق آں سنوات مختلفہ کہ در تداول از منہ مشہور است بہ حساب جمل صغیر از خزینۂ خیال ہمچنیں ظہور یافت سنۂ ہجری تاریخ ملک ۱۳۰۱، سنۂ عیسوی تاریخ نوک ۱۸۸۴ کاشمیر، سنۂ بکرمی تاریخ سلاطین کشمیر ۱۹۴۱، سنہ کلجگ تاریخ بے نظیر در نظامت ۴۹۸۰ ولات کشمیر۔

چہارم۔ اکثر مؤرخان کشمیر از روی مکابرہ و استعلا کوس خود ستائی نواختہ علم تعصب و مفاخرت افراختہ از حقیقت اصلی انحراف ورزیدہ بہ نیاز مند موجب استکانت ذاتیہ تعصب و تفاخر و جانب داری شیوۂ خود نگذاشتہ در حفظ مراتب و رعایت ہرکس پرداختہ ہیچ کسے را خراش خاطر ننمود۔

پنجم۔ تاریخ راجہ ترنگنی کلہن پنڈت کہ اصل الاصول تواریخ کشمیر بزبان سنسکرت مشہور است ترجمۂ فارسی آں بہ علت انقلاب و استکناب جہلا تصحیف و تحریف یافتہ بود، نیاز مند ترجمۂ خود با اصل نسخہ مقابلہ

نموده تحریف کلمات و اغلاط به قلم تصحیح آراسته مضامین غیر مفید بعلت طوالت محذوف نمود۔

ششم۔ بعضی از اذکار راجها که کلهن پنڈت بعدم وثوق اخبار ترک داده بود موجب ترجمهٔ رتن پوران درین رساله اندراج پذیرفت۔

هفتم۔ در مطابقت سنین مشهوره هیچ کسی از مورخان پیشین پرداخت نه کرده بود۔ این هیچ مدان بکمال عرق ریزی تطبیق سنهٔ هجری و عیسوی و بکرمی وغیره نموده درین نسخه درج نمود۔ والله الموفق والمعین

مقدمه

"در تبیین بعضی حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین و تشریح افلاک"

بدان که علمای متقدمین یونان نه طبق افلاک ثابت کرده اند که در ضمن هر یک طبقهٔ آسمان چند طبقهٔ دیگر مرکوز است و تمامی آسمانها همیشه در گردش می باشند و پیوسته اند باهمدیگر بغیر فصل مانند کره های عناصر همچنانکه کرهٔ هوا ملفوف است بر کرهٔ زمین و آب از هر جانب و کرهٔ نار حاوی است بر کرهٔ هوا کذالک آسمان اوّل پیچیده است بر کرهٔ نار و فلک دوم محیط است بر آسمان الی آخره و تمامی افلاک مدور بشکل کروی مانند بیضه و زمین درمیان آسمان به مثال زردی بیضه است۔ هشت آسمان همیشه دور میکنند از مغرب بطرف مشرق و آسمان نهم مخالف دیگر افلاک گردش می کنند از مشرق بطرف مغرب که آسمانهای ماتحت خود را با کرهٔ نار بالقسر با خود می گرداند۔ علمای اسلامی همگی مخصوص می دارند هفت طبقهٔ آسمان ها و فلک هشتم را کرسی و نهم را عرش می نامند۔ اما کرویت افلاک و نه بودن فصل درمیان دو آسمان ثابت نمی دارند۔ و گردش آسمان را قایل اند۔ حکما هر یک آسمان را

دو قطب وہمی لازم می دارند و قطب آں نقطہ مفروضہ را گویند کہ چوں جسم کروی دور می کند۔ آں نقطہ بجائی خویش قایم باشد۔ بنا برآں ہر یک آسمان را دو نقطۂ متقابلہ غیر متحرک ضرور یست پس در ہر آسمان قطبے بطرف شمال و قطبی بجانب جنوب لازم می آیند۔

تخیل در تعیّن سبع سموات

بدانکہ ہفت آسمان متضمن است بر چند طبقۂ دیگر و جملۂ آن منقسم است بر سہ قسم۔

قسم اوّل۔ فلک حاوی یعنی وے محیط می باشد و مرکز او کرۂ زمین است۔

قسم دوم۔ محیط است بر عالم امّا زمین مرکز اونیست و آں را فلک الخارج المرکز می نامند۔

قسم سوم را فلک التدویر نام کردہ اند و آں محیط عالم نیست بلکہ در ضمن فلک واقع است در وسط مخصوص بالجملہ ہر طبقہ را فلک می نامند مجازاً و جملۂ ایں ہا موسوم اند بہ فلک کلّی و فلک ہشتم و نہم غیر ایں ہا است۔ بداں کہ در ضمن فلک کلّی کہ طبقات دیگر مرکوز اند ہر یک را گردش خود مختلف دارد و گردش تمامی آسمان ہا بمانند۔ رحیٰ باشد یعنی مثل آسیا برسرما می گردد و یا دولابیکہ مانند دولاب حرکت کند و یا حمایلے حرکت رحوی بنظر سکّان تحت اقطاب بود و حرکت دولابی نظر سکّان

۵ؔ۔ تصور نہ افلاک اعتقاد مذاہب مختلف است۔ امّا نزد علماء سائنس آسمان منتہائے نظر را می گویند۔ نزد ایشان نیلگونی کہ ما مشاہدہ می کنیم عبارت از بخارہائے آبی است کہ ہمیشہ در کرۂ ہوائی مجتمع می باشند۔ جامع اللغات اردو جلد ۲ مولفہ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور

خط استوا و حرکت حمایلی نظر سکان اقلیم متوسط بین دو سمت۔

بدانکہ حرکت فلک التدویر بہ نسبت ہر فلک مختلف است گاہے بر طبق فلک کلی متحرک شود گاہی مخالف آں۔ ازاں جملہ بعضے بسرعت گردند بعضی باہستگی بالجملہ فلک التدویر قمر اسرع الحرکت است از کردۂ فلک التدویر آسمانہای دیگر۔ لہذا قمر را بیک فلک میگویند کہ فلک تدویر ماہ در چہاردہ روز دورہ تمام کند۔ آسمان اوّل۔ کہ آں را آسمان دنیا و فلک القمر میگویند در یک ماہ دورہ تمام می کند۔ دوم فلک العطارد۔ قریب یک سال دورہ تمام می کند۔ سوم فلک الزہرہ کہ دریک سال دورہ ختم مے کند۔ چہارم فلک الشمس دریک سال دورہ تمام مے کند۔ پنجم فلک المریخ کہ دریک سال و دو ماہ دورہ تمام می کند۔ ششم فلک المشتری کہ درعرصۂ دوازدہ سال یک دورہ تمام می کند۔ ہفتم فلک الزحل است و او بسی سال دورہ تمام می کند۔ بالا گفتہ شد کہ ہر فلک علوی محیط ماتحت خود است و آنچہ از تعین مدت دورہی واحد ذکر یافت بنا بر حرکت طبیعی آنہاست ورنہ بسبب گردش فلک الافلاک جملہ آسمانہا را دریک شبانروز بطرف مخالف حرکت آنہا بالقسر دورہ تمام می گردد چنانچہ گفتہ شود۔

تشریح آسمان ہشتم کہ آں را فلک البروج و فلک الثوابت و بقول اہل شرع کرسی خوانند۔ حرکت طبعی وے مثل آسمان ہائے دیگر از مغرب بہ مشرق است گفتہ اند درسی و شش ہزار سال دورہ تمام مے کند و تمامی ستارہ غیر از سبع سیّارہ دریں ثابت اند۔

اکنوں بداں کہ حکما ایں فلک را دوازدہ حصہ متساوی کردہ اند و آں را دوازدہ برج می نامند طول ہمہ برج بسمت شمال و جنوب

باشد عرض آنها بناحیهٔ مشرق و مغرب یعنی از قطب شمالی تا قطب جنوبی
راستا راست هر برج رسیده بمشابهٔ قاشهای خربوزه پس هر برجے
به سی قسم منقسم می شود و هر قسم را درجه خوانند پس فلک البروج سی
صد و شصت درجه باشد و در هر برجے از اجتماع چند ستاره شکلے
از اشکال واقع است آن برج بهمان شکلے مسمے شد چون حمل[۱]، ثور[۲]،
جوزا[۳]، سرطان[۴]، اسد[۵]، سنبله[۶]، میزان[۷]، عقرب[۸]، قوس[۹]، جدی[۱۰]، دلو[۱۱]
حوت[۱۲]. بزبان هندی میکه[۱]، بکه[۲]، متهن[۳]، کرک[۴]، سنگه[۵]، کنیان[۶]، تلا[۷]،
درچک[۸]، دهن[۹]، مکر[۱۰]، کونب[۱۱]، مین[۱۲]. این که میگویند که فلان ستاره در
فلان برج رسید معنی آن باشد مثلاً وقتیکه آفتاب در برج حمل می
آید پس آن وقت خطی مستقیم وهمی از آفتاب کشیده آسمان ها را قطع
کرده بفلک البروج می رسانیم در برج حمل برابر افتد گوئیم آفتاب در
حمل است و دیگر نظاهر است سیاره ها در آسمان هائے ما تحت اند. و وقوع
این ها در فلک هشتم امکان ندارد. و این فلک را نیز دو قطب است و
درین محل اتفاقاً دو ستاره نیز واقع است در شمال و جنوب چنانچه قطب شمالی
مشاهده می شود. اما قطب جنوبی بر سکان اهل شمال مخفی است. چنانچه
ربع مسکون در ناحیهٔ شمال واقع است و سمت جنوب به تمامه در آب.
فیما بین قطبین خطے تصور باید کرد که از مشرق تا بمغرب متساوی بگذرد
و آن دایره را منطقة البروج گویند.

آسمان نهم مسمّی است بفلک الافلاک و فلک الاطلس و فلک الاعظم و
حرکت وی برخلاف حرکت آسمان هاي دیگر است یعنی از مشرق بمغرب
در غایت سرعت حرکت در یک شب و روز دوره تمام می کند و او همه

افلاک را بالقسر با خود حرکت می دہد پس دورۂ قسری آسمان ہای دیگر نیز بمتابعت او در یک شبانروز می شود۔ ہر چند کہ دور طبیعی آن ہا بر ضد این حرکت است چنانچہ گذشت۔ درین فلک ہیچ ستارہ نیست لہذا آن را اطلس خوانند۔

اکنوں دریابند کہ محیط حقیقی ہمیں فلک است و زمین بمثابۂ مرکز است در وسط حقیقی آن۔ چوں ہر فلک را دو قطب ضروری است درین جا نیز فرض کنند یکے بہ سمت شمال دوم بطرف جنوب در مقابل آن۔ و فیما بین قطبین خطے تصور کنند کہ در سایر فلک گذشتہ باشد از مشرق تا بمغرب۔ و این خط موہومہ را دائرہ معدل النہار[۳۲] گویند و منطقہ خوانند مثلاً کرۂ فلک مذبور را دو کاسہ فرض کنند شمالاً و جنوباً و در وسط حقیقی ہر کاسہ نقطہ قطبی ثبت سازند و ملتقای این دو کاسہ متساوی المقدار دائرہ معدل النہار تصور نمایند و حکما این فلک را بہ خیال خود محدود خوانند و گویند ما ورائے این نہ خلاست نہ ملا۔

بیان کیفیت زمین و سیارہ۔

بدانکہ حکما را در وضع آن اختلاف ست بعضے گویند بر شکل نیم کرہ است بر آب استادہ و بعضے گویند بر ہوا قایم است و بر شکل سپر است

۳۲ہ۔ خط معدل النہار دائرہ ایست کہ تنصیف عالم می نماید از مشرق تا بمغرب چوں سر آفتاب برین دائرہ واقع گردد در جمیع نواحی تقریباً روز و شب برابر می شود مگر در عرض این تعیین برابر نمی شود آفتاب در سال بدو مرتبہ برین دائرہ سیر می کند ؛

و زمین ہمیشہ قایم است و آسمان متحرک۔ امّا اکثرے از قدما و جمہور دانایان فرنگ بر آنند کہ کروی است بمشابہ زردی بیضہ در وسط ہوا واقع ہمیشہ متحرک است بحرکت دولابی۔ تبدل کہ در اجزائے فلکی نسبت بخودے بینیم بنا بر انتقال ارض است۔

پوشیدہ نماند کہ ارض سہ طبقہ است یکے آں کہ نزد ما است و وے مرکب است باب و ہوا۔ دوم آں کہ زیر آنست و وے مرکب است باب نہ بہوا۔ سوم آں کہ قریب بمرکز است و وے بر صرافت و بساطت است و آب در آں جا نمی رسد۔ درحالیکہ زمین بمشابہ نقطہ ایست در دائرہ فلک و چوں وے در وسط سما واقع شد، در محاذی معدل النہار و منطقۃ البروج ہماں ساں خطے بر وسط زمین فرض می کنند و ایں خط مفروضہ را خط استوا[1] می نامند بنا بر استوا آنچہ دریں جا شب و روز ہمیشہ برابر می باشد۔ بہ وقوع خط استواء زمین را دو حصّہ فرضی می شوند شمالی و جنوبی و ایں دو حصّہ بمشابہ دو کاسہ باشد کہ لبہائی ہر دو باہم پیوستہ بود و ملتقای آں ہا خط استواء ست و در وسط حقیقی دو کاسہ دو نقطۂ متقابلہ تصور نمودہ اند۔ شمالاً و جنوباً و ایں ہر دو نقطہ را قطب زمین می خوانند مجازاً و از جملۂ کرۂ زمین سہ ربع در آب غرق است و یک ربع مکشوف کہ آں را ربع مسکوں نامند و ہفت اقلیم و جز آن جاہا و خرابہا درہمیں محصور است۔

[1] خطیست موہومی کہ یک سر آں بمشرق و سر دیگر بمغرب کہ حکما در عین محاذات دائرہ معدل النہار بر وسط زمین فرض کنند بہ نہجیکہ اگر دائرہ معدل النہار قاطع عالم شدہ زمین را باہم قطع نماید پس زمین از جائیکہ قطع شود ہمانجا خط استواء ست؛

تقاضای طبیعی آں است کہ آب بر جمیع اجزائی زمین محیط می شد و حایل می گشت میاں ہوا و زمین۔ لیکن چوں کشف بعض زمین جہت ظہور مرکبات درخواست بود، خالق الخلق حیلۂ برانگیخت تا آب در بعض اجزائی زمین در آید تا کہ زمین از یک جہت مکشوف باشد۔ و حیلہ آں بود کہ کواکب را تاثیر بخشیدہ است کہ بقوای خود بعض عناصر را گرم می کند و بداں سبب عنصر متبخر و مندخن مے شود۔ پس ہر گاہ بعض اجزای زمین گرم شود و متصاعد گردد دخان شدہ آں قدر از اجزائی زمین کاواک[*] می نماید زیرا کہ زمین سیال نیست تا جبر نقصان تواند کرد۔ ازاں کہ آب طالب جہت مرکز است بالطبع بداں جایگاہ خالی در زمین می در آید آب کہ در خلل زمین می در آید مستحیل بارض می گردد و باز چوں در اجزای زمین بہ سبب تدخن فرج می افتد دیگر آب در آں جا می در آید و روئی زمین مکشوف ماند بصنعت الہٰی۔

حرکت روزانۂ زمین۔

بقیاس حکمای متاخرین ثابت آں است کہ آسمان قائم است و زمین بر محور خود ہمیشہ دورے کند و انسان و جمیع حیوانات و امصار و نباتات و سمندر وغیرہ اشیا را بالقسر با خود حرکت میدہد و در عرصہ ۲۴ ساعت یک دورہ تمام می کند۔ ازیں گردش شب و روز پیدا می شود۔ چوں آں حصہ زمین کہ محل سکونت ماست محاذی آفتاب گردد، بر ما روز پیدا میشود۔ چوں آں حصہ منقلب گردد بر ما شب ہویدا گردد۔ مثلاً یک سیب بمقابلۂ چراغ آویزاں می گذاریم حصہ کہ مقابل چراغ باشد، روشن میشود۔ و حصہ خلف آں تاریک

[*] تہی و خالی

می ماند۔ بدینسان حصۂ زمین کہ مقابل آفتاب می باشد، روشن میشود۔ و حصۂ پسین زمین کہ پرتوِ آفتاب بران نمی تابد تاریک می ماند۔ پس حصۂ زمین کہ از ما بطرف مشرق واقع است آں حصہ را اوّلاً بہ شعاع خود آفتاب روشن همی کند و مارا طلوع آفتاب از افق بنظر می آید چونکہ لحظہ بلحظہ ما مقابل آفتاب میشویم و آفتاب سمت الرأس اوج می کند، دوپہر می شود۔ پس بحرکت زمین آں حصہ کہ بر سر آں می باشیم بطرف مشرق رجوع کند و آفتاب بجانب مغرب گراید بما معلوم می شود کہ خورشید در مغرب غروب میکند۔ فی الحقیقت آفتاب غروب نمیکند لیکن ما بسبب گردش زمین بطرف مشرق می رویم۔ آفتاب از ما غائب گردد موجب آں ظلمت پدید می آید۔ ایں حرکت را حرکت روزانہ میگویند۔

حرکت سالانۂ زمین

زمین را بغیر از حرکتِ روزانہ حرکتِ سالانہ دیگر است یعنی گرد آفتاب در سال تمام یک دورہ ختم می کند۔ پس ازیں حرکت تغیر و تبدلِ موسمہا پیدا می شود۔ زمین بحرکت خود گرد آفتاب یک دایرہ پیدا می کند کہ آں را مدار ارضی گویند۔ در ماہ دسمبر یعنی پوہ[۳۴] زمین بفاصلہ نہ کرور و پنجاہ میل از آفتاب بعید می نماید۔ و در ماہ جون یعنی ہاڑ[۳۵] از اں جا کہ در ماہ دسمبر می باشد نوزدہ کرور میل دور تر گردد۔ پس ایام سال سی صد و شصت و پنج یوم و پنج ساعت و ۴۸ لحظہ ۴۸ پل مقرر میشود۔ حکمائے فرنگ ساعات مذکورہ تا سہ سال از حساب خارج می دارند در سال چہارم در ماہ فروری یک روز زیادہ می کنند۔

۳۴۔ "پوہ" نام ماہ ہندی۔ ۳۵۔ "ہاڑ" نام ماہ ہندی۔

تغیّر و تبدیل موسم ہا

قطب شمالی زمین با قطب شمالی آسمان ہمیشہ مقابل می باشد۔ محور زمین بر سطح مدار ارضی بیک طرز خاص منحرف واقع است بہمیں سبب در موسم ہا تغیّر و تبدیل میشود۔ چہ بسبب انحراف محور زمین و مدار ارضی ششماہ زمستان در نصف کرۂ شمالی از گردۂ نصف حصّہ جنوبی سردی زیادہ ترمی باشد و ششماہ تابستان در حصّہ جنوبی از گردۂ حصّہ شمالی حرارت افزوں گردد۔ و در ششماہ روز ترقی می کند۔ و در ششماہ شب قطب شمالی کہ قریب ماست در موسم زمستان مقابل آفتاب نمی باشد موجب آں آفتاب وقت دوپہر از سمت الراس پائین می ماند۔ شعاع آں بر حصّہ شمالی منحرف می افتد۔ بہ سبب آں دراں وقت بر حصّہ شمالی سردی می باشد و شب ہا دراز و روز ہا کوتاہ۔ برعکس آں چوں قطب شمالی مقابل آفتاب میشود درآں ایّام تابش آفتاب برما عموداً یعنی برابر واقع میشود۔ بہمیں سبب دراں ایّام گرمی موسم یافتہ می شود۔ زمین گرد آفتاب در یک پل ۳۶ ؎ میل مسافت قطع می کند و بہ سبب گردش محوری زمین لندن در یک منٹ ۱۰۳ میل دور می کند۔ زمینی کہ قریب قطب شمالی است بطئی الحرکت است و زمین خط استوا سریع الحرکت۔

محیط دائرہ زمین

یک خط وہمی کہ از مشرق تا بمغرب راست ار است کشیدہ می شود آں را قطر زمین می گویند۔ مسافت آں ۷۹۱۲ است و محیط

۳۶؎۔ محذوف در اصل نسخہ ۔

کرۂ زمین ۲۴۸۵۶[37] میل۔ اگر یک ریل گاڑی[38] بحساب فی ساعت بیست و پنج میل مسافت گرد زمین می گردد پس در عرصۂ بیست و چہار روز گردِ زمین دورہ تمام کنند۔

آفتاب

بدانکہ آفتاب از کرۂ زمین دوازدہ لک و پنجاہ ہزار درجہ وسیع و کلان[39] است و سہ لک و پنجاہ ہزار مرتبہ ثقیل و تا مدت بیست و پنج روز بر محور خود دورہ تمام کنند۔ و نہ کرور و بیست لک میل از کرۂ زمین بعید می نماید[40] و موجودات سفلی و اجرام علوی را از تاثیرات آں بسیار فوائد عائد میشود خصوصاً موالید ثلاثہ را تاثیراتِ حدّتِ آں ضروریست۔ آفتاب بموجبِ طاقت کششِ خود زمین را مانندِ سنگ فلاخن معلق گرفتہ است۔ چہ ہر گاہ کسے در جوفِ فلاخن سنگے نہادہ بکمالِ زور گردش می دہد، سنگ مذکور مطلقاً از فلاخن جدا نمی شود۔ وہمچناں زمین از گردۂ سنگِ فلاخن بہزار چند تیزی گردِ آفتاب دورہ کنند و از آفتاب یک جو دور نمی شود و نزدیک آفتاب یک ذرہ نمی آید۔ بباعث اینکہ آفریننده حقیقی ہر یک شي را بمقدار مادہ خاصیتے بخشیدہ است کہ یک چیز چیز دیگر را بہماں خاصیت کشش

---

[37] صحیح آنست کہ قطر زمین ہشت ہزار میل و محیط او بست و پنج ہزار میل است۔ جامع اللغات اردو حصہ بیستم در بیان زمین۔ [38] مراد از کالسکۂ بخار است۔ [39] بدانکہ کردہ آفتاب از زمین بحساب کہ حسن گفتہ سی و یک ادب و بیست و پنج کرور میل کلاں تر می باشد۔ لیکن این اندازہ مخالف جمہور علما و جغرافیہ داں است۔ صحیح اینست کہ محیط آفتاب ہشت لک و شصت و چہار ہزار میل است۔ [40] برصفحہ ۲۳ باید دید۔

می کند چنانچہ کاہ رُبا و آہن ربا وغیرہ بہمیں خاصیت آفتاب کرہ زمین را باستعداد کشش مادۂ خود ہمی کشد و زمین بزور مادۂ خود از آفتاب دور رفتن می خواہد بہمیں سبب مقدور نیست کہ زمین با آفتاب نزدیک شود و اصلا نمی تواند کہ دور تر گردد۔ بلکہ از روئے کشش گِرد آفتاب می گردد۔ وقتیکہ ماہتاب درمیانِ زمین و آفتاب حائل می شود، کسوفِ آفتاب واقع گردد۔ فقط۔

ماہتاب

بدانکہ قطر ماہ ۲۱۴۰ میل تصور کردہ اند۔ و از کرۂ زمین دو لکھ و سی و ہفت ہزار میل دور است و کرۂ ماہ بذات خود روشن نیست بلکہ بانعکاس شعاع آفتاب روشن مے شود۔ درحالتے کہ قمر ہمیشہ گرداگرد زمین می گردد۔ موجب آں رویِ ماہ ہر روز برابر بنظر نمی آید چنانچہ درحالت بودن ہلال ماہتاب بمقابلۂ زمین می آید موجب آں رخ تابندۂ او از ما منحرف گردد و درحالت بودن قمر خلف زمین می باشد رخ تابندۂ او برما مقابل می شود۔ و در دو ہفتہ اوّل قمر از محاذی زمین بطرف خلف می رود موجب آں روز بروز روشنی او ترقی پذیرد و در دو ہفتہ دوم کرۂ قمر از خلف زمین سمت مقابل می آید موجب آں رخ تابندۂ او روز بروز بے نور گردد و بہ سبب گردش ماہتاب آب دریایِ محیط بجوش می آید

ف ۴۰ بُعدِ آفتاب از زمین نود و دو کرور و ہشتاد و سہ لکھ میل می باشد و آنکہ حسن گفتہ، روایات متداولہ آں زمان است ؎

کہ مد و جزر[41] آں واقع میشود و نیز وقتیکہ درمیان آفتاب و ماہتاب زمین می آید خسوف ماہ واقع گردد۔

عطارد۔ سہ کرور و پنجاه لک (۳۵۰۰۰۰۰۰) میل از آفتاب بعید است[42] و انسان را چنداں بنظر نمی آید۔

زہرہ۔ شش کرور و شصت لک (۶۶۰۰۰۰۰۰) میل[43] از آفتاب دُور است و با کرۂ زمین نزدیک بنا براں از ستاره ہاي دیگر روشن تر بنظر می آید۔

مریخ۔ سیزده کرور و نود لاکھ (۱۳۹۰۰۰۰۰۰) میل[44] از آفتاب دُور است و رنگ سرخ دارد۔ امّا بذریعہ دوربین داغہائی بسیار بر سطح آن معلوم میشود و حکما داغہاي سیاه را زمین و داغہای سفید را برف تصور ہمے کنند

مشتری۔ چہل و ہفت کرور و شصت لک میل از آفتاب بعید است و یک ہزار و سہ صد مرتبہ از گردہ کرۂ زمین کلان و سہ صد درجہ گراں و چہار ماہتاب شامل اوست[45] حوالیی آن حلقۂ بسیار

---

[41] معمول است کہ اول ہر یک ماه قمری آب دریائے محیط بسبب گردش مہتاب جوش می زند و از قرارگاه خود بالا عروج می نماید آنرا "مد" گویند و در دو ہفتہ آخر کہ ماه درمحاق باشد آب دریائے مذبور فرو می رود۔ و در ایّام تحت الشعاع بر کنارۂ اصلی قرار گیرد آنرا "جزر" گویند ؛

[42] صحیح اینست کہ سہ کرور شصت لک میل از زمین دور است۔

[43] فاصلۂ صحیح اش از آفتاب شصت و ہفت کرور می باشد۔

[44] فاصلہ اش از آفتاب چہارده کرور و پانزده لک میل است و از زمین ۳½ کرور میل۔

[45] صحیح چہل و ہشت کرور و سی لک میل است۔ قطرش بقول صاحب جامع اللغات اردو ۸۶۵۰۰ میل و مشتمل بر ہشت ماہتاب است ؛

درنظر می آیند۔

زحل ہشتاد و ہفت کرور و بیست لک میل (۸۷۲۰۰۰۰۰۰) از آفتاب دور است[۴۶]۔ و ہشت ماہتاب گرد آں روشن و بر سطح آں چہار حلقہ بہ نظر می آیند۔ ازاں جملہ سہ حلقہ روشن است و یک حلقہ تاریک فقط۔

ستارۂ دُمدار۔ ہفتاد و شش کرور میل با آفتاب بعید است و چہار ماہتاب شامل اوست فقط[۴۷]

نیپٹون۔ دو ارب و ہفتاد و پنج کرور میل از آفتاب دور است و ہمرہ آں دو ماہتاب بنظر می آیند و در ۱۸۴۶ء ظاہر شدہ است فقط[۴۸]۔

اجرام سیّارات۔ بداں کہ سیّارات ہم مثل زمین گرد آفتاب می گردند۔ و گردش آن ہا نیز مانند زمین ہمیشہ بر محور خود می باشد۔ شک نیست کہ درمیان سطح سیّارات مثل زمین موسم ہا خواہند بود۔ شاید کہ در بسیار سیّارہ ابر و باران ہم می تواند بود۔ و بر نہ بودن آبادی درمیان سیّارات چیزے وجہ معقول معلوم نمیشود۔ احوال آفتاب و سیّارات ازیں مثال بہ خوبی واضح گردد۔ مثلاً درمیدان وسیع یک کرہ کہ قطر آں دو فٹ باشد آفتاب

---

[۴۶] صحیح دوری او از آفتاب ہشتاد و ہشت و شصت لک میل است و مشتمل بر نہ ماہتاب است۔

[۴۷] مطابق ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری سیارۂ دُمدار نام یک ستارہ نیست بلکہ مختلف سیارہا است کہ مشہور بایں نامست۔ و ہمیں است کہ فاصلۂ ہر یک از زمین و آفتاب مختلف است برائے تفصیل رجوع کنید بکتاب مذکور

[۴۸] نیپٹون را ایسٹرن نیز می گویند۔ بمطابق نوشتہ ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری فاصلہ صحیحش از آفتاب دو ارب ہفتاد و نہ کرور و بیست لک می باشد۔ ستارۂ مذکور را گال نامی یک عالم فرانسیسی بتاریخ ۲۳ ستمبر ۱۸۴۶ء دریافت کردہ است ؛

مقرر کنیم و دُور تر ازاں بفاصله ۲۸ گز یک دانهٔ خردل عطارد گذاریم و بفاصلهٔ پنجاه و دو گز یک دانه مونگ زهره قیاس کنیم و بفاصلهٔ ۷۲ گز یک دانهٔ مشنگ[۴۹] زمین تصوّر کنیم پس بفاصلهٔ یک صد و نه گز یک دانهٔ عدس مریخ خیال داریم۔ پس بفاصلهٔ دو صد گز برابر ذرّات ریگ سیّارات جدید میدانیم، پس بفاصله ۳۷۳ گز برابر سنگتره مشتری قیاس کنیم، پس بفاصلهٔ شش صد و هشتاد و چهار گز یک سیاه دانه را زحل بشماریم، پس بفاصلهٔ یک هزار و چهار صد و پنجاه و دو گز سیّارات دُمدار و ستاره های دور دست مقرر داریم۔

بیان سیّارات اندرونی و بیرونی

تمامی سیّارات بر دو قسم است۔ سیّارات اندرونی و سیّارات بیرونی۔ سیّارات اندرونی از گروهٔ اجرام بیرونی صغیر اند و همیشه گرد آفتاب دورهٔ خود جلد ختم همے کنند۔ در عرصه بیست و چهار ساعت بر محورات خود گردش می سازند۔ ازاں جمله همگی قمر بزرگ و شاندار است فقط سیّارات بیرونی بغایت کلان و عظیم الشان اند۔ گرد آفتاب باهستگی مے گردند۔ تقریباً در عرصهٔ ده ساعت بر محور هائے خود گردش می سازند۔ همراه آن ها قمر های متعدده است۔ بعلاوهٔ سیّارات مذکوره دیگر اجسام که آن ها را ذات الاذناب یعنی ستاره های دُمدار می گویند بگرد آفتاب می گردند گاهے قریب با آفتاب می باشند گاهے بعید۔ ازاں جمله بعضے تا سه هزار سال بنظر نمی آیند۔ بموجب نظام شمسی معلوم میشود که اجرام فلکیه به کدام تسلسل و انتظام

[۴۹] مشنگ بالضم و با کاف فارسی نام غله ایست سه گوشه برنگ سفید که بهندی اورا کوهساری گویند شمس اللغات ۱۲

گرد آفتاب می گردند۔

تشریح بحر محیط

پیرامون کرهٔ زمین بحر محیط که آن را دریای شور و سمندر می نامند از شش جهت محیط است و این بحر محیط بالذات واحد است عمق آن تا نهصد میل[۵۰] یافته اند۔ و زیاده ازان عمق نمی یابند۔ حکمای فرنگ آن را پنج حصه فرض کرده اند۔ حصهٔ اول که از براعظم جدید یعنی امریکه تا ملک فرنگستان و افریقه واقع است آن را بحر اوقیانوس و بحر اٹلانٹک نام کرده اند طول آن یک هزار میل عرض از سه هزار تا چهار هزار[۵۱]۔ حصه دوم که حایل است درمیان براعظم جدید و براعظم قدیم آن را بحر الکاهل و پاسفک سمندر میگویند۔ طول آن نهصد میل عرض دوازده هزار میل[۵۲]۔

---

[۵۰] درست نه میل است۔ و آنکه در متن اصل کتاب است غالباً از سهو کاتب شده است۔ در بحور دنیا عمق بحر الکاهل از همه زیاده است۔ و در نواح جزائر جاپان تا نه میل عمیق است ؛

[۵۱] نزد محققین بحر اوقیانوس جا بجا طول مختلف دارد۔ فاصله که مابین قطب جنوبی و قطب شمالی است هشت هزار میل تحقیق کرده اند و آنکه مابین گرین لینڈ و ناروے است نزد ایشان هشت صد میل است و این از تمام فاصله ها کم است تا مابین فلوریڈا در امریکائے جنوبی و مراکو در افریقائے شمالی طولش ۳۶۰۰ میل است و همین قدر فاصله مابین راس امید و لاپلاٹا است که بالترتیب در افریقهٔ جنوبی و امریکائے جنوبی واقع اند ؛ [۵۲] مثل بحر اوقیانوس بحر الکاهل نیز جا بجا طولش مختلف دارد۔ گویند که از مشرق تا بمغرب از چهل میل تا ۵۸۰۰ میل رسیده است۔ مابین تنگنائے بیرنگ که انجا براعظم امریکه و ایشیا متصل بیک دیگر می شوند فاصله اش چهل میل است و مابین کیلیفورنیا و چین این فاصله تا ۵۸۰۰ میل برسد و نزد علمائے جغرافیه فاصلهٔ مذکور درمیان کیوٹو در خط استوا و ملکا از ده هزار میل متجاوز است مختصراً اینکه علاقه ایکه بر او بحر الکاهل محیط است تخمینهٔ رقبه اش از پنج کرور تا ده کرور مربع میل است ؛

حصّہ سوم۔ کہ از حد افریقہ برآمدہ تا حد ہندوستان و ٹاپوئی* اسٹرل ایشیا حاوی گشتہ آں را بحر الہند می گویند۔ طول و عرض آں قریب شش ہزار میل۔

حصّہ چہارم کہ از قطب جنوبی تا حد مشرق محیط است بحر جنوبی خوانند۔

حصّہ پنجم۔ کہ از حد مشرق تا محاذی قطب شمالی از یخ منجمد گشتہ است۔ آں را بحر شمالی و بحر منجمد موسوم دارند۔ فی الحقیقت کیفیت حصّہ چہارم و پنجم بخوبی واضح نہ شدہ است۔ از حصص بحر محیط اکثر قطعات بحری درمیان سطح ربع مسکون داخل گشتہ اند آں را خلیج و بحیرہ می گویند چنانچہ بہ نفوذ خلیج بحر محیط سطح زمین را قطعات بسیار واقع شدہ اند کہ آں ہا بہ جزایر و ٹاپو مشہور اند۔ ازاں جا کہ درمیان سطح زمین حصّہ دوم بحر محیط کہ آں را پاسفک سمندر نام کردہ اند واقع است بنا براں کرۂ زمین را دو حصّہ می شود، حصّہ شرقی و حصّہ غربی۔ حصّہ شرقی موسوم است بہ گیہان کہن و ربع مسکون و براعظم قدیم۔ حصّہ غربی را دنیای نو و ارض جدید و امریکہ و براعظم جدید می خوانند۔

حقیقت اشاعت براعظم امریکہ

مؤرخان یورپ رقم طراز اند کہ از مبادی آبادی ربع مسکون سواد اعظم امریکہ از خبر عالمیان مکنون بُود بہ ہدایت ایزد بے چون و بہ نیروی خواہش افراد ذو فنون از مکمن غیب بمنصۂ ظہور بیروں آمدہ باعث مفاد افزوں گردید۔ ازبسکہ یافتن ایں دیار نادر ترین اعجوبہ روزگار است لہٰذا حقیقت آں بطریق اختصار ایراد کردہ شود۔

قریب عرصہ ۲۰۰ ا بکرمی مطابق سنہ ۱۳۰۶ھ[۵۳] برہمنو فی خالق اشیاء سنگ جاذبہ آہن ربا کہ بنام مقناطیس مشہور است بر ضمیر حکما القا گشتہ افراد نوع

* جزیرہ ۵۳۔ ملاحظہ کنند بر صفحۂ آیندہ

را باعث مفاد کثیر گردید ازاں جملہ حکمای یورپ بہ خاصیت مقناطیس آلۂ قطب نما ابداع ساختہ، و ازیں آلہ بہ جہات و اطراف رہنما گشتہ مردمان در سیاحت بحر محیط دلیر شدہ، بے محابا درمیان بحر محیط ہر سو شتافتند۔ برخلاف جہاز بانان پیشیں کہ آں ہا بہ خوف گم کردن سمت مقصود جسارت براندن مراکب در وسط دریا نمی نمودند پیوستہ ساحل را در نظر می داشتند۔ بعد دریافت خاصیت مقناطیس دو صد سال گذشتہ شخصے کلنبس[۵۴] نام

۵۳؎ تاریخ ابتدائی دریافت سنگ آہن ربا کسے را معلوم نیست۔ اگرچہ آرائے مستندہ معلوم میشود کہ سنگ مذکور اولاً در ملک چین دریافت شدہ است و از انجا غالباً براہ عرب در ممالک ادریا EUROPE آمدہ است لیکن از تحقیقات جدیدہ معلوم میشود کہ دعوئ چینیاں بر دریافت کردن مقناطیس دعویست بلا ثبوت زیرا کہ کتب ہائے قدیم ایشاں ہیچ دلالت بر وجود ایں سنگ ندارند۔ ہمچناں دعوئ حسن بر ابداع آلۂ قطب نما در سنہ ۱۳۰۰ع محل نزاع و بحث است زیرا کہ اولیں ذکر ایں آلہ بر السنۂ اہالی ادریا در قرن دوازدہم عیسوی رفتہ است و ایں نیز بر جدت وجود او ندارد۔ زیرا کہ آلۂ مذکور دریں وقت چیزے نو بشمار نرفتہ است۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینکا جلد ۱۵

۵۴؎ کرسٹافر کولمبس ۱۵۰۶ — ۱۴۳۶ء در ۱۴۳۵ و یا در ۱۴۳۶ میلادی در جینوا پیدا شد۔ پسر ڈامینیکو کولمبو و فان ٹانا روسا است بسبب دریافت دنیائے جدید کہ بامریکہ مشہور است شہرت تاریخی حاصل کرد۔ کولمبس در سنہ ۱۴۹۲ میلادی بروز جمعہ ۳ اگست سنہ مذکور بوقت صبح از بندرگاہ لزبن روانۂ امریکہ شدہ اولاً وارد جزائر کنیری گشت تعداد جہاز رانان کہ ہمراہ او بودند ۱۲۰ نفر بود مقصدش دریافت شہر سیپانگو بود کہ در چینی ترکستان است۔ او می خواست کہ خان بزرگ آنجا را بمع رعیتش داخل مذہب مسیحی گرداند۔ اما از حسن اتفاق وارد "ارض جدید" شد۔ اولاً کسے کہ خوشخبری دریافت امریکہ بہمراہیان خویش داد "راڈرڈی ٹریانا" است و بقول بعض محققان جدید آنکس عرب بود علی نام کہ از ہمراہیان کولمبس موجب بشارت ایں امر شدہ (بقیہ بر صفحۂ دوم)

در شهر جینوه[۵۵] ملک اٹلی پیدا شده و از استادان پرتگیز در فن جهاز رانی کمال حاصل کرده در سیاحت بحری تجربه هاي گزیده و آزمونهائے پسندیده بهم رسانید۔ روزے چند چوب خیزراں و مانند آں که بالوان نگار برنگاشته و هواي غربي آں را بساحل بحر مغرب انداخته بُود یافته بسیار شادمان گردید به یقین دانست که بسمت مغرب مملکتے یا معمورهٔ خواهد بود۔ مدّعا که گونه آگاهی بریں معنی حاصل کرده عازم سفر دریا از بهر یافتن معمورهٔ مظنون گردید۔ خواست که برائے تجهیز سامان ایں گراں مایه سیاحت طلب اعانت از پادشاهاں و فرمارواپان آں کشور نماید۔ اولاً از حکّام ملک خود درخواست امداد نموده آں ها دست رد بر سینه التماس اُو نهادند۔ بعد ازاں از پادشاه پرتگال یاری خواسته وے بنظر منافع که مطمح نظر کلنبس بُود به زودی معتمدی را از دولت خود بدیں مهم نامزد ساخته روانه نمود۔ چوں ایں شخص مانند کلنبس صاحب عزم نه بود اندکے راه دریا طے کرده به خوف امواج طوفان بحری سراسیمه و ترسناک باز گردید۔ کلنبس جام محرومی نوشیده برادر خود برائے دستگیری بسوي دولت برطانیه رواں ساخت ازاں جا کار بسته او را کشایش نه شده۔ پس کلنبس بجانب پادشاه اسپین رجوع نموده۔ او با اهل اسلام پیکار داشته، عزیمت کلنبس بعید از عقل دانسته، درخواست او نامقبول ساخت۔ آنگاه کلنبس خواست که بجانب دولت انگلینڈ رجوع کند۔ لیکن شاه بانو خاتون شاه را بر حال او رحم آمده زیورات خود گرو گذاشته

بتاریخ ۱۲ اکتوبر ۱۴۹۲ء بوقت صبح روز جمعه ایں امر واقع شده زمینے که اولا دیده شده گوانا هانی بود کولمبس او را "سان سالی ڈر" نام داد۔

۵۵ درست "جینوا" است ۔

از برائے تجہیز سامان سفر مبلغے از زر بہم رسانید و سامان سفر درست کردہ سی و دو ہزار روپیہ راسہ منزل جہاز خورد خرید کردہ، سویم ماہ اگست ۱۴۹۲ء مطابق ۱۵۴۴ بکرمی بر جہاز سوار شدہ، جمعی کثیر از مردمان برلب دریا جمع آمدہ، دربارہ حصول مرامش دست بدعا برداشتند۔ کلنبس بادبانہا بجانب مغرب برداشتہ روانہ گردید۔ زمین از نظر آں ہا غائب گشتہ در بحر اعظم افتادند۔ کشتی بانان افسوس میکردند۔ کلنبس بامید حصول مرام راحت و آرام را وداع کردہ بسوی مغرب می شتافت۔

بعد انقضای بیست و یک روز جہازیان بحرمان سراسیمہ گشتہ برگشتن کلنبس قصد کردند۔ کلنبس استمالت آنہا برفق و مدارا نمودہ عہد کرد کہ ہرگاہ تا سہ روز کنار زمین بنظر نیاید مراجعت خواہیم نمود۔ انگا کلنبس بہنجارۂ آب سنج اثر زمین دریافتہ و برگ درختان و چیزہای نوبریدہ دیدہ ہمراہیان را تسلے نمود۔ یازدہم ماہ اکتوبر ۱۴۹۲ء دو نیم پاس از شب گذشتہ روشنی متحرک بنظر درآمدہ شادمان گشتند۔ دوازدہم ماہ مذکور کلنبس بر زمین نو یافتہ اول قدم نہادہ علم شاہ اسپین برپا نمودہ توپ ہا سر کردند۔ جم غفیری از مردمان آں دیار فراہم شدہ گرد ایشاں گرفتند و از دیدن اتواپ و اسلحہ و اقمشہ و پوست ہای سفید و ریشہای کلان شان حیرت ناک شدند۔ خیال کردند کہ این ہا خورشید زادگان اند۔ جہازیاں از دیدن صورت شاں کہ یکسر برہنہ و بے ریش بودند و پوست بغایت نرم و رنگ مانند مس داشتند متحیر شدند۔ شامگاہاں چندکس از ایشاں بر کشتی کوچک نشستہ نزدیک جہاز آمدند و چند گونہ ماکولات بطریق ضیافت پیش کش کلنبس نمودند۔ کلنبس در عوض آں

عقدہای آبگینہ دپارہ ہائے بلورین وجرس ہای کوچک با چیزہای کم بہا با ایشاں
داد ہفت روز دراں جا توقف کردہ رجعت نمود۔ شاہ اسپین ہفت پلاٹن
سپاہاں در جہاز نشانیدہ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت۔

بعد آں ایں واقعہ شہرت یافتہ شاہ روس وشاہ انگلینڈ وغیرہ
برای تسخیر آں دیار افواج خود فرستادہ بلاد ہای آں سواد را قابض شدند۔
در سنہ ۱۴۹۹ء امریکو نام شخصے از ساکنان فلارنس در ارض جدید رفتہ انتظام
سیاحت آں جا نمودہ در سفرنامہ خود دنیای نو را امریکہ نام نہادہ براں شہرت
یافت۔ از لندن تا امریکہ جنوبی سی وپنج ہزار وہفت صد[56] میل۔ از لیور پول
تا نیویارک امریکہ شمالی سی ہزار وپنجاہ میل مسافت بحری[57] فقط

طول وعرض زمین

طول معمورۂ ربع مسکون از ساحل غربی بحر محیط[58] تا ساحل شرقی آں
بقول بطلیموس[59] یک صد وہفتاد وہفت درجہ وعرض ہفتاد ونہ درجہ۔ و
نزد اکثرے از جزایر خالدات[60] کہ منتہای غربی است تا گنگ دژ کہ منتہای

[56] صحیح پنج ہزار وپانصد میل است وآنکہ در متن اصل کتاب است غالباً سہو کاتب است۔

[57] ۳۵۰۰ میل صحیح است۔

[58] مراد از بحر اوقیانوس (ATLANTIC) است۔

[59] "کلاڈیوس ٹلی میوس" ریاضی داں ومنجم وجغرافیہ داں مشہور بود۔ گویند مصری است۔
لیکن درست ایں است کہ صحیح جائے ولادت او کسے را معلوم نیست۔ بروایاتے کہ مابین عرب
متداول است شخص مذبور بعمر ہفتاد وہشت سالگی فوت شدہ۔ اغلب ایں است کہ سہ
صد سال قبل از مسیح بود۔

[60] مراد از جزایر کنیری است۔ در ازمنۂ قدیم مؤرخان اسلام ہمیں را منتہائے زمین خیال می کردند۔

شرقی است یک صد و ہشتاد درجہ و عرض از خط استوا تا حد شمالی شصت و
شش درجہ۔ بعضے حکما عرض ربع مسکون را از خط استوا تا حد شمال نود
درجہ تخمینہ کردہ اند۔ از انجملہ سی درجہ از سمت قطب شمالی بہ سبب عدم قابلیت
آبادی کہ بہ باعث بعد آفتاب دراں سمت برودت و ظلمت بسیار است
خارج کردہ، عرض ہفت اقلیم ہمگی شصت درجہ یافتہ اند مسافت درجہ ارضی
شش صد و شصت و شش و نیم میل و شش صد و شصت و شش گز
باشد۔ و دقیقۂ ارضی یک میل و چہار صد و چہل و چہار گز، و میل چہار ہزار گز۔
و ثانیہ حصّہ شصتم دقیقہ۔ اما خط استوا خطے است فرضی کہ مابین
قطبین از مغرب تا بہ مشرق کشیدہ میشود و کرۂ زمین را دو حصّہ کردہ اند
حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی چنانکہ مشروحاً گفتہ شدہ آں از جنوب چین
شروع شدہ بر گنگ دژ و جزیرہ جمکوٹ گذشتہ بر جنوب سراندیپ
و جزایر زنگ و بر جنوب سپاہان مغرب بہ بحر اوقیانوس منتہی شود۔

قسمت ہفت اقلیم[۱]

ہفت اقلیم مانند ہفت بساط معمولہ از مشرق تا مغرب در ربع
مسکون واقع است برابر یک دیگر یعنی عرض ربع مسکون را از خط استوا

کرۂ زمین

[۱] ہیچ حقیقتے ندارد۔ صرف ایں قدر کہ در ازمنۂ قدیمہ کرۂ ارض را بہ ہفت
حصّہ منقسم کردہ بودند۔

تا حدِ شمال ہفت حصّہ برابر کردہ ہفت اقلیم نام نہادہ اند۔ اقلیم اوّل طول آں
سہ ہزار و بست و دو فرسنگ و عرض آں از خط استوا جانب شمال یک
صد و چہل و ہفت فرسنگ۔ دریں اقلیم بیست کوہ و شش نہر و مردم آں جا
سیاہ رنگ طول نہار دوازدہ ساعت و ربع۔ اقلیم دوم۔ دو ہزار و ہشت
صد و سی و دو فرسنگ و عرض یک صد و سی و دو فرسنگ۔ دریں اقلیم
ہفت کوہ و ہفت دریا ست رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار سیزدہ
ساعت و نصف و ربع۔ اقلیم سوم۔ طول آں دو ہزار و دو صد چہل و چار
فرسنگ۔ و عرض یک صد و شانزدہ فرسنگ۔ دریں اقلیم سی و سہ کوہ
و بست و دو نہر و رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار چہاردہ و نیم ساعت
اقلیم چہارم۔ طول آں دو ہزار و دو صد و شصت و شش فرسنگ و
عرض نود و نہ فرسنگ۔ و دریں اقلیم بست و پنج کوہ و بیست و دو دریا۔ رنگ
مردم گندم گون مایل بہ سفیدی۔ طول نہار پانزدہ ساعت ربع کم۔ اقلیم پنجم۔
طول آں ۱۷۸۰ فرسنگ و عرض ۸۴ فرسنگ سی کوہ و پانزدہ دریا
لون مردم سفید۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ساعت۔ اقلیم ششم۔ طول
آں ۱۵۱۱ فرسنگ و عرض ہفتاد و یک فرسخ۔ دریں اقلیم دہ کوہ و چہل نہر
و مردم آں جا سرخ رنگ۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ربع۔ اقلیم ہفتم۔
نہایت آبادی شمال است عمارت و آبادی دراں کم تر طول آں یک
ہزار و یک صد و سہ فرسخ دہ کوہ و چہل نہر۔ رنگ مردم سرخ و سفید
فقط۔

قسمت آبادی دنیا بر چہار حصّہ

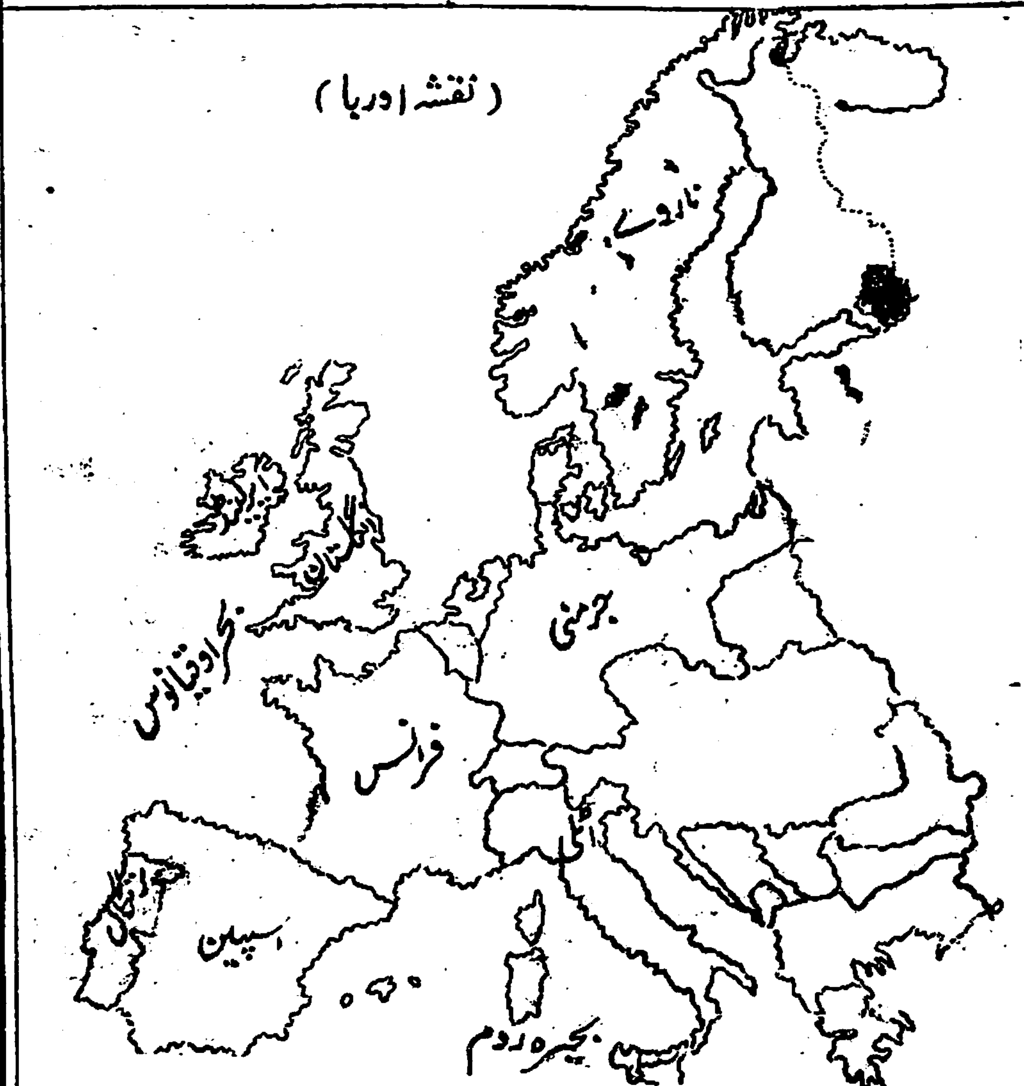
حکمای فرنگ دو بر اعظم دنیا را چہار حصّہ قسمت کردہ اند۔ از انجملہ

براعظم قدیم یعنی ربع مسکون را سه حصّه یورپ[۱] - ایشیا[۲] - افریقه[۳] و براعظم جدید یعنی امریکا را یک حصّه تصوّر کرده اند -

تشریح سلطنت های یورپ[۱۲]

یورپ من جمله حصص اربع خورد تر است طول آن میان شرق و

(نقشه اوربا)

[۱۲] باید دانست که تفصیل تقسیم ملکی و سیاسی و آبادی مملکت هائے اورپا و آسیا و افریقه و امریکه درین جا مذکور است تعلق بقرن نوزدهم سنه میلادی دارد - اما اکنون در نتیجه جنگ هائے عالمگیر (۱۹۱۸-۱۹۱۴ و ۱۹۴۵-۱۹۳۹) تغیرات اهم واقع شده است ۞

غرب سه هزار و پانصد میل و عرض آں از شمال تا جنوب دو هزار و چهار صد میل۔ رقبه آں سی و هفت لک میل مربع۔ مردم شماری سی و دو کرور و هفتاد لک۔ فی میل ۸۰ نفر همه دانا و محنت کش۔ سلطنت هاي یورپ این است۔

سلطنت برٹن کلاں

شامل آں چهار ملک نامی است اول انگلینڈ۔ دوم ویلز۔ آبادی هر دو بمعه جزایر دو کرور و چهل و شش لک و هشت هزار و سه صد و نود و یک نفر۔ سوم۔ سکاٹ لینڈ آبادی آں سی و هفت لک و سی و پنج هزار و پانصد و هفتاد و سه نفر۔ چهارم آیرلینڈ۔ آبادی پنجاه و یک لک و هفتاد و چهار هزار و هشت صد و سی و شش نفر۔ مذهب پرٹسٹنٹ

سلطنت فرانس

طول آں شش صد میل عرض پانصد و شصت میل آدمی سه کرور و هفتاد و شش لک و هفتاد هزار مذهب رومن کیتھولک۔

سلطنت بلجیم۔

شامل آں سه شهر کلاں است اول برسلز۔ دوم کنٹ۔ سوم گنٹورب[۶۳] نفر شماری ۵۵ لک و ۱۹ هزار۔ مذهب رومن کیتھولک۔

سلطنت هالینڈ۔

دریں ملک پنج شهر کلاں آباد است۔ مردم شماری ۴۱ لک و ۱۴۰ هزار۔

سلطنت پرشا۔ شامل آں هشت صوبه کلاں نفر شماری سه کرور و هفتاد لک نفر

۶۳۔ انٹورپ

مذہب پروٹسٹنٹ بعضی رومن بعضی یہودی۔

سلطنت آسٹریا۔

مشتمل بر نوزدہ صوبۂ کلاں نفرشماری کروز و ہفتاد و ہفت لک و ہشتاد و شش ہزار مذہب پروٹسٹنٹ بعضے کلیسائے۔

ممالک خورد جرمنی۔

دریں ملک سی و سہ ریاست موجود است بعضے ہارا پادشاہ و بعضے ہارا ڈیوک می گویند۔ نفرشماری چہار کرور و پنجاہ لک مذہب پروٹسٹنٹ بعضے رومن و بعضی یہودی۔

سلطنت سوئیزرلینڈ۔

درضمن آں سہ شہر نامی است مشتمل بربیست و دو صوبہ آبادی ۲۸ لک و ۴۶ ہزار مذہب رومن و پروٹسٹنٹ مخلوط۔

حکومت ڈنمارک۔

دریں ملک کوہ آتش فشاں واقع است آبادی نوزدہ لک و شصت و نہ ہزار مردم۔ مذہب پروٹسٹنٹ۔

سلطنت متحدہ سویڈن مشتمل بربیست و چہار صوبہ نفرشماری چہل و پنج لک و شصت و پنج ہزار و ششصد نفر مذہب پروٹسٹنٹ۔

ناروے۔

درحدود شمالی آں در موسم تابستان دو سہ ماہ آفتاب غروب نمی کند و عرصۂ دو ماہ یک روز متصور گردد بسمت جنوب آں طول نہار ہشردہ ساعت۔ نفرشماری نوزدہ لک بیست و پنج ہزار متصل آں لیپلینڈ نام شہر یست دراں جا ہشت ماہ برف منجمد می باشد۔ مردماں آں جا کوتاہ قد

بقدر سہ دست۔ نفر شماری آں شصت ہزار۔

سلطنت روس۔

سلطنت روس را دو حصّہ می شود ازاں جملہ یک حصّہ در ایشیا است و یک حصّہ در یورپ و در حصّہ یورپ پنجاہ و یک صوبہ شامل است۔ آبادی آں ہشت کرور وسی وشش لک نفر۔ مذہب پروٹسٹنٹ و قریب پنج لاکھ یہودی۔

سلطنت روم۔

اہل فطرت آں را دو حصّہ کردہ اند۔ ازاں جملہ یک حصّہ ایشیا است و یک حصّہ در یورپ ۴۳ لک و ۱۵ ہزار مردم می باشند۔ مذہب مسلمان زیادہ و کلیسائی۔

یونان۔

پیشتر شامل روم بود۔ حال خود سر۔ آبادی ۱۶ لک وہشتاد ہزار مردم پروٹسٹنٹ۔

حکومت اٹلی۔

دریں ملک کوہی است آتش فشاں مردم آں جا دو کرور وہشتاد و چہار ہزار۔ شامل آں یازدہ صوبہ مذہب رومن کیتھولک۔

اسپین۔ آبادی آں یک کرور و ۶۶ لک و ۲۵ ہزار نفر۔

پرتگال۔ آبادی آں چہل و یک لک و شصت ہزار نفر۔

پولینڈ۔ شامل روس ہفتاد لک و چہار ہزار مردم نفر شماری۔

سیکسنی[۴۴]۔ درمیان آسٹریا و پروشا آبادی آں ۲۹ لک مردم سلطنت خود سر۔

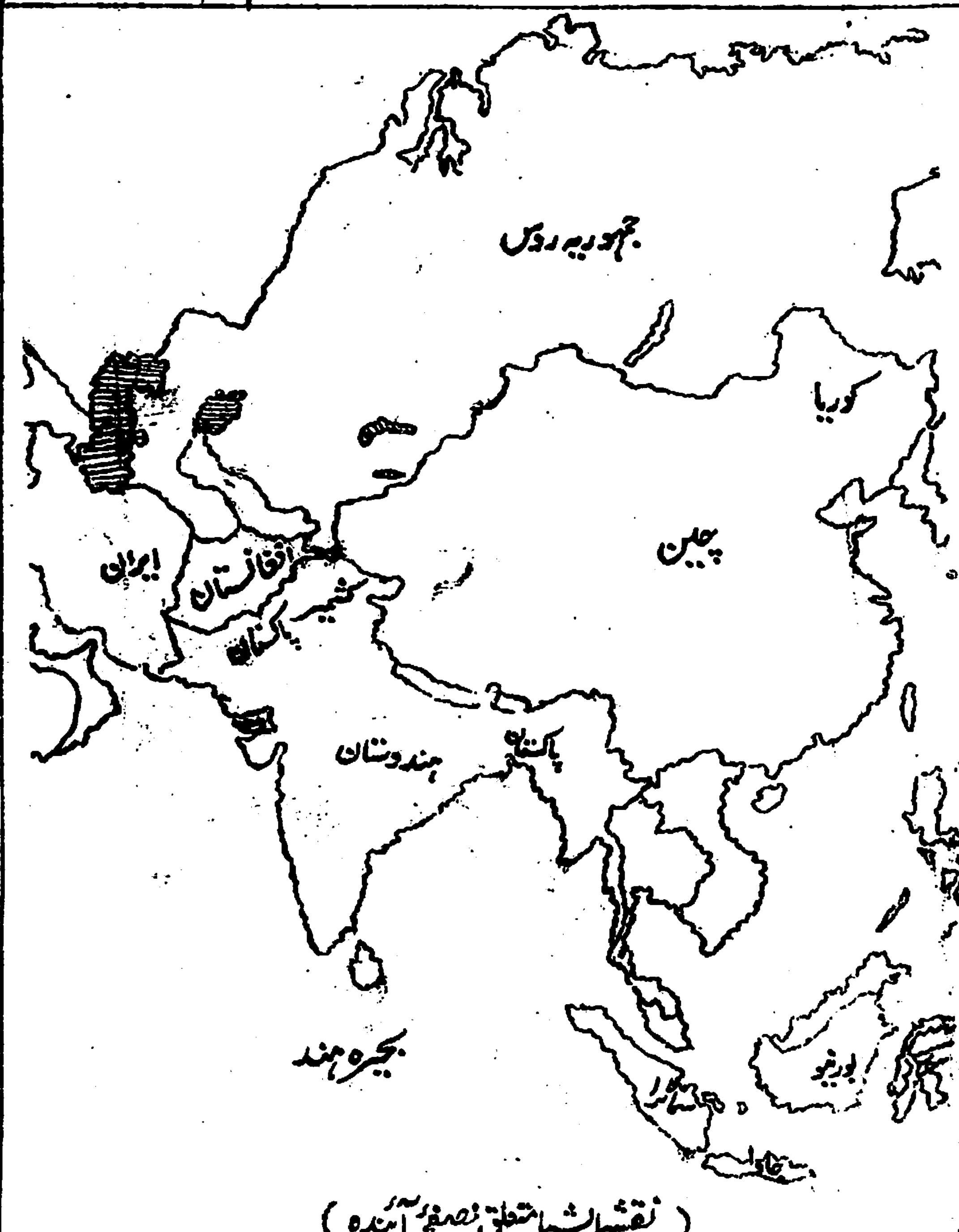
[۴۴] سیکسنی۔

لوبک ہمبیرے۔ بریمن۔

آبادی آں شش لک و ہفتاد و چہار ہزار نفر نود و سہ۔

بویریا۔

آبادی آں پنجاہ و دو لک و ہشتاد و چہار ہزار مردم۔

(نقشۂ ایشیا متعلق بصفحۂ آیندہ)

رومانیا۔

نفرشماری آن پنجاه و دو لک و نود هزار۔

سرویا۔

آبادئی آن هفده لک و بیست و پنج هزار۔

مانٹ نگر۔[65]

دو لک و پنجاه هزار مردم۔ فقط۔

سلطنت های حصه ایشیا

طول از شمال مشرق تا جنوب مغرب شصت و نه هزار میل و عرض از شمال تا جنوب سی و پنج هزار و چهار صد میل۔ کل رقبهٔ آن یک کرور و هفتاد و پنج لک میل مربع۔ نفرشماری هفتاد و نه کرور و پنجاه و پنج لک و نود هزار مردم تخمیناً فی میل ۴۵۔

ایشیائی روس[66]

درین ملک شش صوبه کلان واقع است۔ طول آن شش هزار و ششصد میل۔ عرض هفت صد و شصت میل در بعض بلاد شمالی چند ماه آفتاب غروب نمی کند و شب واقع نمی شود آبادی آن هشتاد لک مردم۔ دارالسلطنت طفلیس ایشیائی روم۔ مشتمل بر شش صوبه کلان واقع است۔ ایشیائی کوچک سیریا۔[67] پلس ٹین[68] جوروشلم آرمینیا۔ کردستان۔

---

[65] مانٹی نیگرو۔

[66] مراد ازاں علاقه ایست که گرداگرد بحر ارل واقع است و از ۱۹۱۸ء وقتیکه حکومت شوریه روسیه بوجود آمد اطلاق "ایشیائی روس" بر سائبریا، جارجیا، آرمینیا، قفقاز و روسی ترکستان تا حد گلگت سرحد شمالی مملکت جموں و کشمیر می شود۔ [67] شام ۔ [68] فلسطین ۔

تاتار۔ یعنی ترکستان در ضمن آں پنج صوبۂ کلاں واقع است کاشغر۔ یارکند تہن شن[۶۹]۔ بخارا و خیوا[۷۰]

وسط ایشیا۔ پنج صوبہ تاشکند۔ خجند۔ سمرقند۔ توقان[۷۱]۔ کلاجا

سائبیریا۔ دو حصہ می شود یکے سائبیریا غربی دوم سائبیریا شرقے آبادی سائبیریا غربی پنجاہ لک مردم و شرقے سائبیریا کم از چہل لک ؛

چین۔ ملک ہائی بے شمار است۔ ازاں جملہ شش صوبۂ کلاں مشہور اصل چین۔ منچوریا۔ منگولیا۔ تبت و کوبا[۷۲]۔ آبادی آں تخمیناً چہل کرور و پنجاہ لک مردم بمذہب بودھ۔ ازاں جملہ اصل چین پانزدہ لک باشندہ و منچوریا دو کرور و چہل لک و منگولیا بیست لک صحرانشین۔ و کوبیا ولایتے است جزیرہ نما احوال آں چنداں معلوم نیست۔ و ملک تبت تقریباً شصت لک۔

جاپان۔ متصل چینی تاتار اکثر جزایر بحرالکاہل شامل است نفر شماری ۷ کرور۔

ممالک جزیرہ نمائی۔ برہما۔ سیام۔ آسام۔ ملایا ازاں جملہ ہفت ضلع

[۶۹] تہیان شیان ؛ [۷۰] قدیم خوارزم ؛ [۷۱] صحیح قوقند ؛ [۷۲] کوبا ؛

در تصرف انگریز۔

افغانستان شرقی ۔ مشتمل بر شش صوبہ کابل۔ و قندہار جلال آباد غزنین ۔ ہرات۔ بلوچستان۔ آبادی پنجاہ لک باشندہ۔

ہندوستان ۔ رقبۂ مربع آں ہشت لک و پنجاہ و شش ہزار و پانصد مربع میل[۴۳]۔ صوبجات آں بنگالہ، ممالک شمال و مغرب، پنجاب ممالک متوسط، بمبئی، و سند، و مدراس و آسام، برہمای انگریزی، برار، گورک، اجمیر، جزایر انڈمن، نکوبار۔ باشندہ دو صد و پنجاہ و پنج ملین صوبجات[۴۴] باجگذار یک صد و پنجاہ و یک۔ آمدنی آں ہفت لک و بیست و پنج ہزار پونڈ و غیر باجگذار فی زماننا نیپال سکم۔ بھوٹان۔

جزایرۂ لنکا۔ کہ آں را سیلون و سنگلدیپ نامند طول آں دو صد و ہفتاد میل عرض یک صد و چہل میل۔ نفر شماری ۔ ۔ ۔ ۔ [۴۵]

ایران ۔ درین سلطنت بسیار شہرہای نامی است باشندہ ہفتاد و شش لک و پنجاہ ہزار۔

عربستان متضمن بلادہای کثیر مردم شماری ہشتاد لک از مدینہ تا مکہ مسافت دو نیم[۲۵۰] صد میل۔

تشریح افریقہ

حصہ سوم ربع مسکون افریقہ است طول آں دو ہزار و دو صد میل عرض از مشرق تا مغرب چہار ہزار و ششصد و پنجاہ میل رقبۂ آں یک کرور

---

[۴۳] فی الحقیقت رقبۂ ہندوستان ماسوائے برما ہجدہ لک مربع میل است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر ظن و تخمین است۔

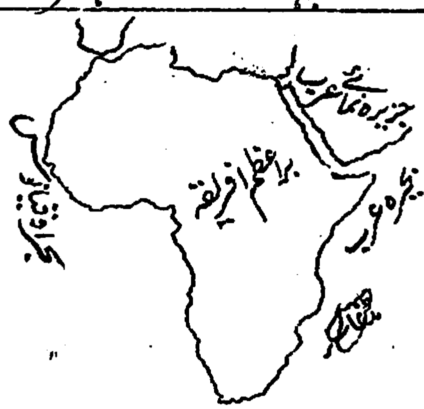
[۴۴] مراد از ریاست ہائے ہند۔

[۴۵] در اصل بیاض چنیں یافتہ شد۔

و پانزده لک مربع میل- آبادی[۷۶] آن بیست کروڑ و پنجاه و هشت لک آدمی فی میل ۷۶ تا ۱۸۰ نفر و بباعث تمازت آفتاب و بادسموم و ریگستان آبادی آن کم تر است۔

بربر- درین ملک[۷۷] شهرهای بسیار است آبادی شصت و یک لک و چهل هزار مراکو دارالسلطنت- الجیریا- بیست و هشت لک و شصت هزار مردم- ٹیونس- بیست و یک لک نفر- ترپولیا- سه صوبه کلان است آبادی آن یازده لک و پنجاه هزار- صحرای اعظم بعضی جاها آبادی دارد و آب دریا نایاب۔

مصر- شامل آن چهار صوبه کلان قاهره- اسکندریه- روزنه[۷۸]-

[۷۶] صحیح رقبه اش یک کرور و دوازده لک و شصت و دو هزار مربع میل و عرض چار هزار و ششصد میل و طول پنج هزار میل است. جامع اللغات اردو مؤلفه خواجه عبدالمجید بی- اے مطبوعه جامع اللغات کمپنی لاهور ٭ [۷۷] علاقۂ شمالی افریقه است که مابین مصر و بحر اوقیانوس و در شمال صحرائے اعظم واقع است- در بربر علاقه هائے طرابلس و ٹیونس و الجیریا و مراکو شامل است حسن موافق اطلاع آن زمانه این ها را از غلطی خطه هائے مختلف خیال کرده است ٭

[۷۸] صحیح "روزیٹا" است شهر بست تاریخی معروف درین جا در ۱۷۹۹ء سنگی یافته شد که بروے کتبه بود در هر دو زبانهائے قدیم مصری و یونانی از شے طریق قرأت مصری قدیم دریافت شد- آبادی هفت هزار

دمیا[79]۔ آبادی پنجاہ وپنج لک[80]۔ نوبیا۔ یعنی خرطوم وشرقی سوڈان آبادی آں ۱۲ ملین ابی سینیا یعنی حبش مشتمل بر پنج صوبہ آبادی چہل لک۔ زنگبار دو ہزار و پانصد میل طویل صوبہائے بسیار دارد۔ مغربی افریقہ متضمن سہ صوبہ۔ سنی گنیا۔ اپر گنی لوئر گنی۔ جنوبی افریقہ۔ ممالک آں کیپ کالونی۔ نیٹل[81] صوبجات آزاد۔ جزائر افریقہ پرتگیز مدیریا۔ کیپ واڈ۔ سینٹ ٹامس۔ برسنز ایلنڈ۔

تشریح ممالک براعظم امریکہ

حصہ چہارم دنیا براعظم امریکہ است منقسم بر دو حصہ یکے امریکہ شمالی دوم امریکہ جنوبی۔ رقبہ آں یک کروڑ و شصت لک میل مربع[82] آبادی آں دہ کرو[ڑ]

[79] دمیاط شہریست در مصر واقع بر لب شاخ مشرقی دریائے نیل از قاہرہ ۱۲۵ میل بجانب شمال شرق۔ آبادی ۳۵۰۰۰ نفر۔ (بقول صاحب جامع اللغات)

[80] شمار مذبور از زمانہ حسن تعلق دارد لیکن درین ایام صحیح آبادیش ۴۱,۸۷۰۰۰ را است؛

[81] نیٹال؛

[82] برصفحہ ۴۵

وچہار لک و پانزدہ ہزار مردم۔
گرین لینڈ۔ بلادیست سردسیر کہ گوسفند و گاؤ و اسپ وسگ و گربہ وخرگوش دراں جا نمیباشند۔ آبادی آں دہ ہزار مردم[۸۳]۔ جزایر بسیار دارد۔
روسی امریکہ۔ متعلق بچند صوبہ پیدایش غلات دراں جا نیست ہمگی پوستہای جانوراں بہم کردہ میفروشند۔ آبادی سی ہزار مردم۔
کناڈا۔ یعنی برٹش امریکہ مشتمل بر ہفت صوبہ[۸۴] در تصرف انگریز۔
صوبجات متحدہ۔ بیشتر در تصرف انگریزاں بودہ عاقبت طاقت بہم آوردہ خودسر شدند[۸۵] و آں چہل و نہہ صوبہ است۔ مردم شماری زیادہ از پنجاہ ملین۔
مکسیکو۔ مشتمل برچند صوبۂ کلاں آبادی نو دو سہ[۹۳] لک سی و سہ ہزار مردم۔ ۹۳۳۳۰۰۰
وسطی امریکہ۔ در ضمن آں چند شہرہای نامی است و کوہ آتش فشاں نیز واقع۔

۸۲ بقول صاحب جامع اللغات رقبہ اش ۵۰۰۰ر۶۷ر۱ مربع میل است و آبادیش ۰۰۰ر۰۰۰ر۱۷ نفر

۸۳ ۵۰۰۰ر۱ نفر ٭

۸۴ صحیح ہشت صوبہ است باین تفصیل نواسکوشیا، جزیرہ پرنس اڈورڈ، نئو برنز وک کیوبیک، انٹیریو، مینی ٹوبا، برٹش کولمبیا، نیوفاؤنڈ لینڈ۔

۸۵ قائد این تحریک حریت امریکہ جارج واشنگٹن (۱۷۳۲-۱۷۹۹) بود کہ انگلیسیاں را در محاربۂ استقلال وطنی شکست فاش دادہ۔ جمہوریۂ متحدہ امریکائی بوجود آوردہ تا ہفت سال بہ صدارت جمہوریہ مذکور فائز بود ٭

جزایر غربی ہند۔ جزایر کثیر در بحر محیط آباد۔

گنی[۸۶] منقسم بر سہ ریاست۔ برٹش گاینا۔ ڈچ گائنا۔ فرنچ گائنا۔

ڈنی زوپلا[۸۷]۔ بیست و ہفتاد و پنج ہزار سلطنت جمہوری۔

کولمبیا۔ بیست و نہ لک و پنجاہ ہزار سلطنت جمہوری۔

اکونڈر[۸۸]۔ آبادی آں دہ لک و شصت و شش ہزار مردم سلطنت جمہوری۔

پیرو۔ دریں ملک گاہے بارش نمیشود۔ مردم شماری ۲۵ لک جمہوری

بولویا۔ سلطنت خود سر مردم شماری بیست و سہ لک۔

برازیل۔ دریں ملک کان ہاي جواہر و نقرہ و زر و الماس وغیرہ فلزات بسیار است آبادی دو کرور۔

پراگو۔ دریں ملک چای بافراط منکون می شود۔ آبادی سہ لک مردم

ارگوبی[۸۹]۔ آبادی آں چہار لک و سی و پنج ہزار مردم۔ چلی۔ کان سیماب و کان زر دراں جا بسیار است مردم شماری بست و یک لک و ہشتاد و سہ ہزار۔

ارکن ٹین لاپلاٹا کی ء سلطنت متحد، چہار دہ ریاست۔ چہار صوبہ۔ آبادی ۱۹ لک ملک سرد سیر کوہ آتش فشاں در آں جا بسیار۔ انسان کوتاہ قد بقدر سہ شبر فقط۔

---

[۸۶] گی آنا

[۸۷] ونزدیلا

[۸۸] اکوبڈر

[۸۹] یوردگوئے ؛

جزایر بحر الہند

جزایر اوشینیا - ملیشیا - آسٹریلیشیا - پولنیلیشیا - آبادی سہ کرور وہشتاد لک مردم۔

جزایر سنڈیا[۹۰] - سماٹرا - جاوا - مدورا - نفر شماری یک کرور و نود لک مردم - در ۱۸۶۳ء بہ سبب زلزلہ یک جزیرہ مع سی ہزار مردم غرق شد۔

بورنیو - دو ہزار و پانصد میل طویل است آبادی آں بست لک۔

جزایر فلی پائن - دوازدہ صد جزیرہ است - کوہ آتش فشاں بسیار دارد - آبادی شصت و سہ لک آدمی۔

سلیبس[۹۱] - آبادی آں چہل لک مردم در تحت ڈچ۔

نفر شماری ممالک دنیا و اختلاف السنہ و وسعت کرۂ زمین

کل نفر شماری روی زمین موجب ہینڈرسین جغرافیہ یک ارب و چہل و شش کروڑ و شصت و ہشت ہزار مردم و زبان ہای مختلف در دنیا دو صد و کرۂ زمین یک ارب و پنجاہ و دو کروڑ و یک لک و پنجہزار میل مربع۔ ازاں جملہ خشکی یعنی زمین پنج کروڑ و سی و سہ لک مربع میل و تری سمندر یک ارب و چہل و شش کرور و شصت و ہشت لک و پنج ہزار میل - فی میل ۲۷ انسان۔

---

۹۰ درست سنڈا - نام مجمع الجزائر ملایا است - بقول صاحب جامع اللغات بدو حصّہ منقسم است - سنڈا کلاں و سنڈا خورد - اول بورنیو، سماٹرا، جاوا و جزائر سلیبس را شامل است و دوم بلی و لمبوک و سمباوا وغیرہ را ٭

۹۱ مراد از جزائر "سلے لبس" است ٭

حصّہ اوّل دربیان جغرافیہ کشمیر و کمیّت و کیفیت و حالات متعلقہ و متفرقہ آں

خطۂ دلپذیر کشمیر

خطۂ کشمیر ولایتی است در حصّۂ ایشیا کہ سمت مشرق ایشیائی چین و جانب شمال آں وسط ایشیا و طرف غرب و جنوب آں ایشیای ہند یافتہ می شود۔ و بہ موجب قرارداد مساحان یونان در حاق وسط اقلیم چہارم واقع است کہ عرض آں از خط استواسی و پنج درجہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و پنج درجہ است۔ و بحساب ہندیاں در اول اقلیم چہارم واقع است چہ عرض آں از خط استواسی و چہار درجہ و ہشت و نیم دقیقہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و ہشت درجہ است۔ و بحساب رصدبندان انگلشیہ طول آں از گرین وچ کہ از منسوبات لنڈن رصدگاہ سلطانی است تا ہری پربت ہفتاد و چہار درجہ و چہل و نہ دقیقہ و یک ثانیہ است و عرضش از خط استواسی و چہار درجہ و شش دقیقہ و بست و شش ثانیہ است و بحساب لٹی چوڈ یعنی عرض البلد شمالی ۳۴ درجہ پانزدہ دقیقہ و لانجی چوڈ شرقی ۷۴ درجہ و دہ دقیقہ۔

رفعت کشمیر

محققان یورپ بلندی شہر سری نگر کشمیر از معدل بحر محیط بقدر پنج ہزار و دو صد فیٹ (۵۲۰۰) انگریزی کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و سی و سہ گز میباشد یافتہ اند و کوہستان منیع کہ حوالی آں مانند حصن متین حاوی گشتہ اند تقریباً از ہشت ہزار تا ہفدہ ہزار فیٹ متفاوت بلند خواہند بود۔ لہٰذا بمقتضای رفعت محل در ساحت کشمیر ثلث سال را برف می بارد۔ و کوہستان بلند کہ از سیزدہ ہزار فیٹ مرتفع شدہ اند

ہمیشہ از برف محفوف می باشند و تا سیزدہ ہزار فٹ ذوبان[۹۲] برف می شود۔

طول و عرض کشمیر

ساحت کشمیر بہ مثابۂ یکدرہ ایست وسیع میان ہمالی کوہستان منیع کہ از گوشۂ مشرق و جنوب بجانب گوشۂ شمال و مغرب بصورت مربع و مستطیل واقع۔ طول آں بقول خواجہ اعظم از حد شرقی تا حد غربی چہل فرسخ[۹۳] و از جنوب تا شمال از ہفت فرسخ تا ہشت فرسخ متفاوت و صاحبان سروے[۹۴] مساحت ساحت کشمیر حدود اربعہ آں بر چہار گوشہ مقرر کردہ اند۔ گوشہ شرقی بر کوہ سناسر ناگ کہ در پرگنۂ دچھن پارہ از شیشرم ناگ یک کروہ بالا است و گوشہ غربی بر کوہ اوڑی و گوشۂ شمال بر کوہ دل پورہ کہ از قلعہ گوریس بطرف دو کروہ است و گوشۂ جنوبی برقلہ کوہ کوثر نصب کردۂ درازی خطۂ دلپذیر از مقام مربل کہ بر کوہ پرگنۂ برنگ واقع است تا اسمال ڈوری کہ بر کوہ شیوہ لُورہ است یک صد و نہہ میل۔ و عرض آں از کوہ ہرموکھ تا کوہ کوثر ناگ شصت و نیم میل و رقبۂ آں مربع و مکسر پنج ہزار و یک صد و چہل و دو میل و ہر میل پنج ہزار و دو صد و ہفتاد فٹ کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و شصت گز باشد۔ مورخ جدید مسٹر انس[۹۵] صاحب در کتاب خود طول آں از حد ویری ناگ تا شیوہ لورہ یک صد میل و عرض آں بدرجۂ اوسط بست و پنج

---

[۹۲] گداختن ؛

[۹۳] یک فرسخ بمقدار ہیجدہ ہزار فٹ باشد۔ ازیں حساب یک فرسخ مساوی $3\frac{1}{2}$ میل خواہد شد ؛

[۹۴] مراد از عمال محکمہ "سروے آف انڈیا" است ؛

[۹۵] لارنس ؛

میل و رقبۂ آں چہار ہزار و پانصد میل مربع می نگارد مسٹر درو صاحب طول آں ہشتاد میل و عرض آں بیست و پنج میل ثبت کردہ است[۹۶]۔

وجہ تسمیہ بہ قول مؤرخان ہنود

صاحب نیلہ مت پوران می نگارد کہ در زمان اوّل ساحت کشمیر تالابی بود[۹۷] عمیق و وسیع مابین جبال بلند و رفیع بآب ہای زلال مالامال چہ آب ہائے برف و باراں و رودبار و چشمہ ساراں در عمق آں جمع می شدند و بہ اتصال جبال راہ بر آمد آب مسدود ہمی بود دراں زماں بر قلۂ کوہ ہر موکھ ماتا ستی یعنی پاروتی کہ قدرت کاملہ سری مہادیو جی است علم اقامت افراشتہ درمیان تالاب بسواری سفینہ تا قلال کوہ کوثر ناگ سیر و تماشا میکرد لاجرم ایں تالاب را ستی سر نام نہادہ بودند چہ بزبان سنسکرت سر تالاب را گویند۔ ہمدراں زماں میانِ تالابِ ستی سر دیوے بود۔ جلدبو نام قوی ہیکل و تناور و مہیب و دلاور۔ بیت:۔

بزور و توانا چو آہن منے
بآدم خوری ہمیں پر فنے

---

۹۶ ہمین رائے قرین صوابست ۹۷ قدیم مؤرخانِ کشمیر مثلاً کلہن پنڈت و سوم پنڈت "شری ور" "پراج بھٹ" در تاریخہائے خود در وجہ تسمیۂ کشمیر و آبادی او چنیں می نگارند۔ ہیون سانگ سیاح مشہور چینی کہ در قرن ہفتم میلادی وارد کشمیر گشتہ ایں روایت را عقیدۂ عوام قرار دادہ است۔ امّا محققان جدید دریں قصہ قدرے اصلیت دانستہ گویند باشد کہ در زمانۂ قدیم مردے کشپ مر نام بہ سہولتہائے قدرتیہ استفادہ نمودہ موجب اخراج آب ازیں خطۂ دلپذیر شدہ باشد۔ بنام او ایں سرزمین اولاً "کشپ مر" موسوم شد و ثانیا از امتداد زمانہ کشمیر گشت۔ بر تنبیر سبب در بیروں شدن آب زلزلہ را قرار دہد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

چو عفریت خوں خوارۂ پر شکوه قوی هیکلے همچو یکپاره کوه۔

آں دیو بے همال در اوایل حال به تضرع و ابتهال پوزش برهمائی ساخت و در جناب او تقرب حاصل کرده انعام یافته بُود که درمیان آب هیچ کسے برقتل تو قادر نگردد۔ پس ازاں آں دیو بد سیر درمیان تالاب ستی سر پناه گرفته بر قلال جبال اکثر اوقات می تاخت و به هر جا جانداران را نهب و غارت همی ساخت همچنیں تا دهور موفور آں دیو دیجور در جور و ایذای مخلوق مغرور همی بُود و خرابی و تباهی می نمود۔

بعد آں وقتے از اوقات کشف رکهیشر که نبیرهٔ برهماست برای طواف اطراف عالم بهر سو سیر و سیاحت کرده در نواحی تالاب ستی سر ورود نمود و به نسیم هوای مرغزار و جبال ایں محال باغ دلش گُل گُل شگفته بزبان حال می گفت۔ بیت۔

رخ رخ چه مکان دلنشیں است

بر روئی زمین ارم همین است

و در حوالی تالاب کسی از باشندگان ندیده متعجب گردید و از پیر مردے تطاول جلد بو که باعث خرابی آبادی بُود معلوم ساخته دلشں بدرد آمده بمقام نوبندن بر کمر کوهِ کوثر ناگ یا متصل هیر پوره صومعه بنا نهاده تا عرصه هزار

بقیه صفحه ۵۰۔ که وقتے باعث شگافته شدن آں کوه شد که نزد قصبهٔ باره موله دیده می شود و نظرے به عقیدهٔ علماء طبقات الارض قرین قیاس است۔ بقول صاحب انسائیکلوپیڈیا برٹانیکا در زمان هیون سانگ اطلاق کشمیر بر کابل و پنجاب و ولایات گاندهار هم می شد۔ در قرن شانزدهم شاهان چغتائیه نیز بلحاظ مصالح ملکی کابل و غزنی شامل یک ولائت کشمیر کرده بودند۔ و دریں ایام دار الخلافه کشمیر کابل بود۔ دریں جا مراد حسن از وادی کشمیر است۔ ایں لفظ نزد اهالیان ایں ملک به "کشمیر" مروّج است ؂

سال۔ دراں جا بعبادت قادر بے ہمال استقامت کردہ باندفاع دیو پُرغرور التجا نمود۔ جناب عظمت وکبریا پوزش آں بے ریا پسندیدہ باسند عای مدعای خود مجاز گردید۔ وے برای اندفاع جلدبو اعانت طلبید و ازپیش گاہ دادر کارگذاراں عالم خیر و شر برہما۔ بشن و مہیشر برقتل آں دیو بدگھر مامور گردید۔ پس ہر سہ نامدار تا مدت بسیار با دیو خوں خوار کارزار میکردند و برقتل او قادر نگشتند ہرگاہ کہ آں دیو مغلوب و منکوب می شد در تحت آں آب مخفی می نشست پناہ او بُود دریا و محافظ او بُود دعای برہما عاقبت سری بشن جی قریب بارہ مولہ محل برآوردن آب سنجیدہ بسلاح سودرشن چکر کوہ نالا را پارہ پارہ کردہ مجرائے آب پیدا نمود۔ چوں آب تالاب فرورفت جلدبو درکمین گاہ زمین متواری گشت و برہما۔ بشن و مہیشر ہم جاہای خود درگذشت آنگاہ جلدبو باز شیوۂ خود ظاہر ساخت کہ آب از کمین گاہِ او می جوشید و سطح زمین را می پوشید کشف رکھیشر باز بدرگاہِ بے نیاز التجا کردہ پذیرائی آں شکتی یعنی قدرت تعالیٰ و تبارک بشکل شارک کہ آں را بزبان کشمیری ہاری میگویند برہوا طیران کردہ از کوہِ سمیر یک لخت کوہ بمنقار برداشتہ آوردہ۔ برکمین گاہ جلدبو گذاشت تاکہ آں دیو بصدمۂ کوہ پارہ کوفتہ شدہ آب مسدود گشت و آں کوہ پارہ را الحال کوہ ہاری پربت میگویند و مقام شارکا بھگوتی دراں جا میدانند و جنود ہنود بروز موعود دراں جا رفتہ پرستش می سازند۔ بعد دفع جلدبو چوں آب فرورفت اولاً کریوۂ آڈون ظاہر گشت (آڈ بمعنی اول وِن بمعنی زمین) یعنی آں سرزمین را اول زمین نام کردند۔ القصہ چوں سطح مسطح ایں گلزمین نمودار گشت و انہار بسیار و آب ہای خوشگوار

وچمن ہای بے شمار پدیدار شد پس دیوتا ہا یعنی فرشتگاں ایں مکان را پسندیدہ ہر کسے بموجب خواہش خود ہا در ہر جا مقام ہا مقرر نمود ند چنانچہ تا حال استھانہا* و یاترا ہای آں ہا در بعضی جا ہا مقرر اند بعد آں کشف رکھیشر دریں دیار فرحت اثر قرار کردہ برہمنان مہذب الاخلاق از آفاق فراہم آوردہ دریں گل زمیں آباد ساخت دراں وقت ایں گل زمیں را کشف مر نام نہادند۔ مر بہ لغت سنسکرت خانہ را گویند یعنی خانۂ کشف نام کردند بعد مرور دہور کش مر می گفتند۔ رفتہ رفتہ بانقلاب السنہ کشمیر گفتند۔

ملّا احمد[۹۸] مترجم رتن پوران نقل می آرد کہ یکے از بزرگ رکھیشران نامی موسوم بہ امرت ساگر در کوہ بندھاچل[۹۹] بعبادت ایزد بے ہمال اشتغال می داشت دراں زماں کاشم ویر نام پہلوانے در شجاعت و جلادت مشہور بود کہ یک صد من سنگ در دست گرفتہ براہ می رفت۔ روزے آں دلاور جرار برائے شکار در کوہسار رفتہ بود تشنہ و گرسنہ نزد رکھیشر رسید و بکمال خشونت و درشت مزاجی ازو آب طلبید۔ رکھیشر دلو بدست او دادہ اشارہ بہ چاہ نمود۔ آں پہلوان دلو در چاہ انداختہ ہر چند شجاعت و جلادت خود در کشش و کوشش خرج نمود دلو از چاہ کشیدن نتوانست نہایت متحیر شد و رکھیشر را بر دست و پا بوسہ ہا دادہ بسیار عجز و نیازمندی ساخت۔ آں رکھیشر آواز داد کہ "اے مادر ایں بہادر را آب بدہ" کاشم ویر دلو از چاہ کشید

[۹۸] ملّا احمد نواسۂ ملّا احمد علامہ است۔ در مصاحبت و منادمت سلطان زین العابدین رئیس زبان دراز و انیس دمساز بود۔ در شعر و سخن طبع عالی داشت۔ تاریخ وقائع ملک کشمیر و ترجمۂ مہابھارت وغیرہ از تصنیفات اوست۔ مدفنش در مزار سلاطین در جائے نامعلوم است

[۹۹] بندھیاچل سلسلۂ کوہستانی است در ولائت وندھیہ پردیش و فاق جمہوریہ ہند ؎

* مقامات متبرکہ و زیارت گاہ

بجائی صد بقعہ یک بقعہ آب نوشیدہ سیراب شد انگاہ در بجا آوری خدمات رکھیشر استقامت کردہ در ریاضات شاقہ شاغل گشت و ہمیشہ بے خور و خواب در بندگی رب الارباب و خدمت رکھیشر اوقات بسر می برد۔ روزے در خدمت آن مرشد بزرگ شان بیان نمود کہ در سالف زمان جرایم و عصیان بے پایان بر من ثابت و عیان است چگونہ عفو خواہند شد رکھیشر گفت ہرگاہ می روی بروز موعود بطواف امرناتھ سوامی و میخواہی دراں جا عفو جرایم خود پس پاک و صاف می شوی از گناہاں ہمچنانکہ صاف می باشد آن ہیکل یخ کہ دراں جاست پس کاشم دبر باتفاق آن فقیر عزم طواف امرناتھ جزم کردہ از راہ کوہستان جنوبی بر کوہ امرناتھ رسید و دراں جا بروز موعود مراسم آن بجا آوردہ اطمینان خود حاصل کردند و بہ عفو جرایم از غیب مستبشر شدند۔ آنگاہ تمامی تیرت ہائی کوہستان کشمیر را طواف کردہ بر مقام کوٹی تیرت در بارہ مولہ رسیدند۔ کاشم دبر خواص کوٹی تیرت از رکھیشر پرسیدہ۔ رکھیشر گفت کہ درمیان ستی سر یک ہزار تیرتھ موجود است و از غسل کوٹی تیرت ثواب ہزار تیرت حاصل می شود۔ کاشم دبر گفت کہ کسے آن تیرت ہا را بہ چشم خود می تواند دید؟ رکھیشر گفت ہرگاہ کشیدہ می شود این آب البتہ بہ زیارت آن تیرت ہا ہر کسے کامیاب خواہد شد۔ کاشم دبر گفت کہ کسے در دنیا می باشد کہ این آب را نایاب گرداند۔ رکھیشر گفت اگر میکنی تو عبادت قادر بے ہمال تا ہزار سال البتہ این امر محال بر تو آسان گردد پس کاشم دبر تا عرصہ ہزار سال بر کوہ قیصر ناگ بعبادت پرداخت۔ روزے در صومعۂ خود موشی دید کہ کوزۂ آب را سوراخ نمود و آب آن کوزہ از راہ سوراخ بدر رفت کاشم دبر

آں را اشارۂ غیبی پند اشتہ درباره مولہ بہ مقام کھادہ نیار اساس کوہ را بہ شجاعت ذاتیہ خود نقب داده سوراخے بہمرسانید و بہ قدرت رب قدیر ازاں سوراخ آب جوشیدن گرفت تاکہ ستی سر خشک شده سطح زمین پدیدار گشت و سقف آں سوراخ تا عہد سندر سین موجود بود۔ آں وقت بہ سبب زلزلہ فرو غلطید و شہر سندمت نگر را سیلاب نمود۔

چوں کاشم ویر دریں دیار خلد نظیر در آمد بطواف تمامی تیرت ہائی ایں دیار مستفیض گشتہ بود و باش خود دریں دیار اختیار نمود بعد ازاں تمامی رکھیشران ہندوستان و عابدان و زاہدانِ آں زمان دریں جا آمده بریاضت ہائی شاقہ عامل شدند و اکثر موبداں و برہمناں از اطراف آمده دریں جا بود و باش خود اختیار نمودند۔ ازاں جاکہ اشاعت ایں مکان بہ نیروی ہمت کاشم ویر سرزده بود بنا براں ابنای زمان نام ایں مکان کاشی مرے گفتند تاکہ بہ مرور ایام کشمیر گفتند۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

الغرض بتائید مقولۂ مورخان متذکرہ بالا و بہ معائنہ علامات و نشانات موجوده معلوم می شود کہ ساحت ایں گل زمین در آوان اولین از آب مملو بوده است و دراں زمان بر قلال جبال مردماں بود و باش می داشتند و عبور و مرور بہ سبیل کشتی ہا بہر طرف می ساختند چنانچہ بر کوه ہر موکھ و کوثر ناگ و دریلاق وچھن پاره و لولاب وغیره اکثر جاہا نوکا بندن ہا موجودند چہ در زمان پیشین ملاحاں در باطن سنگ ہا سوراخ کرده سفائن خود باں مضبوط میداشتند و آں سوراخ را نوکہ بندن میگویند۔ نوکا بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن کشتی و در بعضے کوہستان ہا ونہای سنگین کہ بکثرت استعمال صاف ودرخشنده شده است بر موقع مشرب ہا موجود است

و بہ نظر تعمق بعضی جاہا دانستہ می شود کہ تا ایں جا آب بودہ است۔

خصوصیات کشمیر

خطۂ کشمیر روضۂ دلپذیر و دوحۂ بے نظیر است کہ فضلا و نجبای برگزیدۂ پیشین و حکمائی و علمای فطرت آگیں ایں خطۂ دلنشیں را از جمیع بلاد و بقاع روئی زمین بہ خصوصیات پسندیدہ جنّت نظیر نام کردہ اند۔ الحق ہمچنین خصوصیات دلنشین کہ متعلق ایں گلزمین است در ہیچ بلاد دیگر یافتہ نمی شود:۔

اوّل۔ ہوای ایں دیار در غایت اعتدال بلطافت و نظافت مروح روح و موجب صحت مزاج و باعث فرح و فتوح است۔ در حرارت ہوائے تابستان طبعیت انسان محتاج بہ مروحہ نمیشود و در برودت زمستان باوجود کثرت برف و باراں آرزوئی پوستین نمیگردد۔ بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبیعی را در جلوہ می آرد۔ بیت:۔

ہوایش ز خلد آمدہ بے خلاف دہد مردہ را جاں بہ تن بے گزاف
ہمہ سال باشد ہوا معتدل نوائے عنادل برد غم ز دل

دوم۔ آب ہای ایں گل زمیں کہ از کوہستان برف آگیں و از عیون و تالاب ہای گزیں کہ بہ سبیل انہار و جوئبار ہمیشہ جاری می باشد۔ الحق بسان آب زندگانی عیش جاودانی را نوید کامرانی بخشیدہ روان مردگاں را مژدۂ حیات میرساند و بکمال لطافت و نظافت ملک را سیراب و خلق را شاداب گرداند۔

بہ بین آب ایں بوستاں خوشگوار۔
لطیف و رواں بخش چوں روئی یار

سوم۔ در تمامی سطح ایں دیار و در اطراف و اکناف و کوہسار و کنار

رودبار در ہر جا اقسام سبزہ زارہای خضر البسان قالین زمردین گسترده بکمال خضارت و نضارت خوش نما و روح افزا می باشند۔ بیت

زخانہ چوں بہ صحرا سر نہادی میانِ سبزہ و گل او فتادی

چہارم۔ بساتین ایں گل زمین کہ از سلاطین پیشیں بہ تعمیر رواق و منظرہا و بہ تنظیم انہار و آبشار و فوارہا و ترتیب خیابان* وچمن ہا و بہ توفیر اشجار و ازہار و سبزہ ہا رشک افزائی بہار فرخار و نشاط انگیز نظارگیاں روزگار است۔ بیت۔

بگلزار کشمیر خوش خوش گل است

ہزاراں فزوں خوشنوا بلبل است

پنجم۔ در حوالی ایں گلزار کوہسار بے شمار مانند حصار بہر سو حادی گشتہ فضائی آں خوش و سواد آں دلکش از آبیاری قدرت باری کامیاب و بکمال خضارت و نضارت سر سبز و شاداب کہ برای حفظ مراتب ایں گلستان برپائی استقامت استادہ اند و بمروحۂ قدرتِ ازلی نسایم دلکشا و شمایم روح افزا بہر طرف ساری می دارند۔ فرد

زرشک سبزہ زارِ کوہ کشمیر زغم فیروزہ در معدن شود پیر

ششم۔ مرغزارہای کوہستان ایں دیار بہ لطافت ہوا و نظافت فضا نزہت افزای عشرتیاں کامگار و نظارگیانِ ہوشیار است۔ بیت

اگر در مرغزارش میکنی جای

دہد بوسہ دو صد گل بر کف پای

ہفتم۔ دریں دیار خلد آثار اشجار میوہ دار باقسام بے شمار در بساتین و نخلستان و صحرا و دشتہ ہا بہ فواکہ آبدار و اثمار خوشگوار پُر بار

*بالفتح شہریست در ترکستان معروف بہ حسن و جمال

می باشند۔ بیت

چو جنت ہمہ مثمر اشجار اوست
رواں زیر اشجار انہار اوست

ہشتم۔ غلات بسیار باقسام بے شمار کہ دریں دیار پیداوار است علی الدوام ارزاں و فراواں می باشد خصوصاً برنج کہ بکثرت دریں جا متکون گردد تغذیۂ عام وخاص بداں حاصل می شود۔

نہم۔ در بیابان و کوہسار ایں دیار شکار وحوش و طیور بسیار می باشد چنانچہ شائقان انگلستان باسراف سرمایۂ فراواں از سیر و شکار ایں دیار محظوظ گشتہ برای احباب تحائف فراواں ارمغاں می برند۔

دہم۔ درندگاں خون خوار وحشرات زہر دار مثل مار و کثردم و نہنگ دسنسار[1] وغیرہ دریں ملک معدوم است و مخلوق محفوظ۔ فرد

بہشت آں جا کہ آزارے نہ باشد   کسے را با کسے کارے نہ باشد

یازدہم۔ حکیم حقیقی مردمان ایں دیار را بہ زیور عقل و فطرت محلّی ساختہ در فنون دانشوری وصنعت گری بر ہنروران امصار دیگر آنہا فضیلت بخشیدہ است خصوصاً در صنعت پشمینہ کہ بایں آراستگی جائی ساختہ نمیشود و بزرگان دہر از لباس آں تمکین و تزئین یافتہ از تجارت آں ابنای روزگار متمتع و منتفع می باشند وغیر ازیں ابداع صنایع فراواں از روئ تیز ہوشی می نمایند۔

دوازدہم۔ حسن وجمال ایں محال بہ صباحت و ملاحت بحد کمال و خوبی و رعنائی در غایت لطافت و اعتدال۔

---

[1] نہنگ بزبان ہندی ۰

نظامی[۱۰۱]

یکے گفتا کہ در اقصای کشمیر نباشد از لطافت ہیچ تقصیر
مقام خوبرویاں آں زمین است بخوبی رشک فردوس برین است

سعدی[۱۰۲]

آں کیست کہ می رود بہ نخچیر پائے دل دوستاں بہ زنجیر
ہم شیوۂ جادوانِ بابل ہمشیرہ گل رخانِ کشمیر

جامی[۱۰۳]

زکشمیری بتانِ دین بر انداز دلم بُت خانۂ کشمیر گشتہ

غنی[۱۰۴]

کشمیر از صبا روشن گہِ جمال است حُسن سیاہ آں جا گر ہست خال است

۱۰۱ـ نظامی گنجوی (۵۹۷ ـ ۵۰۷) اُستاد مسلم الثبوت زبان فارسی است تصانیف کثیرہ دارد از انجملہ مشہور سکندر نامہ است کہ در دے تاریخ بادشاہ سکندر نظم کردہ است خمسہ اش یعنی مجموعۂ کتب باین تفصیل مخزن اسرار ـ لیلی مجنوں ـ خسرو شیریں ـ ہفت پیکر و سکندر نامہ بنظر وقعت دیدہ میشود

۱۰۲ـ نامش مصلح الدین و سعدی لقب است در ۵۷۱ھ در شیراز پیدا شد و در ۶۹۱ھ دینجا وفات یافت سی سال جہاں نوردی کرد ـ صاحب تصانیف کثیرہ است ـ از انجملہ گلستان در نثر و بوستاں در نظم لاجواب است و تا امروز از ہیچ یکے جواب ایناں بالخصوص اوّل الذکر نوشتہ نشد

۱۰۳ـ عبدالرحمن جامی شاعر مشہور زبان فارسی بود ـ بتاریخ ۲۳ شعبان ۸۱۷ھ مطابق ۷ نومبر ۱۴۱۴ء در موضع جام از مضافات ہرات پیدا شد و بعمر ہشتاد و یک سالگی بتاریخ ۱۸ محرم ۸۹۸ھ مطابق ۹ نومبر ۱۴۹۲ء براہ مدینہ منورہ ازیں جہاں درگذشت ـ از تصانیفش شرح جامی در عربی و کلیات جامی و یوسف زلیخا و تحفۃ الاحرار و شواہد النبوۃ و نفحات الانس و لیلی مجنون و بہارستان در فارسی بسیار مشہور است ـ ۱۰۴ـ نام محمد طاہر و تخلص غنی است شاعر معروف کشمیر بود ازیگانۂ روزگار شیخ

سیزدهم۔ در پوران های قدیم و پوستکهائی فخیم نوشته اند که خطۂ کشمیر در سابقهٔ زمان سیرگاه دیوتاها بوده اکثرها درین مقام مقام کرده آثار و علامت آن ها بهر جا موجود۔

چهاردهم۔ اکثری از عظمای اولیای فرقهٔ اسلامیه درین دیار عالی مقدار به عبادات و ریاضات تزکیهٔ نفس و تصفیهٔ باطن حاصل نموده معابد و مقابر آن ها بهر جا محل فیض و فتوح است۔

پانزدهم۔ بر مصداق جنّت نظیر بودن این گل زمین علما و فضلای متقدمین و شعرا و فصحای پیشین دُرهای آبدار و لآلی تابدار سُفته اند و بزبان نظم و نثر داستان ها گفته چنانچه مثنوی سلیم۔ و کلیم۔ و قدسی۔ و خصالی و ظفرخان احسن سنه ۱۰۵۱ و میر الهی۔ و طغرا سنه ۱۰۲۶ و عرفی۔ و فیضی سنه ۱۰۰۸ و غیره

مسلسل محسن فانی فیض یاب گشت۔ غنی مزبور از خاندان عشائی محسوب می شود۔ استغنا از حد داشت از و یک دیوان یادگار است که بنامش موسوم است و در مطبع نولکشور لکھنو مدت شد که طبع شده ؛

سنه ۱۰۵۱ ظفرخان احسن متوفی سنه ۱۰۷۳ مطابق سنه ۱۶۶۲ء از امرای شاه جهانی بود منصب هزاری داشت۔ مدت العمر صوبه دار کشمیر بود۔ پدر عنایت خان مصنف شاه جهان نامه است ؛

سنه ۱۰۲۶ از شعرای عهد مغول است۔ بعهد جهانگیر از هندوستان وارد کشمیر گشته بعد انتقال در گنج مدفون گشت

سنه نامش جمال الدین و تخلصش عرفی است بعهد جلال الدین اکبر از موطنش شیراز وارد هندوستان گشت بعمر سی و شش سالگی در سنه ۹۹۹ھ در لاهور فوت شد و همانجا مدفون گشت۔ تصانیف مختلفه دارد مگر از انجمله دیوانش که بر قصائد و ابیات مشتمل است بسیار شهرت دارد سنه ۱۰۰۸ معاصر عرفی بود و در عهد جلال الدین اکبر خطاب ملک الشعرائی داشت۔ در هندیان فیضی شخص دوم است که اشعار فارسی مثل اهل زبان گفته۔ نامش ابوالفیض و پسر شیخ مبارک بود بعمر چهل و نه سالگی در سنه ۱۰۰۴ھ راهی ملک بقا گردید۔ از تصانیفش تفسیر سواطع الالهام مثنوی نل دمن و ترجمه شریمد بھاگوت گیتا بسیار شهرت دارد ؛

در توصیف و تعریف ایں دیار یادگار است شیخ شہاب الدین سندی:-

کَانَ الْکَشْمِیرُ لِسُکَّانِہَا جَنَّتُ عَدْنٍ ھِیَ لِلْمُؤْمِنِیْن

قَدْ کَتَبَ اللّٰہُ عَلٰی بَابِہَا مَنْ دَخَلَہٗ کَانَ مِنَ الْاٰمِنِیْن

قطب*

ہزاراں ناز اے کشمیر بر باغ جناں داری کہ در فصل خزاں ہم خوش بہار زعفراں داری

ہزاراں گل بود فصل خزاں در باغ کشمیرم چہ می نازی تو ای کابل ہمیں یک ارغواں داری

شاہجہاں[۱۰۹]

خورد آدم گندم از جنت کشیدندش بروں من کہ خوردم آش جو یارب بکشمیرم رساں

طغرا

از شاہ جہانگیر دم نزع چو جستند با خواہش دل گفت کہ کشمیر دگر ہیچ

ظفر خان احسن

کشمیر مگو رشک پری خانۂ چین است القصہ بہشتے است کہ بر روی زمین است

عرفی

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

قدسی[۱۱۰]

چو کشمیر افتخار ہر دیار است بہشت و سلسبیلش آب لار است

۱۰۹؎ صاحب قران ثانی شہاب الدین محمد شاہ جہاں (دور حکومت ۱۶۲۸ - ۱۶۵۸ء) بادشاہ غازی ؛

۱۱۰؎ حاجی محمد جان قدسی مشہدی در عہد شاہ جہانی ملک الشعرا بود۔ تصانیفش ظفر نامہ شاہ جہانی و بادشاہ نامہ است۔ در لاہور وفات یافت ؛

* سلطان زین العابدین ؛

فصیح

نسبت کشمیر را با روضۂ رضواں چہ کار　　ایں بود باغ سلیماں آں بود باغ جناں

کلیم[۱]

چرا آشفتۂ اے چرخِ دلگیر　　تماشا کن کہ کشمیر است و کشمیر
پُر از گل دشت و کوہ و راغ بینے　　ہزاراں باغ را یک باغ بینے

غرض کہ ایں خصوصیات مندرجہ بالا کیفیتے علاوہ دارد در دو فصل گفتہ شود فصل اوّل ۔ در تشریح مقامات و علامات قدرتی فصل دوم ۔ در بیان آثار و امارات حدوثی

فصل اوّل در تشریح مقامات و علامات قدرتی

ہوائی کشمیر

باید دانست کہ کرۂ زمین را از مشرق تا مغرب پنج حصّہ کردہ اند و ہر حصّہ را منطقہ می نامند اوّل از خطِ استوا تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت شمال و شانزدہ ہزار میل جانب جنوب منطقہ حارہ است دریں منطقہ حرارت آفتاب بہ شدّت می باشد و از منطقہ حارہ تا مسافت سہ ہزار میل سمت شمال و تا سہ ہزار میل سمت جنوب دو منطقہ معتدلہ است یکے جنوبی و دوم شمالی ہوای ایں دو منطقہ باعتدال است در

[۱] نام ابوطالب و تخلص کلیم داشت ۔ از بزرگ شاعران ہمدان بود ۔ در عہد جہانگیر بار اوّل واردِ ہندوستان گشتہ در سنہ ۱۰۲۸ھ مراجعت فرمائے وطن شد ۔ بعد چندے بار دوم بعہد شاہجہاں بہ ہند آمد و ملازمت شاہی اختیار نمود و لقب ملک الشعرائی یافت ۔ از تصانیفش ظفرنامہ شاہجہاں و دیوان فارسی یادگار است ۔ بتاریخ ۱۵ ذی الحجہ سنہ ۱۰۶۱ھ مطابق ۱۹ نومبر سنہ ۱۶۵۱ء بمقام سرینگر کشمیر رحلت نمود ۔ در نواحِ خانقاہِ قدیم درگجن مدفون شد ۔

حرارت و برودت پس از منطقہ معتدلہ تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت جنوب شانزدہ ہزار میل سمت شمالی بمنطقہ ابرد است در حدودِ این منطقہ ہا شعاع آفتاب نمی تابد لاجرم آب و ہوائی آں طرف بہ غایت سرد و برف و آب ہمیشہ منجمد می باشد۔ ازاں جا کہ خطۂ کشمیر در منطقہ معتدلۂ شمالیہ واقع است لاجرم ہوای این دیار در حرارت و برودت معتدلست۔ سوای آں کہ ہوائے بلد مرتفع بارد است و ہوای بلد حضیض گرم۔ ایضاً ہوا اگر بواسطۂ مجاورت دریا باشد و آں بالذات ترطیب کند امّا اگر شمالی باشد تبرید و اگر جنوبی بود تسخین و اگر شرقی بود ترطیب و اگر غربی بود تغلیظ۔ ہرگاہ بواسطہ بلد طینی باشد برطوبت مایل گردد۔ ازاں جا کہ بلد کشمیر میان کوہستان برفین کہ ثلث اراضی آں زیرِ آب محجوبست یافتہ می شود ہوائی آں جا از برف و آب و ارض طینی متولد گردد بامتزاج تبرید و تسخین و ترطیب و تغلیظ کیفیت تعدل ہوا ثابت گردد بنا براں ہوای این دیار در تفریح روح و انتعاش طبعیت و تولید اخلاط صالحہ و تقویت اعضاء رئیسہ از جمیع بقاع ربع مسکوں افضل است و در موسم گرما چنداں گرم نیست کہ حاجت بمروحہ افتد و در موسم زمستان با وجود کثرتِ برف چنداں مضر نیست کہ باعث افساد بدن گردد بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبعی را در جلوہ می آرد و پرگنہ لعل و پھاک اعدل بقاع کشمیر است چنانچہ در موسم تابستان میان درۂ لار و درۂ شالمار علی الاستمرار در موسم بہار روایح روح فزا از مغرب وزیدن گیرد و تا آخر روز موجب انبساط خاطر گردد و بعد غروب آفتاب نسیمے از مشرق می آید کہ تا ہنگام صبح باعث تنویم و نشاط می باشد و در موسم تابستان باعتدال خنک می

باشد و در زمستاں چنداں ابر نہ گردد بلکہ از کوہ آہک ٹینگ تا دامن تخت سلیماں برف کم تر می بارد۔ شاہان پیشیں و سیّاحانِ یورپین از بقاع کشمیر آں را خوش تر دانستہ برائی سیاحت قبول کردہ اند و پرگنۂ لار را کرنیل مور صاحب لالہ رخ نام[۱۱۲] نہادہ است و شعرائی متقدمین در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ بیت

لار بر کاخ ملک نالار است
بر ہمہ پرگنات[۱۱۳] سالار است

موسم کشمیر

موسم ایں گلستاں در زمستاں و تابستاں دلکشا و مسرت افزا است لیکن بہ موجب اختلاف فصول و گردش آفتاب در موسم ایں سواد تاثیرات مختلفہ واقع می شوند۔ اوّل فصل بہار کہ عبارت از ماہ چہتر و بساکھ و جیٹھ می باشد۔ دراں موسم ہوای ایں دیار در غایت اعتدال ملطّف و مرطب و مفرح و مفتح و سریع النفوذ می باشد بالیدگی اجسام و تصفیہ خون و تقویت

---

۱۱۲ صحیح "ملک لالہ رخ" است۔ در حکایت منظوم شہزادی لالہ رخ بزبان انگلیسی کہ یک قصۂ خیالی است تھامس مور نغمہ ہائے در تعریف حسن و خوبیٔ باغ شالامار و تالاب ڈل سرودہ است۔ کتاب مزبور در سنہ ۱۹۰۱ء باہتمام فریڈرک و لان ہیڈ فورڈ سٹریٹ لنڈن بہ زیور طبع آراستہ شد۔ فیض ایں تصنیف است کہ تمامی خطہ کشمیر در ممالک اورپائی عموماً و در عالم انگلیسی خصوصاً مشہور بہ "ملک لالہ رخ" شد ؛

۱۱۳ اشارہ بہ تقسیم ملکی است کہ در زمان سابق حاکمان ایں دیار برائے سہولیت انتظام کردہ بودند۔ نعداد پرگنہ جات در ہر وقت مختلف بودہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری شمارہ آں ہا تا سی و سہ رسانیدہ و قاضی علی تا چہل و یک سٹائن در "این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر" تعداد آں ہا چہل و سہ نام بنام دادہ است ؛

اعضای رئیسہ[۱۱۴] حاصل می شود ۔ بیت

مصطفےٰ فرمود با صحب کبار تن مپوشانید از بادِ بہار

دراں زماں بوفور بارش باراں در کوہ و بیاباں ہر جا سبزہ ہائی خضرا بہ نضارت و نضارت از زمین رستہ در اطراف باغات و دہات جا بجا شگوفہ ہای اشجار و گلزار شگفتہ ہوش ربای ہوشمنداں و غمزدای دردمنداں گردد ۔ دراں زماں شایقاں و عیاشاں دیوانہ وار بہر سو دامن گیر اشجار شگوفہ دار گشتہ در تماشای جلوۂ گلہا بسان مجنون مبہوت می باشند و ہر کسے از اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد سفینہ ہا برای سیر و سیاحت بہ فروشِ مکلّف آراستہ و خوردنی ہا و نوشیدنی ہا ہمراہ داشتہ، با دوستاں و خویشاں گاہے برائے تماشای شگوفہ، وقتے برای خوردن توت و خربوزہ و تربوزہ بجانب تالاب ڈل می روند و میان نالۂ تیل بل و باغ شالمار و نشاط و نسیم وغیرہ در تماشای شگوفۂ بادام و گل سرخ و یاسمن و گل کول و نسترن[۱۱۵] بضاعات خود صنایع نمایند و دیوانہ وار جا بجا گرویدہ در زیر درختاں غلطیدہ میباشند ۔

دوم فصل تابستاں، کہ عبارت از ماہ ہار و ساون و بادرون[۱۱۶] می باشد دریں فصل ہوای ایں دیار از حد اعتدال اندک بحرارت مایل گردد و بعضے افراد را نوعے سخونت و غلیان اخلاط حاصل میکند و درد چشم بعضے مرداں را تکلیف می رساند و بر وقت نصف النہار بہ موجب حدّت

---

۱۱۴ دل و دماغ و جگر

۱۱۵ درست کنول بفتح کاف، و نون غنہ قسمے است از نیلوفر

۱۱۶ مطابق جولائی ۔ اگست ستمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

گرما طبیعت بجانب تفریح محتاج می شود دراں زماں مقیاس الموسم از ہشتاد و پنج درجہ تا نود و پنج درجہ متصاعد میگردد۔ عیّاشاں برای کسب ہوا باطراف و دامنت میروند۔ اوایل ماہ ہاڑ طول نہار کشمیر چہارده ساعت و سیزده دقیقہ ونیم دقیقہ می رسد و قتیکہ باراں برشگال مترشح گردد۔ بعض اوقات برق و رعد و صاعقہ ژنگرگ و ژالہ متصدع می باشد و حدت آفتاب روز بروز کم گردد۔

سوم فصل خریف۔ و آں عبارت از ماہ اسوج و کتک و مگھر[۱۱۷] می باشد دراں وقت سخونت ہوا بہ یبوست مایل گردد بہ سبب تسدید مسامات اندک کندی حواس و یبوست حاصل می شود و مردماں در جمع کردن اسباب زمستان مثل ہیزم و زگال و سالن ہای[۱۱۸] خشک وغیرہ متوجہ باشند و برای ششماہ مہیّا کردہ می گذارند و در آخر موسم برودت بدرجۂ کمال رسد کہ درختاں از صولت برد برگ ریز می گردد و فضائی غبارناک و کوہسار پوشیدہ و آفتاب گرفتہ میباشد و بر کوہستان اطراف نزول برف شروع می کند مردماں لباسہای گرم مثل پشمینہ و پٹو[۱۱۹] و پوستین و طاف و پوشاک پختہ دار پوشند و بجانب مکانات گرم رجوع کنند و مردم عوام آتش کدہ کانگڑی[۱۲۰] شب و روز در بغل گرفتہ دفع برودت می سازند و در موسم زمستان آں را بسیار عزیز می دارند چناں چہ گفتہ اند۔ بیت

---

[۱۱۷] مطابق اکتوبر، نومبر، دسمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی۔

[۱۱۸] "الوان"

[۱۱۹] کلیمہائے کہنہ چوں بہ صابون مالیدہ گردند نزدِ اہالیانِ کشمیر بہ "پٹو" موسوم شوند۔

[۱۲۰] صورت کانگڑی بر صفحۂ آیندہ باید دید۔

کانگڑی در بغل بگو چون است
لیلئے در کنار مجنون است

و به باعث حرارت کانگری بر شکم و بن ران مردم کشمیر داغهای سیاه بلکه قرحه و آبله پیدا می شود و با وجود کثرت البسه و اقمشه از کانگری گریز ندارند۔

چهارم فصل زمستان که عبارت از ماه پوه و ماگه و پهاگن[۱۲۱] می باشد آں وقت در هوا برودت و یبوست غالب گشته مسدد مسام و مکدر حواس و منقوی معده و باه میگردد دراں زماں مردماں در و دریچه بسته کرده در مکان گرم مثل حمام وغیره می نشینند و در ماه پوه و ماگ بارش برف متواتر متراکم گردد۔ و بعض اوقات در نفس شهر قریب دو درعه برف جمع می شود زیاده بر آں حکم نادر دارد۔ آب های تالاب ها و نهر ها منجمد گشته یخ بندی های عجیب باشکال غریب متصور گردد و دراں روزها قیاس الموسم بدرجه انجماد برسد و در دامن بام های خانه قطار های

کانگڑی

۱۲۱ مطابق دسمبر، جنوری، فروری ماه های تقویم عیسوی ۔

دنگاله باشکال مخروطی معلق می باشند. و در بعضی زمستانهای سخت گاهی می باشد که بخارات ارضیه در فضای آسمان عالم گیر گشته ہوای دمه واقع می شود که آن موسم مسموم را بزبان کشمیری کٹ کشو گویند و دران زمان فراز کوهستان رفیع آفتاب جلوه گر بوده بارش برف و باران موقوف می باشد و قریب ساحت زمین هوا تیره و اندوه گین گردد و موسم آن گاہے تا دو نیم روز گاہے تا دو نیم ہفته بعضے تا دو نیم ماه گزنده و سوزنده میباشد و بصولت برودت شاخسار اشجار را رطوبت اصلیه شپلیده خشک گرداند. مردمان بسیار تنگ می آیند. و بیضه ها منجمد می شوند و تیل سیاه مثل روغن در کاغذ بسته کرده بقالان میفروشند در آن زمان بعضے اوقات دریای بہت[۱۲۲] هم یخ بند می شود چنداں که مردمان بالای آن سوار می روند و تالاب اولر دران وقت همیشه منجمد می گردد که بالای آن مردمان بارهای گران بر داشته عبور مرور میکنند بعضے اوقات تا دو سه ماه بسته می باشد میگویند که در سال ۱۰۸۰ هجری موسم زمستان سخت مشکل بود و دریای بہت و تالاب اولر منجمد شده پرگنهٔ سایر المواضع پائین که بر کنارهٔ تالاب اولر بسمت جنوب است و پرگنه کہوامه بجانب شمال دران وقت مردمان سایر المواضع پائین فراز یخ بندی تالاب اولر در کوہامه آمده به همان راه بارهای کاه خشک بر دوش گرفته واپس می رفتند و در اثنای راه برگ کاه

۱۲۲ نام کشمیری این دریا "ویتھ" است که به فارسی "بہت" شد. نزد علماء یونان قدیم همین دریا به "ہائی ڈس پس" و نزد علماء سنسکرت به "وتستا" مشہور است بزبان پنجابی و اردو به "جہلم" معروف است ۞

بسیار افتاده بود و در راه بسا که برگ های چنار برابر پنجۂ مرغ شده بودند و تخم ریزی شالی بقدر یک گره از زمین رستہ بود۔ آں زماں چہار ده راس اسپاں از جانب سایر المواضع بر سطح یخ بندی اولر بامید خوردن برگ گاه که در عرض راه افتاده بود بطرف کوہامہ عبور کردند اسپان مذکوره در کوہامہ رسیده تخم ریزی شالی خوردند تا آں زمان یخ بندی تالاب استولر و برودت ہوا گزنده و آفتاب محجوب و بہت سدود بود و تالاب اولر مع جمیع تالاب ہا بعد انقضای سہ چہار سال ضرور در یک سال منجمد گردد لیکن گاه اوقات دریای بہت ہم انجماد پذیرد چنانچہ در سنہ ۶۷۱ و سال سنہ ۹۵۱ و سال سنہ ۹۵۱ و سال سنہ ۱۲۳۱ و سال سنہ ۱۲۴۸ و سال سنہ ۱۲۹۶ ہجری دریای بہت منجمد شده مردماں بسیار محنت کشیدند۔ ازاں جا کہ ہوای زمستان این جا دشوار است موجب آں مردمان بلاد دیگر درین ملک بود و باش نمی کنند لیکن ساکنان زین جا را موجب عادت چندان دشوار نمی شود و در بعضے فصول زمستاں ہوا باعتدال و بارش و برف اندک می باشد دراں سال بہ باعث کمی آب اکثر جا ہا نقصان مزروعات متصور گردد۔

ریاح کشمیر

باد جنوب درماه ساون و بادروں بر تیغ کوه بانہال سمت جنوب بعد دوپہر روز تا شام و خفتن ابر سفید بمسافت یک دو میل حادی گردد بزبان کشمیری آں را داده ہال میگویند و از سحاب مذکور صرصر سخت کہ بصولت آں اشجار متحرک گردد برآمده درساحت کشمیر منتشر شود و بعضے اوقات درختان سطح کشمیر را درہم برہم سازد۔ گویند کہ بہ ہبوب ریاح مذکوره محصولات این دیار پختہ و بالیده می شود و بعد تسکین ریاح سحاب مرتفع گردد پس برق ہای لامعہ

متواتر و متراکم در کنارهٔ آسمان تا آخر شب جلوه می دهد و بعضے تجربه کار میگویند که اکثر اوقات هبوب ریاح هفتم ساون شروع می کند و یازدهم ماه موقوف می شود و هفدهم ماه ساون باز عود میکند۔

باد بور۔ در اوقات متذکرهٔ بالا میان درهٔ کوهِ دچهنه و کهاوره سمت مغرب از حدود پنجاب بعد دوپهر روز به شدّت می آید و از باره موله باطراف منتشر گردد گویند به هبوب ریاح مذکور در ملک کشمیر تپ لرزه عارض نگردد

بادشمال۔ در بعضی ایّام تابستان فراز کوه کرناه که آں را بزبان کشمیری فسادنار گویند محاذی گوشهٔ شمال و مغرب بر کنارهٔ آسمان خط های شعاعی هویدا گردد و بعد ازاں تند باد شدید که اشجار تناور را از بیخ برکند می آید بزبان کشمیری آں را کامراجی می گویند۔

ایضاً در موسم تابستان بعضے اوقات محاذی کوه دِچه بال میان گوشهٔ شمال و مشرق ریاح سخت می آیند درختاں و عمارات را قلع قمع سازند بزبان کشمیر آں را دِچه واو گویند۔

کوهسار کشمیر

پیرامون ساحت ایں دیار کوهسار بے شمار مانند حصار تا مسافت بسیار مسلسل و متخلخل محفوف است محاذات آں بکمال طراوت و نضارت سرسبز و دل کشا و فرحت افزا و درمیان اطراف و خلال آں اشجار دیوه دار و عرعر و شمشاد و صنوبر بقدرت ایزد داور کوه در کوه مغروس و اقسام و الوان نباتات عجیب و غریب انبوه انبوه در هر جا بر زمین مفروش و بالایی آں کوهسار چشمه سار هایٔ بے شمار به هر سو جاری اما حدود آں کوهستان شرقاً پیوسته است به مبادی لداخ و غرباً تا حدود مظفر آباد شمالاً تا دریای

کرشنا گنگا و جنوباً تا ساحل چندر باگا۔ محققان یورپ رفعت آں کوہستان
از ہشت ہزار فٹ تا ہفدہ ہزار متفاوت گفتہ اند و رقبۂ آں بقول
انس صاحب[123] بیست و پنج ہزار میل مربع ازاں جملہ ذکر بعضے جبال شامخہ
وکتل ہا کہ مفید رجال است گفتہ آید :-

کوہ ہرموکھ

از سری نگر بہ مسافت سی کروہ بجانب شمال متصل پرگنہ لار کوہیست
در غایت بلندی مشہور رفعت آں شانزدہ ہزار و نود و ہشت فٹ انگریزی و
بر سر آں کوہ پرشکوہ پنج قلہ منیع کہ ہمیشہ از برف محفوف می باشند ظاہر
ازاں جملہ قلۂ اوسط بسیار رفیع و مہیب پُر برف بنظر می آید گویند کہ
سال تمام بر قلہ مذکور بوقت ابر برف می بارد ہمگی در ماہ ساون تا عرصۂ
ہفت روز[124] بارش برف موقوف می باشد۔ فی الاصل ہماں قلہ را ہرموکھ
نام نہادہ اند بلقب سداشو[125] موکھ۔ بمعنی چہرہ یعنی چہرہ سداشو اہل ہنود
آں را بسیار متبرک میدانند و گویند کہ ماتا پاربتی جی[126] در جنم[127] اول باسم
ستی مسمی بودہ بر آں کوہ اقامت میداشت و درمیان خلال قلال مذکور
خزینہ ہای برف از عرصۂ روزگار موجودند و بسبب بعد زمانہ الوان برف
بعضی سرخ بعضے زرد و سبز و بنفشہ وغیرہ بنظر می آید و در ذیل آں

[123] ظاہراً سہو کاتب است مراد مصنف از مسٹر لارنس صاحب "ویلی آف کشمیر" است ؎

[124] در پرگنہ لار رفعتش ۱۶۰۸۹ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفہ پنڈت آنند کول)

[125] "شیو" یا "سداشیو" بکسر شین و سکون دال نام یکے از خدا ئگان ہنود کہ باعتقاد شاں آفرنندہ و
فنا کنندۂ عالم است بت ہائے شیو در اشکال مختلفہ کہ بر کیفیت حلم و غضب او دلالت کنند
درمنادر (معابد) ہند یافت می شوند۔ فرقۂ شیو (بقیہ بر صفحہ ۷۲) ؎ (۱۲۶، ۱۲۷ بر صفحہ آیندہ)

مرغزارهای عجیب و چشمه سارهای دلفریب روح افزاست خصوصاً سرچشمهٔ هرموکهٹه گنگا[۱۲۸] جانب مشرق و سرچشمهٔ شیراسر سمت مغرب واقع. میگویند که إلی حال هیچ کسے از افراد بشر بر قلال کوه هرموکه عروج نه کرده است۔

"قف" چنانچه یکی از راجهائی قدیم برای زیارت پرتمای سداشو در عروج قله اوسط مبادرت کرده بود. فی الحال به آشوب هجوم زنبوران معاودت نمود. الحال در سنه ۱۹۱۱ بکرمی مطابق سنه ۱۲۷۰ هجری اول مسٹر جانسین صاحب سرو بر براه کوهامه برائے نصب کردن نشان های کمپاس بر کوه مذکور با مردم بسیار و اسباب بے شمار صعود نمود و عروج قله منیع دشوار دانسته بر قله صغیر سمت شمالی از دامن کوه به مسافت چهارده کروه عروج نموده بر فرق آن کمپاس نصب کرده رجعت نمود. بعد آن مسٹر منٹگمری صاحب افسر سروبر قریب هزار کس همراه گرفته عروج نمود و بر منزل اوّل رسیده بادِ صرصر هیجان ساخت که سنگهائے ثقیل متحرک شدند و احدے را

یک از سه فرقه هائے بزرگ هندوان امروزه است. بنا بر تحقیق "مصنّف" کاشمیر شیو ازم" مذهب شیو در ابتدائے قرن نهم یا در اواخر قرن هشتم ع در کشمیر آمد و به قول "مصنّف" قرون وسطے میں هندوستانی تهذیب" اول کسے که تعلیمات شیو را در کشمیر رواج داد سوانند بود. این مرد در قرن دهم میلادی مے زیست و یک کتاب بنام شیو درشٹی (نظر شیو) تصنیف کرد. علمائے این فرقه تا اکنون بسیار کتب درین مذهب نوشته اند. من جمله ازان هشتاد کتب بر فلسفه و تعلیماتِ شیو به اوقات مختلف از اهتمام "محکمهٔ تحقیقاتِ علمیه" حکومت جموں و کشمیر اشاعت پذیر شده اند۔

۱۲۶ "پاربتی جی" نام زن "سداشو"

۱۲۷ پیدائش اوّل

۱۲۸ "هرموکهٹه گنگا" نام دریا

اُمید زندگانی نمانده عاقبت بخیر گذشت۔ صاحبِ موصوف تا عرصۂ ۸ روز بکار مساحت مشغول مانده معاودت نمود۔

"قف" گویند بر قلّۂ رفیع کوہِ مذکور کانِ زمرد دارد۔ لهذا ہر جا کہ قلّۂ کوہِ ہرموکھ بنظر می آید در آنجا مار واقعی کمتر باشد۔

کوہ[۱۲۹] کوثر۔ کہ از سری نگر بفاصلۂ سی کروه بطرف جنوب نواحی دیوه سر در غایت رفعت عظیم الشان است۔ و تا حدود پنجاب و جموں نمایاں۔ رفعتِ آں ۱۵۵۳۰ فٹ انگریزی و بر اطراف آں سہ قلّۂ منیع کہ آنہا را کوثرن کوٹھر نامند و ہمیشہ از برف محفوف می باشند۔ گویند کہ برقلالِ مذکوره تاحال کسے عروج نہ کرده بود۔ ہمگی صاحبانِ سروے بر قلّۂ صغیر آں عروج کرده مساحت نمودند۔ و در خلالِ قلالِ مذکوره مرغزاریست دلکشا وسطِ آں چشمہ ایست معروف بہ کوثر ناگ بسیار عجیب و سہمناک فقط کوہِ[۱۳۰] کاجی ناگ کہ از سری نگر بجانب مغرب بفاصلۂ سی کروه در حدود کامراج[۱۳۱] درمیان علاقۂ دچھنہ و کرناه است۔ رفعتِ آں بقول

[۱۲۹] کون سرانی کوثر یا وشنو پاد ایں تیغ ہائے کوه کہ محفوف از برف باشند بجانب غرب دره بانہال واقع اند؛ اینہا را قلۂ برہما نیز گفتہ می شود (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲)؛ [۱۳۰] کوه کاجی ناگ یا کالی ناگ در اترچھی پوره واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲) [۱۳۱] در زمانۂ قدیم کشمیر را بدو حصّہ کنونی کامراج و مراز منقسم کرده بودند۔ اصل ایں ہا کامراجیہ و مڑو راجیہ بزبان سنسکرت بوده است۔ بنا بر آراء متداولہ از مراز آں یک حصّۂ کشمیر مراد است کہ تا سرینگر بہر دو جانب دریائے جہلم ممتد است و از کامراج علاقۂ پائیں آں بایں نوع از علامت ہائے کہ صاحب راج ترنگنی ذکر نموده حد ایں تقسیم موجوده عمارات دفاتر راج گڑھ (بقیہ بر صفحہ آئنده)

انس[۱۳۲] صاحب ۱۵۵۲۴ فٹ انگریزی[۱۳۳]۔ فرق آں ہمیشہ از برف مملو می باشد۔ صاحبان سروے بر قلۂ آں با قلۂ ہرموکھ مقابل داشتہ مساحت نمودند۔ و بالائے آں چشمۂ کاجی ناگ مشہور۔

کوہِ ہوکھ سر۔ کہ از سرینگر بفاصلہ سی کروہ بجانب مشرق و جنوب مابین پرگنۂ برنگ و مرو واڑون واقع است۔ رفعتِ آں ۱۵۶۰[۱۳۴] فٹ۔ در ذیل آں چشمۂ ہوکھ سر موجود۔

گواشہ براری۔ از دچھن پارہ بطرف مشرق بالاتر از پہلگام متصل موضع فرس ٹن ومنڈلن۔ رفعت آں ۱۷۸۳۶[۱۳۵] فٹ۔ فرق آں ہمیشہ از برف محفوف می باشد۔ و زیرِ دامنِ شمالی آں میدانیست پُر از برف۔ در آنجا از عہدِ قدیم برف موجود است۔ آنرا گنج می گویند آبش در نہر امرا وتی یا سندلار می پیوندد۔

کوہِ براریال۔ کہ از سری نگر بجانب جنوب بفاصلہ سی کروہ مابین شاہ آباد و علاقہ ڈوڈی[۱۳۶] واقعست۔ رفعت آں ۱۴۳۰۰[۱۳۷] فٹ۔ قلۂ آں ہمیشہ

(مسلسل) (محلات شاہی سابقہ) متعین می شود۔ (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر مصنفہ سٹائن صفحہ ۱۳۳)؛ ۱۳۲؎ ہماں لارنس صاحب کہ ذکرش در سابق آمدہ؛

۱۳۳؎ "جموں اینڈ کشمیر" صفحہ نمبر ۲؛

۱۳۴؎ درست ۱۵۰۰۰ فٹ است۔ کوہ مذبور مابین پرگنۂ واڑون و برنگ واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۵)

۱۳۵؎ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۷؛ ۱۳۶؎ صاحب "جموں اینڈ کشمیر" مقام مذبور را "دودا" نوشتہ است؛ ۱۳۷؎ ایضاً صفحہ نمبر ۵؛ ۔

پُر برف - زیر دامنش بسیار چشمہ سار سرشار اند -

کوہِ افروٹھ - کہ از سرینگر بجانب گوشۂ جنوب و مغرب متصل گلمرگ سیزدہ ہزار و سی و دو[۱۳۸] فٹ در بلندی معروفست و در ذیل آں چشمۂ ابلہ پتری می جوشد -

کوہِ مہادیو از سری نگر بفاصلۂ چہاردہ میل سمت مشرق مابین لار و پھاک واقعست - رفعتِ آں ۱۴۲۰۰ فٹ[۱۳۹] - ہنود آنرا متبرک می دانند - و بر فرقِ آں یخدانِ قدرتی واقعست کہ دوازدہ ماہ ہمیشہ در انجا یخ موجود می باشد - مردماں در شہر رسانیدہ می فروشند - ساون پورنماشی[۱۴۰] پنڈتاں برائے یاترا در انجا می روند -

کوہِ امرناتھ[۱۴۱] - از سری نگر بجانب مشرق بفاصلۂ ہفتاد و پنج میل

۱۳۸ درست ۱۴۰۵۰ فٹ است (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

۱۳۹ صحیح ۱۱۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ نمبر ۴)

۱۴۰ ساون پورنماشی نام روز بزرگ اہلِ ہنود است - ایں روز چنانکہ نامش ظاہر می کند در شب مہتاب کامل در ماہ ساون ہندی مطابق ماہ اگست انگلیسی ست ؎

۱۴۱ چہار منزل از پہلگام بطرف شرق - رفعتش ۱۷۰۸۹۰ فٹ انگلیسی (جموں و کشمیر صفحہ ۴)

۱۴۲ غارِ امرناتھ* بر تیغۂ کوہ امرناتھ واقعست و نزد اہلِ ہنود یکے از پنج مقاماتِ مقدسہ مذہب برہمناں است چہار مقامات دیگر جگناتھ پوری در ولایت اڑیسہ دوارکا در ولایت سوراشٹر بدری ناتھ در ولایت اتر پردیش و رامیشورم در ولائت دکن است - در ماہ ساون وقتیکہ مہتاب بر آسمان تکمیل پذیر شود اہل ہنود در جم غفیر از اطراف و اکناف ہند ہر سال برائے زیارت ایں غار می آیند - روزے قبل از ساون پورنماشی قافلہ زایران در پہلگام جمع می شود و روز دیگر روانۂ منزل مقصود گردد (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

*(متعلق بصفحہ ۷۶)

رفعتِ آں شانزدہ ہزار فٹ انگریزی۔ و برکمرِ آں غار امرناتھ[۱۴۲] جی موجود رفعتِ آں غار دوازدہ ہزار فٹ۔ ہمیں است جبال شامخہ کشمیر۔

غیر ازیں کتل ہائے دیگر کہ طرق و شوارع آمد و رفت مسافراں از فرق آں مے گذرند بیانِ رفعت و کیفیتِ آں ہا ضروری است۔

کتلِ پیر[۱۴۳] پنچال۔ از سرینگر بفاصلہ ۳۵ میل بجانب جنوب بعرض راہ ہیرہ پورہ موجود۔ رفعتِ آں ۱۱۰۲۰[۱۴۴] فٹ انگریزی نوشتہ اند۔ تسلسلِ آں کوہ تا مسافت چہار ہزار میل بقول انس صاحب مسلسل گشتہ است و درمیانِ خلالِ آں ہر جا جنگل ہا و غار ہا موجود۔ و در موسمِ زمستاں راہ آمد و رفتِ مسافراں مسدود می باشد۔ بلکہ در موسمِ تابستاں وقت ہیجانِ باد و باراں ازاں کوہ گذشتن دشوار۔ و بر فرق آں زیارتِ

کوہ مذکور بنا بر رفعت شدیدہ اکثر اوقات سال از برف محفوف می باشد و ہمیں است کہ زایران ایں مقام مانند تن واحد یکجا سفر می کنند۔ در سلوک انفرادی خطرۂ بزرگ می باشد غایت مراد اہل ہنود از زیارت غار امرناتھ پرستش مجسمۂ لنگ (عضو تناسل) شیو جی است کہ بتقاطر قطرات برف در غار مذکور عین شب پورناشی از اسباب قدرتیہ بظہور می آید۔ مصنّف "راجہ ترنگنی" کہ اولین مؤرخ کشمیر بزبان سنسکرت است در کتاب اوّل صفحہ ۲۹۷ می نگارد کہ رسم زیارت غار امرناتھ در عہد بادشاہ نارا (۱۰۰۸ — ۱۰۴۸ ق م) نیز بودہ است۔ مصنّف کتاب مذکور کلہن پنڈت کہ در سنہ دوازدہم عیسوی می زیست ازیں رواج نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر مصنفہ پنڈت آنند کول سابق صدر بلدیہ سرینگر کشمیر صفحہ ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶) ٭ ۱۴۳ قدیم "پیر پنت سال" ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۶ ٭ ۱۴۴ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲) بنا بر روایت آنند کول مصنّف کتاب مذکور پیر پنچال کوہے است کہ خطۂ کشمیر را از میدان ہائے ہند جدا می کند۔ طولش از کشتواڑ تا مظفرآباد ۱۲۰ میل است۔

پیر محمد کہ از مریدانِ حضرت امیر کبیر است موجود فقط۔

کتل بانہال - از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب جنوب مابین شاہ آباد و بانہال مشہور۔ بلندی آں انس صاحب نہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۲۵] می نویسد۔ جانب کشمیر چار و جنگل بسیار دارد و طرف بانہال برہنہ و در موسمِ زمستاں مردمانِ آزمودہ کار بغیر سواری و بار برداری بدشواری عبور می کنند۔ ہرگاہ ہیجان باد می باشد در آں وقت عبور دمرد مقدور نیست۔ فی زماننا ملازمانِ مہاراجہ رنبیر سنگھ[۱۲۶] بر جبیل کوہ مذکور جنوب رویہ برمہب باد برجہائے متعددہ پختہ و سنگین بفاصلۂ یک یک تیر پرتاب تعمیر کردہ اند تاکہ بر وقت ہیجانِ ریاح مسافراں درمیانِ برجہائے مذکورہ فوراً داخل گشتہ از صدمۂ باد محفوظ می باشند۔ باوجود آں در بعضے اوقات بر وقتِ ہیجانِ باد تا چند روز راہ مسدود می باشد۔

کتل مربل - کہ درمیان پرگنۂ برنگ[۱۲۷] و از سرینگر بجانبِ گوشۂ

---

[۱۲۵] آنند کول رفعتش ۹,۲۰۰ فٹ ذکر کردہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲)

[۱۲۶] مدّت حکومت (۱۸۸۵ــــ۱۸۵۷ء)؛

[۱۲۷] اشارہ بطرف تقسیم سیاسی است کہ در زمانِ قدیم بصورت تقسیم کشمیر در حصص خورد کردہ بودند۔ این نام تا این زمانہ موجود است۔ ابوالفضل در عہد آصف خان تعداد پرگنہ جات را ناسی و ہشت رسانیدہ است۔ و قاضی علی کہ قدرے متقدم در عہد است این تعداد را چہل و یک بیان کردہ۔ و نزد صاحب "ان شُنٹ" "جیوگرافی آف کشمیر" صفحات ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱ این تعداد چہل و دو است بنسبت د چہار در مراز دہ شدہ در کامراز۔

ہر پرگنہ در طول و عرض مختلف است۔ در عہد مغول و افاغنہ در شمار پرگنہ جات ہیچ تبدیلی ہم واقع نہ شدہ۔ اما در عہد سکھاں قدرے کمی واقع شد چنانچہ تعداد این ہا

مشرق و جنوب بفاصلہ شصت میل یازدہ ہزار و پانصد و ہفتاد فٹ[۱۴۸] رفیع است۔ راہ کشتوار بصعوبت بسیار بر فرق آں می گذرد۔

کتل مرگن۔ از سری نگر بجانب گوشۂ مشرق و جنوب متصل نوبوک نے درعرض راہ مرد واردن واقعست۔ رفعت آں صاحبان سرویر یازدہ ہزار و شش صد فٹ[۱۴۹] تحقیق کردہ اند۔

کتل رازدان[۱۵۱] انگن[۱۵۰] از سری نگر بجانب شمال نواحی پرگنۂ کوہامہ درعرض راہ گوریج[۱۵۲] واقع است بلندی آں یازدہ ہزار و ہفت صد و ہفتاد فٹ[۱۵۳]

کتل زوجہ بال[۱۵۴]۔ از سری نگر بفاصلۂ ہفتاد میل بہ طرف مشرق در حدود پرگنۂ لار مابین سونہ مرگ و دراس[۱۵۵] محل خوف ناک است رفعت آں یازدہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۵۶]۔ در موسم زمستان عبور آں غیر ممکن چہ دراں جا

سی و شش پرگنہ بماند۔ و درعہد خاندان ڈوگرہ (موجودہ) اولاً شمار مذکور تا چہل و سہ پرگنہ جات رسید لیکن بعد ازاں بہ تقسیم دراتباع انگلیسیاں درہند درہشت تحصیل کردہ شد (ان شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۳۵-۱۳۴")٭

۱۴۸ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۵٭

۱۴۹ (ایضاً صفحہ ۶)

۱۵۰ کوہ مذکور بنام تراگ بل نیز شہرت دارد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴)

۱۵۱ مابین گریز و بانڈی پور (ایضاً)٭

۱۵۲ گریز (ایضاً)

۱۵۳ درست ۱۱,۹۵۰ فٹ است (ایضاً)

۱۵۴ زوجیلا و زوجی بل ہر دو آمدہ٭

۱۵۵ (ایضاً)

۱۵۶ (ایضاً)

ہیجان باد اکثر اوقات متصادم باشد۔ ہر گاہ احیاناً در موسم سرما قافلۂ بر آں گذر کند بہ سبب ہیجان باد کسے از قافلہ آشفتہ گردد و خود بخود برف در بغل می اندازد و میخورد و خود را می غلطاند۔ پس رفقای خود او را زدوکوب کردہ برداشتہ می برند ورنہ ہماں جا ضایع میشود و بالای فرق آں کوہ جائے است کہ آں را برار آنگن میگویند ساکنان آں طرف قایل ہستند کہ دراں جا تصرف اجنہ است بعضے کسان جنیہ را بصورت عورت دیدہ او را برارباجی نام نہادہ اند گاہے در آں جا صدای نغمہ و ساز مسموع مے شود میگویند کہ دراں جا پیشتر اکثر مسافران تلف مے شدند تا کہ در عرصۂ سنہ ۹۰۱ھ شخصے از اولیاء اللہ مسمی شیخ عبد اللہ گزریالی[۱۵۷] در آں جا گذر کردہ از ساکنان آں نواح احوال آنجا شنیدہ بر فرق کوہ و زیر دامن آں برجہای متین استوار ساخت و چند روز بہ مقام برار آنگن توقف نمود و بہ توجہ باطنی جنیاں را حاضر کردہ برای آں ہا نذرے معین ساخت یعنی مزدور از زاد راہ خود و تاجر از مال تجارت خود چیزے خیرات کند تا کہ ہر کسے بآسانی بگذرد و آں رسم الی الآن جاری است۔ ابتدای گگنہ گیر تا حدود زوجہ بال درۂ کوہسار بہ مسافت دوازدہ کردہ بسیار تنگ و دشوار گذار است از یمین و یسار کوہسار مانند حصار ایستادہ میان آں رود بار سندھ لار میگذرد[۱۵۸] و در ماہ ماگ و پھاگن تمامی کوہستان از برف مملو می باشد

۱۵۷ھ بابا عبد اللہ گزریالی مرید باصفا حضرت بابا نصیب الدین غازی علیہ الرحمۃ است۔ کرامات و خوارق العادات بیشتر داشت در سنہ ۱۱۱۱ھ انتقال فرمود۔ قبرش در موضع گزریال پرگنۂ دنتر است ۞ ۱۵۸ھ رود بار مذبور مثل کوہ زوجیلا از درمیان کوہ ہرمکھ و کوہ امرناتھ گذشتہ نزد شادی پور شامل دریائے جہلم میگردد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۵

وآں وقت از تیغ کوہ سنگے باپارۂ برفے بجانب اسفل غلطیدہ می رود تاکہ برف ہا را منطوی ساختہ ہمچناں زور وشور می کند کہ تمامی برف اطراف لخشیدہ بکمال تندی از کوہسار بسیار فرود آمدہ بہ جانب یمین صعود می کند۔ باز ہم چناں از کوہستان یمین بہ کمال جوش وخروش فرو رفتہ بجانب یسار صعود می نماید دراں زمان میان آں کوہستان طرفہ احوالے می باشد حتی کہ تمامی برف فراز قلال جبال فرود آمدہ در نشیب آں درہ جمع گردد وبالای دریای سند بسان سقف سطح نمودار شود۔ بلکہ بعضے اوقات تا عرصۂ یک دو ہفتہ آب رودبار سند مسدود می باشد و دراں زمان مسافراں از راہ مجرائے سند بر سبیل برف عبور و مرور می سازند و بعد ذوبان برف در ماہ جیٹھ[۱۵۹] راہ زوجہ بال بدستور جاری می شود۔

کتل لستہ چھنو۔ از سرینگر بجانب گوشۂ شمال ومغرب منتہای پرگنۂ اوتر۔ رفعت آں نہ ہزار وسہ صد فٹ[۱۶۰] برفرق آں راہ کرناہ[۱۶۱] جاری است از سرینگر بہ مسافت ۲۷ میل۔

انتباہ۔ سہ کوہ عجیب بغیر اتصال جبال مقطوع ومعرا وخوش نما سمت شرقی بسان سہ ستارہ میزان بر سطح کشمیر نمایاں ہستند کیفیت ہر سہ در ذیل گفتہ شود۔

تخت سلیمان۔ کہ قریب شہر سرینگر شرق رویہ بطرف شہر استادہ می بیند۔ ظفر خان احسن۔ گفتہ است۔

---

۱۵۹ مطابق ماہ مئی تقویم انگلیسی ؎

۱۶۰ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفہ آنند کول صفحہ نمبر ۴ ؎

۱۶۱ کرناہ ؎

نهی چوں پای بر تخت سلیمان شود کشمیر شهر اُو نمایاں

ملّا احمد[162] در تاریخ خود رقم طراز است که حضرت سلیمان[163] پیغمبر بر هوامی پرید و چندی بر فرق آں کوه آرمید لهذا آں کوه را تخت سلیمان نام کرده اند ایضاً در ۲۸۰ کلگ[164] راجه سندیمان[165] بت خانه زیشٹی شور بر قلۂ کوه مذکور آباد کرده است بنا براں آں کوه را کوه سندیمان می گویند فقط شنکرا چارج[166] نام شخصے دراں جا عبادت میکرد و عمر عزیز در مباحثۂ بُود ها بسر برد موجب آں اهل هنود آں را کوهِ شنکرا چارج نامند و در زمان پیشین کوه مذکور را جیٹ لدرک میگفتند رفعت آں ۶۲۶۳[167] فٹ -

ہاری پربت - مورخان هنود می نگارند که در زمان پاستاں شارکا دیوی بصورت شارک متشکل گشته لختے از کوه سمیر به منقار خود

---

[162] نواسۂ ملّا احمد علامه است در زمان سلطان زین العابدین بود - از مصنّفات او تاریخ وقائع کشمیر و ترجمۂ فارسی مهابهارت است -

[163] سلیمان بن داؤد علیه السلام (۱۰۳۳ - ۹۷۵ ق م)

[164] کلجگ یا کل یگ - نزد اهل هنود در دنیا چهار دور اند باین ترتیب ست یگ و ترتا یگ و دواپریگ و کل یگ و مدت هر یک بالترتیب ۱۷۲۸۰۰۰، ۱۲۹۶۰۰۰، ۸۶۴۰۰۰، ۴۳۲۰۰۰ سال است - نزد ایشاں سه دور اوّل گذشته اند و اکنوں دور چهارم که موسوم به کلجگ یا به کلیگ هست جاری است - در ست یگ همه مردماں راست کردار بودند و در ترتا یگ ¾ و در دواپریگ ½ ایشاں راست کردار بودند و در دور موجود ¼ ایشاں راست کردار اند - و گویند بعد از اختتام این دور از سر نو دور ست یگ و ترتا یگ و دواپریگ و کل یگ خواهد آمد و همچناں تسلسل خواهد ماند تا که بعد از انقطاع هزارها دور مثل آنها دنیا فنا خواهد شد ÷ نمبره هائے [165] و [166]، [167] بر صفحه ۸۲ ÷

برداشتہ آوردہ دریں جا بر سر جلد بو نہاد بنا بران آں لخت را ہاری پربت می گویند (ہاری بہ معنے شارک، پربت بہ معنی کوہ) بعضے ہا پردمن پیٹ نام کردہ اند لہذا اہل ہنود آں را متبرک میپندارند۔ مؤرخان اسلامیہ کوہ ماراں نامیدہ اند در زمان پاستان کوہ ماراں میان شہر مانند مرکز دائرہ نمایاں بود چنانچہ زیر دامان آں قلعۂ ناگرنگر از تعمیرات اکبر شاہ شہر پناہ موجود است اکنون بہ صدمۂ حوادث و نوازل آبادی شہر و دولت خانۂ شاہی ویران گشتہ بجائی عمارات مزروعات یافتہ می شود و بر فرق آں قلعۂ عطا محمد خان[۱۶۸] موجود و بر کمر آں غرب رو بہ مکان شارکا دیوی

بیں نزد ما قیامت و نزد ہنود "پرلے" است ؛

۱۶۵ پسر راجہ راماند است شصت و پنج سال حکمرانی کردہ راہی ملک بقا شد ۱۶۶ شنکر یا شنکر اچارج نام مخالف علمائے وید و بالخصوص یک عالم دیدہ و مبلغ مذہب برہمنی است کہ مطابق روایتے مابین ۸۲۰ - ۸۸ عیسوی زیست و بہ روایت دیگر ۲۰۰ سال قبل مسیح بود شخصے مذبور باشندۂ مالابار یا کریلا است شنکر اچارج تمام عمر خود در بحث و مناظرہ صرف نمود و دریں فن چناں چرب زبانی و حاضر جوابی داشت کہ تا امروز نزد متبعین ثانی شیو ابشمار می رود کرامات ہائے چند نیز باو منسوب کردہ می شوند شنکر اچارج چہار شاگرد بزرگ داشت کہ نامش بایشاں زندہ جاوید شد یکے ازاں پدم پاد دوم ہستملکا سوم سوریشور و چہارم ٹوٹکا است از شاگردانش یک کس آنند گیری نام تاریخ مباحثہ اش نوشتہ است ؛ از بعض روایات چناں معلوم میشود کہ شنکر اچارج مذبور پیرو شیو بود ؛ ۱۶۷ درست ...... انفٹ اسفندری ڈویسٹ گائڈ ٹو کشمیر لداخ اینڈ اسکردو مصنفہ آرتھر نیوی صفحہ ۴۸) ؛ ۱۶۸ عطا محمد خان پسر مختار الدولہ شیر محمد خان از سرداران افاغنہ است چندے از جانب شجاع الملک پسر تیمور شاہ حاکم کشمیر بود بعدہ از ضعف او استفادہ نمود خود سر شد۔ آخر از دست فتح محمد خان شکست خوردہ ترک کشمیر نمود و بمع برگ و بارش نازم پشاور شد ؛ (نگارستان کشمیر صفحہ ۲۳۳) ؛

مرجع اہل ہنود و جنوب رویہ زیارت حضرت شیخ حمزہ مخدوم مطاف اہل
اسلام ونیز علامت مسجد ملا شاه[169] و خانهٔ داراشکوه جنوب رویهٔ آن موجود
رفعت آن از بحر محیط پنج هزار و هفت صد فت

آہک ٹینگ از سرینگر به فاصله هفت[170] کروه به جانب شمال قریب
صفاپور بر ساحل جنوبی مانسر واقع است و در ذیل شمالی آن سنگ چونه
پخته می سازند و برکمر آن جانب جنوب چشمهٔ آبے می جوشد و بلندی
آن از معدل بحر محیط شش هزار و دو صد فت[171]

دار اشس۔ واقع در پرگنه مانچهامه مقابل کوه ماران سمت چپ
مقطوع و معرّا و در ذیل آن موضع رٹھ سُون و پیوڈاره واقع فراز آن
زیارت بابا رجب دین[172] رفعت ... ۶ فت۔

مرغزارهای کشمیر

بالای کوهستان این دیار مرغزارهای بسیار در غایت وسعت مسطح

---

[169] اصلش بدخشانی است و شاه محمد نام۔ در عنفوان شباب از علوم متداوله فارغ گشته۔
اولاً در خدمت حضرت میان میر لاهوری و ثانیاً در کشمیر وارد گشت۔ زیر دامان کوه ماران
سکونت اختیار نمود۔ از جذب باطنی بهرهٔ کامل داشت و پیر طریقت شهزاده داراشکوه
پسر بزرگ شاه جهان بود۔ کلامش از تصوف مملو است در حالت نزع تاریخ
وفاتش گفته۔ ع داد در توحید ملا شاه جان ۱۰۷۲ھ ؛

[170] ۲۵ میل انگلیسی۔ (نگارستان کشمیر صفحه نمبر ۸۷ ؛

[171] ایضاً صفحه ۸۷ ؛

[172] از خلفائے بابا بام الدین است۔ کرامات و خوارق العادات از حد داشت۔
مدفنش در موضع ناگه نارن است۔ تاریخ وفاتش معلوم نه شد ؛

وہموار و بلطافت فضا و نظافت ہوا دل کشا و خوش نما جا بجا موجودند۔ اقسام گل ہای رنگا رنگ ہر سو شگفتہ و سبزہ ہای خوش رنگ ہر جا رُستہ در موسم تابستان طایفۂ شبانان و گلبانان رمہ ہا و گلہ ہای چارپایان جمع کردہ فراز مرغزار ہا برای چرانیدن می برند و در ماہ کتک واپس می آرند۔ تشریح بعضے مرغزار شایان کہ پسند شاہاں و سیرگاہ سیاحان دوران است گفتہ آید۔

مرغزار گلمرگ۔ مرغزاریست دل کشا و خوش نما از سرینگر بہ فاصلۂ سی میل جانب مغرب فراز کوہ رنبوہ[۱۴۳] متصل پرگنۂ بانگل[۱۴۴] طوالت سطح آں قریب سہ میل و عرض بدرجۂ اوسط قریب دو صد درعہ تا چہار صد درعہ حوالی آں اشجار صنوبر و عرعر منقطع و خوش نما موجود۔ و در وسط آن نہری ست سیال عرض آں تقریباً پنج درعہ۔ آب آں بہ سبب استوای محل بہ تدریج جریان می باشد و در حکومت خود یوسف شاہ چک بہ سواری سفینۂ کوچک دراں جوی سیر می کرد و در سطح آں گل زمین گل ہائی رنگا رنگ زیادہ از بیست و پنج[۱۴۵] رنگ شگفتہ می باشد۔

۱۴۳؎ پنڈت آنند کول بجائے "کوہ رنبوہ" کوہ افروٹ نوشتہ است۔ امکان است کہ نام دیگر کوہ مذبور رنبوہ باشد ؛

۱۴۴؎ "بانگل" بکسر گاف پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج حصۂ زیرین کشمیر۔ صاحب راج ترنگنی او را بھانگیلا نوشتہ است (ان شنٹ جیوگرافی صفحہ نمبر ۲۲۱)

۱۴۵؎ ملک حیدر وصف گل مرگ را بالفاظ ذیل بیان کردہ است :۔

"روزے از زبان قدسی بیان قبلۂ عالم و عالمیان خدیو زمین و زمانیان الخاقان ابن الخاقان نورالدین جہانگیر بادشاہ کہ ترجمۂ الہام

ازاں جملہ گل زن دُور برنگ حمرا بہ غیر سبزہ و شاخ بر وقت ذوبان برف بہ مشابۂ خوبۂ قالین یک دست از زمین می روید و تا دو سہ روز پژمردہ گردد بسیار خوش نماست۔ وقتی جہانگیر پادشاہ یک دفعہ دستہ گل ہا بدست خاص چیدہ بست و یک قلم گل ہا در دست آمدند پیشتر مرغزار گل مرگ را گوری مرگ[۱۵۶] می گفتند در سنہ ۸۹۰ھ[۱۵۷] یوسف شاہ چک دراں جا بر موقع رفیع عمارات منیع بنا ساختہ بہ گل مرگ موسوم ساخت دراں جا ہمیشہ داد عشرت می داد بعد آں شاہانِ مغلیہ دراں گل زمین سیر و سیاحت می کردند و جہانگیر شاہ اکثر اوقات دراں جا بسر می برد شبانان را منع کردہ بُودند کہ رمہ ہا را بداں سو نہ برند بعضی زمینداران بانگل برای حفاظت آں مقام جاگیرات عطا کردہ بُودند۔ دریں زماں عیاشانِ انگلستان گل گشت آں خوش میدارند و تعمیرات میسازند۔

است بہ بندہ حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاہ عباس از
خوبی ہائے کشمیر بیان بکنم بندہ عرض کرد کہ مابین پرگنہ بانگل و
بارہ مولہ براہ پونچھ یلاقے ایست گوری مرگ (گل مرگ)۔۔۔۔
چنانچہ بطریق سیر در آنجا گل گشت واقع شد کہ یک بار دست
بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج بدست مبارک در آمد۔"

[۱۵۶] ایضاً

[۱۵۷] درست ۹۹۰ھ است و آنکہ در متن است غالباً سہو کاتب است۔ بروایت فرشتہ یوسف شاہ چک از ابتدائے ۹۸۶ھ تا ۹۹۰ھ حاکم کشمیر بماند؛

مرغزار سونہ مرگ مرغزار ایست از سرینگر بہ فاصلۂ شصت میل جانب مشرق منتہای پرگنہ لار[۱۷۸] متصل زوجہ بال میان درۂ کوہسار برلب دریای سندلار باقسام گل ہای رنگارنگ وسبزہ ہای دل پسند موصوف طول آن تقریباً دو کروہ عرض آن مختلف و در موسم تابستان رمہ ہا و گلہ ہای زمینداران برائے تعلیف دراں جا میباشد و در اطراف جبال آن اشجار شمشاد و عرعر فراواں و ہوای آں در غایت رطوبت و خنکے بر وقت نصف النہار دل کشاست و در وسط شب خنک۔ دریں زمان سیاحانِ انگلستان آن مقام را پسند کردہ اند فقط۔

مرغزار وشنہ سر۔ یُلاقی است در کوہستانِ لار زیبندہ بہ گوناگوں سبزہ ہا و گل ہای فریبندہ در وسط آن تالاب وشنہ سر ظاہر و دراں جا باراں مثل غبار ترشح می کند کہ در تمام روز یک لباس تر نمیشود و قسمی از گیاہ بسیار نازک دراں جا می روید کہ از برگ مقطوع آں شیرمی برآید۔ وقتیکہ مادیان ہا میخورند بہ کثرتِ لبن بچہ ہای آن ہا ساقط میشود۔

کنہ مرگ[۱۷۹]۔ چراگاہے است مرغوب متصل زوجہ بال سمت دراں رمہ ہا و گلہ ہای بسیار دراں تعلّف می سازند و فربہ می شوند۔

گنگہ بل مرگ۔ یُلاقے است دل پذیر زیر دامن جبال[۱۸۰] ہرموکھ متصل ہرموکھ گنگا بکثرت سبزہ زار و گل ہای بے شمار زبدۂ کوہساران ایں دیار۔

ناگہ مرگ۔ مرغزاریست سرسبز و شاداب میان پرگنہ کوہامہ و

۱۷۸؎ بقول صاحب "جموں وکشمیر سٹیٹ" لار۔ دایں پرگنہ ایست درعلاقہ کامراج (ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ ؛

۱۷۹؎ کھنہ مرگ ؛ ۱۸۰؎ وبقول پنڈت آنند کول" بالائے کوہ" برنھ" در پرگنۂ لار ؛

لولاب[۱۸۱] در غایت فسحت مشہور۔

منہ مرگ۔ ییلاقیست وسیع بطرف گوریس[۱۸۲] بالای لب کچال باآب و ہوای دل کشا۔

وِجہ مرگ۔ مرغزاریست بر کوہ وجہ بال نواحی پرگنہ کوہامہ بر سر راہ گوریس نکون گلہا و سبزہ ہا دراں جا بسیار۔

مہالشہ مرگ۔ بر فرق کوہ برنہہ[۱۸۳] در ییلاق پرگنہ لعل بر سر راہ تلیل در وسعت قریب ہفت میل مربع۔ ہنگام سیاحت آں ساحت کشمیر کف دست معائنہ می شود۔

سالن مرگ۔ در ذیل کوہ ہرموکھ[۱۸۴] جانب شمال بہ کمال خضارت و نضارت خوشنما۔ وسعت آں قریب دہ میل۔

مرغزار بنگس۔ در ییلاق کامراج سمت کرنا[۱۸۵] در غایت لطافت و نظافت ہوا مشہور باقسام گلہا معروف خصوصاً گل زن دور دراں جا بسیار متکون می شود و در موسم تابستان مردمان گوجر و شبانان از علاقہ کرنا و دراوا و کامراج بہ معہ دواب و مواشے خود دراں جاے روند و تا عرصہ سہ چہار ماہ دراں جا سکونت میدارند و بر فرق آں راہ کرنا جاری می باشد۔

توسہ مرگ۔ بالای کوہ متصل پرگنہ بانگل کہ آں را توسہ میدان می گویند

---

۱۸۱ مطابق راجہ ترنگنی کوہ یا سرم دلولاؤ ہر دو در علاقہ کامراج ؛ ۱۸۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷۔ اما در وے ہمراہ گریز ذکر برزل نیز آمدہ است ؛ ۱۸۳ ایضاً ؛ ۱۸۴ بقول پنڈت آنند کول" بالائے کوہ برنھ" چنانکہ مذکور شد ؛

۱۸۵ کرناہ ؛

راہ پونچھ میان آں جاری می باشد[۱۸۶] گل ہای زنگارنگ خصوصاً گل زن دور دراں جا موفور است و چراگاہ وسیع و مشہور۔

ننہ مرگ۔ ییلاقے است فراخ در حدود کوہسار کہل نارہ واقع بطرف گوگل مرگ[۱۸۷] بالاتر از واسک ناگ در غایت وسعت و فسحت مشہور اکبر بادشاہ یک بار دراں جا رفتہ دو روز بہ سیر و شکار مصروف بود و درمیان ننہ مرگ دہے آباد ساخت الی الآن موجود است۔

زجہ مرگ۔ بالائی کوہ دیوہ سر[۱۸۸] از جبال کوثر سمت مشرق در عرض راہ کہوری بر کوہ ناربل در غایت لطافت ہوا و اقسام ازہار و سبزہ ہا معروف از شوپیان بہ مسافت دہ کروہ جانب جنوب وسعت آں قریب ہشت کوہ مربع۔

ییلاق رای بور۔ مرغزاریست عجیب از شوپیان بطرف جنوب متصل کوہ ہاپت کھوڈ در عرض راہ بدلی در غایت وسعت مشہور باقسام ریاحین دل کشا و سبزہ ہائی دلنشین معمور رمہ ہای راجور و شوپیاں در آں جا تعلیف میسازند۔

مرغزار نندن سر[۱۸۹] متصل کوہ پیر پنچال بہ مقام روپڑی جانب جنوب بہ وفور گلزار و علف زار دل کشا و مرغوب در وسط آں تالاب نند سر بسیار خوب۔

فام مرگ۔ مرغزاریست دل کشا محاذی کوہ ہوکھ سر در عرض راہ

۱۸۶ء بقول آنند کول برسر راہے بطرف پونچھ ؎

۱۸۷ء جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸۷ ؎ ۱۸۸ء ایضاً

۱۸۹ء مؤلف "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں را نندہ مرگ نوشتہ است ؎

مرو[۱۹۰] - بالوان گلہا و سبزہ ہا معروف -

مرغزار مرگن - بالای کوہ چوگام جانب کوٹھار سطح آن چار کروہ مربع و دراں مرغزار گلہای دل فریب متلوّن می شوند و راہ واڑون[۱۹۱] میان آن جاری است -

بڈمرگ - چراگاہ دچھن پارہ بالای کوہ آڑو و منڈلن[۱۹۲] بسیار وسیع ازہار و سبزہ زار دراں جا بسیار پیدا وار راہ امرناتھ جی بداں صوب می رود

زبہ مرگ - متصل بڈمرگ[۱۹۳] - بالای کوہ مذکور بہ کمال خضارت و نضارت مشہور -

مرغزار سنگ سفید - مرغزاریست باآب و ہوا دل کشا فراز کوہ سنگ سفید از راہ چرار* حوالی آن چشمہ ایست عجیب سیاحان جہان برای کسب ہوا و سیر و صفا دراں جا اکثر می روند -

استھان مرگ[۱۹۴] - ییلاقیست بر کوہ دچھن پارہ[۱۹۵] بالاتر از شیشرم ناگ در وسعت و فسحت و کثرت گل ہا دل پذیر و بے نظیر درین زماں اکثر صاحبان سیاح برای شکار دراں جا می روند و در سال سنہ ۱۹۴۰ بکرمی لارڈ رپن وایسرای کشور ہند برای سیر و شکار دراں جا رفتہ بسیار خوش وقت شد -

---

۱۹۰ـہ و بقول مؤلف مزبور نزد "واڑون" ؛ ۱۹۱ـہ ایضاً ؛ ۱۹۲ـہ ایضاً ؛ ۱۹۳ـہ ایضاً

۱۹۴ـہ استان مرگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ نمبر ۸۷ - بقول پنڈت آنند کول مرگ مزبور مابین کوہچہ ساسکت و پہلگام واقع است - رفعت ۱۲۰۰۰ فٹ ؛

۱۹۵ـہ در علاقۂ مراز - بروایت سٹائن نام قدیمش "دکشن پارا" بودہ است ؛

* قصبہ ایست کہ مزار حضرت شیخ نور الدین در آن جا واقع است از سرینگر بفاصلہ ہجدہ میل ؛

کریوه های کشمیر[196]

درساحت این دیار کریوه های بسیار مسطح و منقطع به هر جا موجود است که از سطح درجهٔ اوسط از یک صد فٹ تا دو صد فٹ مرتفع می باشند. ازان جمله بعضی ها به جبال اتصال دارند و بعضے ها بلا اتصال مرتفع۔

کریوهٔ مٹن[197] - از سرینگر بجانب جنوب به مسافت هجده کروه درمیان پرگنهٔ مازنہڈ[198] که طوالت آن یک فرسنگ و عرض آن تقریباً یک میل تا دو میل۔ در ذیل آن چشمهٔ ساربون و اننت ناگ وغیره عیون بے شمار همی جوشند۔ ساحت آن مسطح و هموار قابل زرع و لائق آبادی است لیکن به سبب نایابی آب این وقت خراب۔

مترجم رتنه پوران[199] می نگارد که در اوایل کل جوگ راجه رام دیو[200]

196ھ کریوه ها جمع کریوه، پشتهٔ بلند از کوه مثلاً ؎

دیده انداز پس کریوهٔ غیب
رب خود را بدیدهٔ لاریب (شمس اللغات)

197ھ تحصیل اننت ناگ ؛ 198ھ مٹن (جونراج) ؛ 199ھ ملّا احمد کشمیری - نیله مت پران کتابے است قدیم که مشتمل به حالات مقامات مقدسهٔ اہل هنود کشمیر است ؛ اخبار مصنف راج ترنگنی پنڈت کلہن راجع به کشمیر قدیم از این کتاب ماخوذ است علم الاصنام کشمیر که بیشتر متداول سکان این دیار است از نیله مت پوران ماخوذ است هندوان این خطه نیله مت پوران را تصنیف راجه نیله ناگ (چشمهٔ ویری ناگ) که وقتے در شکل انسانی حلول کرده بود خیال می کنند۔ باعتقادشان کتاب مزبور در قدامت ثانی وید (کتب ہائے مقدسه اہل هنود) به شمار می رود لیکن پروفیسر بوہلر او رایش از یک تصنیف قرن ششم یا هفتم میلادی خیال نه کرده است زیراکه نام مقامات ملک کشمیر مابین راج ترنگنی و کتاب مزبور هیچ فرق دریافت نمی شود (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۴۶ ؛ 200ھ سنه (۲۹۳۶ ـــ ۳۰۰۵ ق م)

بر کریوۂ مذکور شہر بابل آباد کردہ بُود و متصل دولت خانۂ خاص بُت خانۂ مارتانڈ[۲۰۱] ہی شور کہ بنیاد آں تا حال موجود است احداث نمود و از کوہستان کھادر پارہ نہر آبی آوردہ میان شہر جاری ساخت. چوں نہر مذکور بہ سبب یخ بندی مسدود شد فرزند او راجہ واسدیو درضمن شہر چاہی وسیع و عمیق حفر نمود و بعد مرور دہور موفور شہر مذکور ویران و چاہ پریشان گشت مردماں بر کنارۂ آں چاہ رفتہ از مغیبات سخنان می شنیدند و مردم عوام عقیدہ پیدا کردہ بُودند کہ دریں چاہ ہاروت و ماروت دو ملک آسمانی معذّب ہستند بایں زعم مردماں جوق جوق نذرات و مبرات گرفتہ بر کنارۂ آں چاہ رفتہ موجب تقرب کبریا و انجاح مدعای خود می پنداشتند درسال ۷۸۱[۲۰۲]ھ جناب حضرت امیر کبیر قدس سرہ بہ تشریف خاص ایں خطہ دلپذیر را اختصاص بخشیدہ فراز آں چاہ چند گاہ اقامت فرمود. و از کیفیت چاہ کہ کمین گاہ شیاطین بُود آگاہ گشتہ برای ہدم بنیان بدعت آں چاہ را از سنگ بُت خانہ و خاک ویرانہ انباشتہ معدوم ساخت بعد ازاں جناب میر محمد[۲۰۳] ہمدانی بہ قدوم خود ایں دیار را رشک فرخار گردانیدہ

---

۲۰۱ ایں قدیم ترین آثار است کہ درکشمیر جنوبی یافت می شود. بت خانۂ مزبور بفاصلۂ چہار میل بہ شمال اچھہ بل واقع است. ہمہ عمارت از سنگہائے منقوش است و تا پنجاہ گز بلند است. سنگہائے ایں بُت خانہ در طول نو گز و درعرض شش گز اند. و حیرت میشود کہ بکدام طریقہ سنگہائے مزبور دریں جا آوردہ بر قرار کردہ اند" جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۴۱)

۲۰۲ وصال آنحضرت درخطۂ پکھلی بمقام نہبیر یا سوات بتاریخ ۶ ذی الحجہ ۷۸۶ھ شد چنانچہ ازیں مصرعہ تاریخ مستنبط شود.

"قضا نہبیر کامل امیر کبیر"

۷۸۶ھ

۲۰۳ برصفحہ آیندہ

متصل آں چاہ مسجدے بنا فرمود ویکے از منسوبان خود در انجا نشانید آں بزرگوار عمر خود گذرانیده دراں جا مدفون گشت. فی زماننا مردم عوام مرقد آں بزرگوار را زیارت ہاروت و ماروت می دانند و کریوهٔ مذکور را صحرای بابل می گویند۔

کریوهٔ نونگری[۲۰۴] - واقع در پرگنۂ چہرات[۲۰۵] و شاوره بلا اتصال جبال مرتفع طول آں تقریباً شش کروه و عرض قریباً دو میل مقطع و مسطح زمین آں اکثر مزروع یک طرفش زرع شالی است از اشجار و خاربن خالی در باستان راجہ گلکندر[۲۰۶] بر سطح کریوهٔ مذکور شہر نونگر آباد کرده بود بنا براں آں کریوه را نونگر می گویند۔

کریوهٔ زینہ پوره - در پرگنہ آڈون[۲۰۷] سطح آں ہموار درمیان آں نشیب ہای بسیار و زراعت آبی و خشکے و اشجار و خارزار بے شمار و بر سطح آں دہات متعدده آباد۔ سلطان زین العابدین در کریوهٔ مذکور زینہ پوره آباد ساخت و بہ عمارات رفیع و کوشک ہای منیع دراں جا دار الحکومت خود طرح انداخت و برای جریان آب بہ مسافت ہفت کروه سدّی متین مسمّی بہ زینہ ستھو[۲۰۸] از پنجاه درعہ تا صد درعہ رفیع و وسیع افراخت و بر سر آں از

(مسلسل) تاریخ قدوم آنحضرت دریں دیار پر بہار ۷۹۶ھ گفتہ اند۔ گویند وقتیکہ آنجناب وارد کشمیر شدند سی صد کس از علماء سادات ہمراه آنحضرت بودند۔ روز وفات آنحضرت سہ شنبہ ہفدہم ربیع الاول ۸۵۴ھ است (تاریخ حسن جلد سوم)

۲۰۴ھ نونگر تحصیل اونتی پوره (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸)

۲۰۵ھ علاقہ کامراج (ایجوکیشنل جوگرافی آف کشمیر)؛ ۲۰۶ھ ابو الفضل نامش در فہرست راجگان شامل نہ کرده است؛ ۲۰۷ھ کراله (راج ترنگنی) اڑھون (جونراج)

۲۰۸ھ ستھو بفتح سین و تشدید تا لفظ کشمیری بہ معنی سدّ؛

آب سونی کلہ نہری جاری ساختہ کریوۂ مذکور آباد نمود۔ گویند دراں زمان جماعۂ فقیراں بر مکان رسیدہ مربی ایشاں پادشاہ را بطریق امتحان گفت کہ فقیراں ہمسر پادشاہاں ہستند و دو پادشاہ در یک جا نہ گنجند پادشاہ برای رضای فقیراں ازاں مکان برخاستہ بمقام نوشہرہ[۲۰۹] دار الخلافت اختیار نمود و بعد ترمیم عمارات آں جا خراب و سد مذکور منہدم و آب منقطع گشت۔

کریوۂ بیج بہاڑہ[۲۱۰]۔ رفیعہ است مختصر از ہر سو مقطوع در پیشیں زمان یکے از راجہای دوران بر فرق آں دار الحکومت کردہ بود۔

کریوۂ بابا پور[۲۱۱]۔ در پرگنۂ زبنہ پورہ[۲۱۲] متصل آڈون اقصای آں مسطح و ہوای آں مفرح در بلندی مشہور۔ نگاہش باطراف دور زراعت آبی و خشکی قراواں و قریہ ہای بسیار بر سر آں۔

کریوۂ حام پور[۲۱۳]۔ واقع در پرگنۂ ناگام[۲۱۴] بسیار وسیع در عرض راہ شوپیان[۲۱۵]۔ زمین آں لایق زراعت آبی و خشکی خصوصاً جنس مونگ کہ دراں جا سبز دانہ و لذیذ و پُر قوت می باشد در وسط آں سرای علی مردان خان[۲۱۶] موجود۔

۲۰۹ھ بہ شمال سرینگر بہ فاصلۂ چہار میل ؛

۲۱۰ھ تحصیل کولگام۔ بیجباڑہ قصبہ ایست بزرگ در جنوبی کشمیر بنیادش راجہ وجے (ق م ۱۰۶ - ۱۱۴) نہادہ است تعداد سکان ۴۲۲۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱ و ۸۷)

۲۱۱ھ تحصیل کولگام۔ ایضاً ؛ ۲۱۲ھ جنیا پور (جونراج) ؛ ۲۱۳ھ تحصیل کولگام

۲۱۴ھ ناگرام (جونراج) ؛ ۲۱۵ھ جنوبی کشمیر آبادی ۱۱۴۲ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸ و ۱۱ ؛ ۲۱۶ھ در عہد شاہ جہاں دو مرتبہ حاکم کشمیر بود۔ بار اول در ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم ۱۰۶۰ھ مطابق ۱۶۵۰ء ؛

کریوهٔ ناگام :- درعرض راه چرار ریفع و وسیع قابل زرع للمی[۲۱۷] بے آب و در وسط آں چشمہ انیل ناگ[۲۱۸] ہولناک بُود الحال مفقود۔

دامودر ودر[۲۱۹]۔ از سرینگر بہ فاصلۂ پنج کروه جانب جنوب واقع در پرگنۂ اچهه[۲۲۰] طول آں قریب ہفت میل و عرض آں دو میل از ہر سو مقطوع وہموار و در وسط آں نشیب ہای بسیار خالی از اشجار و خار زار بے آب۔ زراعت اجناس ربیعی و خریفی بآبیاری باراں سیر دانہ و پُر قوت می باشد۔ تقف"۔ میگویند کہ راجہ دامودر[۲۲۱] بالای آں شہر دمودر آباد کرده بُود۔ روزی بنام روح پدر خود طعامے ترتیب داده خود برای تغسیل سوی بہت رفت و بیرون درش دو فقیر برہمن از وطعام خواستند راجہ گفت صبر کنید تا کہ من از بہت غسل کرده می آیم۔ برہمناں دریای بہت در پیش او حاضر کردند راجہ خرق عادت شاں سحر پنداشتہ بر سوی بہت در گذشت۔ برہمناں گفتند ترا بشکل مار خواہد شد بہ گفتن شاں راجہ بہ شکل مار مسخ گشت و بر سطح کریوه متوحش ماند۔ برہمناں گفتند اگر کسی کتاب باگوت گیتا در یک روز پیش او بخواند بر شکل خود باز آید و در عرصۂ یک روز کسے نہ توانست خواند و راجہ بہ شکل مار مانده بسیار مدت زنده بُود بعضے کساں اورا می دیدند بنا براں کریوهٔ

۲۱۷ للمی بر تشدید لام دوم بہ معنے زمین خشک ؛

۲۱۸ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پوره ؛

۲۱۹ در "جموں و کشمیر سٹیٹ" ایں مقام "دامودر" آمده است۔ تحصیل ایضاً ؛

۲۲۰ اِک شکا (راج ترنگنی)

۲۲۱ مُراد از دامودر دوم (۱۳۰۲ ق م) است ؛

مذکور را داموور وڈر نام کردہ اند۔ والعہدۃ علی الرّاوی۔

کریوہ کھوشی پورہ [۲۲۲] ۔ رفیعے است مقطوع میل در میل از سرینگر سمت مغرب برلب ہاکور سر سلطان زین العابدین بر سر آں عمارات رفیع آباد کردہ بود۔

کریوہ ہانجک [۲۲۳] ۔ متصل کریوہ خوشی پورہ دو ازآں قریب سہ میل مقطوع زراعت خشکی قلیلی متکون گردد فقط۔

کریوہ بڈگام [۲۲۴] ۔ واقع است در پرگنہ دین سُو مقطوع وسعتش فرسنگ در فرسنگ خواہد بود و بر سطح آں دہات موفور مزروع۔

کریوہ چھندپورہ [۲۲۵] ۔ واقع است در پرگنہ بانچھاموں [۲۲۶] بسیار وسیع آب رس و دہات متعددہ بر آں موجود۔

کریوہ مکھ ہامہ [۲۲۷] ۔ بطوالت دو سہ میل در پرگنہ بانچھاموں بے آب و مقطوع متصل کوہ دارا واقع است۔

زیرہ وڈر [۲۲۸] ۔ پشتہ ایست در پرگنہ دین سو بطوالت سہ چہار کروہ و پہنائی دو سہ کروہ پشت بکوہ اشجار و خارزار انبوہ۔

کریوہ پٹن [۲۲۹] ۔ پشتہ ایست وسیع بر سطح آں دہات بانگل [۲۳۰] آباد

---

[۲۲۲] تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛ [۲۲۳] ایضاً ؛

[۲۲۴] تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛

[۲۲۵] سٹائن از ذکر نامش خاموشی اختیار کردہ است۔ امّا در تصنیفات قدیم مثل آئین اکبری و واقعات کشمیر نام ایں پرگنہ بہ ہمیں شکل موجود است ؛

[۲۲۶] تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ [۲۲۷] ماکاسرام (دین شمنٹ جیوگرافی)

[۲۲۸] تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ [۲۲۹] ایضاً ؛ [۲۳۰] ایضاً ؛

و بہ سبیل نہرہا فصل شالی در بعضے جاہا متکون گردد و فصل خریف بہ غایت جید دبالیدہ می باشد۔ دیوان نہال چند برسر آں قریۂ نہال پور آباد نمود۔

کریوۂ کریری۔[231] واقع در پرگنۂ کروہن پیوستہ بہ کوہ بسیار طویل قابل زراعت آبی و خشکی در وسط آں زیارت سید حاجی مراد موجود۔

کریوۂ اشکورہ۔[232] واقع در پرگنۂ کروہن بسیار وسیع و فسیح قابل زراعت بعضے آب رس برسر آں قریہا آباد و اشجار و خاربن انبوہ متصل بکوہ۔

کریوۂ واگب۔[233] واقع در پرگنۂ کروہن از ہر سو مقطوع بے آب زراعت خشکی موفور بغیر اشجار و خار زار مشہور۔

کریوۂ بنڈہ پورہ۔ واقع در پرگنۂ کوہہامہ[234] آب رس پشت بہ کوہ زراعت شالی و اجناس انبوہ برسر آں باغ بادام و چند رہا و آسیاہا برای استعمال شالی از تعمیرات مہاراجہ گلاب سنگھ[235] موجود است۔

کریوۂ صفاپور۔ واقع در سایر المواضع[236] پائین برکنارہ چشمہ مان سر آب رس لایق زراعت شالی و اجناس متصل بکوہ و قریہ صفاپور در وسط آں۔

کریوۂ کرہامہ۔[237] واقع در پرگنۂ لعل متصل با کوہ آہک ٹینگ بسیار وسیع آب رس قابل زرع چند قریہ برسر آں آباد است۔

---

[231] نام قدیم کروہن کرودھنہ است (این شئنٹ جیوگرافی) واقع در تحصیل مزبور۔

[232] تحصیل بارہ مولہ ؛ [233] ایضاً ؛

[234] از تحصیل پورہ تحصیل۔ نام قدیم کوہہامہ "کوہ باسرم" است (این شئنٹ جیوگرافی)

[235] متوفی ۱۸۵۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ در فوج مہاراجہ رنجیت سنگھ رتبۂ سواری داشت بعد ازاں حاکم جموں گشت۔ از انگلستان ریاست کشمیر بعوض شصت لک خرید کرد و ہمیں سلطنت در عالم است کہ بلغر دخت قایم شدہ ؛ [236] تحصیل سری نگر ؛ [237] ایضاً ؛

واج وڈر[238]۔ در پرگنهٔ لعل متصل باکوه فشل تونگ اکثر لایق زراعت خشکی قلیلی آبی درختان زرد آلو برسر آن فراوان ازمغز آن نفع می یابند زیر دامن آن جوی شاهی که در سر سینگر می رسد جاری است۔

کریوهٔ پاندرچ[239]۔ از باغ ملاشاه تا محلهٔ سوره به طوالت سه کروه قابل زراعت آبی و خشکی۔ کنارهٔ تالاب آنچار سر واقع و در عهد شاهان چغتائیه برسر آن باغات بسیار معمور شده بود۔

کریوهٔ چندری۔ در پرگنهٔ دچهن پاره متصل موضع کنل ون طول آن تخمیناً چهار میل و عرض یک میل آب رس برسر آن دهات بسیار آباد۔

کریوهٔ دیوه پور[240]۔ در پرگنهٔ سیره سمن[241] واقع است۔ وسعت از سه چهار میل افزون۔ درمیان آن بطائح[242] بسیار موجود۔

گوس وڈر۔ در پرگنهٔ چهراٹ واقع است برسر آن دهات موفور آباد۔

ڈڈ وڈر۔ در پرگنهٔ دچهن پاره[243] متصل موضع هرهامه برسر آن دهات آباد۔

کریوهٔ پانپور۔ در پرگنهٔ وهو[244] از هر سو منقطوع یک طرف آن دریای بهت و جانب دیگر تالاب و درمیان آن فاصله های نشیب و فراز واقع بی آب لایق زراعت اجناس اکثر ازاں جمله قریب یک هزار و دوازده

---

[238] ایضاً [239] ایضاً [240] تحصیل پرتاب سنگهه پوره [241] دران شُمنٹ جیوگرافی آف کشمیر نام این پرگنه چنین یافته شد۔ [242] بطیحه بفتح طاء و جای غیر منقوط رفتن گاه آب که در سنگ ریزه باشد۔ کذا فی شمس اللغات۔ [243] تحصیل اونتی پوره۔ نام قدیم دچهن پاره "دکشن پارا" است در ان شُمنٹ جیوگرافی۔ [244] ایضاً ابوالفضل این را دهی نوشته است۔ بروایت راج ترنگنی نام قدیمش "کهڈوی" بود٭

بیگه زمین قابل زرع زعفران است کیفیت آن بجای خود گفته آید۔

اراضی کشمیر

ساحت کشمیر برسه درجه منقسم گردد یکے زمین مسطح وهموار دوم دره های کوهسار سوم دامنهٔ کوه ها و کریوه ها۔ درجه اول اوسط کشمیر میدانی است مستطیل مسطح وهموار فارغ از رمال و احجار و خالی از مغاک و غارزار طول آن از چشمهٔ اچھه بل[۲۴۵] تا منتهای پرگنه زینه گیر[۲۴۶] تقریباً پنجاه کروه و عرض آن بدرجهٔ اوسط تا هشت کروه زمین آن قابل زراعت آبی و للمی خاک آن خاکستری رنگ بسیار پر قوت فصل آن سیر دانه و بالیده پیداوار آن افزون از زمین های بلند دو چند یا سه چند۔ و در اطراف و اکناف آن تالاب ها و سرهای[۲۴۷] وسیع مثل تالاب اولر و تالاب ڈل و آنچارسر و مانسر و پماسر و هاکورسر و خوشحال سر وغیره آب خیز ها و آب گیر ها و نیستان و لوخ[۲۴۸] زارها واقع۔ و در وسط آن شهر سرینگر مشهور۔ بالا و پائین آن دهات موفور معمور۔ و درمیان این سطح دریای بهت همیشه جاری میباشد۔ و در بعضی سنین دریای مسطور طغیانی گشته سطح مذکور را سیلابے گرداند۔ عمارات شهر هم بحادثهٔ طغیان آن بارها ویران گشته است و آبادی دهات و مزروعات خصوصاً پائین شهر اکثر تلف میسازد۔

درجه دوم۔ از کوهستان حوالی کشمیر پوزهائی کوهسار درمیان سطح هموار

---

۲۴۵ تحصیل اننت ناگ ۲۴۶ جونراج تبلفظ هندی "جیناگیر" نوشته است ۲۴۷ سر بفتح سین وسکون را بمعنی تالاب بزرگ ماخوذ از لفظ سنسکرت سر و در بفتح سین و را و سکون واو و فتح دال ثانی وسکون را۔ ۲۴۸ گیاهے است که از و بوریا می بافند۔

ہر سو کشیدہ اند و درمیان آں دہات موفور مزروع فصل آں در قوت و بالیدگی وافزونی بدرجۂ اوسط۔

درجۂ سوم - دامنۂ کوسارہا و کریوہ ہا و پشتہ ہا است کہ در سطح ہموار تا دور کشیدہ از یک صد تا دو صد فٹ انگریزی از درجۂ اول مرتفع گشتہ اند و اکثر مسطح و ہموار قابل زراعت آبی و خشکی میباشد فصل پیداوار آں در قوت و بالیدگی و افزونی بدرجۂ سوم یافتہ می شود درمیان آں در بعضے جا ہا زمین سنگلاخ و خارستان و مغاک و خراب ہا موجود۔

غارہای کشمیر

غار منڈا - درمیان پرگنۂ شاہ آباد از قصبۂ ڈورہ سمت جنوب بہ مسافت سہ میل قریب موضع منڈا بر کمر کوہ بانہال شگفت غاری است کہ از دہان آں غار میان تاریکی بہ مشاعل انوار اندک پیش رفتہ دو راہ بہ نظر می آیند ازاں جملہ یک راہ بطرف چپ بہ غایت خایف و ہولناک است رفتن آں راہ متعسر گردد۔ دوم راہ پیش رو بعد مسافت اندک در نفس آں غار حجرہ ایست و میان حجرہ سرچشمۂ عجیب پیدا است کہ آب از دہان غار بیروں ہمی آید نہایت عذب و شیریں و نمک یافتہ می شود و از سقف آں حجرہ قطرات آب ہمیشہ متقاطر می باشند کہ بہ باعث برودت محل فوراً منجمد گردد مردمان دنگالۂ آں بسان نبات دراں جا می خورند و مؤرخان کشمیر می نگارند کہ دنگالۂ مذکور از غار کشیدہ مثل حجر می شود غلط صریح است۔

غار آری رای - غاریست مشہور واقع در موضع بومہ زوہ پرگنۂ مٹن زیر دامن کریوہ جانب شمال منتہای آں را کسے نمی بیند عرض آں پنج درعہ و

---

[۲۴۹] قدیم "وبر" در جنوبی کشمیر۔

ارتفاع آں چہار درعہ و کسرے در اطراف آں غار حجرہ ہاست گویا معابد ریشیان بودہ است و درمیان یک حجرہ صورت قبر معائنہ گردد۔ الحال تمامی آں غار در تصرف شب پرہ ہاست موجب آں طبیعت متنفر و دخول دران متعسر گردد۔

حیدر ملک چاڈورہ در تاریخ خود[۲۵۰] می نگارد کہ بقصد تحقیق درآں غار در آمدم و دوازدہ نفر چراغ ہا بدست گرفتہ و یک یک آثار روغن بہر کدامی سپردہ مابین یک تیر پرتاپ فاصلہ ہر مشعلے بودہ چوں مسافتے بعید قطع شد در یک گنبدے ارتفاعش بیست گز بودہ و دورش پنجاہ گز دیدہ رسیدیم۔ چہار راہ بہ نظرم در آمدہ جانب راست راہے[۱] مار پیچ دارد و از جانب چپ[۲] راہے و بالا رویہ[۳] راہے و راہ پیش طرف پائین می نمود یعنی مایل باسفل بود درین ہر سہ راہ دلیری نتوانستیم۔ اما سنگے در راہ پائین رویہ بہ جہتہ

۲۵۰۔ تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۶ مملوکہ کتاب خانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۳۴ فہرست فارسی و عربی مخطوطات جسب قول اے سی استوری مؤلف ببلیوگرافی آف پرشین لٹریچر حصہ دوم چھاپ شرکت لوزاک لندن صفحہ ۶۸۰ "تاریخ مذبور در ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۸ء آغاز شدہ در ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء اختتام پذیر شد۔ تاریخ کشمیر از ابتدائے ازمنہ قدیمہ تا عہد جلال الدین اکبر علی سبیل الاختصار مشتمل بر وقائع تاریخی کشمیر است۔ کتاب مذبور خلاصہ "تاج ترنگنی" است لیکن در عہد آخر مصنف اضافہ معتد بہ از جانب خود نمودہ است۔ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ از ماخذ ہائے معتبرہ تاریخ کشمیر بشمار می رود۔

مصنفش ملک حیدر پسر ملک حسن بن ملک محمد ناجی باشندہ چاڈورہ از مضافات سرینگر متصل قریۂ دھتورہ پرگنہ ناگام بود۔ خاندانش از شرفائے کشمیر بودہ است شخص مذبور کما بیش بیست و چہار سال در ملازمت یوسف شاہ چک (۱۵۸۵/۹۹۳ــ۹ــ ۱۵۷۸/۹۸۶) ھ تاجدار آخرین کشمیر بود۔ و باو در جلا وطنیش بطرف بنگال (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

امتحان غلطانیده شد تا یک گری[۲۵۱] آواز فرو رفتن آں سنگ در گوش می رسید واز سقف گنبد و غیرہ آبے می چکید۔ اندک زمین تر شده بود دراں حین خبر دار کردند که روغن کم تر مانده باز بهماں راه برگشته بیروں آمدیم۔

صاحب تاریخ می نگارند که راجه اری رای المعروف سندیمان[۲۵۲] ترک سلطنت نموده و پوست آهو پوشیده درمیان آں غار درآمد۔ آنگاه واپس نرسید بنا براں آں غار را آری رای نام نهاده اند۔ بعد او راجه رنادت باتفاق رانی خود در غار مذکوره داخل گشت و اثرے از آنها پدیدار نشد۔

غار امرناتھ[۲۵۳]۔ در کوهستان پرگنه دچھن پاره سمت شرقی بالای کوه غاریست عجیب طول آں پنجاه درعه عرض همیں قدر ارتفاع سی درعه تا سی و پنج درعه و از عرصۂ روزگار برف و یخ بالوان بسیار دراں جا موجود است که گاہے شعاع آفتاب نمی بیند۔ مؤرخان کشمیر می نگارند که از سقف آں غار قطرات آب متقاطر گردد و به مطابق مدّ و جزر دریای محیط در تزاید

(مسلسل) درجاگیرش رفاقت کرد۔ حیدر ملک صاحب سیف هم بود۔ چنانچه در مهمے که خلاف راجه بلبهدر روانه کرده شد۔ حیدر ملک بحیثیت سالار فوج کامیاب شد۔ در سنه ۱۰۱۶/ ۱۰۱۶ھ ملک حیدر چاڈوره مهرالنساء (بعدهٔ نورجهاں) را بعد از قتل شوهرش شیر افگن خان محافظت کلی نمود۔ جهانگیر بعلهٔ خدمات او بالقاب چغتائی و خطاب رئیس الملک بنوا خته حاکم کشمیر مقرر فرمود۔ (تفصیل مخطوطاتش درسابق تحت حاشیه نمبره ۱۹ درگذشت)

۲۵۱ مفرس گھڑی هندی۔ بمعنیٔ ساعت۔ ۲۵۲ پسر رامانند بود۔ بانی شهر سندمت نگراست۔ شصت و پنج سال حکومت کرده درگذشت ؛ ۲۵۳ برائے تفصیل رجوع کنید بحاشیه نمبره ۱۴۲ ؛

نو رماه بہ تقاطر آب در کنج آں غار پیکرے از یخ تا سقف منجمد گردد۔

اہل ہنود آں را لنگ مہادیو می دانند و در نقصان ماہ تقاطر آب موقوف گردد و صورت یخ ذوبان پذیرد و در ایامیکہ ماہ تحت الشعاع می باشد از یخ بست اثرے موجود نماند۔ گویند در ہر ماہ ہم چناں متصور گردد۔ باز ذوبان پذیرد۔

اما محققان بود پ لفی آں می سازند و برہمنان و سادہواں و سناسیان و گوسائیان[۲۵۴] از بلاد ہندوستان وغیرہ اطراف برای زیارت آں مکان بہ مشقت فراواں بتاریخ ساون سودی پانزدہم می روند۔

غار بازارہوی۔ در موضع بوتو پرگنہ کوہہامہ بالای کوہ آہام متصل زیارت سنگ بی بی صاحبہ غاریست طویل کہ منتہای آں را از افراد بشر کسے ندیدہ از جوف آں نہرے قدیم جاری می باشد۔

غار کوپہ وارہ۔ در پرگنہ دچھن پارہ در موضع کوپہ وارہ غاریست تاریک کہ درمیان آں کسے نمی رود۔ گویند در جوف آں غار شیخ زین الدین[۲۵۵] ریشی مدتے خلوت نشین شدہ بود۔

---

۲۵۴ ہر سہ اخیر طائفہ انداز درویشان ہنود تارک الدنیا کہ گیسو دراز و ژولیدہ مو باشند۔

۲۵۵ ابوالفضل در آئین اکبری غار مذبور را در عیش مقام پرگنہ کھا درپارہ نشان دادہ است۔ شیخ زین الدین ریشی خلیفہ ثانی حضرت نورالدین نورانی است۔ مولد اصلی وے موضع باندرکوٹ خطہ کشتوار است۔ در حالت کفر زیا سنگھ نام داشت و از قبیلہ راجہای آنجا بود و بردست بابا بام الدین مشرف اسلام شدہ در وے استقامت کرد و از عابدان این دیار گشت۔ گویند کہ بعد دوازدہ سال ریاضت دہنہ غار از سنگ بستہ کردہ غائب شد و تا ایں دم از وے نشان نہ یافتہ اند۔

غار بیروہ ۔ متصل قصبۂ بیروہ غاریست بہ غایت طویل کہ نہایت آں کسی ندیدہ ۔ گویند انبود نام عابدے بُود مرتاض بمعہ دوازدہ شاگرد خود کہ ہمہ ہا بید خوان[۲۵۶] بُودند در آں غار داخل شدہ بازگشت نہ رسیدند ۔ اندرون آں غار چاہے است بہ غایت عمیق ۔

احجار کشمیر

سنگ بلور ۔ در پیشین زمان سنگ ہای بلور از جبال دچھن پارہ و یلاق پرگنۂ لعل فراواں یافتہ اند و دریں زمان بعضی اوقات مردم شبانان و سیاحان دانہ ہای بلور از یلاق ہای مذکورہ می آرند و در سال سنہ ۱۲۷۰ ہجری از کوہستان لعل کان بلور برآمدہ بُود باز مفقود شد ۔

سنگ موسی ۔ از موضع کہر یوہ نشار پرگنۂ وہو سنگے سیاہ رنگ و صاف و شفاف و ملایم می آرند نگین ہا و اشیا ہای عجیبہ ازاں تیار می سازند ۔ بعضی آں را سنگ پناول می گویند ۔

سنگ چقماق ۔ کہ آں را حجر النار می گویند از موضع کہر یوہ شار یافتہ می شود ۔

سنگ نلچین ۔ از پرگنۂ دچھن پارہ موضع مامل سنگی سرخ نما کہ بسیار ملایم می باشد می آرند ظروف و کاسہ ہا ازاں درست می سازند حکم سفال دارد ۔

سنگ والم ۔ سنگے است بسیار نرم در شاہ آباد متصل ویرناگ زرگران کوفتہ و بیختہ ظروف برای گداختن زر و نقرہ تیار می سازند

سنگ شبیشہ و کاپچ ۔ از سندلار متصل دُو در نامہ سنگ ہای صغیر

ـــــــــــ

[۲۵۶] "وید" کتاب الہامی اہل ہنود و ایں در شمار چہار است ۔ رگ وید ، سام وید ، یجر وید ، اتھر وید ۔

کہ مدوّر و خوش نما باشند فراہم کردہ درکورہ با آتش گداز کردہ شیشہ و کاچ می سازند۔

سنگ پچ۔ از قصبۂ بارہ مولہ[۲۵۷] درمیان گلخنہا پختہ کردہ بہ شہر می آرند بسیار صاف وسفید می باشد۔

سنگ چونہ۔ درکشمیر بسیار یافتہ می شود اوّل از کوہ آہاٹینگ کہ تمام از سنگ چونہ مخلوق است دہ بیست گلخن چونہ پیزان در ذیل آں موجود است۔ دوم در موضع اچس پرگنۂ کوہامہ۔ سوم در موضع زچل ڈارہ پرگنۂ چھی پورہ۔ چہارم در قصبۂ بارہ مولہ۔ پنجم در قصبۂ اننت ناگ۔ ششم در پرگنۂ دیوہ سر[۲۵۸]۔

سنگ سماق۔ درکشمیر بسیار موجود۔

سنگ فرشی۔ از کوہ بارہ مولہ بسیار می آرند۔ برای فرش حمام ہا وغیرہ مصروف می دارند در پرگنۂ لعل از موضع تونر پیتر ہای صاف بہم می شوند۔

معادن کشمیر

گویند در پاستان کان ہای فراواں میان کوہستان کشمیر ظاہر شدہ بود دریں زماں مفقود است ہمگی کان آہن موجود۔

کان زمرد۔ میگویند بر فرق کوہ ہرموکھ کان زمرد موجود است موجب آں ہرجا کہ قلعۂ رفیع کوہ ہرموکھ بہ نظر می آید در آنجا لدغ مار واقعی مہلک نمی گردد۔ بلکہ افعی و مار آں جا ظاہر نمی باشد[۲۵۹]۔

---

[۲۵۷] قصبہ ایست بہ شمال کشمیر تا در ۱۹۴۷ء قبل از تقسیم ہند درمیان بھارت و پاکستان مرکز تجارت بود اما اکنوں در وے فرق عظیم واقع شدہ است۔ آبادی ۵۹۹، ۲۰ نفر۔ [۲۵۸] قدیم "دیوا سر" علاقہ مراد [۲۵۹] در "واقعات کشمیر" صفحہ ۲۰۸ درمیان عجائب وغرائب کشمیر مذکور است :۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کان زر - قریب صد سالی می گذرد کہ مردم درا‌یں از کوہستان زوجہ بال شرق رو بہ برکنارۂ دریا کان طلا یافتہ بودند چندی بداں مشغولی داشتند۔
"قف" - روزے پیکرے از طلا کہ ہر دو دست او نقصان بود دریافتند و برای تقسیم بزخم تیر مضروب ساختند - ناگاہ پیکر مذکور از کنارۂ دریا بالا برجستہ خود را درمیان دریا انداخت فوراً از بالای کوہ لخت سترگ فرود آمدہ کان مذکور مستور نمود ع شگفتے ہست لیکن دل پذیرد - آئین اکبری می نگارد کہ از دریای اباسند و رود پدمنی کہ از چیلاس می آید و از دریای کرشنہ گنگا ریگ طلا دریابند - یکے بہ خاک شوی بدست آرند - دوم پوست بلند مو در آب بگسترند و براطراف آں سنگ نہند تا آب نہ برد - پس از دو روز برداشتہ با آفتاب بگذارند چوں خشک شود برافشانند و زریں ریزہ دریابند فقط[۲۶۰] -

کان نقرہ و مس - انس صاحب در تاریخ خود می نگارد کہ در ملک کشمیر کان نقرہ و مس و قلعی موجود است گویند در کوہستان علش مقام کان مس[۲۶۱] ہویدا گردد و خرچش بسیار و آمدنی کم۔

کان آہن - در ملک کشمیر از چہار جا حدید می برآید یکے در قریہ پتشر

{مسلسل}
و دراں پرگنہ کوہے است بلند سر موکھ نام تا ہر جا کہ قلہ در نظر است مار و کثردم نمی باشد - حقیقت الامر آنکہ بر فرق او کان زمرد موجود است و خاصیت کان زمرد ایں است کہ سمیت مار و کثردم زائل گرداند۔"

۲۶۰ - آئین اکبری جلد دوم مترجمہ ایچ - ایس - جیرٹ صفحہ ۳۶۵ اما در وے بجائے پدمنی "پدنی" مذکور است۔

۲۶۱ - جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۱۰ اما در وے فقط ذکر کان مس" آمدہ است۔

پرگنہ کوٹہار وصوف پرگنہ برنگ[۲۶۲] نہایت صاف و ملائم دوم در موضع کہرپوشار پرگنہ وہی بدرجۂ اوسط سوم در موضع ہردون پرگنہ زینہ گیر بشور و خراب۔ چہارم در موضع ژدوہن[۲۶۳] پرگنہ شاہ آباد۔

کان گوگرد۔ در کشمیر بسیار چشمہ ہاست کہ از آب آں بوی گوگرد یافتہ می شود۔ موجب آں دانستہ اند کہ از غور آں چشمہ ہا کان گوگرد خواہد بود۔ می گویند کہ در کوہستان غربی کامراج کان گوگرد بسیار است چنانچہ در پرگنہ چھچی پورہ زیر دامنۂ کوہ بعضے اوقات از زمین دُودہی بر آید شبانہ شعلۂ آتش یافتہ می شود اہل ہنود آں را سویم میگویند و مظہر جوالامکھی[۲۶۴] میدانند وہنگام ظہور آں ہنود جوق در جوق در آں جا رفتہ نیایش آں می سازند برنج و آب در باسن[۲۶۵] کردہ میان چھقر[۲۶۶] میگذارند۔ و در ساعتے طعام پختہ می شود اوقات ظہور آں چیزے مقرر نیست فرقہ اسلامیہ آں را کان گوگرد پندارند و اہل یورپ کان انگشت انگارند۔

کان سرمہ۔ در پرگنہ کہاورہ موضع بونیار کان سرمہ موجود است۔

چشمہ سار کوہستان کشمیر۔ در بلاد کشمیر سرچشمہ ہای کثیر در کوہ وصحرا بہر جا دلپذیر است ازاں جملہ بعضے چشمہ سار نامدار کہ بالائی کوہسار بہ سبیل رود بار فیض بخش ایں دیار است یاد کردہ می شود۔

---

۲۶۲ صرف نام مقام برنگ در اصل بھرنگا بود۔ از امتداد زمانہ نام اصلی اش از اذہان محو شدہ برنگ شد۔ ان شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۲۶۳ در نسخۂ دیگر بجائے "ژدوہن" "ژوبگ" یافتہ شد ؛ ۲۶۴ کوہ آتش فشان ؛

۲۶۵ ظرف خاکی ؛

۲۶۶ چھقّر بضم چ و تشدید قاف در ہندی چشمہ را گویند (جامع اللغات اردو)

ہرموکٹہ گنگا

دربلاق پرگنہ لعل[۲۶۷] از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب شمالی زیر دامنۂ شرقی کوہ ہرموکھ واقعست۔ شکل آں مربع و مستطیل۔ اضلاع آں تقریباً پنج میل و در وسعت و فسحت از جملہ سرچشمہ ہای جبالی بے عدیل۔ ہمیشہ باب زلال مالامال۔ در وسط آں لخت ہای برف بہر سو سیال۔ ہنود آں را متبرک دانستہ۔ استخوان ہای مردگان خود دراں می ریزند[۲۶۸] و بھادون سودی ہشتم[۲۶۹] دراں جا میلہ[۲۷۰] می باشد۔

گانہ سرچشمہ ایست بالاتر از ہرموکٹہ گنگا[۲۷۱] بہ جانب شمال و در تابستان

---

۲۶۷ مراد از "لار" است۔ بنا بر روایت راج ترنگنی نام قدیمش "لو ہارا" بود ؛

۲۶۸ ابوالفضل ہمیں روایت را بہ قدرے اختلاف چنیں بیان نمودہ است :۔

"لار پرگنہ ایست کہ بر سرحد تبت کلاں واقع است بطرف شمالش کوہے است بلند از ہمہ کوہ ہائے گرداگرد۔ در زیر دامنش دو چشمہ ہا اند کہ مابین آں ہا فاصلۂ دو گز شمردہ اند۔ امر حیرتناک دریں باب این است کہ آب یک از نہا بغایت سرد است و دوم بغایت گرم۔ ہنود ایں ہر دو چشمہ ہا را بغایت متبرک می دانند و استخوان ہائے مردگان را کہ بآتش خاکستر شوند دراں می ریزند۔"

(آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۰)

۲۶۹ ہشتم ماہ بھادون ہندی (مطابق اگست و ستمبر تقویم انگلیسی) کہ دراں مہتاب طلوع شود اہالیان ہند قدیم ہر ماہ تقویم قمری را بدو حصۂ مساوی تقسیم کردہ بودند سُدی و بدی حصۂ اول پانزدہ روز روشن است و حصۂ دوم پانزدہ تاریک ؛ ۲۷۰ میلہ بفتح میم و سکون یا، بہندی "جشن" را گویند ؛

۲۷۱ منبع اش کوہ ہرمکھ مذبور (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۱۰۰) ؛

قطعات برف در نفس آں گردندہ آب آں باب گنگا لاحق می شود و نیز متصل آں از فرق کوہ ہرموکھ پنج نہر آب جاری گشتہ باب گنگا ملحق می شود۔ ازاں جملہ نہر بیست کہ آب آں سفید مثل شیر می باشد و نہر دیگر را آب سرخ نما بنظر می آید و نہر دیگر صاف و زلال۔

بندکالو۔[۲۷۲] متصل ہرموکٹہ گنگا سمت جنوب دو چشمہ مانند دو چشم ہمدوش بیکدیگر اند آب تند و صاف و آب کالو سیاہ گون ہنود ایں دو چشمہ را برادران گنگا پندا شتہ متبرک می دانند۔

کولو ہیر[۲۷۳] ہمیان کوہ ہیمنتہ دادو ہرموکٹہ گنگا آبش مصفا و نیلگون بنظر می آید آب ہائی ایں چشمہ سارہا بہ حیثیت اجتماع منبع رود دیار کرانکہ ندی ہست اش قیر۔ دو چشمہ است متصل یک دیگر از کولو سمت جنوب آب یک گرم است و دوم سرد۔ باعتقاد ہنود دو چشمہ دو قطرۂ اشک ہائا پاروتی است کہ دراں جا افتادہ است واشنہ قیر یعنی قطرات اشک آبد ایں دو چشمہ گاہی جاری نمی شود۔ فقط

ستنہ سر[۲۷۴] ہفت چشمہ است متصل یک دیگر بر کوہ زوجہ بال از ہرموکٹہ گنگا بہ فاصلۂ ہشت میل سمت شمال آب ہائی آں چشمہ ہا دو حصہ می شود یک حصہ بجانب جنوب بارود کرانکہ ندی لاحق می گردد و حصہ دوم زیر سنگلاخ راسر بل سمت شمال تا دور مخفی می گذرد۔ ازاں جا باب کوہستان دیگر شامل رودے بہم رسد و آں رود در ذیل کوہ وگنی در دہان غارے داخل گشتہ مستور گردد۔ میگویند کہ ہماں آب از چشمۂ الرناگ در عہد گذشتہ

۲۷۲ء جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ

۲۷۳ء جموں اینڈ کشمیر کولاسر صفحہ ایضاً

۲۷۴ء ایضاً لیکن در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں قدر تفصیل نیست کہ حسن بیان نمودہ است

جوشیدہ شہر سندمت نگر را غرق گردانیدہ است چنانچہ یکے از راجہای پیشین سبوس شالی در رود مذکور برائی امتحان انداختہ از چشمہ الرناگ ظہور نمود۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

ڈوڈھہ سر چشمہ ایست مذکور در یلاق پرگنہ لار[۲۷۵] آب آں باب کرانکہ ندی شامل گشتہ در سندِ لار پیوندد۔

پران گنگ۔ یعنی گنگ کہنہ واقع در کوہستان پرگنہ لار۔ گویند در سابقہ زمان ہندواں استخوان مردگان خود را دراں می انداختند بتاثیر کلجوگ خاصیت آں در ہرموکہٗ گنگا مبدل گشتہ چشمۂ مذکور را آب نقصان یافت کہ از عمق آں سنگ ہا نمودار شد۔ الحال قلیلے آب ازاں جوشیدہ شامل کرانکہ ندی گردد۔

مس ٹھوکر۔ چشمہ ایست بالائی کوہ گنڈ سرسنگھہ آب آں در سندلار شامل گردد۔

برہمہ سر چشمہ ایست بر گوشۂ مرغزار دہالشہ مرگ[۲۷۶] اہل ہنود آں را متبرک دانستہ اند آب آں منبع رودبار برہمہ سر گفتہ اند کہ بہ مقام وسن با سندلار ملحق گردد۔

کرشنہ سر چشمہ ایست در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند ہمیں چشمہ منبع کرشنہ گنگا[۲۷۷] است۔

وشنہ سر۔ کولابیست در مرغزار وشنہ سر قریب کرشنہ سر در جوف آں سنگے وسیع نمودار است اہل ہنود آں را منسد بہ

---

۲۷۵ در "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۹ منبع اش کوہ ہر مکھ

۲۷۶ در کوہ مہادیو "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ مذکور

۲۷۷ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۷۔ کرشنا گنگا بنا بر کتاب مذکور نزد دو میل (سرحد مغربی کشمیر) شامل دریائے جہلم گردد ؛

بشن جی پندارند آب آں در کرشنہ گنگا لاحق گردد۔[۲۷۸][۲۷۹]

پرنگ سر۔ چشمہ ایست از دشنہ سر سمت شمال۔[۲۸۰]

گاڈہ سر۔[۲۸۱] چشمہ ایست از دشنہ سر بجانب مشرق آب آں گدر و درمیان آن ماہیاں بہ کثرت می باشند کسے شکار آں ہا نمی تواند کرد۔

یم سر۔ چشمہ ایست قریب گاڈہ سر سمت مشرق آبش نیلگون و درمیان آں جانوریست کہ آں را بہ ہندی "نندو" نامند۔ انسان را ہمی کشد آب ایں ہر سہ چشمہ در کرشنہ گنگا میگذرد۔

ستانی سر۔ چشمہ ایست بر کوہ ستانی بجانب تلیل متصل آں سہ چشمہ دیگر است بے نام آبش در کرشنہ گنگا۔

کڈوری سر۔ در مرغزار پاتل وان آبش شامل کرشنہ گنگا۔

سارن سر۔ خوش نما چشمہ ایست سمت گوریس۔ آبش سیاہ گون شامل کرشنہ گنگا۔

---

۲۷۸ وشن یا وشنو نام یکے از سہ خدایگان ہنود کہ پرورش مخلوقات می کند۔ فرقۂ وشنو او را بحیثیت خالق پرستش می کند۔ بگمان او دریائے گنگا از انگشت نرپا انش جاری شدہ بر فرق شیو جی افتد و از انجا بمیدان ہند روان گردد۔ در مہا بھارت یک ہزار نامش کہ لفظ "وشنو سہسر" باں اشارہ کند مذکور است۔ جامع اللغات صفحہ ۷۹۷ ؛

۲۷۹ ایضاً صفحہ ۷ ؛

۲۸۰ وشل دشنہ سر جز "کرشنا گنگا" شدہ نزد دومیل شامل جہلم گردد ؛

۲۸۱ و مطابق کتاب مذکور گاڈہ سر، یم سر، ستانی سر، و کڈوری سر ہر چہار جز رود کرشنا گنگا گشتہ شامل دریائے جہلم شوند ؛

شیرا سر۔ کولابے است زیر دامن غربی کوہ ہرموکھ قطعات برف درجوف آن سیال و در وسعت برابر ہرموکھ گنگا درمیان آن سنگے وسیع نمایان۔ آب آن منبع رود ارنی[282] است شامل تالاب اُلر گردد۔ ومتصل آن دو چشمہ دیگر است بے نام۔

دودھ سر۔ از شیرا سر بطرف شمال بر کوہ پلہ وار۔ از عجائبات آن چشمہ این است کہ آبش در ماہ بھادون ہمیشہ سہ مرتبہ سفید برنگ شیر جاری میشود تا یک شبانہ روز ہم چنان جاری می باشد آب آن شامل رود ارنی در اُولر پیوندد۔ فقط۔

کم سر[283] گنگر سر۔ در ذیل کوہ ہرموکھ در مرغزار چھتر آب ہر دو در اُولر بشمول رود ارنی می رود۔

نیلہ سر چشمہ ایست خوش تر زیر دامن کوہ ہرموکھ سمت شمال آبش نیلگون و ہاضم بر بلندی کوہ سالنی منبع رود مدمتی[284] است کہ میان درۂ اوسط کوہہامہ در تالاب اُلر پیوندد۔

نیلہ بون۔ زیر دامن کوہ کچھ بال آبش شامل مدمتی۔

تلائی بل۔ زیر دامن کوہ برہ بال آبش شامل مدمتی۔

سالن سر۔ در ذیل کوہ ہرموکھ درمیان مرغزار سالنی آبش در مدمتی۔

بمل سر متصل کوہ برہ بال سمت مشرق۔ گویند در آن جا نصرف جنیان است۔ اکثر اوقات صدای نغمہ و ساز مسموع گردد۔ آبش ملحق بانہر مدمتی:

---

[282] مراد از ارن کہ نزد بانڈی پور است۔ منبع اش کوہ ہرمکھ است "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵":
[283] کن سر مطابق جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴:
[284] نزد بانڈی پور منبع اش کوہ نراگہ بل:

کلم سر - در وسط مرغزار ناگامرگ بر کوہ شمالی کو بہامہ آبش شامل ندمتی -
نیلہ سر - درعرض راہ گوریز زیر کوہ وجہ بال بآب زلال مالامال از جوف آں یک قطرۂ آب بیروں نمی آید - طرفہ ایں کہ اوایل بہار ہر سال برف کوہستان بر وفور سنگ وخاک و درختان درمیان آں غلطیدہ می افتد وتا یک دو ماہ ازاں محجوب می ماند وعمق آں ازاں سنگ وخاک اصلاً پُر نمیشود -
مرناگ - دربلاق پرگنہ اُوتر بر کوہ مرناگ چشمہ ایست بسیار عمیق آب آں لبالب لیکن جاری نمی شود - گویند آب آں چشمہ از موضع منزہار پرگنہ وتر جوشش می زند - العلم عند اللہ
زہن زہن ناگ - برکوہ گگلوسر عمیق - دور آں پنجاہ قدم آبش بیروں جاری نمی شود - گویند آب آں درموضع تره گام پرگنہ وتر از چشمہ شیوہ ناگ جوش زند - واللہ اعلم
سنتہ کل ناگ چشمہ ایست عجیب فراز کوہ شمشہ - بربلاق بنگس کامراج آب آں فراوان - بقدرت ایزدی ہفت جوی آب ازاں منفجر گردد - ازاں جملہ چہار جوی جانب دراوہ کرنا شامل کرشنہ گنگا[۲۸۵] گردد وسہ نہر دیگر سمت کشمیر می آید یکے نہر کامل کہ درتپہ وتر جاریست دوم رود ماور سوم تالر مزروعات را سیراب کردہ شامل نالہ پہرو[۲۸۶] گردد -
کیسہ ناگ چشمہ ایست عجیب بالای کوہ بنگس درعرض دراوہ آب

---

۲۸۵ - جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷ ؛ لیکن درانجا نامش "سنت گل" مذکور است ؛
۲۸۶ - جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ - منبع اش بنا بریں کتاب مذبور کوہ کاجی ناگ پرگنہ اُوتر مچھی پورہ است - نزد دوآبہ گاہ شامل دریائے بہت (جہلم) گردد ؛

آں با متزاج نہر کہنہ‌ٔل در نالۂ پوہر و پیوندد۔

چہار چشمہ۔ بر قلۂ کوہ کاجی ناگ کہ در حدود مچھی پورہ کامراج واقع است و ہموارہ از برف محفوف می باشد حوالی آں قلہ ربقع چہار چشمہ[۲۸۷] عجیب بر کثرت میاہ مشہور اند و بہ باعث صعوبت راہ و رفعت محل دیدن آں چشمہا ہر کس را متعسر گردد مگر سادہوان[۲۸۸] و محققان یورپ بدیدن آں بدشواری می روند۔ ازاں جملہ کاجی ناگ کہ قلۂ مذکور را سمت مشرق واقع است ہمیشہ از حجاب سحاب محجوب و از قطعات برف مملو می باشد گویند شخصے در حالت خشک سالی قطعۂ از پوست گاؤ میان آں انداخت فوراً ہمچناں ژالہ و تگرگ بارید کہ آں بے تمیز ہلاک گردید۔ آبش شامل رودبار نادر در نالۂ پوہر دمی رود۔

گورچن ناگ۔ متصل کاجی ناگ جانب جنوب آب آں در رود حمل مزروعات را سیراب کردہ در نالۂ پوہر و منسلک[۲۸۹] گردد۔

نیلہ پشس ناگ۔ کہ بطرف مغرب واقع است آب آں مزروعات را تا کھمائی[۲۹۰] زراوت بخشیدہ با دریائی کشمیر[۲۹۱] لاحق می شود۔

ونگن واس۔ قریب نیلہ پشس ناگ غرباً جانب جنوب آب آں مزروعات وزہامہ را شاداب کردہ با بہت پیوندد۔

ایلہ پتھری۔ چشمہ ایست دل پذیر بر بالای کوہ افروٹ۔ از گل مرگ سمت جنوب سہ جوئی ازاں منفجر گردد یک جوئی بطرف پونچھ جاری است آب را بناری میگویند نہر دوم بجانب بونیار میگذرد آں را ہفت کہی می نامند۔ نہر سوم میان گل مرگ جاری گشتہ با رود ننگل ملحق گردد۔

---

۲۸۷ مراد از رام گنڈ، سیتا گنڈ، لچھمن گنڈ و ہنومان گنڈ است۔ تاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق۔

۲۸۸ راہبان ہنود ۲۸۹ شامل ۲۹۰ تحصیل اوڑی ۲۹۱ جہلم ؛

تسک ناگ - در یلاق پرگنہ بیرُوہ[۲۹۲] بر کوہ ژنہ پتھر در غایت وسعت بینظیر آبش ہاضم و خوشگوار و پسند عیاشان روزگار - نہر آں از فرق کوہ آمدہ بمقام ... از بالا مانند چادرِ آب بزیر ہمی افتند[۲۹۳] - و دراں جا طرفہ اعوالے است کہ مسرت بخش ناظراں گردد - اکثر مردم عیاش برای سیر و تماشا در آں جا می روند و شعرای پیشیں در وصف آں دادِ سخن دادہ اند - آب آں با رود ملکھامہ شامل گشتہ در بما سر گذرد۔

دمامہ سر - کولا ہے است وسیع از توسہ میدان سمت جنوب آب آں جانب پونچھ جاری می شود۔

دودہ سر چشمہ ایست بر فرق کوہ کاژہ گل[۲۹۴] آب آں عذب و ہاضم و شیریں از منبع خود جوشیدہ میان سنگلاخ کہ احجار آں بالکل سفید است جاری گشتہ از بلندی بسیار بسان چادرِ آب فرو ریزد و منبع رودبار دودہ گنگا است[۲۹۵] - ہوای مرغزار سنگ سفید بغایت مرطوب و روح افزا است و در موسم تابستان عیاشان بہ سیر و سیاحت آں مسرور می باشند لیکن بہ باعث رفعت محل و سختی راہ و برودت ہوا دیدن سرچشمہ متعسر گردد۔

انوٹ ناگ - عجائب چشمہ ایست بر کوہ انوٹ الپیر پنچال[۲۹۶] طرف

---

۲۹۲ پرگنہ ایست از پرگنہ جات کامراج - نام قدیمش بہ مطابق روایت جونراج پنڈت "بھرویا" بودہ است - ان شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰۔

۲۹۳ البیاض فی الاصل ؛

۲۹۴ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۴۳ - کوہ کاژ گل بر منحدر کوہ پیر پنچال واقع است ایضاً صفحہ ۴۲

۲۹۵ ایضاً صفحہ ۷ ؛ ۲۹۶ ایضاً صفحہ ۳ ؛

شمال منبع رود رامشی است[۲۹۶] کہ میان تپہ چھرات منحدر گردد۔

رام سر چشمہ ایست خوش تر بر کوہ کازہ گل قریب دودھ سر آب آں با رود رامشی تپہ چھرات را سیراب گرداند۔

چندن سر چشمہ ایست[۲۹۷] بر کوہ ردپڑی از پیر پنچال سمت جنوب حوالی آں شش چشمہ دیگر موجود است۔

کریم سر۔ تان سر۔ مان سر۔ سہ چشمہ دیگر بے نام وغیر مشہور آب ہائی آں چشمہ سار بہ حیثیت اجتماع یک حصہ جانب جنوب با دریائی راجوری شامل گردد و حصہ دوم بطرف کشمیر می آید و منبع رود بار رنبی آرہ[۲۹۸] گردد۔

نندن سر چشمہ ایست[۲۹۹] دل کشا قرین چندن سر بہ فاصلہ یک میل آب آں منبع رنبی آرہ یافتہ می شود و براہ سرای سوختہ جاری گشتہ رود مذکور را معزز گرداند۔

دنہ سر چشمہ ایست بر کوہ شوپ کوری آب آں بمقام دنجن می رسد

کوثر ناگ چشمہ ایست معروف بر کوہ کوثر و دور محیط آں قریب سہ میل کہ بہ شکل کف پای منصور گردد و عقیدہ اہل ہنود آں است کہ آں چشمہ گرامی زیر پای بشن جی جوشیدہ است لہذا در کتب شاستری

۲۹۶ؔ بروایت "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" منبع رودِ رامشی کوہ کازگل، نوٹ، تاتا کوٹی است۔ نزد کاکا پور شامل دریای جہلم گردد۔ رود مذکور بہ مقام "دان زب" بہ سہ شاخ منقسم گردیدہ بنام لئے ماشی، کھاشی و رامشی موسوم گردد

۲۹۷ؔ بقول آنند کول مصنف کتاب "جموں اینڈ کشمیر" چشمہ مذبور نزد "دارہال" شامل جہلم گردد ۲۹۸ؔ وارد "رنبی آرہ" منبع اش بنا بر روایت آنند کول کوہ "شوپی کور" سلسلہ پیر پنچال است ۲۹۹ؔ نندن سر نیز مثل چندن نزد "دارہال" شامل دریائے جہلم گردد

آن را وشنه‌پاد نام کرده‌اند[۳۰۰]. آب آن همیشه نیلگون و در نفس آن قطعات یخ گردنده
می‌باشند. مصنف زینه ترنگنی[۳۰۱] می‌نگارد که سلطان زین العابدین در موسم
تابستان برای سیر و تفریح شکار و کسب هوا بر کوه کوثر قطع فرصت می‌کرد
و اکثر اوقات در عین کوثرناگ بسواری سفینه یکی از بزرگان آن زمان که مربی
او بود همراه گرفته در مطالعه و مزاولهٔ تصانیف تصوف و بحث دقایق و نکات
آن اوقات خود در سیر سرچشمه مصروف میداشت. راقم الحروف همراه فقیری
به موافقت چند احباب بر چشمهٔ کوثرناگ رسیده یکی از رفقای ما در چشمه
مزبور غسل میکرد و به یاوری شناوری اندک بیرون رفت ناگاه هر دو پای
او از شناوری باز مانده شور برداشت دستارش به سنگی بسته پرتاب[۳۰۲] کردیم
و چون مسک آن کشان کشان بر ساحل کشیده دیدیم که جانوری هر دو پای او در
دهان گرفته بلع می‌کرد. هر چند از سنگ و چوب و تبر مضروب ساختیم موثر نگشت
و کالبد رفیق ما تا زانو بلع نمود پس هیزم بر سرش انداخته آتش افروختیم
و با حتراق نار از جوف آن بلا صدای مثل بندوق به سمع رسید یکبار بر
هوا برخاسته خود را بدریا انداخت. آن اجل رسیده را طعمهٔ خود نمود. آن
جانور متشکل بود به شکل علق. طول آن دو درعه عرض آن سمت اسفل یک درعه

---

[۳۰۰] جموں اینڈ کشمیر گزیٹیئر در ذکر رودهای کشمیر صفحه ۳. بقول آنند کول منبع آبشار اهربل
همین چشمه است. [۳۰۱] پندت زونه راج. زینه ترنگنی مزبور در تلو مشتمل بر تاریخ عهد آخر
هندوان کشمیر تا عهد سلطان زین العابدین بود. بنا بر قول مصنف "نگارستان کشمیر" کتاب مزبور
امروز نایاب است. شاید فقط بر حوالجاتش اکتفا نموده است. [۳۰۲] پرتاب بالفتح با بای
فارسی انداختن از جا و دور افگندن. (شمس اللغات)

جانب سرپشت گره پوست آن خشن دانه دار که زخم تبر ورد اثر نکرد. آب این
چشمه از منبع خود برآمده دو حصه می شود یک حصه سمت جنوب ساری گشته
باد ریای چیندر باگالاحق گردد و حصه دوم منبع رود بار ویشو[۳۰۳] جانب کشمیر
جاری می شود۔

ژہر سر چشمه ایست میان زجه مرگ آب آن در نهر ویشو می گذرد۔

کوثر سر چشمه ایست واقع بر کوه های نبور در عرض راه پلی. آب آن
خوشگوار و با رود ویشو یار می شود۔

سر بل۔ بر کوه برار بال واقع است. آبش هاضم شامل نهر واڑدن میشود

هوکه سر۔ بالای کوه قامر در عرض راه واڑدن آب آن بدان سو جاری گردد

کهلن ناگ۔ واقع است فراز کوهسار کوٹهار عمق آن عند الامتحان معلوم
نگشته است آب آن جانب واڑدن می گذرد۔

کالو سر متصل هوکه سر بسیار عمیق حوالی آن شش چشمه دیگر آبش بطرف واڑدن

ژہر ناگ۔ خوش نما چشمه ایست بر کوه مرگن نواحی کوٹهار در عرض راه
واڑدن۔ مورخان پاستان در عجائبات کشمیر می نگارند که جوف سر چشمه مذکور
از ظروف سفالین همیشه پر می باشد هر چند می خواهند که آن ظروف بیرون می
آرند صورت نمی بندد و هر گاه بر سطح آب می رسد بے اختیار از دست رها شده
لخت لخت می گردد در قعر آب رسیده باز درست می شود[۳۰۴] محققان حال حقیقت

---

۳۰۳ منبع اش کوه کونسر است و نزد سنگم شامل دریائے جہلم گردد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳)
ابو الفضل ذکرش به تفصیل نموده است. (رجوع بآئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ ص ۳۶۲)

۳۰۴ "واقعات کشمیر" خواجه محمد اعظم صفحه ۲۷۲۔ فرق این است که درین کتاب نام چشمه مزبور "جوہر"
مذکور است:

این امر عجیب نموده در عمق آب باسن ہا نمی بینند و گرداگرد آں چشمہ ہفت عیون دیگر است آب ہای آں چشمہ سار متفق گشتہ بدو راه می گذرد یک حصہ سمت واڑدن و حصہ دوم جانب کشمیر۔ فقط۔

سونہ سر چشمہ ایست بر کوه امرناتھ آب آں بطرف واڑدون جاری میشود

شیشرم ناگ چشمہ ایست ہولناک واقع در کوہستان دچھن پاره بالاتر از پہلگام بہ مسافت سہ منزل[۳۰۵] آب آں فراواں با رود لمبودری[۳۰۶] شامل گردد فقط

زامتر ناگ[۳۰۷] چشمہ ایست پیوستہ با شیشرم ناگ آب آں بامتزاج آب شیشرم با رود لمبودری ملحق گردد و عوام آں را زامتر ناگ جی گویند (زامتر بہ لفظ کشمیر داماد را گویند)

"قف" صاحب راجہ ترنگنی می نگارد کہ در زمان حکومت راجہ نر[۳۰۸] ہوشناک نام برہمنے مرتاض کہ بزور افسوں قوم اجنہ را مسخر کرده بود بامداداں بہ اراده تغسیل جانب دریای بہت می رفت۔ ناگاه صدای خلخال بشنید و دید کہ دو دختر ماه پیکر زیر درختان میوه ہای فاسده و بوسیده می خوردند و ہوشناک متفحص تناول اثمار فاسده گردیده۔ دختراں گفتند کہ پدر ما شیشرم ناگ است ہر گاه می روی تو در ماه جیٹھ بدی ۱۲ بروز

[۳۰۵] صحیح این است کہ مابین شیشرم ناگ و پہلگام فاصلہ دوازده کروه است ۔

[۳۰۶] رود بار مزبور بنام لدر نیز شہرت دارد۔ منبع اش کوہستان کوہن ہار است و پایین کھنہ بل دگر او بر وکشٹنگ شامل دریای جہلم گردد ۔ [۳۰۷] بجانب شمال کوہستان کوہن ہار نزد کوه ہماگنس

[۳۰۸] نر بفتح نون و سکون را و سنسکرت نارا بادشاہے از بادشاہان کشمیر است در مخالفت دین بودائی غلو کرد چہل سال حکمرانی کرده در سنہ ۹۵۳ قبل مسیح وفات کرد۔ دان شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۳۷۳ ۔

میلہ بر چشمۂ زیون[۳۰۹] پرگنہ وہو خواہی دید در آں جا پدر ما را باین نام و نشاں و از زبان او کشف این راز نہاں بہ تو خواہد شد تا کہ تا نخت آں برہمن بروز موعود بر چشمۂ زیون دشناخت در آں جا شیشرم ناگ را بداں نام و نشاں کہ پری وشاں گفتہ بودند۔ پرسید از و ماجرای دختر انش را کہ میوۂ بوسیدہ و فاسدہ می خوردند۔ گفت ششوپال نام برہمنے است ریاضت کیش در زیر فلان درخت۔ وے محافظ غلہ ہاست۔ طریق او آنست کہ اثمار و غلات نو رسیدہ را اول بہ خوردن برہمناں می دہد پس بخود تناول می کند۔ ازیں رو ساکنان عالم غیب را بہ خوردن اثمار و غلات نو رسیدہ دست نمی رسد۔ ہر گاہ میخورانی او را چیزے از غلات نو رسیدہ پیش از ایثار برہمناں پس دست ما می رسد بر خوردن غلات و میوہ جات پختہ و بالیدہ و بہ پاداش مزد آں می بخشم ترا یکے از آں دختراں ہر کہ مرغوب تو باشد۔

ہوشناک بہ فحوائے این کلام ششوپال را غافل کردہ پیش از ایثار برہمناں طعامیکہ نو رسیدہ بود بخورانید و بہ مجرد خوردن او چنداں ژالہ و

۳۰۹ تحصیل اونتی پورہ (حالاً تحصیل پلوامہ) (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸) ابوالفضل بہ تقاریبیں و تبرّک چشمہ مزبور تفصیلے دارد کہ ملخص آں چناں است:-

"در دہ زیون چشمہ ایست کہ نزد ہنود این دیار بسیار متبرک است۔ خیال مرداں این است کہ تخم ہائے زعفران ازیں چشمہ بر آید۔ وقت در چیدن فصل زعفران ہنود چشمہ مزبور را پرستش می کنند و شیر خالص دراں می اندازند اگر شیر مزبور در آب نشست فال نیک شمارند۔ دگر نہ بد"

جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۸ ؛

تگرگ بارید کہ اکثر محصولات رسیدہ ضایع گشتند وشیشرم ناگ بحصول مدعا چند ریکا نام دختر خود را بہ ہوشناک بخشیدہ با مال و منال کثیر بخانہ او مرخص کرد و دران جا آوازہ حسن وجمال چند ریکا اشتہار یافت۔ چنانچہ راجۂ نر باستماع این خبر بہ زور و زر خواہش آن دختر نمود۔ ہوشناک سینہ چاک و غمناک شکایت نزد شیشرم ناگ برد۔ وے کینہ در دل غضبناک بصورت ثعبان ہولناک متمثل گشتہ نفسے چند زہر آلودہ بران شہر دمیدہ باران آتش افشاندہ کہ تمامی شہر وشہریان و راجہ متعلقانش را با خاک یکسان ساخت و دختر و داماد را ہمراہ خود بردہ پہلوے خود محل سکونت آنہا قرار دادہ موجب آن چشمۂ مذکور را زامتر ناگ می گویند۔

تارسر چشمہ ایست خوش نما در یلاق پرگنۂ پھاک متصل کوہ زامہ ڈچ آب آن منبع رود بار لمبودری است۔

مارسر چشمہ ایست دریلاق پرگنۂ پھاک متصل تارسر ہمگی کوہ زامہ ڈچ در میان حایل دارد آب آن از راہ داچیگام درکولاب ڈل شامل گردد۔ فرد

از بہر دو چشم بت کشمیر نژادی
شد تارسر و مارسر از گریہ دو چشم

چندزہ سر۔ از تارسر بطرف شمال است آبش در جوی لدر می گذرد۔

چشمہ سار دیار کشمیر

درساحت خطۂ کشمیر عیون دل پذیر و سر چشمہ بے نظیر در جیب بادیہ و دامن کوہسار بہ ہر کنار موجود است کہ شمار آن ہا ہیچ کسے از اعیان زمان نہ توانست کرد البتہ بہ آبیاری آن چشمہ ہا گلستان کشمیر را حضارت

تازه ونضارت بے اندازه مشهور است ازاں جمله ذکر بعضے چشمه سار نامدار که شاهان پیشین وعیاشان دیرین خصوصیتے انگاشته به اسمے موسوم کرده اند ایراد کرده شود۔

ویرناگ چشمه ایست معروف در پرگنه شاه آباد[۳۱۰] زیر دامن کوه بانهال عمق آں غالباً تا پانزده درعه و دور محیط آں چهل درعه بوفور میاه اعجوبهٔ قدرتست میگویند که هفتاد آسیائے آب ازجوف آں جاری گردد و ماهیاں درمیان آں فراوان درسابقه زمان آب آں از چند جا منتشر همی جوشید حیدر[۳۱۱] ملک بفرمان جهانگیر شاه آب آں به سبیل ناوداں ها دریک جا فراهم آورده حوضے سنگین هشت پهلو مرتب ساخت و حوالی آں عمارات عالیه به کمال متانت و ساختگی افراخت وجدار محصور رابیست وچهار محراب ترتیب داده و درمتن محرابی ایں عبارت نقش برسنگ موجود است " پادشاه هفت کشور عدالت گستر ابوالمظفر نورالدین جهانگیر[۳۱۲] ابن اکبر پادشاه غازی بتاریخ " ۱۵ سنهٔ جلوس دریں سرچشمهٔ فیض آئین نزول اجلال فرمودند۔

تاریخ۔ ازجهانگیر شاه اکبرشاه ایں بنا سرکشیده برافلاک
بانئے عقل یافت تاریخش قصر آباد وچشمه ورناگ[۳۱۳]

---

[۳۱۰] تحصیل اننت ناگ۔ ابوالفضل درآئین اکبری درذکر ایں چشمه بیان مفصل نموده است و اورا منبع دریائے جهلم قرار داده است۔ طولش مقدار یک جریب است اما عمقش را هیچ کسے نیافته است۔ نیز معلوم شده که دراں ایام محیط ایں چشمه ازسنگ ها بود و درشرق آں منادر بسیار بودند۔ نام چشمه مزبور ویری ناگ بوده است چنانکه امروز هم است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۶۱) ؛ [۳۱۱] حیدر ملک چاڈوره مصنف تاریخ کشمیر ؛

[۳۱۲] (۱۰۳۶ / ۱۶۲۷ — ۹۷۷ھ / ۱۵۶۹ء) ؛ [۳۱۳] ۱۰۲۹ھ = ۱۶۱۹ء ؛

پس ازاں ملک حیدر[۳۱۴] بدوران شاہ جہان در ۱۰۳۵ھ[۳۱۵] قرین آں باغ شاہ آباد
بعمارات عالیہ آباد ساخت اندریں باغ حیدر ملک آب جوی و آبشار عجیب و
دلربا مرتب و مزین نمود۔ تاریخ آں بر سنگے بہ خط جلی کندہ بدیوار آں چسپیدہ
است. نظم۔

حیدر بہ حکم شاہ جہاں بادشاہ دہر | شکر خدا کہ ساخت چنیں آبشار و جوی
این جوی دادہ است ز جوی بہشت یاد | زیں آبشار یافتہ کشمیر آب روی
تاریخ آب جوی بگفتا سروش غیب | "از چشمۂ بہشت[۳۱۶] بروں آمد است جوی"

کسانیکہ[۳۱۷] ویری ناگ را نیلہ ناگ پندارند محض افترا است۔ چاشنی گیران
عذوبت و نوشگواری آب ویری ناگ را اقرار نمی کنند۔

اچھہ بل۔ گرامی چشمہ ایست در پرگنۂ برنگ کوٹھار در ذیل کوہسار بہ
انفجار آب بسیار نادرۂ روزگار۔ میگویند کہ آب رودبار برنگی[۳۱۸] کہ از موضع وان پولگام
زیر کوہ غایب می شود۔ ہماں آب از چشمہ اچھہ بل جوشش ہمی کنند۔

مچھہ بون[۳۱۹]۔ چشمہ ایست گرامی واقع در پرگنۂ ماٹنڈ زیر دامنۂ کریوہ مٹن

---

[۳۱۴] ملک حیدر چاڈورہ: [۳۱۵] صحیح ۱۰۵۵ھ است۔ وآنکہ دریں جا مذکور است غالباً سہو کاتب
است زیرا کہ سال ۱۰۳۵ آنست کہ در روے جہانگیر حاکم بود نہ شاہجہان برائے ثبوت رجوع کنید
"بقاموس المشاہیر" جلد اول ص ۱۸۴ و نیز مادۂ تاریخ "چشمۂ بہشت" کہ در بیت سوم مذکور است ممد ایں
خیال است: [۳۱۶] ۱۰۳۶ھ۔ بدانکہ اعداد "چشمۂ بہشت" بموجب حساب ابجد ۱۰۵۵ اند اما چوں
اعداد "جوے" کہ ۱۹ میشوند از ۱۰۵۵ تفریق کنند۔ حاصلش ۱۰۳۶ (۱۶۲۶ء) ماند کہ بطور تخرجہ سال تعمیر
چشمۂ مزبور است: [۳۱۷] اشارہ است بطرف کلہن صاحب راج ترنگنی کہ چشمہ ویرناگ
را "نیلہ ناگ" خیال کردہ است (اَن شئنٹ جیوگرافی ص ۵۰):

[۳۱۸] منبع اش کوہ ہوکھ سر است و نزد کھنہ بل شامل دریائے جہلم گردد۔ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۵)

[۳۱۹] مراد از "مندر گیا" است در صوبۂ بہار (ہند) مندر مزبور برلب دریائے گنگا واقع است
و از فضل [illegible]

اہل ہنود آں را بہ غایت متبرک می دانند۔ و از جملہ گرامی چشمہ ہای ربع مسکون بلکہ از گردۂ گیاجی[۳۲۰] آں را افضل پندارند و بکثرت مہانم یعنی خاصیت فضیلت انگشت بہ آفتاب می دہند و در ماہ بود کہ آں را ملہ ماس بانہ ماس[۳۲۱] میگویند دراں جا رفتہ برائے کشایش در ہایش ارواح مُردگاں خود شرادھ[۳۲۲] می سازند و موی سر و ریش می تراشند۔

اننت ناگ۔ چشمہ ایست در قصبہ اسلام آباد زیر دامن کریوۂ متن آبش بسیار حوالی آں چشمہ سار بے شمار۔ اسلام خان[۳۲۳] در عہد عالمگیر چشمۂ مذکور بہ حیاض سنگین و صفہ ہای دل نشین و فوّارہ و آبشار آراستہ باغی وسیع آباد ساخت و بادشاہ آں را اسلام آباد نام نہاد۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ آں را ترمیم ساخت۔

لوکھ بون۔ چشمہ ایست در پرگنۂ برنگ[۳۲۴] بہ کثرت آب مشہور سیف خان[۳۲۵] بہ حکم عالمگیر غازی مرمت آں کردہ باغی آراستہ بود کہ آں را اورنگ آباد می گفتند و بہ سبب تغیر سیف خان ناتمام ماند۔

کُکرناگ۔ چشمہ ایست در موضع بند وزلنگام پرگنہ برنگ بکثرت آب

۳۲۰ھ تحصیل اننت ناگ ؛

۳۲۱ھ ملہ ماس بانہ ماس ماہے است کہ بعد اختتام عرصۂ دو سال و شش ماہ اضافہ کردہ شود۔ ہنود ایں دیار دریں ایّام بر چشمۂ مزبور رفتہ طعام برائے مردگان خود می برند و صدقہ غریبان و محتاجاں می کنند ؛

۳۲۲ھ آں طعامے کہ در حاشیہ سابق مذکور شد ؛

۳۲۳ھ نواب اسلام خان صوبیدار کشمیر سنہ ۱۰۷۴ھ / ۱۶۶۴ء

۳۲۴ھ در نسخۂ دیگر "کوہٹار" مذکور است ؛

۳۲۵ھ سیف خان صوبیدار کشمیر۔ بار اول سنہ ۱۰۷۵ھ / ۱۶۶۴ء و بار دوم (۱۶۷۱ ــــ ۱۶۶۹)

از گردۂ ویرناگ نامدار۔ آب آں نہایت ہاضم و خوشگوار[۳۲۶] کہ از جا ہای بسیار مثل فوارہ می جوشد کسے از حاکماں مرمت آں نہ کردہ موجب آں منتشر است آب آں بانہر برنگی بے گذرد۔

پانزت ناگ[۳۲۷] چشمہ ایست مشہور در موضع پانزت پرگنہ دیوہ سر بکثرت آب عدیل باویری ناگ بحوالی آں سرچشمہ ہای بسیار می جوشند و متصل آں چار چشمہ بے نام۔ آب آں در دتھ دترو می گذرد۔

واسک ناگ چشمہ ایست عجیب در پرگنہ دیوہ سر[۳۲۸] متصل موضع ولٹہینگ زیر دامنۂ کوہ شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد و سوم ماہ چیتر ساکنان آں نواح دراں جا رفتہ نذر و خیرات و عجز و نیاز می سازند۔ ہماں روز آب بسیار از چشمہ جوش می زند و آخر ماہ بھادروں کہ شالی پختہ می شود باز غایب گردد۔ گویند در علاقۂ دنگ در موضع گوبل شش ماہ زمستان جاری می باشد روزے کہ ازاں جا غایب می شود۔ ہماں روز دریں جا ظہور می کنند۔ روزیکہ ازیں جا خشک می شود۔ در آں جا جوشش می زند۔

و آب آں نہایت شیریں و لطیف و ہاضم می دانند۔

پہلو ناگ چشمہ ایست در موضع پہلو پرگنہ دیوہ سر۔ آبش سفید نما و کدر می جوشد۔ مؤرخان پیشین می نگارند کہ در سالقہ زمان مردمان برنج در رومال بستہ میان چشمہ میداشتند طعام پختہ می شد۔ الحال آں تاثیر

۳۲۶؎ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۶ ؎

۳۲۷؎ تحصیل اننت ناگ" جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۸۸ ؎

۳۲۸؎ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم ص ۳۰۹۔ بقول سٹائن نام قدیم دیوہ سر "سرسا" بود۔ "ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر" ص ۲۲۰ ؎

۳۲۹
ندارد۔

چشمہ رُزلو۔ در موضع رزلو پرگنۂ دیوہ سر چشمہ ایست مثل بطیخ مملو از آب و گل۔ آب ازاں جاری می شود۔ مورخاں می نویسند کہ در جوف آں گُندہا[۳۳۰] موجود است کہ ہنگام وقوع حوادث باہمدیگر جنگ می سازند۔ نامہ نگار بنظر تحقیق از کندہا اثرے ندیدہ لیکن از ساکنان آں جا شنیدہ شدگاہ اوقات ازاں چشمہ صدائی بہ گوش می آید گویا کہ کندہا برہم می زنند۔ امّا کندہا کسے بچشم نمی بیند۔ ایں قدر است کہ در چشمۂ مذکور ہمیشہ انقلاب می باشد آب و گل متحرک بہ نظر می آید گویا درمیان آں جانورے حرکت می کند۔ گویند سہ چہار گز عمیق است۔

ملک ناگ چشمہ ایست در قصبۂ اسلام آباد[۳۳۱] بہ کثرت آب معروف

---

۳۲۹ بقول ملک حیدر چاڈورہ صاحب تاریخ کشمیر (صفحہ ۱۰۵) :

"در پرگنۂ دیوہ سر چشمہ ایست پہلو نام کہ در وقت بہار مردم از برائے آزمائش بخت و جہت تجربہ سعد و نحس و طالع درآں جا می روند و ظرف ہائے سفالی خود را ہر کدامے آں ہا پُر از برنج می کنند و سر آں ہا را می پوشند و نام خود بران ظروف می کنند و درمیان آں چشمہ می اندازند۔ بعد از مدّت یک سال درہماں روز کہ آں عمل بجا می آرند میروند۔ بعد ازاں ظرف ہائے بر روئے آب ظاہر می شوند سالے ہر کس کہ خوب طعام پختہ باشد خوب است و سال ہر کس کہ نحس است برعکس آں"۔

۳۳۰ گُندہ ہا جمع گُندہ بضم کاف و فتح دال بمعنی غول بیابانی (شمس اللغات فارسی)
۳۳۱ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۸۸ ؛

تمامی قصبه را سیراب می سازد و در زمستان گرم می باشد - بوی گوگرد ازاں می آید و به وقت دست شستن انگشتری نقره زرد گردد - سوای آں در قصبهٔ مذکوره چشمه های بسیار موجود -

چشمهٔ وتھ وترو - چشمه ایست متصل بمنوه سادی واره پرگنه شاه آباد[٣٣٢] قلیلے آب ازاں می جوشد - اهل هنود آں را منبع دریای بهت پندارند و از چشمهٔ وتھ وترو پائین تر چشمهٔ هفت رکهیشران است - آب همه ها در نهر وتھ وترو می گذرد -

چشمهٔ کانو[٣٣٣] - چشمه ایست در پرگنهٔ شاه آباد سر راه نوپوره - مؤرخان پیشین می نگارند که درمیان چشمهٔ مذکور پیشتر تمامی ماهیان یک چشم بودند - موجب آں آں را کانو می گفتند یعنی واحد العین[٣٣٤] - نامه نگار را همگی یک ماهی واحد العین بنظر آمد تتمه همه سالم بودند -

سُندبراری - چشمه ایست عجیب در موضع زلن گام پرگنهٔ برنگ ضلعهٔ لهرنی که در زمستان خشک می باشد - اوایل ماه چهتر آبش جوش می زند و تا تاریخ ١٥ جیٹھ[٣٣٥] آبش بدستور جاری می باشد - بعد آں حوض چشمهٔ مذکور هر روز سه دفعه بالکلیه خشک می شود که یک قطرهٔ آب در قعر حوض

---

٣٣٢ تحصیل اننت ناگ - جنوبی کشمیر ۞ ٣٣٣ صاحب "واقعات کشمیر" نام آں قریه که دراں چشمهٔ مزبور واقعست نیز داده است - چنانچه گفته است :-

"چشمه ایست واقعه در قریه لوکه پون مسمی بکانو بصورت کشاده و بمعنی واحد العین - وجه تسمیه این است که هر قدر ماهی دراں چشمه است یک چشم دارد" ص ٢٧٢ - س ٢ و ٣ ۞

٣٣٤ چیت ماه هندی مطابق مارچ و اپریل تقویم انگلیسی ۞ ٣٣٥ مطابق مئی و جون ماه های انگلیسی ۞

موجود نمی ماند۔ سه دفعه آبش[۳۳۶] جوش زده و حوض پُر کرده بیرون جاری می شود همین حال هر روز بلا ناغه شب و روز الی آخر ماه هار می باشد۔ انگاه در زمستان خشک گردد هنود آن را تره سندیا میگویند۔ هر سال در ماه جیٹھ و هار دراں جا برای غسل می روند۔

نقل است که در زمان پیشین اہل ہنود دراں جا بکثرت می رفتند۔

۳۳۶؎ "واقعات کشمیر" صفحه ۲۶۸ دربیان عجائب و غرائب کشمیر۔ اختلاف روائت ازیں عبارت عیاں است:۔

"در پرگنه برنگ در موضع ژول گام حوضے است سنگین سند براری نام۔ یازده ماه خشک می باشد و یک ماه اول بهار هر روز سه بار آن حوض پر آب می شود۔ هر مرتبه تا دو سه گری (گھڑی) بقدر دو سه آسیا آب جاری می شود۔ بابا داؤد خاکی ؒ در تصنیفات خود بقلم آورده است که دوله بابا درویشی صالح بود۔ آنجا رفته دید که ازدحام مردم کفر از هر طبقه بسیار می شود۔ آن سنگ را برہم زده هم بنائے مسجد نمود آب آں چشمه از زیر مسجد در وقت خود جاری می شود۔"

امّا تفصیل حسن مطابق بیان ابوالفضل است که در آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ ص ۲۵۶ مذکور است:۔ ماحصل درج ذیل است:۔

نزد قصبهٔ برنگ حوضے است که بقدر هفت ذراع طویل است در عمق بقدر قد آدم۔ این مقام بسیار مقدس شمار می شود۔ از عجائبات است که حوض مزبور قریباً یازده ماه خشک مانده در ماه اردی بهشت از قدرت ایزدی آب از آن مثل فواره جوش زند۔ در زمانهٔ قدیم این جا غاری بود [illegible] (بقیه صفحه آینده)

دُولہ ریشی[۳۳۶] نام فقیرے دراں جا منزوی بُود اورا از دعام مردم ناخوش آمدہ سنگ بست چشمۂ مذکور کہ بہ ترتیب حیاض و نادداں آراستہ بود برہم زد۔ ازاں باز آبش کمتر می جوشد بابا داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

طرفہ عینی ہست در کشمیر نامش سندہ برار

آمد و رفتے عجب دارد بروز و شب حال

پونہ سند۔ چشمہ ایست غریب متصل موضع سڈار پرگنۂ شاہ آباد کہ آبش در زمستان دو سہ ماہ خشک می باشد و در ماہ پھاگن و چہتر و بیساکھ آبش جاری گردد۔ بعد آں تا ماہ ساون بہ مثال انفاس انسانی می جوشد یعنی یک نفس آب از زمین جوشیدہ جوئے جاری می شود پس نفس دوم گویا از حلقہ باز پس فرو می رود حوض خشک گردد ہنود آں را پرستش می سازند۔ شیخ داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

چشمۂ دیگر بہ کمر ہست نامش پونہ سند

ہست ہر دم آمد و رفتش چو انفاس رجال

لُدرہ سند۔ چشمۂ ایست در پرگنہ شاہ آباد قریب موضع ہلر متصل غار مُنڈا

(مسلسل) نام جوش زند۔ از مجموعۂ ایں ہر دو چشمہ حوض مزبور در جوش می آید۔ گاہے چشمۂ مزبور بہ سہ ساعت متواتر جوش زند و گاہے در آں واحد غائب گردد۔ بعد ازیں آب ایں چشمہ کمی پذیر شود خشکی کہ قطرۂ آبے در و نمی ماند۔"

ملک حیدر چاڈورہ مقام جوش زدن چشمۂ مزبور دیا لگام قرار دادہ است (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۶)

۳۳۶ از خلفائے بابا حنیف الدین صاحب مجاہدہ و مشاہدہ و مرد مرتاض بود۔ قبرش در موضع اکھال نشان دادہ اند۔

بالائی کوہ درماہ جیٹھ چند روز آبش جوش می زند بدین نہج کہ یک نفس آب جوشیدہ از بلندی کوہ مثل ناودان آب فرو می ریزد۔ چند ساعت گذشتہ بند می شود۔ تا چند ساعت خشک می ماند۔ باز بدستور سابقہ جاری می شود[۳۳۸]۔ دراں ایام اہل ہنود دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ گویند ابتدای ۱۵ ماہ بیساکھ تا ۱۵ ہاڑ آبش در شب و روز یازدہ مرتبہ جوش می زند۔ بعد ازاں ہمیشہ جاری می باشد۔ در موسم زمستان دو سہ ماہ خشک می شود۔

گنگہ براری۔ در موضع بُون ہامہ در پرگنہ دین سُو چشمہ ایست کہ تمام سال خشک می باشد ہمگی بتاریخ ۸ بادروں سودی کہ آں روز میلۂ ہر موکٹہ گنگا می باشد از جوف چشمۂ مذکور آب می جوشد[۳۳۹]۔ اہل ہنود آں را گنگہ جاٹن می گویند۔ آں روز دراں جا رفتہ غسل می سازند خاصیت آں برابر ہر موکٹہ گنگا پندارند۔

ھَلدَر۔ در پرگنۂ لار بالای کوہ رنگنو چشمۂ ایست آب آں قطرہ قطرہ از سنگ تراوش می کند و درمیان چقری جمع می شود و بیروں نمی رود۔ اہل ہنود بروز ۱۱ ماہ جیٹھ سودی دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ مورخان بہ نسبت آں کیفیتے می نگارند غلطِ صریح ہست[۳۴۰]۔

۳۳۸ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲ ؛ ۳۳۹ "تاریخ کشمیر" صفحہ ۱۰۶۔ اما مصنفش از "ذکر میلہ و رفتن ہنود در انجا برائے غسل" خاموشی اختیار کردہ است ؛

۳۴۰ لیکن بیان خواجہ محمد اعظم در "واقعات کشمیر" چنین است :۔

"در پرگنۂ لار برسر کوہ رنگنو سنگے مجوف نمودار است مقرر است کہ در ہشر دہم ماہ فرور دین از ہر پستان آں سنگ آب جاری می شود تا آں سنگ پر آب نمی شود۔ و اگر دہ ہزار کس برند ہیچ کمی نمی کند۔ (بقیہ بر صفحہ ۱۳۰)

چشمۂ ہیہ مال - در موضع بلہ پور پرگنۂ سپرہ سمن نہایت دل کشا۔

چشمۂ ناگی ارجن - در موضع سوپن نامن پرگنۂ باٹھو۔

چشمۂ پاہیہ ہارن - در موضع سالیہ پرگنہ کہاہور پارہ مشہور است - اہل ہنود قایل اند کہ از تفسیل آں جرایم دور می شوند بروز . . . . ؟ [۳۴۱]

اڑپل ناگ چشمۂ ایست در پرگنۂ اولر زیر دامنۂ کوہ بہ کثرت آب شریک ویرناگ و دہات موفور را سیراب می سازد۔

مہاپدم ناگ - در پرگنہ اولر موضع نرال واقع است - گویند در زمانِ سابق آبش فراواں جاری بُود الحال مثل بطیحہ یافتہ می شود - مؤرخانِ ہنود مبالغہ می نویسند کہ مہاپدم ناگ در زمانِ سابق مستور شدہ در شہر سندمت نگر جوشید و تمام شہر را غرق آب نمود - الحال آں را اولر ناگ میگویند کہ بہ اسم پرگنۂ اولر موسوم کردہ اند۔ [۳۴۲]

(مسلسل) یک شبانہ روز چنیں می باشد - بعد آں دوازدہ ماہ خشک و خالی است ؂

۳۴۱ دراصل بیاض چنیں یافتہ شد ؂

۳۴۲ از زمانۂ قدیم ہنود ایں دیار افسانہ ہائے بے شمار بایں چشمہ منسوب میکنند - از انجملہ یکے ایں است کہ چشمۂ مزبور قیام گاہ مہاپدم ناگ (مار بزرگ) بود قبل ورودش در سرزمین کشمیر مہاپدم ازبنیلہ مت بادشاہ ایں دیار اجازت قیام طلبید - او درخواستش را قبول نمودہ در چندر پور کہ بعد ازاں بہ سندمت نگر مشہور گشت جائے داد - گویند کہ ریشی درواسا از شاہ وس داگ سو در شہرش بخوبی استقبال ندیدہ دعائے بد کرد - چنانچہ مہاپدم در نتیجۂ ایں دعا بہ شکل اصلی آمدہ شاہ مزبور را از غرقابی شدن شہر سندمت نگر آگاہ نمود - بنا بر اطلاع مار مزبور شاہ مزبور مع رعیتش از شہر سندمت بطرف دشو گاسوپور رفت و در انجا بنیاد شہر انداخت - بعد ازاں شہر سندمت نگر در چشمۂ بزرگ تبدیل شد و حالا بنام چشمۂ اولر مشہور است (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۱۵) ؂

چشمهٔ زبون - در موضع زبون پرگنه دهو[۳۴۳] واقع است - اہل ہنود آنرا نهایت متبرک می دانند[۳۴۴] و بروز دوادشی[۳۴۵] جیٹھ بدی دراں جا میله می باشد -

نیله ناگ - در کریوهٔ ناگام[۳۴۶] سر راهِ چرار واقع است مثل تالاب طویل و فراخ بود آبش جاری نمی شد - در سنه ۱۲۹۶ هجری ناگاه خشک شد -

نیله ناگ دوم - در موضع گوگجه پتهری پرگنهٔ ناگام زیر دامن کوه مثل ندی تالابے است عمیق و وسیع آبش همیشه مسدود یک قطره بیرون ترشح نمیکند - مردماں بسیار کوشش می کردند آبش جاری نمی شود - اہل ہنود آں را پرستش می کنند میگویند که در وقت پیشین چندره پنڈت نام شخصے از دست دیواں درمیان آں غرق شد - از نیله ناگ نیله مت پوران تعلیم یافت و در آئین اکبری مرقوم است که در زمانِ بڈشاه برہمنے در دمیرفت و بعد دو سه روز بیرون می آمد و تحفه ها می آورد و چیزها[۳۴۷] می داد -

چشمهٔ کرمیشور - در موضع کرمیشور پرگنه اچهه واقع است - در شش ماه زمستان همیشه خشک می باشد - اول بهار مردم زمیندار دراں جا جمع گشته

---

۳۴۳ تحصیل پلوامه ؛

۳۴۴ آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۳۵۸ - حسب قول ابوالفضل زبون چشمه ایست که اہل ہنود باد فال نیک یا بد گیرند - چنانچه وقت چیدن فصل زعفران در چشمهٔ مزبور شیر گاؤ می اندازند - اگر در آب جذب شد بهتر ورنه خواهند دانست که درین سال فصل زعفران خوب نخواهد شد ؛

۳۴۵ دوازدهم جیٹھ (مطابق ماه جون تقویم انگلیسی) تاریک ؛

۳۴۶ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پوره (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۸۹) ؛

۳۴۷ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۳ ؛

گوسفندے ذبح کردہ طعامے ترتیب دہند و بعد تقسیم آں بہ عجز و نیاز بدرگاہ بے نیاز التجا کنند فی الحال آب جاری می شود۔[۳۴۸]

نراین ناگ۔ در موضع کھاگ پرگنہ بیروہ[۳۴۹] واقع است۔ یک نہر آب از حوض آں جاری گردد۔ و چند قریہ را سیراب می سازد۔ حوالی آں چہار چشمہ دیگر است بے نام۔ سوای آں در موضع مذکور چشمہ ہای بسیار است۔[۳۵۰] مورخان پیشین می نگارند کہ ہرگاہ کسی بر چشمۂ نراین ناگ رفتہ آواز می کند۔ آبش متموج و متحرک گردد۔[۳۵۱] نامہ نگار را تحرک و تموج آں چیزے بہ نظر نیامد۔

عین العفونت۔ متصل دنتی پورہ پرگنہ ادلر واقع است۔ دراں جا بوی گوگرد می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد می شود۔ صاحبان جرب را تغسیل ازاں مفید است۔[۳۵۲]

چشمۂ تتہ دان۔ در موضع دبجن متصل شوپیان[۳۵۳] واقع است آبش

---

[۳۴۸] "واقعات کشمیر" در بیان عجائب و غرائب کشمیر صفحہ ۲۶۷

[۳۴۹] نزد وانگت تحصیل شہر خاص (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹ ؛

[۳۵۰] ابوالفضل در آئین اکبری ؛

[۳۵۱] "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ اما در و بجاے "کھاگ" "پھاک" مذکور است چنانچہ از اقتباس ذیل معلوم تواں شد ؛

"در قریۂ پھاک پرگنہ بیروہ چشمہ ایست مسمی نراین ناگ اگر از خارج صدا و آہنگ اتفاق افتد۔ آب چشمہ چناں تلاطم میشود کہ امواج از کنارہ گذشتہ بکنار بعدم میرسد۔"

[۳۵۲] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۱۔ اما دراں بجائے "دنتی پورہ" "رتنی پورہ" درج است قیاس می گوید کہ مؤخر الذکر درست است ؛

[۳۵۳] قصبہ ایست در کشمیر جنوبی ؛

دوازدہ ماہ گرم می باشد۔ صاحبانِ تجرب را بروز یکشنبہ غسل ازاں آب مجرب است۔

گپت گنگا۔ درموضع ایشہ براری پرگنہ پھاک واقع است۔ آبش قلیلے می جوشد۔ اہل ہنود آں را بزرگ پرستش گاہ پندارند [۳۵۴] و بروز اول بساکھ دراں جا میلہ می باشد۔

وچار ناگ۔ در محلۂ نوشہرہ واقع است۔ اہل ہنود تغسیل ازاں کفارت زنوب پندارند و بروز ماوسی [۳۵۵] چیتر بدی دراں جا میلہ می باشد۔

چشمہ کھیر بھوانی۔ درموضع تولہ مولہ پرگنۂ لار بزرگ پرستش گاہ اہل ہنود است۔ آبش قلیلے تراوش می کند۔ وقت بوقت رنگ آبش متلون می شود۔ گاہے گلابی رنگ۔ گاہے سبز رنگ۔ گاہے سیاہ رنگ می شود رنگ سیاہ مردم ہنود بد می دانند۔ گویند دراں جا ظہور راگنیا دیوی است ہر ماہ بروز اشٹمی شکلہ پچھ [۳۵۶] دراں جا میلہ مقرر است و بروز اشٹمی جیٹھ میلۂ کلاں باشد۔ بسیار خلق جمع می شوند۔

---

۳۵۴ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۱۔ اما دراں نام ایں چشمہ بجائے "گپت گنگا" "سریاسر" درج است ؛

۳۵۵ لفظے است سنسکرتی بمعنے اختتام ماہ چیت ؛

۳۵۶ بتاریخ ہشتم روشن۔ شکلہ پچھ اصلش شکلہ پکھش است۔ نزد ہنود چنانکہ مذکور شد ہر ماہ بدو حصۂ مساوی منقسم است۔ پانزدہ ایام اول روشن و دیگر پانزدہ ایام تاریک حصۂ اول را یشدی یا شکلہ پکھش می گویند (شکلہ بضم شین وسکون کاف در سنسکرت بمعنی روشن و پکھش بفتح با، فارسی بمعنے بازو) وحصۂ دوم را بدی یا کرشن پکھش گویند (کرشن بکسر کاف وسکون حروف آیندہ بمعنی سیاہ در سنسکرت و پکھش ہماں کہ مذکور شد) ؛

وتر گنگ۔ زیر دامنۂ کوہ موضع میگام پرگنہ کھل واقع است۔ آبش صاف و ہاضم بوقت اسقاط باران ساکنان آں جا احیاناً لختۂ از پوست گاؤ [357] درمجرای آب چشمہ پنہان میدارند۔ فی الحال بارش ژالہ و باران می شود۔ نامہ نگار یک روز ایں حال مشاہدہ کردہ است کہ بہ سبب شدت ژالہ محصولات تلف شد و بروز ساون سدی دوادشی [358] دراں جا میلۂ ہنود می باشد۔

ناران ناگ۔ در موضع وانگت پرگنہ لار زیر دامن کوہ بوٹی شور واقع است۔ بت خانۂ بوٹی شور معمورۂ راجہ جلوک [359] دراں جا موجود۔ اہل ہنود بوقت میلۂ ہرموکٹہ گنگا ہنگام رجعت میان آں چشمہ غسل می کنند و در آں جا ختم یاترا می کنند۔

شنگہ پال۔ بر کمر کوہ متصل موضع برار و دچھنہ در پرگنہ کوہامہ واقع است شیخ بابا داؤد خاکی [360] در آں جا مسجدے عمارت کردہ مدت چہل چلہ دراں جا

---

[357] ملک حیدر چاڈورہ مصنف تاریخ کشمیر خاصیت مزبور را نیز آزمودہ است چنانکہ می گوید:۔

"در پرگنۂ لار بر سر کوہے بلند جوئے آبے جانب جنوب جاری است۔ نام آں جوئے اوتر گنگ است۔ اگر کسے در آنجا برسد و گوشت گاؤ یا مرغ بہ پیز و بمجرد رسیدن اگرچہ غیر موسم باشد آں قدر برف می بارد کہ اگر سی چہل کس باشند درتہ برف غائب شوند۔"

[358] دوازدہم روشن ماہ ساون (مطابق ماہ جولائی تقویم انگلیسی)

[359] (۱۳۳۲ قبل مسیح)

[360] مریدے است از مریدان با اخلاص حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیری رح۔ بقول مصنف "واقعات کشمیر" مرشدے بود صاحب حال ہمیشہ بدین حق می گرایید۔ تصانیف کثیرہ دارد کہ منجملہ ازاں ورد المریدین و شرح آں دستور السالکین و قصیدۂ جلالیہ و رسالہ غسلیہ مشہور است

(باقی بر صفحہ آیندہ)

بہ عبادت مشغول بود۔ نظارۂ عجیب دارد۔

پچھ ناگ۔ در موضع گرروزہ پرگنہ کوبہامہ واقع است۔ غسل ازاں اہل جرب را مفید۔

پاپ چھن۔ در موضع پاپ چھن پرگنہ کوبہامہ واقع است۔ آب قلیل ازاں می جوشد۔ اہل ہنود اعتقاد می دارند کہ از غسل آں گناہاں شستہ میشوند در بروز سال نو میلہ می باشد۔

چکری شور۔ در موضع آویتھ مولہ پرگنہ کوبہامہ واقع است۔ اہل ہنود آں را متبرک می دانند۔

زلی شور۔ در موضع ہروں پرگنہ زینہ گیر واقع معبد ہنود است۔

اننت ناگ۔ بر کوہ شیوہ پرگنہ زینہ گیر واقع است۔ دراں قریہ چشمہ ہائی بسیار موجود۔

لچھمن تیرت[۳۶۱]۔ در موضع لٹ شاٹ پرگنہ زینہ گیر واقع است۔ اہل ہنود بروز ماوس[۳۶۲] دراں جا می روند۔

ہرناگ۔ در موضع ہروں پرگنہ زینہ گیر واقع است وہشت چشمہ دیگر از ہفت بیرو؟ حوالی آں موجود۔

شیوہ ناگ۔ در موضع ترہ گام پرگنہ ونتر چشمۂ فراخ است ماہیاں بسیار دارد۔ آبش مصفّا۔

(مسلسل) در ۹۹۴ھ درعہد یعقوب خان چک پادشاہ آخری کشمیر رحلت نمود۔ تاریخ وفاتش "خیر مقدم" دریافت کردہ اند ؛

۳۶۱ ؎ صحیح "تیرتھ" بزبان سنسکرت بمعنی زیارت گاہ ؛

۳۶۲ ؎ روز پانزدہم "کرشن پکھش" ؛

شومہ ناگ۔ درموضع شومہ ناگ پرگنۂ دنتر وسیع چشمہ ایست ماہیاں بسیار دارد۔

چشمہ زینتی شاہ۔ درصحن مقبرۂ زینتی شاہ مستانہ[۳۶۳] واقع است ماہیان بسیار دارد آبش خوشگوار۔

چشمہ منسرہار در پرگنہ دنتر۔ عجیب چشمہ ایست۔ آب مصفا دارد۔

نارائن ناگ۔ درموضع مقام درہ پورہ پرگنۂ دنتر۔ نہایت عجیب۔

مبھن ناگ۔ درپرگنۂ دنتر بالائی کوہ جٹن بسیار خیاض۔

سبد گنگا۔ درکندی دنتر۔ ہندواں آں را پرستش می کنند۔

رام کنڈ۔ سیتا کنڈ۔ لچھمن کنڈ۔ ہنومان کنڈ۔ در پرگنۂ دنتر علاقہ نے ہری از موضع میل یال یک کروہ بالا برکمر کوہ دٹ چہار چشمہ واقع است۔ گویند رام چندر[۳۶۴] دراں جا بت خانہ افراختہ بود مدتے در آں جا ریاضت می کرد۔ اہل ہنود دراں جا بہ زیارت می روند۔

گوتم ریشی ناگ۔ درموضع گزریال پرگنۂ دنتر چشمہ ایست عجیب آبش فراواں می جوشد۔ ماہیاں بسیار دارد۔ اہل ہنود آں را مبارک می دانند۔

---

۳۶۳ مجذوبے بود از چکان کپوارہ بہ جذبۂ عشق الٰہی آوارہ و عریاں می رفت۔ مقبرہ اش در علاقۂ کامراج زیارت گاہ خاص و عام است۔ بقول صاحب "واقعات کشمیر" شخص مذبور معاصر حضرت مخدوم شیخ حمزہ رحمۃ اللہ علیہ است و در خدمت حضرت ایشاں حاضر میشد۔

۳۶۴ حکمران اجودھیا (فیض آباد ہند) است کہ بہ عقیدہ ہنود ذات باری در و حلول کردہ بود۔ مؤرخان ہنود زمانش ہشت لک سال قبل ازیں بیان کردہ اند۔ (جامع اللغات اردو)

چشمۂ شاہی متصل شہر زیر دامنۂ کوہ شالمار۔ آب آں نہایت عذب و لطیف و خوشگوار است۔ سلاطین و امرای ایں دیار بہ کمال ہوس آب آں چشمہ استعمال می دارند۔ بنا بر آں آں چشمہ را چشمۂ شاہی نام کردہ اند۔ شاہجہان در عہد خود عمارتے خوش و باغی دلکش در آں جا احداث کردہ حوض سر چشمہ را سنگ بستی عجیب آراست۔ کلیم بدیہۃً تاریخش گفت :-

تاریخ
دوش دیدم نشستہ بر کوثر — شاہ مرداں[۳۶۵] علی جم جاہی
گفتمش السلام گفت علیک — گفت برگو دگر چہ میخواہی
گفتمش بہر چشمہ تاریخی — گفت برگوی "کوثر شاہی"[۳۶۶]

شیخ غلام محی الدین[۳۶۷] در عہد خود عمارت و حوض را مرمت نمود میرزا مجرم تاریخش گفت :-

تاریخ
سال تعمیر حال "چشمۂ شیخ"[۳۶۸] — گفت مجرم ز روی آگاہی

نیلہ ناگ متصل لتر آگرلز پرگنۂ شاورہ[۳۶۹] زیر دامن کریوہ نہایت مرغوبست
کپال موچن۔ در موضع دگام۔ پرگنۂ باٹھو[۳۷۰]۔ بر رود خانۂ رنبی آرہ۔ ہنود آں را پرستش می کنند۔

۳۶۵؎ مراد از شاہ مرداں شاہ ولایت حضرت علی کرم اللہ وجہہ تعالیٰ اند نہ کہ علی مردان خان صوبیدار کشمیر در عہد شاہجہاں چنانکہ بعض مورخین کشمیر مثل صاحب نگارستان کشمیر فہمیدہ است ؂

۳۶۶؎ ۱۰۴۲ھ / ۱۶۳۲ع ؂ ۳۶۷؎ صوبیدار کشمیر بود بعہد سکھاں (۱۸۴۱ — ۱۸۴۶ع)

۳۶۸؎ ۱۲۵۸ھ ؂

۳۶۹؎ سور در پرگنۂ مراج (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر)

۳۷۰؎ باٹ۔ در مراج (ایضاً) ؂

سوکھ ناگ - در یچھ تار از مقام بالا - آبش در رودخانۂ لدری رود - نہایت عجیب و دلفریب است -

کوٹھیر ناگ - چشمہ ایست دلکشا در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر ساحل آں بنیاد مندر قدیم موجود -

چشمہ شمہ ہال - زیر دامن کوہ شمہ ہال - آب آں بسیار خوشگوار است و بہ زراعت شمہ ہال سیراب گرداند - قلیلے بدریای لاد پیوندد و اہل ہنود آں را تچھک ناگ میگویند - و برالسنۂ عوام مشہور است - کہ حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہ در آں جا تشریف بردہ اند - بلکہ چشمۂ مذکور را بہ کرامت خود ظاہر کردہ اند - واللہ اعلم -

عین العفونت - در موضع دین پرگنۂ دہو واقع است - ازاں جا بوی گوگرد می آید -

رودخانہای کشمیر

سانڈرن - برف آب کوہستان براربال[۳۷۱] و آب سرچشمۂ ویرناگ و عیون شاہ آباد مجتمع گشتہ رودے بہم رسد و سیرابی مزروعات کردہ بمقام کھنہ بل[۳۷۲] با رود برنگی و آرہ پتی شامل گشتہ مسمی بدریای بہت گردد -

رود برنگی - منبع آں برف آب کوہستان ہوکھ سر[۳۷۳] و نوبوگ نے میان پرگنۂ برنگ و از آب چشمہ سارکگر ناگ وغیرہ آب گرفتہ قریب قصبہ اننت ناگ با رود سانڈرن و آرہ پتی ملحق گشتہ موسوم بہ بہت گردد -

آرہ پتی - مخرج آں آب سرچشمۂ ژہر ناگ و برہمہ سر و رود رہ سرو

---

۳۷۱ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؛

۳۷۲ ایضاً ؛ ۳۷۳ ایضاً ؛

برف آب کوہستان مرگن وغیره بآب چشمه سار اچھبل و سرچشمه لون و انت ناگ وغیره رودے[۳۷۴] مجتمع گشته باآب برنگی و ساندرن به مقام کھنه بل[۳۷۵] لاحق گشته عمقے بهم رسانیده بدریای بهت موسوم گردد۔

لدر یا لمبودری[۳۷۶]۔ از برف آب کوہستان جنوبی پرگنه لار و کوه امرناتھ چهار جوی یک جا مجتمع گردد۔ یکے از راه گوپه بری[۱] دوم از کوه واره داس[۲]۔ سوم آب سرچشمه نارسر[۳] یلاق پرگنه پھاک۔ چهارم آب ینبوع[۳۷۷] شیشرم ناگ[۳۷۸] بہ حیثیت اجتماع رودے بهم رسد و مزروعات دچھن پاره را سیراب کرده چهار بخش می شود به چهار محل و باآب دریای بهت[۳۷۹] ملحق گردد۔

رود ویشو۔ منبع اصلی آں سرچشم کوثر ناگ است و از برف آب جبالی کوہستان وآب کوثرسر و ثہرسر و سرہای دیگر شکوه وافر پیدا کرده من مقام اہره بل قریب موضع وڈو آب آں رودبار میان تنگنای دریچه مضیق از بلندی سه چهار صد درعه مثل آب چادر فرو میریزد۔ به تحریک ہوا و رفعت محل آب را مثل غبار منتشر ساخته تماشای اعجوبهٔ قدرت الہٰی مشاہده گردد۔ چنانچه شاہان مغلیه برای سیر و تماشا در آں جا می رفتند و شعرا در وصف آں مثنوی ہا گفته اند۔ ظفر خان احسن

زجنت چند گوی ای سخن ور ۔۔ ندارد آبشارے مثل اہره

[۳۷۴] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۵ ؛ [۳۷۵] ایضاً ؛

[۳۷۶] بروایت صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ از "آب کوہن ہار" ؛

[۳۷۷] ینبوع بالفتح چشمه که ہمیشه ازاں آب مراد ومیکند جمع اش ینابیع (شمس اللغات)

[۳۷۸] بطرف شمالی کوه کوہن ہار نزد کوه مہاگنس ؛

[۳۷۹] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۳ ؛

یکے دریای بے پایان ذخار زاوج کوہ می غلطد بہ یکبار
چو گردد از فراز کوہ راہی شود کر از خروشش گوش ماہی
یقینم شد ازیں گردندہ دولاب کہ گردد آسیای چرخ زیں آب
نگہ دارد تماشائے نظر را کہ پا لغزد ازاں نور بصر را

بعدآں آب ہای انہار وچشمہ سار بسیار و رود لوشی کہ از کوہستان دیوہ سر می آید شامل آں گردد۔ نہر وتھ وترو کہ منبع آں سرچشمہ وتھ وترو کہ قریب موضع بمنوہ مشہور است از آب سندرہ نار وغیرہ سرشار گشتہ از موضع ہلش رود ویشنو را آبرو بخشد وبمقام نایئنہ از بقیہ آب ربنی آرہ ترقی یافتہ مزروعات پرگنۂ دیوہ سر وآڈون واننت ناگ را سیراب کردہ بمقام سنگم با دریای بہت آشنا گردد۔ دوازدہ جوی کلاں ازاں منفجر می شود ازاں جملہ چہار جوی مشہور است یکے سونہ من از موضع جمہ نگری برآمدہ در آڈون پائین طراوت بخشیدہ باز با منبع خود پیوندد۔ گویند راجہ سودرن حفر کردہ است۔ دوم بارڑ کہ از موضع وڈو علیحدہ گشتہ دہات آڈون را سیراب کردہ بمقام نادپورہ شامل منبع خود گردد۔ سوم ٹونگر کہ از لکھرپورہ منشق گشتہ و در ضلعۂ کولہ گام دیوہ سر گذشتہ از موضع کیموہ لاحق بہ ویشو گردد۔ چہارم۔ نانڈی کہ از مقام ہلش برآمدہ در ضلع نانڈی پرگنۂ اننت ناگ تا بجبہاڑہ رفتہ شامل بہت گردد۔ گویند نندی نام زنے فاجرہ بود۔ وی حفر کردہ است۔

ربنی آرہ۔ منبع آں آب نندن سر وچندن سر وبرف آب کوہستان روپڑی ودارہ ہال [۳۸۰] وپیرپنچال است واز راہ ہیرپورہ جاری گشتہ انہار متعددہ ازاں منفجر گردد۔ یکے سن گلو کہ از موضع زدگام می آید ودر پرگنۂ آڈون وزینہ پور

[۳۸۰] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ۔ اما درد بجائے "دارہال" کوہ شوپ کورد را سے نبارد مذکور است

مزروعات را طراوت کردہ بہ مقام وچی باز شامل منبع نود گردد۔ دوم[۲] جوی تاڈھو پائین تدگام منفجر گشتہ از موضع ترنز شامل سن گلو گردد۔ نہر سوم[۳] لار کہ مزروعات سپرہ سمن را و پرگنۂ شکروہ و چند دھات چھراٹ را سیراب کردہ از موضع ٹوکنہ وڈھیب درگذشتہ در گوری پورہ چکش آب نمبل تپۂ گام پورہ و از موضع لل ہار آب نالۂ رنبی پورہ کہ ہم آب رنبی آرہ است با خود متحد ساختہ آب بہت را آبرو بخشد۔ نہر چہارم[۴] از موضع ...... [۳۸۱] جدا گشتہ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع کاوہ ونی شامل بہت گردد۔ و خود رنبی آرہ میان پرگنۂ شادرہ می گذرد و مزروعات را سیراب کردہ از قریہ نابنہ با رود ولشو شامل گردد۔

رامشی۔ منبع آں آب سرچشمۂ رامہ سر و برف آب کوہستان شوپ کوری و کاثہ گلہ وال [۳۸۲] دٹ پنداشتہ اند و بمقام دانِ زیب سہ حصّہ می شود یکے نہر رامشی کہ از راہ پکھر پورہ تا قصبہ چرار می گذرد۔ دوم[۲] رودِ نمامشی کہ کریوہ نام پور را سیراب گرداند۔ سوم[۳] رودِ رامشی کہ میان تپۂ چھراٹ مزروعات را سیراب کردہ بمقام کاکاپور با دریای وتستا [۳۸۳] شامل گردد۔

رودِ تولہ برین۔ منبع آں چکش [۳۸۴] آب کوہستان نواحی چرار و پکھر پورہ است کہ براہ قیصر مولہ مزروعات را تازگی بخشیدہ از موضع دِنہ نار شامل بہت گردد۔

رودِ دودگنگا۔ مخرج آں آب سرچشمۂ دودھ سر و آب کوہستان

[۳۸۱] البیاض۔ فی الاصل؛ [۳۸۲] ایضاً؛ [۳۸۳] ایضاً وتستا چنانکہ قبل ازیں مذکور شد نام سنسکرت بیست دریاے وہت کہ حالا بہ جہلم شہرت دارد؛
[۳۸۴] چکش بفتح شین و کسر کاف بہ ہندی تراوش آب را می گویند؛
(جامع اللغات اُردو)

سنگ سفید و کاثرہ گلہ و عیون[۳۸۵] آن سواد است و میان درۂ آری گام و ناگام به چند راه مزروعات را انفارت بخشیده بمقام چهچهٔ بل[۳۸۶] دریای بهت را منضاعد گردد. آب آن به غایت لطیف و خوشگوار.

رودِ اهیج. منبع آن برف آب کوهستان راه یار و آب سرچشمه های آن طرف مجتمع گشته مزروعات دهات مانچهامہ و دین سُو را سیراب کرده در سنبل بمنہ داخل با آب هاکورسر لاحق گردد.

رودِ کانهامہ. منبع آن یکے آب تُنگ ناگ و برف آب کوهستان بیروه دوم برف آب کوه پالس و توسه میدان میان پرگنه بانگل به انهار متعدده جاری گشته مزروعات را انفارت بخشد سه نهر ازان منشق می شوند. نهر اوّل میان کانهامہ. نهر دوم براه هانجی ویره. نهر سوم براه سلطان پوره شامل کولائے پماسر گشته براه نابدکهی برآمده برابر تارنار شامل نالاب اُولر گردد.

رودِ ننگل. منبع آن سرچشمهٔ ایلاپتری و برف آب کوهستان افرٹ میان گلمرگ ساری گشته و از آب کوهستان دیگر استمداد وافر حاصل کرده و زرع پرگنه کروهن را طراوت بخشیده بمقام تارزوه شامل اُولر گردد.

رودِ بار هارون. منبع آن آب سرچشمهٔ مارسر و برف آب کوهستان پهاک است که میان دره داچهیگام براه تیل بل داخل کولاب ڈل می شود. انهار متعدده ازان منفک گردد و راجه بک نهرے[۳۸۷] از موضع ناگر پوره حفر کرده سمت شمالی

---

۳۸۵ امّا مصنّف جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بر ذکر "کاثرہ گل" اکتفا نموده است؛

۳۸۶ در حدودِ غربی شهر سرینگر؛

۳۸۷ راجه بک پسر راجه مهرکل است شصت و سه سال حکمرانی کرده درگذشت. زمانۂ حکومتش بقول "جیرٹ" مترجم آئین اکبری ۵۳۲ سال قبل مسیح بود.

پرگنہ پھاک را انصارت بخشید۔ آں را ماؤس نامند۔ و جہانگیر شاہ از موضع ہاردن نہرے جدا ساختہ باغ شالمار رشک بہشت گردانید۔ آصف جاہ خان نہرے ازاں منشق کردہ باغ نشاط را طراوت بخشید و بسعی جناب خواجہ شاہ نیاز نقش بندی نہرے از ہاردن بالا تر زیر دامن کوہ ساری گشتہ مزروعات موضع برین را سرسبز گردانید۔ و آب رودبار ہاردن با آب نالاب ڈل متحد گشتہ۔ بہ دو راہ جاری می شود۔ یکے نالہ مار من مقام خواجہ بازیل نہرے از ڈل جدا گشتہ داخل بار زنیل گردد۔ ازاں جا میان نالہ مار کہ بڈشاہ میان حصہ شمالی شہر حفر کردہ است ہشت ماہ تابستان جاری گشتہ مزروعات انچھن را سیراب گرداند۔ چند جوی ازاں منشق گردد۔ یکے جوی سید بزرگ شاہ[۳۸۸] کہ میان خانیار جناب سید بزرگ شاہ قادری حفر کردہ است۔ دوم دولت کول کہ دولت چک در ایام حکومت خود میان صحن خانہ خود گذرانیدہ بود و بسبب واقعہ آتش کھارہ باز منہدم گشتہ۔ آنگاہ خواجہ شاہ نیاز نقش بندی[۳۸۹] ہفت ہزار روپیہ صرف کردہ نہر مذکور را باز جاری ساخت۔ سوم جوی کا وڈارہ۔ کہ براہ مرجان پورہ تا بال خوشحال سر گردد۔ چہارم جوی نارہ بل از اشرف کدل جدا گشتہ در

۳۸۸؎ سید بزرگ شاہ فرزند ارجمند سید غلام شاہ جواد و نیک نہاد بود و از خلیفۂ والد ماجد خود بابا نور الدین پانپوری الکتساب آداب طریقت نمودہ بدرجۂ شہود اعتلا فرمود۔ مردے بود صاحب جود و سخا با وجود علائق دنیوی ہمیشہ در عبادت و ریاضت می کوشید۔ وفات ایشاں بچہارم رجب ۱۲۳۲ھ بہ وقوع آمدہ در خطیرۂ اجداد آسود۔ تاریخ وفاتش ازیں شعر معلوم می شود:۔

ہاتفی سجع مہر تربت او ۔ خواجہ سید بزرگ شاہ نہاد

(ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۷)

۳۸۹؎ بر صفحۂ دیگر۔

خوشحال سرسبز کردہ داخل آنجا رسر گردد۔ حصّہ دوم آب ڈل براہ پونٹی کل از جسر درگجن برآمدہ محاذی شیر گڑھی داخل بہت[390] گردد۔

امراوتی۔ از برف آب کوہستان وچھن یارہ و کوہ امرناتھ رودے مجتمع گشتہ میان درہ کوہستان می گذرد کہ خاک آں کوہ بسیار سفید می باشد وبروقت ہیجان آب خاک سفید باآب مخلوط گشتہ آب را مثل شیر سفید میگرداند۔ پائین سونہ مرگ باسندلار ملحق گردد۔

کرانکہ ندی۔ باجتماع آب ہای سرچشمہ ہرموکھ گنگا و کولوسر وغیرہ برف آب کوہستان ہرمکھ رودے بہم رسیدہ از موضع کنگن باسندلار ملحق گردد آب آں بغایت لطیف وخوشگوار و ہاضم گفتہ اند۔

سندلار[391]۔ سرچشمہ وگہ سگن بر فرق کوہ زوجہ بال واقع است آب آں دوحصّہ می شود یک حصّہ بجانب مشرق می رود و دیگرے سمّت مغرب اما حصّہ شرقی باآب انہار متعددہ کہ از کوہستان حدود دراس می آیند لاحق گشتہ

[389] خواجہ شاہ نیاز نقشبندی خلف الصدق خواجہ عبدالرحیم شیخ کمان است۔ صاحب کمالات علوم ظاہری ومعنوی بود۔ درعلم قرآن وآحادیث دستگاہ کافی داشت۔ از استادان او ملا عبدالنبی مرجان پوری خاص شہرت دارد۔ ہمچناں در بذل وسخی وجود عطا ید طولے داشت۔ از معاصران سیاح مشہور ولیم مورکرافٹ است۔ گویند وقتیکہ کونل ولیم مزبور بہ سیاحت ترکستان می رفت و دوراہ از دست ترکماناں اسیر شد۔ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی از توجہات باطنیہ اورا از دست آنہا رہائی رامد۔ از تصنیفاتش رسالہ بہائے نامہ در تصوف ودیوان نیاز یادگار است۔ ہر دو کتب در مطبع مجددی امرتسر چاپ سنگی گردیدہ است (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۴)

[390] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ

[391] سندھ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

رودنے بہم رسد۔ بعد آں با رود خانۂ وکھ شامل گشتہ از علاقۂ کرگل بہ جانب شمال عبور کند۔ ازاں جا با دریای کھلشری کہ از کوہستان رودک وچان تھان وگرددک وغیرہ باکمال زور وشور می آید پیوستہ بنام اباسند نام زدگشتہ میان درہ ہای کوہستان تلک اسکردو وہونزئی ونگری وگلگت و داردو وغیرہ عبور ساختہ زیر قلعۂ اٹک بدریائی اٹک مسمی گردد و دریای لنڈا کہ از کوہستان کابل می آید شامل آں گشتہ پایین ملتان دریا ہائی پنجاب را متلاطم گردانیدہ در بحر محیط متوازی گردد۔

حصّہ دوم آں جانب مغرب جاری گشتہ از آب انہار وجوی بار کوہسار یمین ویسار وقار خود حاصل کردہ و از آب رود امرادتی کہ از کوہستان دچھن پارہ می آید شکوہ آں مضاعف گشتہ نام آں رود بار سندلار گفتہ می شود۔ پس ازاں جوی بار نیلہ گرار از سورہ فراو شامل گشتہ و رود کرانکہ ندی از موضع کنگن آمیختہ و از موضع وسن نہر برہمہ سر منقسم کردہ پرگنۂ لار را سیراب گرداند۔ و از موضع ہرن منتشر گشتہ آبش بہ چند راہ داخل آنچار سر گردد۔ در زمان پیشین سندلار براہ سہہ پور عبور کردہ از موضع شہاب الدین پورہ با دریای بہت ملحق می گشت۔ امّا در عہد عبداللہ خان[۳۹۲] درّانی دریای سند طغیانی شدہ بطرف آنچار سر خود بخود راہے غایر کرد۔ و بہ موجب غفلت حکّام دو سہ سال مطلق العنان ماندہ از مزروعات دہات لار قریب یک خروار ضایع گشت۔ و در عہد سردار عظیم خان[۳۹۳] بہ اہتمام علی قلی خان در ترمیم وتشدید آں سردماں را زحمتے فراواں رسید لیکن بعد دو سہ ماہ باز طغیانی شدہ سدّ متین را از میان برداشتہ

---

۳۹۲ صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۰۵ — ۱۸۰۲ء) ؛

۳۹۳ صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۱۹ — ۱۸۱۴ء) ؛

تالاب آنجا رسیر متلاطم گردانید۔ الی الآن ہمچنان میگذرد و بہ امتزاج آب امراوتی آب سندلار در موسم تابستان برنگ شیر سفید و کدرمی باشد۔ قدسی

پیو کشمیر افتخار بہر دیار است　　　بہشت و سلسبیلش آب لار است
قضا از سیم تابش آفریدہ　　　بغیر از موج گُل طوفان نہ دیدہ
ندیدہ دیدۂ افلاک بارے　　　ز جوی شیر زیبا ساں آبشارے

و از آب سندلار انہار بسیار منفجر گشتہ مزروعات و باغات را سیراب و شاداب گرداند۔ اوّل نہر لارکول کہ از موضع وُسن جُدا گشتہ در ذیل کوہ شمالی مزروعات بعض دہات لار را طراوت بخشیدہ فیض بخش سایر المواضع پائین[۳۹۴] میگردد۔ ازاں جا کہ نہر مذکور راجہ لارک چند حفر کردہ است موجب آن نامش لارکول گفتہ اند و در زمان سابق نہر مذکور تا وندہامہ می رفت۔ ازاں جا راجہ جیاپیڈ نہرے[۳۹۵] حفر کردہ آب آن در اندر کوٹ رسانیدہ بود۔ الحال ہمگی تا موضع بادام پورہ جاریست کہ در عرض راہ زیر زمین میان نقب میگذرد۔ وقتیکہ سلطان زین العابدین پادشاہ کشمیر بود وے نہر لاری زیر دامنۂ کوہ دیارہ گری جاری کردہ دہات صفاپورہ وغیرہ آباد ساخت۔ دوم ڈیب کول از موضع میگام مزروعات را سیراب کردہ تا موضع ڈیب میگذرد۔ سوم آرہ کُل کہ از موضع پرنگ جُدا گشتہ زیر دامن کوہ جنوبی میان سنگلاخ بہ مسافت دوازدہ کروہ در پرگنۂ پھاگ مزروعات را سیراب گرداند۔ گویند نہر مذکور راجہ آرہی راے[۳۹۶]

۳۹۴ء پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج (ابن شمنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱)۔

۳۹۵ء (۶۷۷-۸۰۳)۔

۳۹۶ء بطور معجزہ حاکم کشمیر شد۔ ۳۰۲ سال قبل مسیح وفات کرد۔ راجع بتاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۲۰ مملوکہ خانقاہ معلّےٰ۔

حفر کردہ است یشکر خان کہ در عہد چغتہ ۳۹۷ ناظم کشمیر بود نہر مذکور را مرمت ساختہ از موضع بڑپورہ نضارت بخش آب سال خود گردانید۔ چہارم ذکر کول کہ قریب موضع وایلو از سند جدا می شود ہمدوش آرکل مزروعات دہات پہاک را شاداب می سازد۔ بانی آں راجہ زشک ۳۹۸ مشہور است کہ برای آبادی موضع ذکرہ جاری کردہ است و در عہد سلاطین دہلی در باغ عیش آباد و نسیم باغ و دولت آباد و افضل آباد ۳۹۹ مسلوک ہمی بود۔ پنجم شاہ جوی کہ از موضع وایلو جدا می شود۔ سلطان زین العابدین برای آبادی پرگنہ آردی و باغات و دولت خانۂ شاہی حافر آں تا نوشہرہ شدہ بود۔

لچھمہ خاتون زوجۂ جلال ٹھاکور نہرے از شاہ جوی جدا کشیدہ تا مسجد جامع رسانید لہذا جوئی مذکور باسم لچھمہ کول شہرت یافتہ است. شاہان چغتائیہ در عہد خود ترمیم و توسیع جوی شاہی بہ خوبی نمودہ آب آں در باغ الٰہی و باغ بحر آرا و باغ گلشن و درشنی باغ و باغ عنایت و ظفر آباد رسانیدہ رشک بہشت فرمودند۔ و سیف خان برائی طراوت باغ سیف آباد و پہلوی شاہ جوی نہرے جداگانہ آوردہ بود الآن معدوم۔ اخوند ملا شاہ برای رونق باغ خود نہرے دیگر تا موضع وڈرند جاری کردہ بود۔ الحال علامتش غیر معلوم۔ دریں زمان مہاراجہ

۳۹۷ ـــــ $\frac{۱۰۶۹}{۱۶۵۹}$ ـــــ $\frac{۱۰۶۷}{۱۶۵۷}$ بعہد شاہ جہان چغتائی بقول صاحب جامع اللغات اردو احفاد بابر را کہ بہند حکمرانی کردند بخاندان چغتائی موسوم بودند زیرا کہ جد اعلیٰ شاں امیر تیمور لنگ از نسل چغتائی خان پسر چنگیز خان بود۔

۳۹۸ یکے از شاہان کشمیر است کہ مذہباً بودا بود۔ گویند کہ شخص مزبور ہمراہ سلیمان در کشمیر آمدہ بود۔ راج ترنگنی جلد اول ترجمہ اچھر چند صفحہ ۱۰۸ ؛

۳۹۹ تفصیل ایں ہا در ضمن باغ ہائے کشمیر لاحظہ کنید ؛

رنبیر سنگھ نہر شاہ جوئی و نہر ذکبر گل منتخد کردہ در باغ سیف آباد برای کارخانۂ جنڈرہ[40] ہای شالی کوب و طلسم خانۂ ابریشم جاری ساخت۔

رود اِرنی[401]۔ منبع آں سرچشمۂ شیراسر و سرہای دیگر است کہ با آب کوہستان ہرموکھ وغیرہ مجتمع گشتہ میان درّہ نادی بل پرگنہ کوہامہ بہ سہ راہ شامل تالاب اُولر گردد و سہ جوی ازاں منفک می شود۔ دو جوی در ضلعۂ آرگام رفتہ مزروعات را تازگی بخشد و یک جوی زیر دامن کوہ شمالی مزروعات دہات را طراوت نمودہ در موضع بانڈی پور کارخانۂ جندرۂ شالی کوب را سر انجام نماید۔

مدہتی منبع آں برفاب کوہستان شمالی ہرموکھ و آب نیلہ سر و آب نالۂ بونار است۔ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع ناتنھ پورہ داخل تال اولر گردد و سہ شاخ آں کہ از بالا جُدا می شود یکے براہ بانڈی پورہ دوم براہ وٹ پورہ سوم از راہ قاضی پورہ مزروعات را تازہ کردہ در اولر میروند۔ و زیر دامن کوہ شمالی دو نہر از قدیم حفر کردہ اند کہ مزروعات اکثر دہات را تا موضع آلوسہ سیراب کردہ با اولر پیوندد۔ و آب رودبار مدہتی بہ غایت ہاضم و خوشگوار است

نالۂ پُھرُو۔ کہ میان درّہ کامراج می گذرد۔ و منبع آں آب کوہستان و چشمہ سار لولاب است۔ بعد آں برفاب کوہستان و عیون پرگنہ وُتر بہ سبیل نہر کہل کہ منبع آں سنہ کل ناگست من مقام آوت کولہ شامل آں گشتہ عمقی بہم رساند کہ سفاین گراں میان آں سایر می باشند۔ انگاہ بشمول آب چشمہ سار و انہار گرد و نواح ممتلے گشتہ از موضع کوپہ وارہ رود ماوَر کہ مخرج

[40] ماکین ہا۔

[401] آبدان۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

آں کاجی ناگست وازمحل دوکلہ بل رود حمل کہ منبع آں گوریجن ناگ می باشد با جمیع انہار وجوئبار کہ از کوہ کاجی ناگ می آیند نزفی خود حاصل کردہ بہ مقام دولب گاہ[۴۰۲] ملاقی بہت گردد۔ بڈشاہ در عہد خود نالہ پھُرو را من مقام پُہرو از مجرای خود مسدود کردہ آب آں فیض بخش پرگنہ زینہ گیر ساختہ عمارات عجیب باغات دلفریب آباد کردہ بود۔ تاریخ آں "جوی خرم"[۴۰۳] گفتہ اند۔ بعد وفات سلطان سد مسدود و منہدم گشتہ نالہ پُہرو براہ خود عود نمود۔ انگاہ شاہان مغلیہ در تسدید و تردید آں سعی موفور بکار بردہ ردی بہی ندبدند۔

کرشنہ گنگا۔ ازاں جاکہ منبع آں رود بار آب کولاب کرشنہ سر کہ ذکر آں گذشت یافتہ اند لہذا نام آں رود کرشنہ گنگا گفتہ اند۔ آب آں با آب ویشنہ سر و پرنگ سر و دیگر سرچشمہ ہای نامور براہ باب نار جانب شمال می گذرد۔ انگاہ آب ہم سر و گاڈھ سر و برفاب کوہستان شمالی از تلیل و دیوہ سوی و برزہ بال و گوریس و آب ہای طرف شمالی کوہستان کوہامہ و لولاب و وتر و شاردا و کرناہ وغیرہ اطراف و اکناف آں سواد بہ حیثیت اجتماع رودہا مجتمع گشتہ دریای پرشور بہم رسد۔ کہ من مقام مظفر آباد[۴۰۴] با نبازی دریای کشمیر ممتاز گشتہ بدریای جہلم موسوم گردد۔

---

۴۰۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ ؛

۴۰۳ ۸۶۵ ہجری ؛

۴۰۴ پنڈت آنند کول بجائے مظفر آباد "دومیل" ذکر نمودہ است کہ صحیح است ؛ دومیل قریہ است در شرق مظفر آباد بہ فاصلہ قریب دو میل۔ دومیل بہ ہندی مقام اتصال رودہا را گویند۔ و از این رعائت این قریہ کہ مقام اتصال رود کشن گنگا و جہلم است موسوم بہ "دومیل" است ؛

رود ساندرن۔ از درّهٔ شاه آباد و رود برنگی از کوهستان پرگنهٔ برنگ و رود آره پتی از کوهستان کوتهار آمده قریب قصبهٔ اننت ناگ باهمدیگر متحد می شوند پس آب ینابیع اننت ناگ متبوع خود ساخته من مقام کهنه بل عمقی بهم رسانیده بنا بر استوای محل آهسته آهسته بر گِل خالص منحدر گردد چنانکه آب آن در عرصهٔ یک ساعت از یک نیم تا سه میل موجب قلت و کثرت آب متحرک گردد و از کهنه بل نام آن دریا بزبان شاستر[۴۰۵] وتستا و به لغت فارسی بهت و بزبان کشمیری ویتهه گفته می شود۔ بعد آن به امتلای آب های انهار و رودبار و چشمه سار استعداد فراوان حاصل کرده میان شهر سری نگر جاری گشته مخلوقات و مزروعات را سیراب گرداند۔ و آب آن از درجهٔ معمولی زمستان در تابستان قریب چهار درعه رفعت پذیرد۔ زیاده بر آن از کناره ها متموج گشته سیلاب گرداند۔ و از کهنه بل اوّل رود لمبودری از چهار محل واصل بهت گردد۔ اوّل پائین کهنه بل دوّم منز گنڈ[۲] سوّم در گوره ویر چهارم در کره ٹینگ۔ انگاه رودبار ویشو من مقام سنگم و رود رنبی آره بدو جا یکی از موضع کاوه وونی دوّم[۲] از للهار و آب کوهستان ادلر مع آب چشمه سارها از مکان چرسو و آب ینابیع پرگنهٔ دچهو و آب نمبل بال همه از پانپور[۴۰۶] و رودبار دهشی از کاکپور و رود ناگام از وتهنار و رود تیل بل و آب تالاب ڈل

---

۴۰۵ مراد از زبان سنسکرت است که در هند شمالی بزبان "شاستری" هم موسوم است ؛

۴۰۶ پنڈت آنند کول پامپور نوشته است۔ بنا بر تحقیقش مقام مزبور ما بین ۸۱۲ و ۸۴۹ سنه میلادی تعمیر شده است۔ بانی اش پدم وزیر راجهٔ اجیت پیڈ بود۔ نام قدیم این قریه پدم پور بود۔ زعفران زار های پامپور مشهور است مردم شماری آن ۳,۳۴۸ نفر؛

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

محاذی شیرگڑھ ورودِ دودگنگا بمقام چھتہ بل و آب جوئبار آ پیچ مع آب نفیل بمنہ از پارم پورہ و سندلار مع آب آنچار سر و نوشہال سر و نفیل تولہ مولہ از شہاب الدین پورہ و آب تالاب مانسر از نئی نارہ جا بجا شامل بہت گردد و بہ امتزاج آں رودہا متموج و متلاطم گشتہ براہ بانہ باری داخل تالاب اولر می شود

در زمان سابق پائین موضع حاجن، پاتال اولر لاحق می گشت در سال ۱۲۸۰ ہجری براہ نالۂ بانہ ایری کہ پنڈت سورج بھان کندہ بود رجوع نمود ازاں باز ہمچناں می گذرد پس ازاں آب دریای بہت بہ امتزاج آب تالاب اولر و انہار کوہسار کوہامہ وغیرہ بہ حیثیت اجتماع سمت مغرب رجوع می کند و از آب ننگل و رودِ پماسر متصاعد گشتہ میان قصبۂ سوپور[۴۰۷] برآمدہ از دو آب گاہ نالۂ پہرو شامل کردہ تا حدود بارہ مولہ باہستگی و نرمی می گذرد و ازاں جا نام بہت یا وتستا از ذات آں رفع گردد۔ من مقام کھنہ بل تا قصبۂ بارہ مولہ[۴۰۸] سفاین خورد و کلاں میان آں در بہار و زمستان ہر وقت می گذرند۔ مسافت آں از کھنہ بل تا بارہ مولہ مع کج و پیچ قریب یکصد میل می باشد و از قصبۂ بارہ مولہ سمت مغرب میان درۂ مضیق بہ کمال زور و شور منحدر گشتہ و از آب ہای کوہسار علاقۂ دچھنہ و کھاہورہ تزاید و ترقی حاصل نمودہ تا حدود مظفرآباد[۴۰۹] آں را دریای کشمیر می نامند۔ ازاں جا آب

---

[۴۰۷] از بزرگ قصبہ جات کشمیر است۔ بانی اش مردی سویا نام بود کہ در عہد اونتی ورما (۸۸۳-۸۵۵) بوزارت فائز بود۔ [۴۰۸] قصبۂ بارہ مولہ در اہمیت بدرجۂ سوم است قبل از تقسیم ہند درمیان بھارت و پاکستان یکی از مراکز تجارت کشمیر بشمار می رفت۔ [۴۰۹] از تعمیرات مظفرخان بمبہ است (سنہ ۱۵۵۴ میلادی) بقول آنند کول آبادی آں ۴۶۲۳ نفر۔

کرشنہ گنگا کہ از جانب شمال می آید مضاعف گشتہ باسم مبارک جہلم مسمی گردد۔ و از مظفر آباد سمت جنوب مایل گشتہ دریای کنہار کہ از پھکلی* می آید میان درۂ کوہسار تا حدود چاملک مہیر پور می گذرد۔ پس ازاں میان ملک پنجاب جہانیاں را سیراب کردہ با دریای چناب و راوی و بیاس و ستلج و اٹک انبازی کردہ در بحر اعظم[۴۱۰] می افتد۔

کٹھ کل۔ از دریای بہت قرین شیر گڑھ نہرے منفجر گشتہ در موسم تابستان میان حصہ جنوبی شہر افراد نوع را سیراب کردہ نزدیک صفاکدل با بہت واصل گردد۔

سونر کل۔ مقارن زیارت سید منصور صاحب از جوئی کٹھ کل نہرے جدا گشتہ بارود دودہ گنگا شامل گردد۔

نالۂ شادی پور۔ از دریای بہت بمقام شادی پورہ نہرے منشق گشتہ بہ آب ہاکور سر و پاسر اتفاق کردہ شامل تالاب اولر گردد۔

تالاب ہائے کشمیر

تالاب اولر۔ کولابے است عمیق[۴۱۱] و وسیع بشکل مثلث مختلف الاضلاع از سرینگر جانب شمال بہ مسافت ۲۵ میل۔ طول آں از ساحل شرقی تا قصبۂ سوپور تخمیناً ۱۲ میل عرض از جنوب تا شمال ہشت میل[۴۱۲]۔ دور محیط آں بر وقت اعتدال تخمیناً

---

۴۱۰ بحر ہند ؛ ۴۱۱ مسٹر ڈریو مصنف ناردرن بیریر آف انڈیا عمق او در حصہ کثیر چہاردہ فٹ انگریزی و در بعضے جا کم ازیں ہا قرار دادہ است۔ نزد ستائن اوسط عمقش پانزدہ فٹ انگلیسی است ص ۱۱۶ ؛ ۴۱۲ اما فریڈرک ڈریو (FREDERIC DREW) درکتاب مزبور طولش دہ میل و عرضش شش میل اندازہ کردہ است۔ و قول ستائن این است کہ طولش ۱۲ میل و عرضش شش میل دمیگوید کہ بوقت سیلاب طولش ۱۳ میل و عرضش ہشت میل می شود ؛

* صحیح کوہستان کاغان و چشمہ بالو سر است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر روایات متداولۂ آں زمان است ؛

چہل میل و بر ساحل شرق و شمالی آں دہات پرگنہ کوہامہ و زیبنہ گیر و جنوباً قریہا
سایر المواضع پائین واقع است و در حاق وسط آں چشمۂ اولر ناگ مشہور (اولر
بزبان کشمیری سوراخ را گویند کہ آب ازاں سوراخ ہمی جوشد) ازاں جا کہ آب
آں چشمہ از سوراخ زمین جوشیدہ برآمدہ بود لہذا آں چشمہ را اولر ناگ
گفتہ اند۔

نقلست کہ در زمان پاستان از کوہستان پرگنۂ لار نیمۂ از آب چشمہ سار
ستھ سر با آب کوہستان براسہ بل لاحق گشتہ در کرشنا گنگا می رفت۔ وقتے
از اوقات کوہ وگنی از برف انبوہ ستوہ آمدہ حامل و محمول ہر دو غلطیدہ منفذ
رود بار را سد راہ گردیدہ تالابے بہم رسید کہ آں تالاب را ستھ سرمی گفتند
و دراں زمان جوگنی ہا یعنی پریاں بہ سواری سفینہ درمیان آں سر سیر می کردند۔
چنانچہ بر کوہ وگنی نوکا بندن[۲۱۳] ہا تا حال موجود است۔ بعد مرور دہور موفور ساکنان شہر
سندمت نگر بارتکاب افعال شنیعہ و اطوار ذمیمہ از جادۂ ہدی باز ماندہ بہ قہر
قہار درمیان شب تار بہ حادثۂ زلزلۂ عظیم از نفس شہر زمین ترقیدہ سوراخے
بہم رسید و ازاں سوراخ آب تالاب ستی سر فوارہ وار یکبار جوشیدہ طوفان
ساخت و آں شہر و شہریاں را در ورطۂ فنا انداخت[۲۱۴]۔ ازاں باز رودِ سرچشمۂ
ستی سر در زیر دامنۂ کوہ وگنی در دہان غارے درآمدہ از چشمۂ اولر ناگ جوش
می زند۔

چنانچہ یکے از راجہای پیشین سبوس شالی در رودِ براسہ بل انداختہ از

۲۱۳۔ نوکا بندن بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن آں۔ لہذا معنی اش سوراخیست
کہ بداں کشتی ہا مضبوط می دارند۔

۲۱۴۔ تاریخ کشمیر نرائن کول عاجز صفحہ ۴۷۔

چشمه اولش ظهور نمود۔ قصه غرق شدن شهر ... در ذکر راجه سندرسین[۲۱۵] مشروحاً گفته آید۔ بعضی امارات عمارات شهر مذکور اکنون هم به نظر همگنان عیان می شود۔ چنانچه یکی از محققان قریب ساحل شرقی ... ق دریا پایه‌های جسر آن را معاینه نمود و بعضی ها بجیان[۲۱۶] تالاب می گویند که محاذی ... شیره کوٹ از عمق آب غرفه‌های کوشکی به نظر می آیند و متصل آن درختی عظیم تا حال می بینند۔ مورخان می نگارند که از تعمیرات آن زمان بت خانهٔ بود که ... در زمستان عیان می شد۔

سلطان زین العابدین بر سر آن بت خانهٔ بزرگ سفینه نصب کرده بالای آن سنگ و خاک انباشته جزیرهٔ وسیع که طول آن از شمال تا جنوب یکصد درعه و عرض ۷۵ درعه می باشد بلند افراشته باغی دل کشا به اشجار و ازهار عمزدا احداث نمود۔ و بر کنج شمالی آن عمارتی سنگین که سه آشیانه[۲۱۷] در تلفع بود و مسجدی رنگین که تا حال موجود است تعمیر ساخت و دو بت زرین که پیش ازین غواصان از بت خانهٔ مذکور صرف ضروریات جشن شاهی کرده دو دهش بسیار فرمود۔ تاریخ لنک[۲۱۸]۔

این بقعه چو بنیاد فلک محکم باد
مشهور به زینه ڈینب در عالم باد
شه زین عباد تا که در و جشن کند
پیوسته چو تاریخ خودش "خرم باد"[۲۱۹]

[۲۱۵] رجوع بجلد دوم تاریخ حسن در ذکر راجه سندرسین پسر راجه بندرسین۔ [۲۱۶] لفظ کشمیری است بمعنی کشتی بانان

[۲۱۷] آشیانه بمعنی طبقه۔ [۲۱۸] لنک لفظ کشمیری بمعنی جزیره

[۲۱۹] ۸۲۷ھ مطابق ۱۴۲۳ء۔ بقول خواجه محمد اعظم مولف "واقعات کشمیر" تاریخ مزبور تا زمانش بر سنگی منقش بود۔ ص ۵۰

پیران دیرینہ سال چ گویند کہ پیشتر آب چشمۂ ا ز سطح آب فوارہ
آب ز بالا جوشش می زد۔ ... را انتہا ہمگی حباب ہا بہ نظر نمی آیند متصل او لرناگ
چشمۂ دیگر است کہ آن را پدم اگ نیز گویند۔ حباب ہای آن کمتر۔ غیر ازین
... یان تالاب اولر چشمہ ہای بسیار موجود است و در وسط تالاب آب صاف
... برج می باشد و در کنارہای آن فصل ... سنگارہ ہر شب با فراط متکون می شود
آن ... در سواحل شرقی و شمالی آن می روید از ابتدای عہد بڈشاہ تا حال وقف
... آن را دہہ ... نیل می گویند ... کہ در نواحی غرب و جنوب ے
روید از ... بہ ضبط سرکار ... درمیان آن تا ... شکار ماہیان و قازان و مرغابیان
فراوان ... می شود۔ صیادان بر ہنر ... کوچک برآمدہ مرغان و
ماہیان بشکر ...[۴۲۰] گویند در زمان پیشین تا[۴۲۱] ولر ... بار عمیق بود کہ بہ مرور دہور
روز بروز ... رفعت پذیرفت۔ اکنون سمت ... شیر کوٹ عمیق است و در
اطراف ... کم تر و ... وقت ہیجان باد آب آن سخت متلاطم گردد۔ در آن
وقت عبور ... خائف ... نیست۔

... موسم ... ان بعد دو پہر روز درمیان آن کسے گذر نتواند
کرد تا زمان بڈشاہ ... لاب ولر تا موضع اشم متموج می بود چنانچہ بڈشاہ
تعمیر لنک ... وسط ... لاب ... تفع کردہ بود۔ از ان باز نشیب تالاب روز بروز
رفعت پذیرفت ... منفذ دریا ساعت بہ ساعت غایر گشت تا آنکہ سرزمین
مواضعات ... نجن نایدکھی ... حدوث یافت۔ اکنون بہ باعث طغیان
بہت ہر ... تالاب اولر از آب ممتلی گردد۔ تا موضع اشم سیلاب گرداند۔
تالاب ڈل متصل شہر سمت مشرق طول آن از گگری بل تا تیل بل

۴۲۰ شکار میکنند۔ ۴۲۱ و تالاب ۔

تخمیناً سہ میل عرض آں از خواجہ یاربل تا باغ نشاط قریب دو میل و در محیط آں تخمیناً دہ میل باشد[۴۲۲] بہ قول مورخان در سالف زمان صحرای بود و تالنی مرگ نام۔ راجہ پرورسین[۴۲۳] دریای بہت را از نادہ پورہ مسدود کردہ زیر دامان کوہ ماراں در نفس شہر جاری ساخت۔ بعد از انقضائے دوراں در زمان راجہ درلب[۴۲۴] دروں دریائی بہت طغیان کردہ میدان مذکور را طوفان نمودہ تالابے بہم رسید۔ حاکمان وقت تسدید آں نہ کردہ بطول زمان عمقے بہم رسانید۔ سلطان سکندر بت شکن[۴۲۵] از نایدیار تا نشاط باغ کتب خانۂ اہل ہنود کہ انبارہا جمع کردہ بود در قعر آب انداختہ سدے متین استوار ساخت و شش جسر سنگین بر سر آں افراخت۔ بعد آں سیف خان از خواجہ یاربل تا عیش آباد برای آمد و رفت باغات سدے استوار نمود۔ موجب آں تالاب مذکور را سہ حصہ می شود۔ اوّل ڈل کلان پیشروی حضرت بل۔ دوم ڈل خورد کہ از کوہ سلیمان تا نشاط باغ واقع است سوم سدرہ کھون کہ پیشروی کوہ ماراں بسیار عمیق یافتہ می شود۔ و درمیان ایں سہ حصہ جزایر موضع نندہ پورہ بہ کثرت آبادی موجود است۔ ازاں جملہ بعضے جزایر بازمین استوار کردہ اند۔ بعضے ہا بر روی آب مفروش می باشند ہر جا کہ خواہند کشیدہ می برند و بر جزایر مذکور فالیزہا و اقسام بقولات کہ برای مردم شہر کفایت می شود مزروع گردد۔ بیخ نیلوفر و تخم آں و جیور دراں متکون می شود

[۴۲۲] اما مسٹر ڈریو طول و عرضش بالترتیب پنج و دو میل قرار دادہ است۔ صفحہ ۱۴۱

[۴۲۳] راجع بہ جلد دوم در ذکر راجہ پرورسین مزبور ؛

[۴۲۴] ایضاً ؛

[۴۲۵] (۸۲۰-۷۹۸ھ) ؛

و در کرانہای تالاب لوخ[۴۲۶] زارہا و علف ہا ہمی روید کہ برای تعلیف دواب و فرش بوریا بکار می آید و آب آں کولاب لطیف و خوشگوار است۔ بروزگار گندہ نمی شود و بہ صفای میاہ از عمق آں ماہیاں بہ نظر ہمی آیند و در وسط آں از چہار جا چہار چشمہ می جوشند و ملّاحاں می بینند و درمیان ڈل کلاں پیشروی حضرت بل جزیرۂ سونہ لنک سلطان زین العابدین احداث کردہ قصرے سہ آشیانہ دار بران عمارت کردہ بُود۔ بحادثۂ زلزلہ بشکست پس شاہان مغلیہ منظرے بران افراشتند۔ امیر خان[۴۲۷] ترمیم آں کردہ بسبیل دولاب بالای چنار آب کشیدہ در صحن عمارت فوّارہ روح افزا برداشتہ بہ تماشای آں صرف اوقات می کرد۔ درین زمان عمارتش ویران و درمیان ڈل خورد جزیرۂ روپہ لنک دارد کہ سلطان حسن شاہ[۴۲۸] تعمیر کردہ بُود۔ عمارتش در عہد سنگاں ویران گشت در زمان سالف آب تالاب قرین حبہ کدل با دریای بہت پیوستہ می رفت۔ بڈشاہ [illegible] جامسدود ساختہ نالۂ مار در نفس شہر حفر کردہ آب ڈل بر زراعت پرگنۂ اچھن جاری ساخت کہ تا حال در موسم تابستان آب تالاب براہ نالۂ مار جاری می باشد و در زمستان براہ چونٹی کُل شامل بہت گردد۔

آنچار سر۔ کولابے است قریب شہر سمت شمال طول آں تخمیناً از زیر وار تا بیہامہ چہار میل عرض از سورہ تا بڈوڈر دو میل می باشد۔ اطراف آں از ہر سو بہ کثرت لوخ زارہا و نے زارہا و علف ہا محفوف است۔ در وسط آں میل در میل

---

[۴۲۶] قسمے است از گیاہ کہ با دیوہا می بافند ؏

[۴۲۷] مُراد از امیر خان جوانشیر است کہ در عہد احمد شاہ و پسرش تیمور شاہ افغان از ۱۷۷۱ الغایت ۱۷۷۶ حاکم کشمیر بُود (نگارستان کشمیر) ؏

[۴۲۸] ۸۹۳ / ۱۴۸۷ — ۸۸۰ھ / ۱۴۷۵ء ؏

آب صاف و متموج می باشد۔ تالاب مذکور پیشتر خورد تر بود۔ در سنہ ۱۳۰ہجری[429] دریای سندلار طغیانی گشتہ از مجرای خود معاودت نمودہ داخل آنجا سر گردیدہ و زمین ہای زرعی از ہر سو خراب ساختہ وسعت تالاب سہ چند گردانید و درمیان آن راجہ جیاپیڈ[430] سدّے افراشتہ بود کہ آن را موستھو می گویند۔ اکنون بہ باعث طغیان آب خراب و آب آن بمقام شہاب الدین پورہ با دریا نہہت پیوند و درمیان آن شکار مرغان و ماہیان فراوان۔

نوشحال سر تالابیست در اضلاع شمالی شہر کہ بر ساحل شرقی آن محلہ جڈی بل بسمت غربی آن عیدگاہ واقع است و دورمحیط آن قریب چہار میل۔ در اطراف آن کاہ لوخ بسیار متکون می شود کہ نصفہ آن برای فرش بوریای مسجد جامع و نصفہ دیگر برای ماتم سرای خانقاہ جڈی بل می دارند۔ درمیان آن شکار مرغان بسیار و آب آن داخل آنچار سر گردد۔

مانس سر[431] چشمہ ایست بیضوی شکل بسیار عمیق۔ و از سرینگر بہ فاصلہ ۱۵ میل

---

[429] در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی :

[430] راجہ جیاپیڈ پسر راجہ سنگرام پیڈ بود۔ صاحب راج ترنگنی او را مرد متصف بصفات متضادہ قرار دادہ است۔ بنا بر روایت او راجہ مربوز علم دوست بہادر و ظالم بود۔ در ضمن شجاعت جیاپیڈ بر بھیم سین راجہ گجرات و راجہ نیپال لشکرکشی نمود۔ گر کہ میلان بہ مذہب بودا داشت و در شہر جیہ پور؟ برائے عبادت بودان سہ بت را قایم کرد۔ سی سال حکومت نمودہ درگذشت (ملخص از راجہ ترنگنی جلد اول۔ ترنگ چہارم۔ ترجمہ اچھر چند) بنا بر تحقیق جنرل کننگہم زمانہ حکومتش مابین ۷۷۲ - ۸۰۳ سنہ میلادی است (ترجمہ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۷۵) :

[431] حالا این تالاب "مانس بل" شہرت دارد :

سمت شمال - و دور محیط آں تخمیناً چہار پنج میل می باشد - و بر ساحل شمالی آں قریۂ صفاپور و برکنارۂ جنوبی آں گلخن چونہ پزاں - غرب رویہ لوخ زار است - آب آں بہ سبیل نن نارہ در بہت می رود - ایضاً برکنارۂ شمالی آں علامات عمارات باغ صفاکہ دولت خانۂ نورجہاں بود حیرت افزا - و اطراف و سواحل مانسر سرسبز دل کشا و خوشنما محل سیر و سرور است - محاذی گلخن چونہ پزاں سر چشمۂ مانسر می جوشد کہ در حالت یخ بندی بستہ نمی شود - متصل آں چشمۂ دیگر است کہ آب آں نہایت گرم می باشد - حوالی مانسر عیون بسیار واقعست کہ در حالت یخ بندی یافتہ می شوند -

ہاکور سر - آب گیری است از شہر بہ مسافت دو میل سمت مغرب زیر دامن کریوۂ ہانجک سطح آں از جزایر و لوخ زار ہا محفوفست - قریب موضع ہانجک میل در میل سطح آبی متموج و صاف بہ نظر می آید - بعضے جزایر آں کہ بر روی آب مفروش است و از ہبوب ریاح سو بسو گردندہ می باشند و آب بعض با نہر ملکھامہ در پماسر می گذرد و بعضی از راہ دروازہ با بہت پیوندد -

پماسر - کولابیست فراخ از شہر بہ مسافت پانزدہ میل متصل قصبۂ پٹن درمیان آں لوخ زار و سنگارہ یافتہ می شود - اکثر جا آب گیری ہای صاف و متموج بہ نظر می آیند و آب آں از موضع نایدکھی با نالۂ شار وا پورہ لاحق گشتہ در تالاب اولر می گذرد -

نان سر - آبگیر یست صغیر کہ دور آں یک میل می باشد قریب موضع مانس بل - بر ساحل آں امارات بت خانۂ دیرینہ یافتہ می شود آب آں از حسبر سنبل با بہت ملحق شود -

بطایح کشمیر

بطیحہ را بزبان کشمیر نمبل می گویند ونمبل زمینے است کہ یک حصّہ آب و یک حصّہ خاک بہم آغشتہ ہمیشہ نمناک می باشد وبعضی جا ہا چنان می باشد کہ دواب ہا دراں فرو ماندہ ضائع شوند۔ وبعضے جا ہا سخت ہم می باشد۔ ازاں جملہ بعضے مزروع بعضے غیر مزروع۔ آں چہ مزروع است کشا ورزاں دو بیلچہ در دو دست گرفتہ زمین ہا کاویدہ تخم ریزی شالی ہمی کنند۔ بعضے جا ہا کہ اندک زمین درشت می باشد در آب قلبہ رانی کردہ دانہ پاشند۔ وآں چہ کہ غیر مزروع است میان آں کاہ لوخ ونے وعلف بہ کثرت می باشد۔

آبخیز بمنہ۔ درحدود جنوبی سرینگر قریب بیٹہ مالنہ میدانے است وسیع بعضے مزروع بعضی غیر مزروع۔ و درمیان آں چشمہ ہا و آبگیر ہا واقع۔ کاہ لوخ وعلف ہا متنوعہ دراں متکون گردد۔ و در موسم خریف مردماں زمین آں کاویدہ بیخ ہای علف کہ بہم منسج شدہ باشد کشیدہ وخشک کردہ در پخت وپز طعام بدل سرگین خشک بکار می برند وچکش آب آں بالای شالہ ٹینگ از راہ پل شامل بہت گردد۔

برار نمبل۔ میان شہر درحصّۂ شمالی واقع است۔ گویند در زمان گذشتہ آب آں صاف ومتموج ہمی بود۔ الحال لوخ زارے بہم رسیدہ است و در بعضے جا آبگیر ہای صغیرہ دراں یافتہ می شود در تابستان آب آں با آب ڈل آمیختہ براہ نالۂ ارجاری می شود و در زمستان خشک می ماند۔

آبخیز تولہ مولہ۔ آبخیزے است وسیع کرانہای آں مزروع۔ میان آں لوخ زار ونیستان و در وسط آں موضع تولہ مولہ معمور است و سرچشمۂ کھیر بھوانی مشہور و در زمان سابق میان آں نہر ہای متعدد کشیدہ

زمین آں لایق زراعت کردہ بودند۔ اکنوں بہ سبب انقلاب زمانہ نہر ہا معدوم گشتہ لوخ زارہا بہم رسید۔ در عجائبات کشمیر مؤرخان می نگارند کہ در زمین تولہ مولہ ماہیان متکون می شوند۔ حقیقت آں این است کہ درمیان بطیحۂ مذکورہ بعضے جاہا زمین بر روی آب مفروش می باشد۔ در عمق آں آب کہ متعلق بآب انہار دیگری باشد ماہیان می آیند۔ چنانچہ صیّاداں فرش زمین را سوراخ کردہ چوب افرازیکہ خاصۂ ماہی گیران این دیار است آں را در سوراخ فرو برند و از ہماں سوراخ ماہیاں را بہ پنجۂ آہنین چسپیدہ از آب بیروں ہمی آرند۔ در جوف آں آب خیز سرچشم ہای بسیارند۔ آب آنہا بارود بار سندلار لاحق گشتہ۔ از شاردا پور شامل بہت گردد۔

نمبل مال گام۔ از صفا پور سمت شمال آب خیزے است وسیع و فراخ۔ از آں جملہ بعضے مزروع و در جوف آں لوخ زار و نیستان تشکار مرغان بسیار۔ آب آں از راہ نالۂ انچس با تالاب اولر پیوندد۔

ذر نمبل۔ آب خیزے است وسیع از سوپور سمت جنوب کہ در تابستان پُر آب می باشد و در زمستان خشک گردد۔ سنگارہا دراں متکون می باشند آبکش باد ربای بہت مخلوط گردد۔

نمبل کانپور۔ قریب موضع دلنہ پرگنہ کروہن۔ آب خیزے است کہ ہمیشہ اکثر لوخ محفوف می باشد و کرانہ ہای آں اکثر آباد۔ آب آں بمقام گورس بونی شامل بہت شود۔

نمبل پت گام پور۔ واقع در پرگنہ سایر المواضع بالا۔ فراتر از کاکاپور آب خیزے است فراخ محفوف از علف ہا بعضے مزروع۔ آب آں در بہت پیوندد۔

نمبل بالاہامہ۔ یا کونہ بل از پانپور جانب مشرق واقع است۔ از علف ہا محجوب۔ آب آں در دریای بہت می رود۔

نمبل ایٹھ کھرو۔ در پرگنہ لار متصل موضع چھٹند نہ۔ آب آں براہ سند شامل بہت گردد۔

نمبل مرہامہ۔ در پرگنہ دچھن پارہ۔ قریب موضع مرہامہ۔ آب آں شامل بہت گردد۔

پیداوار کشمیر

متقدمین[۴۳۲] دیار کشمیر کہ در زمان اوّل ہنود بودہ اند کتابیکہ در خواص اشیاء و تشریح اسمای بالبست مرتب نہ کردہ اند۔ احیاناً اگر کردہ باشند بر وقوع حوادث موجود نیست۔ لہذا مردمان کشمیر از خواص نباتات این سر زمین کہ از حد افزون است مجہول ماندہ بموجب کتب پزشکان[۴۳۳] امصار دیگر بر کشف خواص بعضی رستنی ہای مشہورہ این جا واقف گشتہ در معالجہ و تجارت مستعمل می دارند و اشیای مجہول الکیفیت را پامال ہمی گذارند راقم الحروف اسمای بعضے اشیاء موجودہ این جا کہ خواص آں در لغات طبے درج شدہ بود درین جا مجملاً ایراد نماید۔

[۴۳۲] وارد شوندگاں ؁

[۴۳۳] اطباء و حکماء ؁

ادویات کشمیر

نمبر	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	ابوخلسا	رتن جوت (ھ)[۴۳۴]	کوٹر	گرم وخشک[۴۳۵] بدرجۂ ۲	بعضے محققاں آں را بل می دانند
۲	اطریلال	کاک چکنی (ھ)	کاوہ کھور	گرم وخشک بدرجۂ ۳	بہ خیال بعضے محققان اسم بامسمی است
۳	احریص	کوسم (ھ)	کوسم پوشں	گرم وخشک[۴۳۶] درجۂ ۲	
۴	اسارون[۴۳۷]	تگر (ھ)[۴۳۸]	موست	گرم وخشک[۴۳۹] ۳	

[۴۳۴] مخزن الادویہ جلد اول ص ۲۷ در لغت عربی حناء الغول وخس الحمار وشنجار است و در فارسی ہوجویہ۔ داروئے مزبور بر چہار قسم منقسم است (ایضاً ص مزبور)؛

[۴۳۵] گرم وخشک در اوّل درجۂ دوم (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۲۷)؛ [۴۳۶] مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۹ اما مصنفش نام ہندیش بجائے "کوسم" "کسم" نوشتہ است۔ بنا بر تحقیقش خاصیت مزبور دریں جا تعلق با حریص صحرائی دارد لیکن احریص بستانی طبیعت اش در درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک است؛ [۴۳۷] اَسارُون بفتح ہمزہ وسین مہملہ و الف وضمۂ رائے مہملہ وسکون واؤ آخر لفظیست سریانی۔ در یونانی اورا سرابیون می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۸۹)؛ [۴۳۸] صحیح "تگر" است (ایضاً صفحۂ مزبور)؛ [۴۳۹] بنا بر تحقیق صاحب مخزن الادویہ طبیعت اش در اواخر درجہ دوم گرم وخشک است (صفحہ ۸۹)؛

نمبرشمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۵	اسطوخدوس [۴۴۰]	دہار (ھ) [۴۴۱]	کل وٹو	گرم وخشک ۲	ماہیت آں بالغات طب برابر نیست شاید اسم بے مسمی است -
۶	اسقوردیون [۴۴۲]	موسیر (ف)	ون رہن	گرم وخشک ۲ [۴۴۳]	
۷	اُسلنج [۴۴۴]		وپھٹانگل	ایضاً [۴۴۵]	
۸	اسل [۴۴۶]		پڑھ		بوریاہا ازاں می بافند [۴۴۷]
۹	کندش [۴۴۸]	(ف) بیخ گاذران	ساور	گرم وخشک	ماہیت آں بہ کتاب [۴۴۹] نیست شاید چیز دیگر باشد

[۴۴۰] صاحب مخزن الادویہ ایں لفظ را "اسطوخودوس" بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ ہائے مہملہ وسکون واؤ وضمہ خائے معجمہ وسکون واؤ وسین مہملہ ضبط نمودہ است - نزدش لفظ مزبور یونانی است و درعربی اورا آنس الارواح می گویند (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۹۱)

[۴۴۱] دہارہا (مخزن الادویہ صفحۂ مزبور ÷ [۴۴۲] بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ قاف و سکون واؤ وکسرۂ دال وضمۂ یائے تحتانیہ وسکون واو و آخرش نون ÷ [۴۴۳] در اواخر درجۂ سوم (ایضاً ص ۹۷) ÷ [۴۴۴] اما صاحب مخزن ادویہ ایں لفظ را اِسلَنج بکسر ہمزہ وسکون سین وفتح لام وسکون نون وجیم ضبط نمودہ است (صفحہ ۹۹) ÷ [۴۴۵] تخم بستانیش گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم است (ایضاً صفحۂ مزبور) ÷ [۴۴۶] اَسل بفتح ہمزہ وسکون سین مہملہ ولام لفظ عربی است کہ در ہندی اورا "کسرانی" می گویند (ایضاً صفحۂ مزبور) -

[۴۴۷] ایضاً صفحۂ مزبور ومزید گفتہ کہ محل روئیدنش آب است یا محل آب ÷ [۴۴۸] صاحب مخزن الادویہ اورا "کندس" نیز گفتہ است (ص ۱۵۷) ÷ [۴۴۹] بقول صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بیخش ہم شکل حضی می باشد - برگش مائل بہ سبزی و بیخش مائل بہ زردی باشد - بقولش در ملک شام مرداں بادجامہ می شویند - (ص ۱۵۷) ÷

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۰	افتیمون	امل بیل (ھ)	کوکلہ پاٹ	ایضاً	زبیخ آں کسے نمی بیند۔ ۴۵۰
۱۱	افسنتین	شنارو (ھ) ۴۵۱	ٹھوون	ایضاً ۴۵۲	
۱۲	افیون	افیم (ھ)	تریاک	سرد و خشک ۳ ۴۵۳	
۱۳	اقحوان	بابونہ گاو چشم (ف)	پکہ ٹٹہ ون	گرم و خشک ۳ ۴۵۴	
۱۴	انجبار	—	مانثرن	سرد و خشک ۲ ۴۵۵	
۱۵	انجرہ ۴۵۶	ٹنگن (ھ)	سوچی	اول سوم؟ گرم و خشک	
۱۶	ایرسا	بیخ بنفشہ (ف)	سوسن منڈ	در آخر دوم گرم و خشک	قسمے است از سوسن کہ برگ ہای آں نازک می باشد۔ ۴۵۷
۱۷	بابونج	بابونہ (ق)	بابونہ	در دوم گرم و خشک ۴۵۸	

۴۵۰ اما صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش چنیں نوشتہ است:—

"از قسم نبات است۔ رنگش سرخ و ربیعی کہ تا موسم گرما می باشد شاخہائے او مانند ریشۂ پنبہ یا رسن باریک۔ تخمہایش در خردی ہم شکل دانۂ خردل می باشند (ص ۱۰۷)

۴۵۱ ABSINTHIUM ؛ ۴۵۲ و صاحب مخزن الادویہ نام ہندیش "سنارو" بسین مہملہ نوشتہ است (ص ۱۱۱) ؛

۴۵۳ (OPIUM) اما اطبائے یونانی سردیش را در درجہ چہارم خیال می کنند (مخزن صفحہ ۱۱۷)

۴۵۴ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۲۰ ؛ ۴۵۵ و صاحب مخزن طبیعت اش در درجہ سوم سرد و خشک می نویسد ؛ ۴۵۶ انجرہ بفتح ہمزہ و سکون نون و ضمۂ جیم و فتح رائے مہملہ و سکون ہا مخزن صفحہ ۱۳۲ ؛ ۴۵۷ و صاحب مخزن الادویہ اورا بیخ سوسن جبلی قرار دادہ است (ص ۱۴۷)

۴۵۸ بنا بر تحقیق صاحب مخزن در آخر درجۂ اول خشک است (ص ۱۴۷) ؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۸	بصل	پیاز (ف)	پران	در سوم گرم و خشک [۴۵۹]	
۱۹	بادرنجبویہ	-	گند سوی	گرم و خشک بدرجۂ اوسط [۴۶۰]	
۲۰	بادنجان بری	[۴۶۱]	ون وانگن	در سوم گرم و خشک	ماہیت آں [۴۶۲] موافق لغات طب یافتہ نمی شود۔
۲۱	پرسیاوشاں	کالی جھانپ (ہ) [۴۶۳]	گیو تھیر	معتدل بگرمی و خشکی	
۲۲	بزرالبنج	بھنگ	بنگ ببال		
۲۳	برنجاسف	بوی مادران (ف)	بگ بعضے موگالو گویند	[۴۶۴]	قسم مادہ قیصوم است
۲۴	بستان افروز	تاج خروس [۴۶۵]	موول	سرد و خشک و قابض و رادع [۴۶۶]	
۲۵	بصل الفی	-	ون پران	بسیار گرم [۴۶۷]	

[۴۵۹] در اواخر درجۂ سوم گرم و اول درجہ سوم بمع رطوبت فضلیہ خشک است (ص ۱۷۲)
[۴۶۰] گرم و خشک بدرجۂ اوسط دوم و بعض در درجۂ اول معتدل و در درجۂ دوم گرم و خشک می گویند (۱۴۸) ؛ [۴۶۱] در ہندی او را "بھٹ کٹیا" می گویند (۱۵۳) ؛
[۴۶۲] و نزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بناتیست بقدر یک گز طویل و شاخہائی خاردار ؛ [۴۶۳] صحیح "کالی جھانپ" است۔ (ص ۱۶۳) ؛
[۴۶۴] در اول درجۂ سوم گرم و خشک است (۱۶۴) ؛
[۴۶۵] در فارسی۔ و اما در ہندی او را نوع صغیرش را "کولوکھتی" و کبیر را "جٹا دھاری" می گویند ؛ [۴۶۶] مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۶۸ ؛ [۴۶۷] ایضاً صفحہ ۱۷۲ ؛

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۲۶	بندال	ـ	اپلح	ـ	۴۶۸
۲۷	بنفسج	بنفشہ	نونہ پوش	در اول سرد در دوم تر	۴۶۹
۲۸	بلیلش	ـ	مہند	در چہارم گرم وخشک ۴۷۰	مہند کشمیری قسم پنجم بیش یافتہ می شود
۲۹	بنج	بجر بنگ (ھ)	باذر بنگ	سرد وخشک	
۳۰	بھنگرہ	بہنگرہ (ھ)	بھنگرہ	ـ	دریں جا قسم سوم یافتہ می شود ضعیف العمل است ۴۷۱
۳۱	تشمیزج	چاکسو (ف) ۴۷۲	اندر ناح	گرم وخشک ۲	

۴۶۸ طبعیت اش گرم وخشک در درجۂ سوم۔ گیاہے است کہ بر درخت حنا پیچیدہ می باشد برگش مشابہ برگ تنبول می باشد ؛

۴۶۹ بقول صاحب مخزن الادویہ گیاہے است کہ یک بالشت یا قدرے زیادہ بلند باشد شاخہائش بسیار باریک۔ در صورت ہم شکل برگہائے حنا۔ الا اینکہ در سفل برگہائش کشادہ وبہر دو جانب گوشہ دار باشند (ص ۱۹۲) ؛

۴۷۰ ایں رائے حکماء یونان است لیکن اطباء ہند خلاف ایں رائے دارند۔ نزد ایشاں طبعیت اش در درجۂ چہارم بغایت سرد است۔ وقول مؤخر الذکر راجح است زیراکہ ہمیں مختار صاحب مخزن الادویہ است (ص ۲۰۵) ؛

۴۷۱ یعنی مائل بہ سیاہی وبقیہ از دو قسمش یک زرد باشد دیگر سفید وماہیت اش ایں است کہ گیاہے باشد مقدار یک گز طویل وبرگہائش ہم شکل برگ انار باشد۔ در ذائقہ قدرے تلخ وتیز۔ (ص ۲۰۱) ؛

۴۷۲ صحیح ایں است کہ "چاکسو" لفظ ہندی است ودر لغت فارسی چشمک وچشوم است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۲	تنباکو	تماکو (ھ)	تماکو	گرم وخشک ۳	در بہبہ واری[۴۷۳] پر قوت می باشد
۳۳	-	-	پتہر	گرم وخشک	ہنود آں را در پوزش بکار می آرند ہمیشہ سبز می باشد
۳۴	-	اشٹابری (ھ)	زنگ راچ	-	بیخ آں را مردماں جوشانیدہ بدل چای می نوشند دافع ریاح است گویند قسمے از ابوخلسا است -
۳۵	جنجات	-	ہاپت دان لدر	[۴۷۴]	
۳۶	سعد	سُوتھ (ھ)	بہٹہ موست	در آخر دوم گرم وخشک[۴۷۵]	
۳۷	جنطیانا	پکھان بید (ھ)	روبل	گرم وخشک در اول سوم	
۳۸	جوز ماثل	دھتورہ	دتُر	در اول چہارم سرد وخشک[۴۷۶]	
۳۹	حب النیل	زُرکے (ھ)	تخم عشق پیچاں	درسوم گرم وخشک[۴۷۷]	
۴۰	-	-	نیلہ کھرن	-	
۴۱	حرمل	سپند	اِسپند	گرم وخشک[۴۷۸]	

(مسلسل) ماہیت اش بقول صاحب "مخزن" دانہ است مقدار بہی دانہ مثلث بہ شکل و مائل بہ سیاہی (ص ۲۱۲) ؛ [۴۷۳] نام دہے است در کشمیر متصل ؛

[۴۷۴] گرم وخشک در درجۂ دوم ؛

[۴۷۵] سُعد بضم سین مُصنّف مخزن الادویہ در آخر دوم فقط خشک قرار دادہ است (ص ۴۰۳) ؛ [۴۷۶] مخزن الادویہ صفحہ ۳۵۵ - اما صاحب "جش" در وسط خشکی قریب باعتدال است" اضافہ نمود ؛ [۴۷۷] ماہیت اش دانۂ گیاہے است مشابہ بہ لبلاب - شاخہائش بغایت باریک و برگ سبز ؛ [۴۷۸] اما در درجۂ دوم خشک می باشد - تلفظ اش "حرمل" بضم حاء و سکون ر و فتح میم و سکون لام است (ص ۲۸۱) ؛

نمبر	دوا	فارسی و هندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۲	حزاز الصخر	گل سنگ (ف)	پل مانز	سرد و خشک	[۴۷۹]
۴۳	خسک	گوکھرو (ھ)	ہشرکنڈ	گرم و خشک بدرجه اول	
۴۴	حصرم	غوره (ف)	غوره	سرد و خشک ۲ [۴۸۰]	
۴۵	حلتیت	ہنگ (ھ) [۴۸۱]	ینگه	گرم و خشک ۳	
۴۶	حلفا	پیزر (ھ) [۴۸۲]	بُدُ	گرم و خشک در اوّل	بوریاهی بافند
۴۷	خبه	خاکشی (ف)	ژره لژه بال	اوّل دوم گرم [۴۸۳]	
۴۸	خربق اسود [۴۸۴]	گنگی (ھ)	مارچیر	آخر سوم گرم و خشک	

[۴۷۹] چیزے است بر سنگهائے نمناک می روید۔ رنگش سبز مائل به سفیدی است۔ اگر مالیده شود مشابه به رنگ حنا گردد (مخزن الادویه جلد اول صفحه ۲۸۳ و ۲۸۴)؛

[۴۸۰] در اوّل درجهٔ دوم سرد و با آخر همیں درجه خشک۔ (ایضاً صفحه ۲۸۶)؛

[۴۸۱] درست "هینگ" است۔ نام انگلیسی (ASA FOETIDA) است۔ صاحب مخزن الادویه ڈاکٹری پیدا اورا افغانستان و پنجاب و ایران و ترکستان قرارداده است

[۴۸۲] صحیح ایں است که "پیزر" لفظ فارسی است۔ بقول صاحب مخزن الادویه وجه تسمیه اش ایں است که دارائے مزبور در موضع حلیفه که نزد مکّه معظمه است بکثرت می روید (صفحه ۲۹۲)؛ [۴۸۳] طبیعت نوع صغیرش در اوّل درجهٔ دوم گرم و در درجهٔ اوّل تر و نوع کبیرش در آخر درجهٔ دوم گرم است (۳۰۶)؛

[۴۸۴] قسم دوم سفید می باشد۔ نزد صاحب مخزن الادویه ماهیت اش بیخ گیاهے است۔ برگهائش هم شکل بارتنگ است۔ گلش سُرخ و ساقش در حجم بقدر چهار انگشت تاب داده باشد۔ (ص ۳۰۷)؛

نمبر شمار	دوا	فارسی و ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۹	خربق ابیض	-	زوہ نیر	در وسط سوم گرم و خشک	
۵۰	خرقطان	-	قسمے از اپچ	سرد و خشک[۴۸۵]	بزننہ نیست منکون میشود
۵۱	خردع	بیدانجیر (ف)	اریٹھ	آخر دوم گرم و خشک	
۵۲	خشخاش	خشخاش	خشخاش	سرد و خشک بدرجہ دوم	بستانی دو قسم بری یک قسم
۵۳	خطمی	خطمی (ف)	سنرہ پوش	سرد و تر در ۲	
۵۴	شیح	دُرمنہ	مرن	گرم و خشک در ۳	در پرگنہ گوریز بسیار می روید
۵۵	شنقاقل	[۴۸۶]	پترہ کانگل	گرم و تر[۴۸۷]	
۵۶	دبق	[۴۸۸]	آدلن	آخر دوم گرم و خشک	
۵۷	دُوب[۴۸۹]	-	درمن	مایل بہ سردی	
۵۸	دوقس	-	لیپت زبور	گرم و خشک ۳	

[۴۸۵] مع قبض۔ وبعض اطباء گرم و خشک قرار دادہ اند۔ (ص ۳۱۰) ؛

[۴۸۶] در ہندی ستاتی و سوالی و دودھالی و ستاور گویند (ص ۴۴۵) ؛

[۴۸۷] گرم در درجۂ اوّل و تر در درجۂ دوم (ایضاً) ؛

[۴۸۸] فارسی "مویزک عسلی" ؛

[۴۸۹] دوپ بضم دال و سکون واؤ و پ لغت ہندی است و در فارسی او را "مرغ". بفتح میم و سکون را و غین می گویند۔ (۳۴۳) ؛

نمبر	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۵۹	راتیانج ۴۹۰	گندھ بہروزہ (ھ)	رُب کلم	آخر سوم گرم و خشک	
۶۰	راوند ۴۹۱	-	پنبہ ژالن	اوّل دوم گرم و خشک	برگ آن بہ بیاس آشتہ کشمیری یمہ ہاک گویند
۶۱	سورنجان ۴۹۲	بربری (ھ)	بورکم منڈ	گرم و خشک	
۶۲	شاہترج	پت پاپڑہ ۴۹۳ (ھ)	شہتر	گرم و خشک بدرجۂ دوم ۴۹۴	مرکب القوی
۶۳	شبت	سوبہ (ھ)	سوی	ایضاً ۴۹۵	دالان خورد تخم آں
۶۴	شجرۂ ابی مالک	-	بہ کریس	آخر دوم گرم و خشک	پوشاک ازاں می شوبند ماہیت آں موافق کتاب نیست
۶۵	شوکران ۴۹۶	-	مور تجھہ	در چہارم در سوم خشک	
۶۶	شونیز	کلونجی	سیاہ دانہ	گرم و خشک ۳	
۶۷	شبرم	گاؤ کشک (ف)	دُرہامہ	در آخر دوم گرم و خشک ۴۹۷	

۴۹۰ (RESINA) :

۴۹۱ (RHUBARB ROOT) - بقول ڈاکٹر غلام جیلانی مصنّف مخزن الادویہ ڈاکٹری راوند لفظ سنسکرتی است و نام فارسی اش ریوند است (صفحہ ۱۴۴۵) -

۴۹۲ (COLE CHICUM)

۴۹۳ و "کٹ پاپڑہ" نیز می گویند - (مخزن الادویہ اُردو جلد اوّل صفحہ ۴۳۶)

۴۹۴ لیکن صاحب "مخزن" بر ذکر "خشک" اکتفا نمودہ است ؛

۴۹۵ در آخر درجۂ دوم گرم و در درجۂ اوّل خشک و بعض گفتہ کہ "شبت تر" گرم در درجۂ اوّل و "شبت خشک" گرم در اوّل درجۂ اول است - (ص ۴۳۹)

۴۹۶ (HEMLOCK)　　۴۹۷ (بر صفحۂ آیندہ باید دید)

نمبرشمار	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۶۸	طحلب	سوال[۴۹۸]	منگال وھل	سرد و تر بدرجہ ۲	
۶۹	عاقرقرحا[۴۹۹]	آکرکرا (ہ)	عاقرقرہ	آخر ۳ گرم و خشک	شجرۂ آن طبرخون است، از گلمرگ یافتہ می شود.
۷۰	عسل النحل	شہد (ف)	مانچھ	در ۲ گرم و خشک[۵۰۰]	
۷۱	قطران[۵۰۱]	زفت (ف)	کلم	آخر ۳ گرم و خشک	
۷۲	فُوَّہ	مجیٹھ (ہ)	مزریٹ	درسوم گرم و خشک	ہمگی برکریوۂ پانپور و کریوۂ ناگام زرع می شود
۷۳	قرطم	تخم معصفر	کوسم بیال	گرم و خشک در ۲[۵۰۲]	

۴۹۷؎ و بقول صاحب مخزن در درجۂ سوم گرم و در درجۂ اوّل خشک است بشیرش تا آخر درجۂ چہارم گرم و خشک نوشتہ اند ؛ (۴۳۹)

۴۹۸؎ "سوال" در ہندی می گویند و در فارسی نامش "چام تواب" است (مخزن الادویہ جلد دوم صفحہ ۸) ؛

۴۹۹؎ (PYRETHRUM ROOT) ؛

۵۰۰؎ صاحب مخزن الادویہ اُردو "متعلق طبیعت اش تفصیل دارد و آن این است کہ شہد تازہ در درجۂ دوم گرم و درجۂ اوّل خشک است و خاصیت کہنہ اش در اوّل درجۂ سوم گرم و در درجۂ دوم خشک است (۲۳) ؛

۵۰۱؎ (TAR)

۵۰۲؎ صاحب مخزن الادویہ جلد دوم بر ذکر خشک اکتفا نمودہ است (ص ۸۷)

کیفیت	طبیعت	کشمیری	یونانی یا ہندی	نام دوا	نمبر
	گرم وخشک درسوم	کوٹھہ	کوشٹہ (ف)	قسط	۷۴
	سرد وخشک	نڑ	نے (ف)	قصب	۷۵
	آخر دوم گرم وخشک	چرایت	چراہتہ (ہ)	قصب الذریرہ ۵۰۳	۷۶
	ایضاً	تریر	—	قراسیون	۷۷
	سرد وخشک در دوم	ٹٹو	بنولہ (ہ)	قطن ۵۰۴	۷۸
	سرد وخشک	بنگہ	بھنگ (ہ)	قنب ۵۰۵	۷۹
	درسوم گرم وخشک	پھل گاسہ	۵۰۶	قیصوم	۸۰
	درجبال شاخہ می باشد	تیلہ وانُن	شب افروز (ف)	کالاکوٹ ۵۰۷	۸۱
درجبال وچھنہ وکھادرہ می باشد	دردوم سرد وخشک	کچنال	کچنار (ہ)	کچنار	۸۲
	دراوّل دوم گرم وخشک	یکھہ زیر	۵۰۸	کرفس	۸۳
	دراوّل گرم وخشک	قسم دوم کوکلہ پاٹ	—	کشوث	۸۴

۵۰۳ (CHIRETTA)

۵۰۴ (COTTON)

۵۰۵ HEMP

۵۰۶ (فارسی) برنجاسف (ہندی) گندنا

۵۰۷ لغت ہندی است۔ درفارسی اورا "سیاہ گل" می گویند

۵۰۸ آجمود (ہندی)

نمبر	نام دوا	یونانی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸۵	لاغیہ	-	کاچن	آخر سوم گرم و خشک	
۸۶	لبلاب	-	عشق پیچان	در دوم سرد و خشک	
۸۷	لسان الثور	سنگاہولی (ھ)	کاہ زبان	در دوم گرم و تر	با گاؤزبان گیلانی ہیچ مشابہتے ندارد بعض محققاں آں را اسم بے مسمی دانند۔
۸۸	لسان الحمل	بارتنگ (ف)	گگلہ	سرد و خشک در ۲	
۸۹	ماذریون				
۹۰	مامیران	ممیری (ھ)	مامیران	گرم و خشک	در یلاق لار می روید۔ ضعیف العمل است
۹۱	موصلے	موسلی	لڈر مول	در دوم گرم و خشک	در پہاڑ دچھنہ یافتہ میشود
۹۲	نانخواہ [۵۰۹]	جوین	جاوند	در اوّل درجہ گرم و خشک	
۹۳	نیلوفر	نیلوفر	نبہ پوش	در درجہ دوم سرد و تر	
۹۴	وج	بجہ (ھ) [۵۱۰]	وی	گرم و خشک بدرجہ دوم	
۹۵	ہربی [۵۱۱]	ہرلی	ہرب	گرم و خشک بدرجہ سوم	

۵۰۹ (AJWAN)

۵۱۰ بچھ

۵۱۱ "ہربی" بفتحۂ ہا و سکون راے مہملہ و کسرۂ بای موحدہ و سکون یا لغت ہندی است صاحب خلاصۃ التجارب نوشتہ کہ ہربی بیخے از نوع محمودہ است و در کوہستان کشمیر بکثرت می روید۔ طبیعتش گرم و خشک در درجۂ چہارم و از سموم قتالہ است۔

بقولات کشمیر (کشمیر کی سبزیاں)

نمبر شمار	نام سبزی ہا بزبان یونانی ۵۱۲	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	مقدار	کیفیت
۱	اسفاناخ	پالک (ھ)	پالک	سرد و تر	بدرجہ دوم ۵۱۳	
۲	اطریفلین	-	ترکل	سرد و تر	بدرجہ ۲	
۳	بقلہ یمانی	چولائی (ھ)	لسہ	سرد و تر	بدرجہ ۲	
۴	بقلہ حامضہ	ساگ چوک ۵۱۴	چکہ لڈر	سرد و خشک	بدرجہ اول ۵۱۵	
۵	بقلۃ الحمقاء	۵۱۶	نونر	سرد و تر	بدرجہ سوم	
۶	حلبہ	میتھی (ھ)	میتھ	گرم و خشک	بدرجہ دوم	
۷	حرشف ۵۱۷	کنکرف (ف)	کرثہ	گرم و خشک	در اوّل	
۸	حماض	چوکا (ھ) ۵۱۸	ازبج	سرد و خشک	در اوّل	
۹	خبازی	سونچل (ھ)	سوچل	سرد و تر	۵۱۹	
۱۰	خس	کاہو (ف)	کاہو	سرد و تر	-	

۵۱۲ مراد از سبزی ہا ادویہ است کہ بہ طب یونانی مستعمل می شود ؛

۵۱۳ وصاحب "مخزن الادویہ اُردو" او را سرد و تر در آخر درجہ اوّل نوشتہ است (ص ۹۳)

۵۱۴ درست "ساگ چوکا" است ؛

۵۱۵ مطابق تحقیق "مخزن الادویہ" در درجہ دوم سرد و خشک است و نزد بعض در درجہ اوّل (ص ۱۸۰) ؛ ۵۱۶ ہندی "خلفہ" ؛

۵۱۷ بقول صاحب "مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۷۸" تلفظ اش حرشف بفتحہ حا و سکون را و فتح شین معجمہ و سکون فا است ؛

۵۱۸ در فارسی "ترشہ" می گویند ؛ ۵۱۹ (برصفحہ آیندہ) ؛

کیفیت	مقدار	طبیعت	کشمیری	ہندی یا فارسی	نام عربی یا بزبان یونانی	نمبر
	بدرجۂ دوم	سرد و خشک	پوشہ ہند	ـ	جند بیلی	۱۱
	مرکب القوی ۵۲۰	معتدل	چقندر	چقندر (ف) (ہ)	سلق	۱۲
	در دوم	سرد و تر	کنہ گیھ	پھوٹ (ہ)	فطر ۵۲۱	۱۳
	در دوم	سرد و تر ۵۲۲	وستہ ہاک	بتھوا (ہ)	قطف	۱۴
خودرو در کوہستان	خشک در دوم	گرم در اوّل	وپل ہاک	موش دندان (ف)	قنابری ۵۲۳	۱۵
	در اوّل	گرم و خشک	گوپی ہاک	گوبھی (ہ)	قنبیط ۵۲۴	۱۶
بری و بستانی می باشد۔	در دوم گرم	در سوم خشک	بدہن ہاک	گندنا (ف)	کراث ۵۲۵	۱۷

۵۱۹ طبیعت اش نزد در درجۂ اوّل سرد و تر است۔ و بعض گفتہ در وسط درجۂ دوم۔ و بعض اورا در سردی و گرمی معتدل می دانند۔

۵۲۰ مع حرارت در درجۂ اوّل (مخزن صفحہ ۴۱۲)

۵۲۱ بکسر فا (و بضم نیز آمدہ است) و طائے ساکنہ و رائے مہملہ لغت عربی است در فارسی سماروغ و در ہندی "پھین چتر" می گویند (۶۴)

۵۲۲ طبیعت اش گرم در درجۂ دوم و تر در درجۂ اوّل است (مخزن ص ۱۰۱)

۵۲۳ بضم قاف و فتح نون مشدّدہ و الف و فتح بائے موحدہ و رائے مہملہ و الف مقصورہ لغت عربی و نزد بعض لغت نبطی است بفارسی اورا "نرند" می گویند۔ (صفحہ ۱۰۹)

۵۲۴ بضم قاف و فتحہ نون مشددہ و کسرہ بائے موحدہ و سکون یائے تحتانی و طائے مہملہ۔ در فارسی کلم و در رومی "کلم گرد" می گویند۔ (صفحہ ۱۱۱) ؛

۵۲۵ بضم کاف و فتح را و الف و ثائے مثلثہ لغت عربی است۔ در فارسی و ہندی "گندنا" می گویند (صفحہ ۱۳۲) ؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱۸	کرنب ۵۲۶	کلم (ہ)	کرم ہاک	دراوّل گرم	دردوم خشک	مردمان این جا تمام سال می خورند
۱۹	کمأت ۵۲۷	کھینی (ہ)	ہنڈھ	سرد و تر	دردوم	بعضے غیر ماکول
۲۰	ہندبا ۵۲۸	کاسنی (ف)	دار ہند	سرد و تر	دردوم	
۲۱	ہندبائی بری	کاسنی دشتی (ف)	سازہ ہند	سرد و خشک ۵۲۹	بدرجۂ دوم	
۲۲		ڈلرکٹ (ہ)	ددھ ہاک	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	
۲۳			پمہ ہاک			
۲۴			ڈیڈ			
۲۵			ڈہہ کرم			
۲۶			داندہ ہاک			
۲۷			ژیر ہاک			
۲۸			بزن ہاک			
۲۹			چہتر ہاک			
۳۰			پوپخیر			

۵۲۶ء بضم کاف و را و ضمۂ نون و سکون با معرب کرم فارسی است و کلم نیز آمده است ٭

۵۲۷ء بفتح کاف و سکون میم و فتح ہمزہ و تا ٭

۵۲۸ء بکسر ہا و سکون نون و کسرۂ دال مہملہ و فتح بائے موحدہ و الف (ص ۲۶۴)

۵۲۹ء بقول مخزن الادویہ طبیعت اش در آخر درجۂ اوّل سرد و خشک است (ص ۲۶۵)

توابل کشمیری [۵۳۰]

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا هندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجه	کیفیت
۱	زعفران	کیسر (ھ)	کونگ	در دوم گرم	در اول خشک	بغایت خوشبو برائی تحفه باطراف می روند
۲	کمون	زیره (ھ)	زیور	گرم و خشک [۵۳۱]	در سوم	
۳	کزبره [۵۳۲]	دهنیا (ھ)	دانی وال	سرد و خشک	در دوم	
۴	بصل	پیاز	پران	گرم و خشک	در سوم	قسم دوم آن را گنده پران می گویند
۵	اسقیل	[۵۳۳]	آره بزن	گرم و خشک	در سوم	
۶	فلفل السودان [۵۳۴]	لال مرچ (ھ)	مرته وانگن	ایضاً	ایضاً	ماهیت موافق کتاب ندارد

[۵۳۰] توابل بالفتح داروها خلاط که در طعام کنند (شمس اللغات فارسی)

[۵۳۱] و بقول صاحب مخزن گرم در درجهٔ دوم و خشک در درجهٔ سوم است ؛

[۵۳۲] گزبره بضم کاف و سکون زاء و ضمهٔ بائے موحده و فتح رائے مهمله و با الف در آخرش و بفتح کاف نیز آمده است ؛

[۵۳۳] در فارسی "پیاز دشتی" و "پیاز موش" نیز گویند زیراکه قاتل موش است ـ بهندی نامش کانده و کنذی است و لفظ انگلیسی (SQUILL) است ـ (مخزن الادویه جلد اول صفحه ۹۷ و مخزن الادویه ڈاکٹری صفحه ۱۳۵۵)

[۵۳۴] "فلفل السودان" ـ بنابر قول صاحب مخزن الادویه اردو جلد دوم صفحه ۶۸ منبتش بلاد حبشه و سوڈان است ؛

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۷	فلفل الماء	-	کریر	ایضاً	در دوم	در سائیں[۵۳۵] استعمال کنند
۸	صعتر	ساتر (ھ)	آدند	ایضاً	ایضاً	ماہیت آن موافق[۵۳۶] کتاب نیست شاید اسم بے مسمی باشد

ریاحین کشمیر

۱	بادروج	تلسی جنگلی (ھ)	دن ببر	گرم و خشک	در دوم	
۲	ریحان	انیاز بو (ف)	ببر	ایضاً	در اوّل	
۳	شاہسفرم[۵۳۷]	تلسی (ھ)	تلسی	ایضاً	ایضاً	
۴	فرنج مشک	رام تلسی (ھ)	ونہ	ایضاً	درسوم	
۵	حاشا	-	دَن پُدنہ	ایضاً	در دوم	
۶	فودنج[۵۳۸]	پودینہ نہری (ف)	پُدنہ	گرم و خشک	در دوم	
۷	نعناع	پودینہ باغی (ف)	پُدنہ	ایضاً[۵۳۹]	ایضاً	
۸	سیسنبر		قسم دوم ونہ	ایضاً	درسوم	

۵۳۵ اِدام ہا ؛ ۵۳۶ برگ گیاہ است کہ بدو قسم باشد یکے بستانی یا بری و دیگر کوہی۔ برگ اوّل الذکر مدور و ثانی الذکر عریض و طویل باشد چشمش نازک و سیاہ رنگ۔ صفحہ ۲۶۲)

۵۳۷ قسمے از ریحان یا نیاز بو است و شاید بہ ہمیں حسن او را قسمے جدا فہمیدہ است (مخزن الادویہ جلد اوّل صفحہ ۳۶۷) ؛ ۵۳۸ فُودنج بضم فا و سکون واو معرب "پودینہ" یا "پودینک" فارسی است ہمچنیں در زبان مز بور بجائے دال بتائے منقوطہ "فوتنج" نیز آمدہ است (مخزن جلد دوم ص)

۵۳۹ در آخر درجۂ دوم گرم و خشک مع رطوبت فضلیہ (۲۴۷) ؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا هندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجه	کیفیت
			اقراع[540] وافجال کشمیر			
۱	بادنجان	:	وانگن (ک)	گرم وخشک		
۲	بادنجان رومی		رُدوانگن (ک)			درباغ او بستان ها خود بخود می روید
۳	قرع خراسانی		آل	سرد وتر		
۴	قرع کشمیری	کاشر آل	ایضاً			
۵	قرع فرنگی	فرنگ آل	ایضاً			
۶	قرع مشهدی	مشاد آل	ایضاً			
۷	قرع کدمیه	کابل آل	ایضاً			
۸	قثاء الحمار	کریله[541]	گرم وخشک			
۹	طربلا	طربله	ایضاً			
۱۰	خیار و قثاء[542]	لار	سرد وتر			
۱۱	بطیخ یعنی خربوزه	خربوزه	گرم وتر			

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱۲	بطیخ هندی	ینده وند	سرد وتر
۱۳	شلغم	گوگج	گرم وتر
۱۴	فجل	موج	گرم وتر
۱۵	جزر	گازر	ایضاً
۱۶	شوندر	فرنگ هاک	ایضاً
۱۷	آلوی فرنگی	آلو	ایضاً

گلزار کشمیر[543]

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	ورد احمر	گلاب	سرد وخشک

۵۴۰ اقراع جمع قرع بالفتح کدو و افجال جمع فجل بالضم "ترب" که بهندی مولی گویند۔ (شمس اللغات فارسی)۔ ۵۴۱ درست "حنظل" است و آنکه حسن نوشته مبنی بر خطا است۔ مخزن الادویه ڈاکٹری صفحه ۱۴۸ (COLOCYNTH)۔ ۵۴۲ قثاء بهندی "ککڑی" را گویند۔ حقیقت این است که ککڑی در ملک کشمیر یافت نمی شود۔ شاید که حسن قثاء و خیار را مرادف یک دیگر شمرده است۔ ۵۴۳ یعنی گل های سرزمین کشمیر۔

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت	نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۲	ورد احمر بری	زنگہ ول	سرد وخشک	۲۰	ارغوان	ارغوان	گرم باعتدال
۳	وردِ ابیض	مسول	سرد وخشک	۲۱	سوسن	سوسن	گرم وخشک
۴	ورد اصفر	زرد ول	ایضاً	۲۲	سوسن آزاد	زنبق	ایضاً
۵	نسرین	آرہ ول	گرم وخشک	۲۳	بلا طینی	پرانک	ایضاً
۶	یاسمین	ہی آسمان	ایضاً	۲۴	آذریون	گل آفتاب	ایضاً
۷	ظیان	بہی	گرم وخشک	۲۵		گل آفتاب	ایضاً
۸	نازبو	خیبری	ایضاً	۲۶	خطائی (چند اقسام)		
۹	شقایق	گلالہ	ایضاً	۲۷		شب بو	
۱۰	جعفری	جافر	ایضاً	۲۸		زن دُور	
۱۱	عباسی	اباس	ایضاً	۲۹		گل اشرفی	
۱۲	احریص	کوسم پوش	٥۲۴ ایضاً	۳۰		شب تاب	
۱۳	خطمی چند قسم	سنزہ پوش	سرد وتر	۳۱		گل عنبرین	
۱۴	گل داؤد	گل داؤد	گرم وخشک	۳۲		گل فرنگ	
۱۵	گل ہندی	مانز پوش	گرم وتر	۳۳		نسترن	
۱۶	کلہاز	پمپوش	سرد وتر	۳۴		مرجان	
۱۷	سنبل فارسی	سنبل	-	۳۵		نافرمان	
۱۸	ابرون	ہمیشہ بہار چند قسم	گرم وخشک	۳۶		گل یازفند	
۱۹	نرجس	یمبرزل	ایضاً	۳۷		سونہری	

٥۲۴ قسم بری گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم۔ وقسم بستانیش گرم در درجۂ دوم وخشک در درجۂ اول۔ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۷۹ ؛

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۳۸		الیگزنڈر	
۳۹		مخملے	
۴۰		نبلہ کنٹ	
۴۱		لجالو	
۴۲		اچھہ پوش	
۴۳		گل چین	
۴۴		لالہ ہزارہ	
۴۵		گلاب انگریزی	
۴۶		سدا گلاب	
۴۷		گل رعنا	
۴۸		وربینا	
۴۹		پٹونیا	
۵۰		لڈر	

اشجار غیر مثمرہ کوہستان کشمیر

۱	اہل	ربی	لایق تعمیر
۲	عرعر	پوستنل	قابل تعمیر
۳	سرو	سرو	
۴	دیودار	دیوہ دار	لایق تعمیر
۵	بقس یعنی شمشاد	ڈبل	ایضاً

نمبر	یونانی	کشمیری	طبعیت
۶	صنوبر	ـ	ہشت قسم
۷	کچھل	پار	سنگل
۸	پتون	بُدن	رائل
۹	لَشہ یار		اشجار بالا ہمیشہ بہار اند
۱۰	عَور	برزج	پوست آں توز
۱۱	ـ	موبل	میوہ آں نفہ
۱۲	ـ	ہان	ثمر آں چارپا نورند
۱۳	ـ	براری	پچران
۱۴	شیطان	ارکھور	ـ
۱۵		املوک	
۱۶		کنزل	

اشجار غیر مثمرہ بستان کشمیر

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۱	خلاف	بید	وير
۲	خلاف بلخی	بیدمشک	بیدمشک
۳	بید مُولہ	ربلبس	گیرو
۴	صفصاف	بیدسیاہ	برن
۵	بیدمجنون	بیدمجنون	مشکہ وبر
۶	دردار	سفیدار	پھرس

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری	نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۷	دلب	چنار	بُون	۸	ـ	پشه خانه	برمج

اثمار کشمیر

نمبر	یونانی	هندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	تفاح	سیب	انبر ژونٹ	گرم وتر	باطراف برای تجارت و ارمغان می برند اقسام سیب زیاده از ۴۷ قسم در باغات وجنگل ها ترش وعفص وتفه ومیخوش می باشند
۲	زعرور	۵۴۵	ـ	سرد وخشک	
۳	کمثری	ناشپاتی	ناک ٹنگه	در دوم تر	برای تحفه وتجارت باطراف می برند
۴	کمثری حامض	ـ	سرکه ٹنگ	سرد وخشک	
۵	کمثری بری	ـ	ٹانچه	ایضاً	باقسام بسیار درمیدان ها وکریوه ها می باشند
۶	کمثری جبلی	ـ	ده ٹانچه	ایضاً	درکوه وکریوه ها بسیار قسم می باشد
۷	خوخ	آرو (هـ)	ژُنُن	سرد وتر در ۲	
۸	مشمش	زرد آلو	ژیر	ایضاً	نوانی شیرین مغز می باشند غیر آن تلخ دانه۔
۹	فرصاد	توت (ف)	تُل	گرم وتر	سه قسم پیوندی است غیر آن جنگلی۔
۱۰	توت شامی	ـ	شاه تُل	سرد وتر	
۱۱	عنب	انگور (ف)	دچھ	گرم وتر	۹ قسم شمرده اند۔ ازاں جمله اعلیٰ اقسام کشمش حسینی صاحبی مسکه گرم گامی است که بطور ارمغان باطراف می برند۔ راجه رنبیر سنگھ انگور ولایتی الحال غرس نمود ۱۲

۵۴۵ بالفتح نوعے از میوه است (شمس اللغات فارسی)۔

کیفیت	طبعیت	کشمیری	ہندی یا فارسی	یونانی	نمبر شمار
باقسام بسیار دریں جا موجود است ۱۲	سرد و تر	آر	آلوچہ (ف)	اُجاص	۱۲
قسمے از اُجاص۔	ایضاً	آشہ آلُوچ	آلُوچہ	شاہ لوچ	۱۳
	ایضاً	بسنزہ			۱۴
	ایضاً	گرد آلو			۱۵
سہ قسم می باشد۔ شیریں و میخوش و ترش	گرم و تر ۲	گلاس	آلو بالو (ف)	قراصیا	۱۶
بسیار ترش می باشد	گرم و تر	اَدَلچ	آلوچہ (ف)	آلوچہ سلطانی	۱۷
	سرد و خشک مرکب القوی	بادم	بادام (ف)	لوز	۱۸
دریں جا اعلیٰ قسم پیدا نمی شود	معتدل	بریٖ	عناب (ف)	عناب	۱۹
درخت آں بالیدہ می شود و ثمر نمی دہد	گرم و تر	انجیر	انجیر (ف)	تین	۲۰
ہمگی یک درخت در نادہ پورہ موجود است	گرم و خشک	پستہ	پستہ (ف)	فستق	۲۱
	ایضاً	ورن	فندق (ف)	بندق	۲۲
میوۂ جنگلی عفص قسمی است از زعرور	سرد و خشک	ہِنگہ	-	میس	۲۳
	گرم و خشک	ڈُوُن	اخروٹ (ہ)	جوز	۲۴
سہ قسم می باشد شیریں۔ میخوش۔ عفص	سرد و تر اوّل درجہ	دان	انار ف	رمّان	۲۵
دو قسم می باشد شیریں و ترش	ایضاً	بم ژونٹ	بہی (ف)	سفرجل	۲۶
میوۂ جنگلی میخوش در لغات طلب یافتہ نہ شد	ایضاً	کل ہاپخ	-	-	۲۷
دو قسم می باشد جنگلی	سرد و خشک با قبضٌ	چھانچ	-	عُلیق	۲۸
قسمی است از زرشک خیداں پر قوت نمی باشد	سرد و خشک	کادہ دچھ	زرشک (ف)	انبر باریس	۲۹

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۰	کنار دشتی		پاره	سرد و خشک	
۳۱			پابر	ایضاً	قسمے از کنار دشتی
۳۲	عبیرا		گانه	ایضاً	میوۂ جنگلی میخوش

غلات کشمیر

۱	شلتوک	شالی	دان	معتدل و مرکب القوی گرم در اول یابس در دوم	دریں ملک شالی بافراط پیدا می شود اقسام آں ۹۶ قسم شمرده اند از انجمله پنج قسم افضل شمرده اند- کنو از موضع پانزن (انزن)- کاٹھہ چھان از موضع رین- از موضع قصبۂ لار- گوده کرہن از موضع سالور مشغل- پچھل از موضع تیل بل که برنج آنہا بغایت ملایم و شیریں می شد
۲	حنطه	گیہوں	کنک	گرم و تر ۲	چنداں بالیده و شیریں نمی باشد
۳	شعیر	جَو (ف)	وشکه	سرد و خشک ۲	دو قسم پیدا می شود
۴	خندروس	ذرۂ مکه (ف)	مکائی	خشک در دوم معتدل الحرارت	
۵	دخن	کنگنی (ه)	پنگبه	سرد و خشک	
۶	جاورس	چینا (ه)	شالو	ایضاً	
۷	حماحم	سبول (ه)	گنہار	ایضاً	قسمے است از بستان افروز- ماہیت موافق کتاب نیست؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸	حب القلت	سرجونک (ف)	کورتھ	گرم و خشک	
۹	باقلا	..	باگلہ	سرد و خشک ۲	
۱۰	حمص	نخود (ف)	چنہ	گرم و تر	
۱۱	سنگارہ ۵۴۶	سنگارہ (ھ)	گار	ایضاً	ہمخز سنگارہ مردم غربا در علاقہ بانڈی پور وحاجن وسوپور بلکہ در تمام علاقہ پائین آش کردہ می خورند۔
۱۲	شیلج	-	گدر	ایضاً	
۱۳	-	-	شوت	سرد و خشک	
۱۴	عدس	مسور (ھ)	موتر		
۱۵	کرسنہ	مٹر (ھ)	کرہ	گرم و خشک ۲	
۱۶	لوبیا	لوبیا (ھ)	رازہ مہہ	گرم و تر ۲	چہار قسم می باشد اول سرخ۔ سفید آں را رازمہہ می گویند۔ دوم خال دار آں را پیغمبری می گویند۔ سوم خاکی رنگ آں را موٹھ می گویند۔ چہارم سیاہ آں را دار موٹھ می گویند۔
۱۷	ماش	مونگ (ھ)	مونگ	معتدل مائل بہ خشکی	دو قسم می باشد یکے مونگ دوم ماش سیاہ۔
۱۸	-	ترنبیر (ھ)	ترنبہ	-	از لغات طبی یافتہ نہ شد

۵۴۶ فرق این است کہ سنگارہ کشمیر بمقابلہ سنگارہ ہند و پنجاب بسیار خورد می شود ؎

حبوبات متذکرۂ کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	حرف بابلی	سر شف	تیلہ گوگلو	گرم و تر ۲	در کتک کاشت می شود
۲	حرف ابیض	سرسوں (ھ)	سنزر	گرم و خشک ۳	در ماہ پوہ تا چیتر کاشت می کنند۔
۳	جرجیر	نرسا (ھ)	تارہ تیر	ایضاً	
۴	حرف	ہالم (ھ)	ہالن	ایضاً	
۵	خردل	رائی (ھ)	آسر	ایضاً	
۶	حرف شرقی	تارامیرا	تارازو	ایضاً	
۷	سمسم	کنجد	تیل	گرم و تر	
۸	کتان	السی	الش	سرد و خشک	
۹	تخم شلغم		گوگجہ بیال	گرم و تر	
۱۰	تخم کرنب		کرم بیال	گرم و خشک	
۱۱	مغز جوز		ڈون گوجہ	ایضاً	
۱۲	مغز زردآلو		ژیرہ کھاال	ایضاً	

طیور کشمیر

طیور بری

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	بازے	یانز	
۲	باشق	باشہ	
۳	ببغا	طوطہ	
۴	بلبل	کستور	
۵	چغد۔ بوم (ف)	رانتہ منگل	
۶	حبارا	عداۃ	
۷	جرح	نیلہ کراش	
۸	عداۃ	گانتھ	
۹	حمام۔ کبوتر	کوتر	
۱۰	حواصل	دودھ براگ	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱۱	خطاف	کنج	
۱۲	خفاش	راتہ کپرل	
۱۳	قبج	ککو	
۱۴	دجاج	کوکر	
۱۵	دراج	تیتر	
۱۶	ذرج	واریُل	
۱۷	شجر زر	ہاگور	
۱۸	مالک الحزین	بوتیمار	
۱۹	صفراغون	کُلہ ٹونٹ	
۲۰	سودانی	کل ٹھوک	
۲۱	عصفور	چَر	
۲۲	عقاب	پٹہ ہار	
۲۳	عقار	برگ	ریشۂ آں راکلغی سازند
۲۴	غذاف	کاوِن	
۲۵	غراب	دیوہ کاؤ	
۲۶	فاختہ	کوکل	
۲۷	قمری	کمُر	
۲۸	قنبرہ	بجہ بُل	سہ رنگ میباشند
۲۹	نغر	جل	
۳۰	نسر	گرزد	

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۳۱	زرزور	دوَر	
۳۲	سایرہ	سہرہ	
۳۳	شارک	ہار	
۳۴	تذرو	سُونل	
۳۵	ہدہد	ستہ وُت	
۳۶	ہزار دستان	گورہ ملکہتر	

طیور آبی

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اوز	آنز	
۲	واق	کورکچھو	
۳	شقراق	ہارہ وانج	
۴	زرق	گھاڑہ کاؤ	
۵	مرغ آبی	غالباً پنجاہ قسم خورد و کلان درمیان تالاب ہا می باشند	
۶	بط	بطکٹ	
۷	ماہی	گاڈہ	۱۳ قسم خورد و کلان یافتہ می شود ماہی کلان زیادہ از ۸ آثار ہمی باشد

سباع کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اسد	سیہہ	دریں ملک قسم پلنگ موجود است

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۲	دُب	ہاپُت	
۳	ذئب	رامہ ہون	
۴	کلب	ہُون	
۵	خنزیر	سُور	
۶	ثعلب	لُہو	
۷	کلب برّی	شال	
۸	ابن عرس	نُول	
۹	سنور	برارُو	
۱۰	قرد	واندرُ	
۱۱	بوزینہ	پُنز	
۱۲	گوربہ شغال	بچھہ	
۱۳		لاش	قسمے از گربہ شغال
۱۴		سیہہ برار	ایضاً
۱۵	شمزہ	گران	
۱۶	تبرغان	درن	
۱۷	یربوع	وزہ گگرُ	

حشرات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	تنین	اژدہا	در بعضے جبال شامخہ
۲	افعی	گُنس	نیش او کشندہ
۳	حیّہ	سَرُف	لدغ او کشندہ است
۴	عقرب	بچھو	چنداں موذی نیست
۵	اُرضہ	اَتہر	
۶	برغوث	پشو	
۷	فسافس	پچَر	
۸	قراد	مانکن	
۹	خنفا	گوہُکمُ	
۱۰	جراد	ہالو	
۱۱	حربا	وٹہ کریکل	
۱۲	نمل	ری	
۱۳	موش	گگرُ	
۱۴	خلد	انہ گگرُ	
۱۵	خراطین	یمہ سین	
۱۶	حباحب	زتش	
۱۷	اربع اربعین	ہت زنگو	
۱۸		پہرو	قسمی از افعی
۱۹		وہ ڈگر	
۲۰		ترامر	
۲۱		بیرہ نوج	
۲۲		مُہرو	

ہوام کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ذباب	مچھ	
۲	زنبور	تلر	
۳	ذراریح ۵۴۷		
۴	عنکبوت	زلر	
۵	نحل	مانچھ تلر	
۶	بق پشہ	موہ	
۷	سگ مگس	ہون مچھ	
۸	پانکہ	ویچھو	

حشرات آبی در کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ضفدع	مِن	
۲	زلو	درک	
۳	خبزدوک آبی	کلہ ناید	
۴	حیہ	کرالہ سرف	
۵	تمساح ۵۴۸	ودر	
۶	ناقہ	کریم	

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۷	موش آبی	آبہ گگر	
۸		نندکاؤ	
۹		منہ گاڈہ	

وحوش کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	غزال	روس	ناخہ او اندک خوشبو دارد
۲	ایل	گوزن	ہانگل
۳	ارنب بری	خرگوش	رنبیر سنگھ پرورده بود
۴	ضبع	کینکہ لٹ	درپہاڑ دچھنہ می باشد
۵	مارخور	مارخور	در حصوره
۶		رام	
۷		کیل	

دواب اہلی کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	جاموس	گاومیش	
۲	جمل	اونٹ	رنبیر سنگھ پرورده بود
۳	بقر	گاؤ	
۴	ضان	تیر	
۵	ماعز	ژہاول	گوشت آں دریں جا خوب نیست
۶	فرس	گور	
۷	حمار	خر	

۵۴۷ جمع ذردج یا بالضمتین جانوریست سرخ زہر دار برو نقطہائے سیاه باشد (شمس اللغات)

۵۴۸ تمساح بالکسر نہنگ

شوارع کشمیر

از خطهٔ کشمیر راه های بسیار میان درهٔ کوهسار بجانب امصار و بلاد دیگر می روند که بسبب صعوبت سنگلاخ همه ها سخت و دشوار اند۔ شیخ ابو الفضل تعداد شوارع کشمیر سی و شش[۵۴۹] می نگارد ازان جمله در بعضے راه ها بغیر باشندگان کوهستان دیگران واقف نگشته اند اکنوں بعضے شوارع که مقید رجال و مشهور است تشریح کرده آید:۔

راه مظفر آباد

سبیل هذا میان علاقهٔ دچهنه برکنار یمین دریا تا مظفر آباد ازاں جا بطرف هزاره و پکهلی در راولپنڈی و پشاور می گذرد به سبب ترمیم شاهان چغتائیه سهل ترین راه هاست که بنال تمام جاری می باشد و در عرض آں جبل و کتل حایل نیست همگی تا یک منزل برف می بارد مزاحم نمی شود۔ بار برداری اسپان وغیره بلا تکلیف همیشه می گذرد

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		[۵۵۰] ۵۲۰۰	راه هموار کدل هاره ترت	۶	کہتائی	۱۲	[۵۵۶]	قلعهٔ خام چند دوکان
۲	پٹن	۱۷	[۵۵۱]	نشیب و فراز	۷	کھانڈا	۱۲	[۵۵۷]	قلعهٔ دو بیٹه چند دوکانات
۳	باره موله[۵۵۲]	۱۴	-	برکنارهٔ شمالی دریا	۸	ہٹیاں	۱۱	[۵۵۸]	نشیب و فراز
۴	گنگل[۵۵۳]	۱۸	[۵۵۴]	زیر دامنهٔ کوه ساحل دریا	۹	مظفر آباد	۱۷	[۵۵۹]	مختصر شهریست بر بلندی و عبور از جسر کرشنه گنگا
۵	شاہدره	۱۴	[۵۵۵]	سنگلاخ رفعت کار مست					

[۵۴۹] آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۳۴۸ : [۵۵۰] درست ۵۲۱۴ فٹ انگلیسی است۔ روٹس ان دی ولسٹرن همالیه کشمیر وغیره جلد اول صفحه ۱۲۸ : مصنفه میجر کینتھ میسن مطبوعه ۱۹۲۲ دهرادون : [۵۵۱] ۵۲۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۳) : [۵۵۲] ۵۲۰۰ فٹ (ایضاً) : [۵۵۳] گنگل بکسر کاف و فتح نون و سکون لام (ایضاً) : [۵۵۴] ۴۶۵۰ فٹ (ایضاً) : [۵۵۵] ۴۰۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۲) : [۵۵۶] ۳۶۵۰ فٹ (ایضاً) : [۵۵۷] ۳۷۰۰ فٹ (ایضاً) بقیه بر صفحه آینده

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	بلندی فٹ	کیفیت
۱۰	گڑھی ۵۶۰	۱۹	۵۶۱	بہ سبیل سڑک
۱۱	مان سیہر ۵۶۲	۱۹	۵۶۳	ازیں جا راہ دیگر جدا می شود
۱۲	ایبٹ آباد	۱۳	۵۶۴ ۲۲۰۰	قصبہ ایبٹ آباد
۱۳	ماسکلے	۱۴		عروج بر کوہ
۱۴	ڈونگا گلی	۸	۵۶۵	۵۶۶
۱۵	گوڈا گلی	۱۱		
۱۶	کوہ مری	۹	۵۶۷	۵۶۸
۱۷	راولپنڈی	۴۰		
	میزان کل میل	۲۴۹		

ایضاً من مقام مان سیہر راہ دیگر در راولپنڈی می رود

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	بلندی فٹ	کیفیت
۱۱	مان سیہر	۱۳		
۱۲	سلہڈ	۱۴		
۱۳	ہری پور			
۱۴	خان پور			
۱۵	خیرہ گلی			
۱۶	راولپنڈی			

راہ کوہ مری - از سرینگر تا کوہ مری براہ کھاوڑہ سال تمام جاری می باشد - بار برداری بغیر دشواری می رود ازیں راہ تیاری سڑک شاہی کردہ می شود۔

مسلسل ۵۵۸ ۲۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۱) ۵۵۹ ۲۴۵۵ فٹ (ایضاً)

۵۶۰ گڑھی حبیب اللہ خان (ایضاً) ؛ ۵۶۱ ۲۶۵۵ فٹ (ایضاً ص مذکور)

۵۶۲ صحیح "مانسہرہ" است ؛ ۵۶۳ ۳۵۰۰ فٹ (ایضاً)

۵۶۴ ۴۰۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۰) ؛ ۵۶۵ ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً ص ۲۱)

۵۶۶ بازار بیست نو، دو محل ییلاق - بر حدود صوبہ سرحد (پاکستان واقع است) ایضاً

۵۶۷ ۷۰۰۰ (ایضاً)

۵۶۸ یکے از بہترین اقامت گاہ گرمائی پنجاب شمالی است ؛

نمبر شمار	نام منازل	میل تعداد	میل رفعت	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	میل تعداد	میل رفعت	کیفیت
۱	سرینگر				۸	گڑھی	۱۵		ایضاً
۲	پٹن	۱۷			۹	رتنڈالی) تنالی	۱۳		ایضاً
۳	بارہ مولہ	۱۴		بر ساحل بہار دریا رفتن است	۱۰	راڑا	۱۳		دریا بطرف جنوب می رود
۴	رام پور	۹	۵۶۹ه	مندر قدیم دراں جا است	۱۱	چھتر گیلاس	۱۲		
					۱۲	گھالن	۹		دراں جا از جسر متین عبور کردن است
۵	اوڑی	۱۴	۵۷۰ه	قلعہ خام وچند دوکانات دراں جا است	۱۳	دیول	۴		عروج کوه نرم نرم
۶	چکوٹھی	۱۶	۵۷۱ه	دامن کوه ساحل دریا	۱۴	مری	۱۲		مشہور است
۷	ہٹیاں	۱۵		ایضاً	۱۵	راولپنڈی	۴۰		میزان کل ۱۹۳ میل

سوم راه پونچھ تا جموں سبیل ہذا بطریق بارہ مولہ تا اوڑی شامل راه کوه مری می رود ازیں جا بطرف جنوب بر آمده در علاقہ پونچھ می رود۔

نمبر شمار	نام منازل	میل تعداد	میل رفعت	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	میل تعداد	میل رفعت	کیفیت
۱	از سرینگر				۳	علی آباد	۷	۵۷۳ه	کوه برفین
۲	تا اوڑی	۵۴		بطرف جنوب غرب بر کوه	۴	کہوٹہ	۸	۵۷۴ه	
۲	حیدر آباد	۱۰	۵۷۲ه	کوه برفین	۵	پونچھ	۹	۵۷۵ه	قصبہ مشہور است

۵۶۹ه ۴۰۰۴ فٹ ایضاً ص ۳۸ ؛ ۵۷۰ه ۴۴۲۵ فٹ - ایضاً ؛ ۵۷۱ه ۳۷۸۰ فٹ (ایضاً)
۵۷۲ه ۶۳۰۰ فٹ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیره جلد اول ص ۴۰ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب
چاپ دہرادون ؛ ۵۷۳ه ۶۶۲۰ فٹ - ایضاً ؛ ۵۷۴ه ۶۰۵۴ فٹ (ایضاً ص ۳۹)
۵۷۵ه ۳۳۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۶	سورن	۱۴		علاقہ پونچھ	۱۱	ٹھنڈا پانی	۹	۵۸۲	
۷	تھنہ ۵۷۶	۱۶	۵۷۷	متصل علاقہ پونچھ	۱۲	چوکی چور ۵۸۳	۱۳	۵۸۴ ۲۱۵۰	
۸	راجوری	۱۴	۵۷۸ ۳۹۴۰	۵۷۹	۱۳	اکھنور ۵۸۵	۱۳	۱۱۴۲	۵۸۶
۹	سیال سوئی	۱۴	۵۸۰		۱۴	جموں	۱۸	۵۸۷ ۱۲۰۰	
۱۰	دہرم سالا	۹	۵۸۱				میل ۲۰۰	میزان کل	

چہارم راہ شوپیان سبیل ہذا از راہ پیر پنچال می گذرد شاہان مغلیہ بہر منزل سرای متین باہتمام علی مردان خان ۵۸۸ تعمیر کردہ بودند در زمستان ہمیشہ مسدود می باشد۔

۵۷۶ تھنہ منڈی (ویسٹرن ہمالیہ کشمیر اینڈ کمپنی صفحہ ۱۴) ؛

۵۷۷ ۴۹۳۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۷۸ صحیح ۳۰۳۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۲) ؛

۵۷۹ قصبہ ایست خورد مشتمل بر بازار و تحصیل (ایضاً) ؛

۵۸۰ ۲۶۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۱ ۲۱۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۵۸۲ ۱۹۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۱) ؛

۵۸۳ چوکی چوہرا (ایضاً) ؛

۵۸۴ درست ۲۲۵۰ فٹ است (ایضاً) ؛

۵۸۵ صحیح ۱۰۹۰ فٹ است (ایضاً) ؛ ۵۸۶ قصبہ ایست خورد بر جانب راست دریائے چناب مشتمل بر قلعہ و بازار (ایضاً) ؛ ۵۸۷ درست ۱۰۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۰)

۵۸۸ صوبیدار کشمیر بعہد شاہجہان۔ بار اول ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم از ۱۰۶۰ھ ۱۶۵۰ء تا ۱۰۶۷ھ ۱۶۵۷ء - (نگارستان کشمیر) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۰۰	ہموار سبیل	۸	تھنہ	۱۰½		بہ سبیل ہموار
۲	خامپور	۱۲	۵۸۹	جسر رود راستی در نبی آرہ	۹	راجوری	۱۴	۳۹۴	قصبہ البست دیرینہ
۳	شوپیان	۱۵	۵۹۰ ۶۷۱۵ فٹ	قصبہ البست معروف	۱۰	چنگس	۱۴	۵۹۶	در نشیب و فراز
۴	ہیرپورہ	۸	۵۹۱	سوکھ سرای۔ لال غلام۔ پیرپنچال بہرام گلہ	۱۱	نوشہرہ	۱۳	۵۹۷	قصبہ البست کمان گوشہ
					۱۲	سید آباد	۱۲½	۵۹۸	کوہ کاجی دارہ
۵	علی آباد ۵۹۲	۱۲	۵۹۳	سرای از فرق پیرپنچال عبور کردہ	۱۳	بھمبر	۱۵	۵۹۹	قصبہ البست دیرینہ
					۱۴	کوٹلہ	۷	۶۰۰	۶۰۱
۶	پوشانہ	۱۱	۵۹۴	برساحل جوئی بارہ	۱۵	گجرات	۱۴		
۷	بہرام گلہ	۸	۵۹۵	رتنہ پنجال		میزان کل ۱۶۶ میل			

۵۸۹ ۔ ۵۵۲۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ بدفتر سرگیتا میٹریکل سروے آف انڈیا دہرہ دون ۱۹۲۲ -

۵۹۰ صحیح رفعت ۶۷۲۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور)

۵۹۱ ۔ ۷۶۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۵۲) ؎

۵۹۲ علی آباد سرائے (ایضاً) ؎

۵۹۳ ۔ ۱۰۰۰۰ فٹ (ایضاً) ؎

۵۹۴ ۔ ۸۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؎

۵۹۵ ۔ ۶۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۹) ؎

۵۹۶ ۔ ۲۴۰۰ فٹ (ایضاً) ؎

۵۹۷ ۔ ۱۸۲۰ فٹ (ایضاً) ؎

۵۹۸ ۔ ۲۰۱۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۴۸) ؎

۵۹۹ ۔ ۱۰۶۰ فٹ (ایضاً) ؎

۶۰۰ ۔ ۱۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۸) ؎

۶۰۱ قصبہ البست خورد و صدر مقام ضلع است (ایضاً صفحہ ۸) ؎

پنجم راه بانهال تا جموں بسبیل ہذا دشوار گذار است بیشتر در موسم زمستان مسدود ہمے بود. رنبیر سنگھ آں را ترمیم و ترتیب آراسته بر کتل بانهال سیزده برج بر ہہب ریباح تعمیر ساخت و ہر جا سنگلاخها قطع کرده بر دریای چندر باگا جسر متین استوار نمود و منزل بمنزل مکانات و دوکانات معمور ساخته اشیای مطلوبه بهر جا مهیا ساخت اکنون مسافران و تاجران در سال تمام بداں راه سیر و سلوک می دارند در شدت برف و باران ہمگی یکدو روز مسدود می ماند ایں راه بر پُل رام بن رسیده سه شق می شود شق اول به جانب ڈوڈی و کشتوار می رود شق دوم از پُل عبور کرده بطریق چینانی در اودہم پور ازاں جا در جموں می گذرد شق سوم فراز کوه لار دلاڑ تا جموں مسلوک گردد.

شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		[۶۰۲] ۵۲۳۵	بر سطح ہموار	۶	رام سُو	۱۴	[۶۰۶] ۴۰۷۰	کمر کوه
۲	پان پور	۱۰	[۶۰۳] ۵۳۵۰	عبور از دریای بہت	۷	رام بن	۱۹	۳۵۳۵	عبور از پُل
۳	بیج بہاڑه	۲۰	[۶۰۴] ۵۶۰۰	عبور از بہت و اسلام آباد	۸	چندر کوٹ	۱۴	۴۰۰۰	عروج نرم نرم
۴	دیری ناگ	۲۰	[۶۰۵] ۶۰۰۰	عروج بر کتل و نزول ازاں	۹	بٹھر وتی	۱۵	[۶۰۷] ۵۳۰۰	عروج و نزول
۵	دیوه گول	۱۵	۵۵۸۰	میان دره کمر کوه	۱۰	چھنانی	۱۲	۴۰۵۰	به سبیل نہر

حاشیه ۶۰۲ تحقیق ارتفاعش در سابق گذشت ؛

حاشیه ۶۰۳ صحیح ۳۳۴۸ فٹ انگلیسی است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۱) ؛

حاشیه ۶۰۴ درست ۴۴۲ ,۴ فٹ است (ایضاً) ؛

حاشیه ۶۰۵ درست ۶۱۰۰ فٹ (رولس ان دی ویسٹرن ہمالیه کشمیر وغیره جلد اول ص ۸۱ - مصنفه میجر کیننه میسن صاحب چاپ دہرا دون ۱۹۲۲) ؛ حاشیه ۶۰۶ ایضاً ؛

حاشیه ۶۰۷ بلندی درست ۵۱۱۶ فٹ است (ایضاً ص ۷۵) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۱	اودہم پور	۲۰	[۶۰۸]	عروج از کُنڈبال	۱۳	جموں	۱۷	[۶۱۰] ۱۲۰۰	
۱۲	انشال	۱۴	[۶۰۹] ۴۰۱۸	عبور از دکجہ بال		میزان کل ۱۹۰ میل			—

ششم راہ لداخ ۔ راہے است دشوار گذار بہ سبب عبور زوجہ بال در زمستان مسدود می باشد من مقام کرگل دو شق می شود شق اول بطرف اسکردُو و شق دوم بہ جانب لداخ ۔ از لداخ یازدہ راہ باطراف واکناف می روند ازاں جُملہ پنج راہ بطرف یارکند و یک راہ بجانب گُردیک راہ سمت اسکردو و یک راہ بجانب کوہ شملہ و یک راہ بہ سبیل کلو در ہندوستان و دو راہ در کشتواڑ۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سری نگر		۵۲۳۵		۵	گگنہ گیر	۹		سنگلاخ عبور از پل میرن
۲	گاندربل	۱۲	[۶۱۱] ۵۲۳۰	عبُور ازکدل دُسن	۶	سونہ مرگ	۱۰	[۶۱۴] ۸۶۵۰	عبور ازپل سند
۳	کنگن	۱۲	[۶۱۲]	عبُور ازکدل سنبل و گُنہ ون	۷	بال تل	۱۰	[۶۱۵]	عروج برکتل زوجہ بال
۴	گندسیرسنگھ	۱۴	[۶۱۳]	عبور ازپل کلن و پل رزل	۸	مٹاین	۱۶	[۶۱۶]	برساحل رودیار

[۶۰۸] ۲,۵۰۰ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۲)

[۶۰۹] صحیح ارتفاعش ۸۰۳۰ فٹ انگلیسی (روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۸۰ مُصنّفہ میجر کیننتھ میسن صاحب چاپ دہرہ دون ۱۹۲۲) ؛

[۶۱۰] ذکر ارتفاعش درسابق گذشت ؛

[۶۱۱] ارتفاع صحیح ۵۲۲۰ فیٹ ؛ (ایضاً صفحہ ۱۱۸)

[۶۱۲] ۵۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۶۱۳] ۶۸۲۰ فٹ ۔ ایضاً ۔

[۶۱۴] ارتفاع صحیح ۸۷۵۰ فیٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۱۹)

[۶۱۵] ۹۷۵۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۶۱۶] ۱۱۰۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۲۰) ؛

نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت
۹	ٹس گام	۱۵	۹۳۹۶	عبور از پل	۱۵	نور اللہ	۱۸	۰	ساحل دریای کھلچی
۱۰	چھانہ گنڈ	۱۸	۸۶۷۵	ساحل رودبار	۱۶	سس پل	۱۷	۰	از دریا جدا می شود
۱۱	کرگل	۶	۸۷۸۷ [۶۱۷]	عبور از پل	۱۷	نیمہ	۱۳		عروج نرم نرم
۱۲	شرگول	۲۰	۱۰۲۹۰	عبور از دریای دکہ ۶ دفعہ	۱۸	لداخ	۱۸	۱۱۵۰۰	
۱۳	کھربب	۱۸	۱۱۸۹۰	عبور از کوہ فتح اللہ					
۱۴	لاموبر	۱۶	۱۱۵۲۰ [۶۱۸]	عبور از دریای دن پہ ۴ دفعہ و عبور از دریای کھلچی -			۲۴۲ میل	میزان کل	

راہ یارکند - از قلعۂ لداخ پنج راہ بطرف یارکند می گذرد یکے از لداخ براہ قراقرم تا یارکند ۳۵ منزل ۵۱۵ میل ہمگی سہ چہار ماہ مفتوح می باشد - تا یازدہ منزل کاہ و ہیزم امکان نگردد - اسپان بار برداری بخوشی می روند - دوم از لداخ تا یارکند براہ چنگ چمنو ۴۵ منزل ۶۲۰ میل - فورساٹھ صاحب بوقت مراجعت ازیں راہ آمدہ بود - کاہ و ہیزم سہ چہار منزل معدوم است در زمستان مسدود - سوم از لداخ براہ قراقرم ۳۶ منزل در زمستان بندی می باشد - چہارم براہ چنگ چمنو تا یارکند مسٹر بورڈ صاحب مفتوح کردہ است ۳۶ منزل ۴۶۵ میل - پنجم از راہ چنگ چمنو تا یارکند بسمت شرقی ۴۳ منزل ۴۲۸ میل - ازاں جملہ راہ اسہل کہ عبور و مرور مردم زیادہ ازاں راہ می شود نمبر اول است تشریح آں کردہ آید -

نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منزل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ				۱	مقام	۱۲	۱۵۵۰۰	

[۶۱۷] ارتفاع صحیح ۸۷۹۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۱) ؛

[۶۱۸] درست ۱۱۴۰۰ فیٹ است (ایضاً صفحہ ۱۲۲) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲	کھردونگ[۶۱۹]	۱۵	۱۳۵۰۰		۱۰	ٹلکہ مرکٹی	۲۲	۱۵۱۰۰	
۳	کھرچونٹ[۶۲۰]	۱۲	۱۰۴۳۰[۶۲۱]		۱۱	برجی	۱۲	۱۶۰۰۰	
۴	مگرو	۱۳	۱۰۰۳۲		۱۲	قزل انگور[۶۲۳]	۱۱	۱۶۷۰۰[۶۲۴]	
۵	پانی شکر	۱۴	۰		۱۳	دولت بیگلائی	۱۸	۱۷۴۰۰	
۶	بونگ ٹونگ	۱۴	۱۱۵۰۰		۱۴	برنگ سا[۶۲۵]	۲۳	۱۶۵۰۰[۶۲۶]	
۷	ٹوٹیلک[۶۲۲]	۱۳	۱۳۰۰۰		۱۵	ولاب جلکا	۱۹	۱۶۰۰۰	
۸	سروض خوجہ	۱۳	۱۵۵۰۰		۱۶	ملک شاہ[۶۲۷]	۱۵	۱۵۳۰۰[۶۲۸]	
۹	برنگ سنمبر	۹	۱۵۴۰۰		۱۷	پچبرا	۱۲	۱۶۴۸۰[۶۲۹]	

۶۱۹ھ صحیح "کھردونگ" است (روڈس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۲۲۰)

۶۲۰ھ میجر کیننتھ صاحب نام ایں مقام "کھرچار" نوشتہ است (ایضاً) ؛

۶۲۱ھ صحیح ارتفاعش ۱۰۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۲ھ میجر کیننتھ صاحب ایں مقام را "ٹوٹے لک" ضبط کردہ است (ایضاً صفحہ ۲۲۱)

۶۲۳ھ درست "قزل لنگر" است۔ (ایضاً صفحہ ۲۲۲)

۶۲۴ھ بنا بر تحقیق میجر کیننتھ صاحب رفعت ایں مقام ۱۶۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۵ھ میجر کیننتھ صاحب نامش قبل از "قزل لنگر" بیان کردہ است ؛

۶۲۶ھ درست ۱۴۹۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۷ھ بنا بر تحریر میجر کیننتھ صاحب تلفظ صحیح "ملک سائی" است (ایضاً)

۶۲۸ھ امّا نزد صاحب روڈس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول رفعت اش ۱۵۴۵۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مذبور).

۶۲۹ھ درست ۱۶۴۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۲۲۴) ؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۸	سوگیت	۱۸	۶۳۰ ۱۳۰۰۰	
۱۹	شہیداللہ	۱۳	۶۳۱ ۱۱۵۰۰	
۲۰	یارکند	۲۴۰	۴۰۰۰	از شہیداللہ تا یارکند شانزدہ میل
	۵۱۷ میل میزان کل			

براہ لداخ تا اسکردو

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	لداخ	ابتدا	۱۱۵۰۰	
۲	نمو	۱۸		
۳	ناروج	۱۰		
۴	نمس گام	۱۷		
۵	کھلسی ۶۳۲	۱۰		۶۳۳
۶	سکربچن	۱۶		
۷	گوماہنو ۶۳۴	۱۷		
۸	مقام	۱۰		
۹	پیون	۲۱	۶۳۵	
۱۰	داؤ	۹		
۱۱	سرمود	۱۰		
۱۲	کھپلو ۶۳۶	۷	۶۳۷	
۱۳	کھرکونہ	۸		
۱۴	کرو	۱۶		
۱۵	کرس	۹		
۱۶	نرہ	۱۴		
۱۷	اسکردو	۱۷	۶۳۸ ۷۴۴۰	

میزان کل ۲۰۹ میل
۲۰۸ میل
منزل ۱۶

۶۳۰ بقول میجر کیننتھ رفعت آں ۱۲۳۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)۔

۶۳۱ و بہ تحقیق میجر کیننتھ ۱۱۹۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً)۔

۶۳۲ بقول میجر کیننتھ صاحب "کھلنسی" (ایضاً صفحہ ۱۷۹)۔

۶۳۳ بلندی ۱۰۱۳۲ فٹ (ایضاً)۔

۶۳۴ اما صاحب "روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ" ایں مقام را "گوماہنو" ضبط نمودہ است (صفحہ ۱۸۰)؛ ۶۳۵ رفعت آں ۸۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۶ یا بہتر ازاں "خپلو" (ایضاً)؛ ۶۳۷ رفعت ۸۴۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۸ و بقول میجر کیننتھ صاحب ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً ص ۱۸۲)؛

راہ لاسہ - راہیکہ از لداخ بجانب گرمی گذرد تشریح آں ایں است :-

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ		۱۱۵۰۰		۸	نیئی یا	۱۳		—
۱	بوشوٹ	۱۰			۹	نمو	۱۲		
۲	خوابدلونگ	۱۲			۱۰	مقام	۲۱		
۳	گیا	۱۳	۱۳۵۰۰		۱۱	مقام	۱۷		
۴	دیب رنگ	۱۶			۱۲	ڈورا	۱۰	۱۳۸۰۰	
۵	تھوکچی	۱۴	۱۴۹۰۰		۱۳	تشی گونگ	۵۵		
۶	مقام	۱۲			۱۴	گر	۳۰		
۷	یوگا	۱۴				۲۹۸ میل میزان کل			

ہفتم راہ گلگت - ایں راہ بسیار دشوار است و محل خوفناک یکے کوہ رازدان آنگن است دوم کوہ برزبال د از جبل برزہ بال راہ دو سلسلہ میشود یک سلسلہ بطرف اسکردو می گذرد یسلسلۂ دوم سمت شمال در حصورہ و گلگت و یاسین و چترال و دیلی و بدخشان تا خوقند شگنان و ترکستان مسلوک می باشد و در زمستان ہمیشہ مسدود گویند راجۂ للتادت ۶۳۹ با فوج و حشم دریں راہ تباہ شدہ است۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵		۳	بنڈپورہ	۱۸	۶۴۱ ۵۳۰۰	عروج کوہ
۲	سنبل	۱۷	۶۴۰ ۵۲۰۰	نشیب فراز	۴	تراگ بل	۹	۶۴۲ ۹۱۶۰	کوہ رازدان انگن ۱۱۸۰۰

۶۳۹ (۷۵۰ — ۷۱۴ ء) حاشیۂ آئین اکبر جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۷۵ ۰

۶۴۰ بنا بر تحقیق صاحب "روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ" بلندی آں ۵۲۰۶ فیٹ است (ص ۹۶)

۶۴۱ و نزد کیننتز صاحب ۵۲۱۲ فٹ است (ایضاً) ۶۴۲ صحیح ۹۳۴۰ فٹ است۔ (ایضاً)

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۵	زڈکسنو	۹		برکمرکوه	۱۳	گودی	۱۲	۶۴۶ه	
۶	قزل ولن	۶		۶۴۳ه	۱۴	نوگام	۷		
۷	گوریز	۱۱	۶۴۴ه ۷۸۰۰	علاقه ایست مشهور	۱۵	حصوره ۶۴۷ه	۱۲	۷۸۵۳	قصبه ایست معروف
۸	بنگله	۱۰	۸۷۲۵	ازین جا راه دیگر بجانب حصوره می رود۔	۱۶	هرچو	۱۱	۶۷۰۰	
					۱۷	دشکن	۸		
۹	مینئن	۹			۱۸	دونی ۶۴۸ه	۸½	۸۷۲۰	
۱۰	برزل کوٹھی ۶۴۵ه	۹		بجانب اکردو راه دیگر	۱۹	رام گهاٹ ۶۴۹ه	۱۲		—
۱۱	کوٹھی صمد خان	۱۰			۲۰	بھونجی	۹	۴۶۴۰	۶۵۰ه
۱۲	داس گھرم	۷			۲۱	جگرکوٹ	۱۲	۴۲۶۰	

۶۴۳ه کینتهه صاحب نام این مقام "کنزل وان" ذکر نموده است (ایضاً) دہے است واقع بر لب دریائے کشن گنگا رفعت آن بنا بر کتاب مزبور ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)

۶۴۴ه و نزد میجر کینتهه ۷۹۴۰ فٹ (ایضاً ص ۹۷)؛

۶۴۵ه صحیح "برزل چوکی" است۔ رفعت ۱۱۱۵۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۴۶ه ۹۱۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۸)؛

۶۴۷ه حصوره را "استور" نیز گویند (ایضاً ص ۹۸)؛ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۴۸ه صحیح دوین بضم دال و فتح یاء است۔ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۴۹ه "شیطان نارا" نیز گویند۔ رفعت بنا بر تحقیق کینتهه صاحب ۷۳۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۹)؛

۶۵۰ه دہے است خورد مشتمل بر قلعه و بازار (ص ۹۹)

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲۲	منادر	۱۵	[651]		۲۷	روشن پر	۱۹		
۲۳	گلگت	۱۱	[652] ۴۸۰۰		۲۸	یاسین	۱۹	۷۷۶۵	
۲۴	شاکیاٹ	۸	۵۵۶۰			میزان	۳۰۶ میل		
۲۵	سنگل	۱۵	۵۷۷۰						
۲۶	گاہ گوچ	۸	۶۹۲۰			صحیح البیاض			

ایضاً از قلعۂ گوریز تا حصورہ راہ دیگر است

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۷	گوریز				۱۱	پوکرکوٹ	۱۱	۹۰۰۰	
۸	بنگلہ	۱۱	۹۳۷۰	کوہ کمری	۱۲	چہ گام	۱۲	۵۸۶۰	
۹	مہہ داس	۱۲	۱۳۱۶۰		۱۳	گورکوٹ	۱۳	۸۰۸۵	
۱۰	مقام	۱۱			۱۴	حصورہ	۷	۷۸۷۳	[653]

هشتم راه اسکردو۔ سلسلۂ دوم راه گلگت که از کوه برزبال بطرف اسکردو می رود این است۔

[651] رفعت ۴۰۰۰ فٹ (ص ۹۹)؛

[652] وبقول میجر کیننگھم صاحب ۴۸۹۰ فٹ انگلیسی۔ (ایضاً)؛

[653] امّا میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول بامزئی مابین گوریز و حصورہ (استور) منازل ذیل بیان نموده اند:-

۱- کامری ۱۰۵۰۰ فٹ بلند۔ ۲- کالاپانی ۱۰۸۵۰ فٹ بلند۔ ۳- چچری کدل یا شنکرگڑھ ۹۸۰۰ فٹ۔ ۴- رٹّو ۹۰۰۰ فٹ۔ ۵- گوری کوٹ ۸۰۰۰ فٹ۔ ۶- حصورہ (استور) ۷۸۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اوّل ص ۱۰۰ از ۱۰۱ و جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۳ و ۹۴)؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۰	برزل کوٹھی	۹۹	۱۰۷۴۰		۱۴	ارکان پور	۱۶	۷۶۳۶	
۱۱	سکھ بٹھ	۱۵	۱۳۱۶۰		۱۵	اسکردو	۳	۷۴۴۰	۱۵۴ ـہ
۱۲	لال پانی	۱۳	۱۲۵۰۰						
۱۳	اوسر میر	۱۲	۱۳۹۷۰		میزان کل ۱۵۸ میل				

پوشیدہ نماند کہ شوارع متذکرہ بالا از جای خود برآمدہ با امصار و بلاد مشہورہ برابر می روند و برای آمد و رفت سلاطین و حکام و سیاحان و تاجران و مسافران مشخص و مشہور گشتہ اند۔ غیر ازین شوارع دیگر کہ بہ غایت دشوار و سخت گذارند از جای خود برآمدہ با طرق دیگر ملحق شوند تشریح کردہ آید:—

نہم راہ توسہ میدان۔ از سرینگر میان پرگنۂ بانگل فراز کوہ توسہ میدان در پونچھ می رود از آن جا سہ شق می شود۔ شق اول براہ کھاشیال در کوہ مری۔ شق دوم براہ کوٹلی در چومک میرپور و جہلم۔ شق سوم بہ سیبل راجور ملحق گردد۔ سہ چہار ماہ جاری می باشد۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	سنسار	۱۵		
۲	لال پورہ	۱۵			۸	بیاری	۱۴		
۳	توسہ میدان	۲۰	۱۵۵ ـہ		۹	میرپور	۱۰	۱۲۸۶	
۴	پونچھ	۲۲	۳۳۰۰		۱۰	پہچا		۰	-
۵	سیپرا	۱۶			۱۱	جہلم	۱۱	۸۲۷	
۶	کوٹلی	۱۴							

ـہ۱۵۴ میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول از ذکر گلگت بطرف اسکردو از راہ برزبال خاموشی اختیار کردہ اند۔ ـہ۱۵۵ برفعت ۱۰۲۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۴)

دہم راہ دبجن۔ کہ از قصبۂ شوپیان براہ دبجن بر کوہ شوپ[۶۵۶] عروج کردہ در پنوچھ می رود از سرینگر تا شوپیان ۱۹ میل[۶۵۷] از شوپیان تا پنوچھ تقریباً شصت میل[۶۵۸] بسیار دشوار و سخت گذار است چہار ماہ جاری می باشد۔

یازدہم راہ دارہال۔ سبیل مذکور از ہیرہ پورہ بطرف جنوب فراز کوہ دارہال میان مرغزار نندن سر دہستی و نیز گذشتہ در قصبہ راجور شامل راہ شوپیان گردد و در ۱۲۳۴ھ فوج رنجیت سنگھ[۶۵۹] بایں راہ آمدہ بود منہزم شدہ باز گردید مسافت آں از شوپیان تا راجوری تقریباً ۵۸ میل۔

دوازدہم راہ بدلی[۶۶۰]۔ در غایت صعوبت دشوار و جانکاہ است کسی از سلاطین و راجہا یداں راہ نمیرود بہ سبب برف ہشت ماہ مفقود می باشد۔ از سرینگر تا شوپیان ۲۷ میل[۶۶۱] ناظم گڈہی ۱۱ میل ڈہلی[۶۶۲] ۲۴ میل بدلی ۱۱ میل[۶۶۳] بہگولی ۵ میل نارو ۸ میل چیل ۱۲ میل بادلی ۸ میل اکھنور ۸ میل تا جموں ۱۸ میل۔ من مقام بدلی راہ دیگر جانب راجوری می رود مسافت آں ۴۰ میل۔

سیزدہم راہ ہمسان۔ سبیل ہذا از قصبۂ شوپیان سمت جنوب از موضع وٹو منز گام پرگنۂ دیوہ سر بالا بر کوہ فتون پنچال عروج کردہ از راہ گنگ وٹن در موضع ہمسان برسد ازاں جا در بدلی می رود مسافت ایں راہ از سرینگر تا بدلی ....[۶۶۴]

---

۶۵۶ شوپ کور ؛ ۶۵۷ و بقول پنڈت آنند کول بامزئی ۲۶ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) ۶۵۸ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴ ؛ ۶۵۹ یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ بانی سلطنت سکھاں (متوفی ۲۷ جون ۱۸۳۹ء) ؛ ۶۶۰ و بقول پنڈت آنند کول بامزئی "بدل"۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴) ۶۶۱ بتحقیق پنڈت آنند کول ۲۶ میل۔ (ایضاً) ؛ ۶۶۲ نزد پنڈت آنند کول ۴ میل (ایضاً) ؛ ۶۶۳ در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۱۶ میل ؛ ۶۶۴ البیاض فی الاصل۔ پنڈت آنند کول بامزئی مسافت مزبور ما بین سرینگر و بدل ۱۰۶ میل بیان کردہ است (ص ۹۵) ؛

چہاردہم راہ کھری سبیل مذکور از شوپیان جانب جنوب میان پرگنۂ دیوہ سر براہ زوجہ مرگ عبور کردہ در ریاسی می گذرد ازاں جا در جموں۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	نارہچہ	۲۰		عروج و نزول
۲	شوپیان	۲۷			۸	جام نار[667]			بدستور
۳	کھری	[665] ۱۰		کوہ نارہ بل و عبور از دریای ویشو	۹	ارناس			عبور از چند دریاگا
۴	زجہ مرگ[666]	۱۰		عروج و نزول پنچال	۱۰	ریاسی			قصبہ ایست دیرینہ
۵	گلاب گڑھ	۱۰		نشیب و فراز	۱۱	گورنلاو[668]	۲۴		براہ ملکروٹہ[669]
۶	دیول	۱۰		کوہ نوچہ	۱۲	جموں			

بعضے اوقات مال تجارت ہم بایں راہ می رود۔

پانزدہم راہ کھل نارہ واو سبیل مذکور از شوپیان سمت بانہال برآمدہ از دریای ویشو عبور کردہ بعد مسافت بیست کروہ در کھل نارہ واو برسد ازاں جا دو شق می شود شق اوّل از موضع دِنو[670] بعد مسافت دہ میل از پنچال دیدمی گذر کردہ در مربل برسد ازاں جا تا بارن ہل ۲۴ میل ازاں جا تا دیول میان سنگلاخہا و درہ ہای دشوار بمسافت دہ میل گذر کردہ با راہ کھوری ملحق گردد۔ شق دوم از دِنو بر جبال مہو عروج کردہ بعد مسافت ۳۲ میل در مہو شب گذرانیدہ روز دوم از موضع کاون بعد مسافت

[665] ڈریو صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ "۱۲ میل" (ص ۹۵)؛ [666] پنڈت آنند کول بجائے "زجہ مرگ" "گولامرگ" بیان کردہ است (ایضاً)؛ [667] در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مابین گلاب گڑھ و ارناس بجائے دیول و نارہچہ و جام نامہائے انگرل و تارو مذکور است؛ [668] پنڈت آنند کول بعد از ریاسی ڈھیرہ و نگروٹہ ذکر نمودہ است (ایضاً)؛ [669] صحیح "نگروٹہ" است (ایضاً)؛

[670] بکردال و فتح نون (ایضاً)؛

بست میل بمقام رامسو با راہ بانہال ملحق گردد و در جموں برسد این راہ بسیار دشوار گذار است

شانزدہم راہ ڈوڈی[٦٧١] صعب ترین شوارع کشمیر است من مقام ویری ناگ بالای کوہ برار بال میان سنگلاخہای دشوار گذار در ڈوڈی می گذرد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد مسافت آں سرینگر تا ویرناگ چہار منزل[٦٧٢] ۴۵ میل از ویرناگ تا ڈوڈی میان غیر آبادی پنج منزل ۶۰ میل از ڈوڈے تا رام بن چہل میل از رام بن تا جموں فقط ایضاً از ڈوڈے تا بدروا[٦٧٣] ۲۴ میل۔

ہفدہم راہ مربل سبیل مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ مابین درۂ لہرنی فراز کوہ مربل کہ رفعت آں ۱۱۵۷۰ فٹ انگریزی است گذر کردہ در موضع سنگ پور پرگنہ مرو می رسد۔ ازاں جا بطرف کشتوار و بدروا میگذرد ہمگی چہار ماہ مفتوح می باشد مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۰ میل۔ ازاں جا تا لہرنی دو منزل ۲۴ میل۔ از لہرنی تا سنگ پور دو منزل ۲۴ میل۔ ازاں جا تا کشتواڑ ۳۰ میل۔ ازاں جا تا بدرواہ سہ منزل پنجاہ میل۔ ایضاً از سنگ پور تا ڈوڈے فراز کوہ ہایہ داران ۶۰ میل ازاں جا تا رام بن چہل میل ازاں جا جموں۔

ہجدہم[٦٧٤] راہ فامر طریق مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ موضع دوس[٦٧٥] فراز کوہ ہوکھسر کہ رفعت آں ۱۵۶۰۰ فٹ انگریزی دارد از مرغزار فامر درگذشتہ در علاقہ مرو می گذرد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا اننت ناگ ۳۰ میل ازاں جا تا مرو سہ منزل ۶۰ میل۔ ازاں جا تا کشتوار ۳۵ میل۔

نوزدہم راہ تھمرن۔ این راہ میان پرگنہ کوٹھار موضع تھمرن بالای کتل ہیرہ بل در

---

٦٧١ بقول پنڈت آنند کول "ڈوڈا" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۶)؎

٦٧٢ و نزد پنڈت آنند کول ۵۰ میل (ایضاً)؎

٦٧٣ بھدرواہ؎ ٦٧٥ بقول پنڈت آنند کول "دی سو" (ایضاً)؎

علاقه واڑون میگذرد۔ در زمستان مسدود می باشد۔ مسافت آن از اسلام آباد
تا واڑدن ۵۰ میل۔

بیستم راه مرگن۔ سبیل ہذا دشوار وصعب گذار است از اننت ناگ میان پرگنهٔ کوٹھار مابین درّهٔ نوبوک نے فراز کوه مرگن که رفعت آن از بحر محیط ۱۱۶۰۰ فٹ انگریزی است مسافت عروج آن سیزده کروه می باشد۔ گذر کرده در موضع انشن در واردون برسد۔ مسافت آن از اسلام آباد تا شانگس ۱۰ میل ازاں جا تا نوبگ نے ۱۲ میل۔ ازاں جا تا مرگن رفعت ۱۲ میل۔ بالای مرگن مسطح وہموار ۴ میل۔ نزول ۱۲ میل۔ تا موضع انشن ۴ میل کل ۹۰ میل۔ این راه در واڑون رسیده که دوشق می شود۔ شق اوّل سمت مشرق در لداخ و اسکردو می رود شق دوم در کشتواڑ و بدرواه۔

بیست ویکم راه امرناتھ۔ سبیل ہذا از اننت ناگ سمت مشرق میان پرگنهٔ دچھن پاره می گذرد بسیار دشوار وسخت گذار است مسافت آن از سری نگر تا اسلام آباد ۳۴ میل عیش مقام ۱۴ میل۔ پہلگام ۱۲ میل۔ چندن وار ۸ میل۔ شیشرم ناگ ۷ میل۔ ہنجہ تری ۱۳ میل۔ امرناتھ جی دو نیم میل۔ سوکھ ناگ ۱۴ میل۔ داردن ۴ میل۔ ازاں جا دوشق می شود یکے بطرف جموں۔ دوم بطرف لداخ۔

بیست ودوم راه تلیل۔ طریق ہذا بسیار مشکل است از سرینگر سمت شمال میان پرگنهٔ لار فراز کوه ہہالشہ از چشمهٔ ہرموکہ گنگا سیراب گشته فراز جبال ها در تلیل میرسد ہمگی چہار ماه جاری می باشد۔ از تلیل دوشق میشود شق اوّل بطرف اسکردو می گذرد۔ شق دوم جانب گوریز وگلگت وحصوره۔ مسافت آن از سری نگر تا گاندربل ۱۲ میل[675] چھتر کل[676] ۸ میل۔ ہہالشہ[677] ۱۲ میل۔ گنگابل ۱۲ میل۔ درا سربل ۱۶ میل۔ بڈگام

---

[675] وبقول پنڈت آنند کول ۱۲½ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷)۔ [676] و در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷ ۸¾ میل۔ [677] در کتاب مذکور ۷ میل۔

علاقۂ تلیل ۳۰ میل۔ گمرن ۱۲ میل۔ کادہ بال ۱۰ میل۔ کرڈگی ۱۲ میل۔ بوٹہ کولن ۱۰ میل مشک علاقۂ اسکردو ۱۱ میل۔

بست وسوم راہ چیلاس۔ سبیل ہذا از سرینگر سمت شمال از راہ قصبۂ سوپور تا کلا پوچ از کوہ کچھہ دونہ عروج نمودہ در حد شاردا برسد ازاں جا میان درہ ہا و سنگلاخہا و کوہسارہا بدشواری تا چیلاس رفتن است و مسافت این راہ از سرینگر تا پٹن ۱۷ میل سوپور ۱۳ میل۔ چاگل ۱۲ میل[۶۷۸]۔ کلا پوچ ۱۶ میل۔ ازاں جا تا شاردا سہ منزل ۴۰ میل ازاں جا تا چیلاس ۹۰ میل۔

بست وچہارم راہ کرناہ[۶۷۹]۔ طریق مسطور از سرینگر سمت گوشۂ شمال و مغرب برآمدہ از سوپور تا شبوہ پورہ میان آبادی دہات گذشتہ ازاں جا بر کنل رستہ چھبنہ گذر کردہ در کرناہ برسد۔ مسافت از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا چاگل ۱۲ میل منزگام ۱۴ میل۔ ہڑی ۱۰ میل۔ ازاں جا مسافت کنل کرنا ۱۶ میل ازاں جا تا مظفر آباد بر ساحل کرشنہ گنگا رفتن است۔

بست وپنجم راہ دراوہ۔ از قصبۂ سوپور میان آبادی کامراج در گذشتہ از موضع مرگن بالائی کوہ اشائی و تریل ڈبرو گذر نمودہ در دراوہ می رسد ہمگی شش ماہ جاری می باشد مسافت آں از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل۔ ازاں جا تا مرگن دو منزل ۳۳ میل۔ ازاں جا تا دراوہ فراز کوہ دو منزل ۳۰ میل۔ ازاں جا برکنارۂ کرشنہ گنگا تا مظفر آباد۔

بست وششم راہ گلمرگ۔ سبیل ہذا از سرینگر برآمدہ میان آبادی پرگنہ بانگل در گلمرگ می گذرد ازاں جا سمت مغرب فرو رفتہ شامل راہ و مری گردد مسافت آں از سرینگر تا لعل پورہ ۱۵ میل ازاں جا تا گلمرگ ۱۵ میل۔ ازاں جا تا اوڑی ۴۲ میل

---

[۶۷۸] وبہ تحقیق پنڈت آنند کول ۱۳ میل (ص ۹۷)۔ [۶۷۹] کرناہ۔

ازاں جا تا کوہ مری۔

بست و ہفتم راہ فیروز پور۔ از سرینگر تا لعل پور ۱۵ میل ازاں جا تا فیروز پور ۸ میل۔ ازاں جا تا بلن ۱۲ میل ازاں جا تا کھوٹہ ۱۴ میل۔ ازاں جا تا پونچھ ۲۰ میل۔ جمع ۶۹ میل۔

مضافات کشمیر

حوالی کشمیر کوہسار ہای بے شمار تا مسافت بسیار از ہر کنار واقع است چنانچہ سلسلۂ کوہستان شرقی آں تا یارکند و لاسہ منقطع نہ گردد و اتصال جبال حدود شمال آں تا تاشکند و خوقند برابر می گذرد و تسلسل کوہسار غربی آں تا ہزارہ و جہلم بسر میکشند و کتل ہای حد جنوبی آں تا ناحیۂ جموں و اقصای ہند منقضی نہ گردد و درمیان آں کوہستان درّہ ہای فراوان و میدان ہای نمایاں بعضے وسیع و بعضے مضیق واقع است و درضمن آں دہات و قصبہ جات بسیار آباد است کہ گاہ اوقات در تسلط و فرمان ناظمان کشمیر مطیع شدہ بودند و بعضے اوقات راجہ ہای باشندۂ آں جا خود سر انتظام حکومت می کردند۔ ازاں جملہ تشریح بعضے مقامات نامی ایراد کردہ شود:-

تبّت کلاں۔ کہ آں را مردم کشمیر بوٹن گویند۔ دار الحکومت آں لداخ یا لیہ کہ از کشمیر بسمت مشرق و شمال بہ مسافت ۲۰۰ میل یا رتفاع یازدہ ہزار و پانصد فٹ ۶۸۰ از بحر محیط واقع است و آں بندرگاہ تجارت ہندوستان و ترکستان است چنانچہ درآمد و برآمد تجارت آں جا در ہر سال غالباً تا سی لک می تواند بود و پرگنات مشمولہ و محروسۂ آں یا سمین۔ ٹانجی۔ لوبراہ۔ رودگشو۔ چیچوٹ۔ درّس کرگل۔ سور۔ کوہستان آں طرف سنگلاخ کہ علامت سبزی نباتات جای بہ نظر

۶۸۰ ناردرن بیریرآف انڈیا مصنّفہ ڈریو چھاپ لندن ۱۸۷۵ء ص ۲۳۶

نمی آید و دریای کھلچی یا سنگے گھاٹ میان آن می گذرد۔ ہوای آن طرف سواد لون
وضیق نفس پیدا می کند۔ مزروعات آن طرف جَو از قسم دوم کہ در بہار کاشت
می شود و گندم و ترنبہ و گال و ارزن مردمان آن حدود کریہ منظر۔ بدتہذیب چرکین
مزاج غیر مہذب۔ کوتاہ قد چنانچہ قامت مردان آن جا غالباً ۵ فٹ ۲ انچ قامت
نسوان ناچار فیٹ وہشت[۶۸۱] انچ می باشد۔ بعضی بہ مذہب محمدی[ص] و اکثر ہا بہ
مذہب بودھ کہ پیشوای آن ہا مردم لامہ است۔

میگویند کہ لامہ گورو ہا بیشتر مرتاض و حافظ و عالم و صاحب خوارق
بودہ اند و در حالت تفرید و تجرید بعضی ہا تا مدت بسیار ماکولات نمی خوردند
گاہ اوقات خوردنی ہا بہ کثرت می خوردند و محتاج بہ بول و براز تا مدت بسیار نمی
شدند و بہ وقت مرگ شاگردان خود را خبر می دادند کہ در خانۂ فلان در بطن
فلانہ عورت جنم خواہد گرفت۔ بعد دوازدہ سال شاگردان او در آن جا رفتہ او را
بعلامات و نشانی ہا شناختہ بجای خود می آوردند وی تفحص مال و اسباب خود
از ہر کس می ساخت و متصرف می شد فقط۔

و مردم بودھ از دست اہل مذاہب غیر خوردنی ہا می خورند[۶۸۲] و تزویج
یک برادر بہ نسبت برادران دیگر کافی پندارند[۶۸۳] و بجای سلام "جو" می گویند۔
و در فرقۂ آن ہا چہار قوم مشہور است (۱) جبرک یعنی راجپوت (۲) جیر کہہ

---

۶۸۱ ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۳۹ - اما در وسے دربیان قامت نسوان بجائے ہشت
انچ ۹ ۳/۴ انچ درج است ۞ ۶۸۲ ناردرن بیریر آف انڈیا ص ۲۴۷ ۞ ۶۸۳ ایضاً ص ۲۵
بقول موسیو ڈیریجوس برادر کلاں زنے گیرد برادر دیگر ہم شریک می شوند و درجۂ آنان
از برادر کلاں بسیار کم می باشد و بچہ ہاے کہ ازین عقد متولد می شوند ہمہ را باسم "پدر"
خطاب می کنند باین ہمہ رسم مزبور در طبقۂ شرفا مروج نیست ۞

یعنی ل بجاٹ (۳) مھہرھہ یعنی شودر (۴) تولبہ رکھ یعنی رذیل قوم و در قلعۂ لداخ غالباً پنج شش صد خانہ زیر دامنۂ کوہ آباد است و خانقاہ کبرویہ در آں جا موجود و از عہد قدیم بت خانۂ معمور است کہ آں را گونپہ گویند۔

دار الحکومت تبت در آں جاست ازاں جا پنج راہ بطرف یارکند می روند یک راہ جانب لاسہ و چہار راہ سمت ہندوستان و یک راہ بحدود کشمیر و یک راہ در اسکردو۔

ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است بعضے اوقات در تصرف ترکستان احیاناً بر وقت ہرج مرج حکومت کشمیر راجہ ہای آں جا بسر خود حکومت می کردند چندگاہ راجہ ہای اسکردو قابض آں شدہ بودند و در سال سمت ۱۸۹۶ بہ ۱۲۵۵ھ راجہ گلاب سنگھ وزیر زور آور سنگھ کلوریہ ۶۸۵ را با دوازدہ ہزار فوج پیادہ و پنجاہ سپاہ قواعد دان از پلاٹن فتح از راہ کشتوار و زانسکار ۶۸۶ برای تسخیر تبت مامور ساخت وزیر مذکور پرگنۂ سور و در اس و کرگل قبضہ کردہ در لداخ رسید۔ پونچھک چرنگ ۶۸۷ راجۂ لداخ تاب تقابل در خود نہ دیدہ بست و پنج ہزار روپیہ نذرانہ بر خود گرفتہ طوق متابعت بہ گردن انداخت۔

دراں اثنا محمد شاہ پسر احمد شاہ مرزبان اسکردو کہ از پدر خود سرکشی کردہ

---

۶۸۴ اما کرپارام درگلاب نامہ بجائے سال "۱۸۹۶ئہ" "سنہ ۱۸۹۰ئہ" ذکر نمودہ است (ص ۲۵۴)

۶۸۵ سرخیل عساکر مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ بوقت مہم مذکور حاکم پرگنۂ ریاسی و ارناس و علاقہ کشتواڑ بود۔ (تاریخ جموں از حشمت اللہ خان ص ۳۴۴ و گلاب نامہ کرپارام ص ۲۴۷)

۶۸۶ کرپارام نام ایں مقام "جسکار" نوشتہ است (ص ۲۴۷)

۶۸۷ بقول کرپارام رقم مزبور اصلاً سی ہزار روپیہ بود کہ پنج ہزار ازاں معاف شد (ص ۲۴۸)

به حمایت کرنیل میان سنگهه[۶۸۸] در تلبیل چی آسود به خواهش استعانت در لداخ رسید و زیر بازوی او حوالهٔ راجه لداخ نموده خود بطرف جموں رجعت نمود۔ بعد رفتن وزیر راجهٔ لداخ کسوت متابعت از بر کشیده باتفاق احمد شاه والی اسکردو رایت بغاوت افراشت و محمد شاه در دست پدر اُفتاده برهنه پا در اسکردو رسید که پای های اُو از برف سوخته شد۔ و به استماع این خبر وزیر یورش کرده در لداخ رسید و راجهٔ مذکور محبوس کرده موُرتنجیں را بر منصب راجگی استقلال بخشیده[۶۸۹] و انتظام آں مقام به کام دل کرده در جموّں معاودت نمود۔ بعد چند گاه مرتبهٔ ثالث وزیر عزیمت لداخ بخاطر آورده در اثنای راه خبر شنید که نیدان سنگهه[۶۹۰] کاردار درس از دست راجه علی شیر والی کرتاشک کشته شد۔ و رحیم خان پشکومه از درس مفرور شده نزد احمد شاه پناه یافت۔ ازاں جا وزیر با تدبیر به تسخیر قلعهٔ اسکردو که از تعمیرات افراسیاب خان پُشکی به قلعه اهرمن موسوم بوُد یلغار نمود۔ و قلعهٔ اهرمن در محاصره گرفت۔ علی شیر عفو تقصیرات خواسته در پناه در آمد۔ احمد شاه فرزند خود محمد شاه مسبوق الذکر برای استشفاع نزد وزیر فرستاده اماں خواست وزیر از راجهٔ احمد شاه و از اکابران ملک نذرانهٔ شایاں گرفته معذور داشت و رحیم خان پشکومه خفه کرده بکشت[۶۹۱]؛

ازاں جا۔ مدین شاه با جمعیت سپاه به تسخیر قلعهٔ محصوره تعیّن ساخت۔ وے جبار خان مرزبان آں جا را قلعهٔ متحصن ساخته تابست روز اورا محاصره نمود۔ چنانکه راجهٔ محصوره در عهد میاں سنگهه مطیع راجهٔ لاهور شده بوُد به خاطر آں مرزبان

۶۸۸ صحیح "مهاں سنگهه" است (گلاب نامه صفحه ۲۴۹)؛ ۶۸۹ (گلاب نامه صفحه ۲۴۹)

۶۹۰ و بموجب تحریر گلاب نامه صفحه ۲۴۹ "ندهاں سنگهه"؛

۶۹۱ گلاب نامه صفحه ۲۵۰؛

لاہور گلاب سنگھ را اِن شدّتِ شدید رسید - موجب آں راجہ محصور بدستور بر حکومت خود مستقل ماندہ مدین شاہ بجانب اسکردو رجعت نمود - پس وزیر با تدبیر بطرف لداخ نہضت کردہ و مور تنجین بہ تہمت عدم ترسیل ضروریات محبوس داشتہ ملک لداخ در انتظام خود در آورد ۶۹۲ در سنہ ۱۸۹۸ راجہ گلاب سنگھ یک پلاٹن سپاہان قواعددان و سہ ضرب توپ ہا در لداخ رسانیدہ وزیر را فرمان پیش قدمی فرستاد - بنا برآں وزیر زور آور سنگھ با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ سوار و پیادہ بجانب لاسہ یورش نمود و دوازدہ منزل راہ قطع کردہ بمقام "گھر کرس" حد لاسہ بود رسیدہ با مخالفان بہ جنگ پیوست و پسر مان سنگھ با چند افسر دیگر کشتہ شد بعد حرب و ضرب شدید مخالفان مہزوم گشتہ مال و متاع بسیار در قبضۂ وزیر اُفتاد -

ازاں جا راہ ہشت روز در چہار روز قطع کردہ در مان تالاب ۶۹۳ رسید و بہ یک تاخت قلعۂ گردنگ مفتوح ساختہ - قلعۂ پورنگ نیز تسخیر نمودہ و دراں جا قلعۂ جدید در یک ماہ تیار کردہ در مان تالاب مراجعت فرمود - دراں اثنا چھجوٹ با لشکر فراوان از لاسہ آمدہ قلعۂ گوردنگ را قبضہ نمود - وزیر عیال خود در لداخ فرستادہ خود بہ مقابلت غنیم پای استقامت افشرد - مقارن آں حال برودت ہوا و بارش برف اشتلم نمود و در کربت محاربت وزیر داد شجاعت دادہ با جمیع لشکر خود ۱۸ ماہ مگھر سنہ ۱۸۹۸ ب در جنگ کشتہ شد و از لشکریان او ہمگی بیست و پنج کس در لداخ واپس رسیدند -

---

۶۹۲ گلاب نامہ صفحہ ۲۵۰ ؛

۶۹۳ بقول دیوان کرپا رام مان تلاؤ کہ موسوم بہ مان سر است (صفحہ ۲۵) ؛

دھنہ بستی رام کہ تھانیدار قلعہ پورنگ بود از راہ المورہ در جموں رفت[۶۹۴]۔ پس افواج لاسہ بر لداخ یورش آوردہ مور تنجبن و احمد شاہ والی اسکردو و زمینداران آں طرف با لشکر لاسہ اتفاق کردہ پلاٹن پہلوان سنگھ کیدان دگوراں دتا۔ در محاصرہ گرفتند و شرر این خبر ۱۲ ماہ پھاگن بہ گوش مہاراجہ رسیدہ فی الفور۔ دیوان ہر چند و وزیر رتنو باجمعیت شش ہزار سپاہ در موسم سرما بہ مدافعت غنیم مامور ساختند[۶۹۵] و شیخ غلام محی الدین[۶۹۶] ناظم صوبۂ کشمیر رسید۔ در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر زمیندار بابت بار برداری ہمراہ عسکر فرستاد۔

چوں لشکر مہاراج در کرگل رسید۔ با مخالفاں بہ جنگ پیوستند و در جملۂ اوّل از جنود مخالفاں سہ صد کس بہ قتل آوردند و زیادہ از سہ ہزار کس در دریا غرق کردند۔

دیوان ازاں جا کوچیدہ در لداخ رسید مخالفان از محاصرہ برخاستہ مفرور گشتند و در اثنای راہ بخشی اپچنوٹ و کرن شاہ باجمعیت ہزار کس استقامت کردہ در گونپۂ چمراہ متحصن شدند و ازیں طرف دیوان یلغار بردہ بہ محاصرۂ مخالفاں پرداختند و فراز پشتہ توپ رسانیدہ گولہ باری کردن گرفت۔ و نیز آب جوئے کہ درمیان قلعہ جاری بود از بالا بند نمود۔ محصوران بعدم آب بے تاب گشتہ جویای زلال اماں شدند پس اپچنوٹ و کرن شاہ با جمعے کثیر از گونپہ برآوردہ در

---

۶۹۴ دیوان کرپا رام از ذکر تاریخ و تعداد صحیح و سلامت واپس شدگان در لداخ خاموشی اختیار کردہ است: (صفحۂ ۲۵۵)

۶۹۵ گلاب نامہ کرپا رام ص ۲۵۸:

۶۹۶ شیخ غلام محی الدین ہوشیار پوری کہ از طرف سرکار لاہور دریں ایام بہ نظامت متعین شدہ بود (گلاب نامہ صفحہ ۲۵۸):

لداخ محفوظ داشتند آنہا بعد عرصۂ نہ روز حارسان خود را قتل کردہ گریختہ رفتند لشکر دیوان دنبال آں ہا دویدہ در عرض راہ بہ جنگ پیوستند و از گروہ مخالفان یک صد سپاہ کشتہ شد چہار صد اسیر گشتند۔

بعد چندگاہ بخشی چھکجوٹ مع شش ہزار سپاہ و یک ضرب توپ باز یورش آوردہ بفاصلۂ سی میل از لداخ چھاونی ترصیص ساختند۔ دیوان با لشکر دلاوراں یلغار کردہ معسکر مخالفاں را یلغار نمودہ ہنگام شب معاندان شب خونی آوردہ تا عرصۂ چہار گہری آتش محاربہ افروختند۔ عاقبت لشکر غنیم در چھاونی محصون گشتہ لشکر دیوان بہ محاصرہ آں پرداختند تا ہشت روز جنگ قایم بود۔ محصوراں سناپچہ ہای باروت را آتش داد۔ در فوج دیوان انداختند۔ مجاسنگھ کمیدان با سی صد جوان بہ شعلۂ آں سوختہ شد۔ عاقبت دیوان با تدبیر از بالا آب جوی سر کردہ چھاونی مخالفان را طوفان ساخت و بہ کثرت آب لشکر غنیم بے تاب شدہ در زیر دامان امن در آمدند و سلاح و سلب انداختہ منفور شدند۔

بخشی اچھنجوٹ و کرن شاہ اسیر کردہ در نسیم باغ پیش مہاراج فرستادند مہاراج از کردۂ مخالفت مصالحت افضل دانستہ افسران مذکور را خلاع فاخرہ سرفراز کردہ رخصت انصراف بخشید۔ دیوان ہری چند ازاں جا در اسکردو رفتہ راجہ احمد شاہ را گرفتار کردہ در جموں فرستاد۔ پس رتق و فتق و انتظام آں طرف بکام دل نمودہ باغیان اطراف را گوشمالی کردہ اعتبار و اقتدار بہم رسانید و با افسران لاسہ بنا بر حکم مہاراج باب مصالحہ مفتوح داشتہ فیمابین عہد نامہ موثق نمودہ مرخص فرمود۔

نقل عہد نامہ این است

تا یاں افسران لاسہ یکے کلون دوم بخشی

[697] ہمچون افسران خاقان چین و از طرف مہاراجہ
صاحب بہادر گلاب سنگھ جی دو افسر یکے دیوان
ہری چند دوم وزیر رتنوں در مجلس صلح و عہد
پیمان باتفاق ہمدیگر نشستہ و طریقۂ سررشتہ
دوستی بصاف باطنی جانبین و اقسام قسمہای
قونچق صاحب یاد کردہ چنین قرارداد مقرر شدہ
کہ رابطۂ صلح و صلاح دو احد خانگی مہاراجہ صاحب
بہادر و خاقان چین و لامہ گورو صاحب لاسہ والا
از روی صفائی باطنی ابتدای حال تا ابدالدہر مستحکم
و مربوط خواہد بود بحضور قونچق صاحب بوجہی فرق
و قصور نہ خواہد شد و آن چہ کہ حدود ملک لداخ
از قدیم مقرر است ہمراہ آن گاہے واسطہ و غرض
نیست۔ اجرای پشم شال و چائی بموجب آئین قدیم
از راہ لداخ خواہیم ساخت۔ آن کہ سوداگران
لداخ در اطراف ہای مامی آیند آنہا را مزاحمت
نخواہد شد۔ دریں باب سرمو خلاف نمی سازیم۔
بریں و قول قونچق و قاطری لیسی و میاں
خوشحال چوہ گواہ اند۔ بتاریخ ۲ ماہ اسوج [698] ۱۸۹۹ سنہ بکرمی
فقط

---

[697] در گلاب نامہ این لفظ "سیجو" مذکور است (صفحہ ۲۶۸)
[698] کرپارام تاریخ مزبور ۲۸ ماہ اسوج سنہ ۱۸۹۹ ب بیان کردہ است (گلاب نامہ صفحہ ۲۶۸)

ازاں وقت باز راجہ جموں قابض قلمرو لداخ بکمال استقلال ماندہ تجارت را ترقی فرمود و درسال ۱۹۴۹ء در لداخ از جانب برٹش گورنمنٹ جائنٹ کمشنر مقرر گشتہ آمد و رفت تجارت و سفارت یارکند ترقی پذیرفت۔

تبت خورد۔ یعنی اسکردو کہ بزبان کشمیری آں را ژیرہ بٹن می گویند از خطۂ کشمیر مابین مشرق و شمال بمسافت یک صد و پنجاہ و یک میل میان درۂ وسیع ریگستانی باآب و ہوا دلکشا ست۔ رفعت آں از بحر محیط ہفت ہزار و بست و چہار فٹ فصل پیداوار آں جا شالی ہمگی قریب یک صد خروار و جنس گندم و جو و گال و ارزن و ترنبہ بسیار۔ زرشک و سنجد و توت و زیرۂ سیاہ وافر و زرد آلوی شیرین مغز از حد متکاثر خشک کردہ باطراف می برند۔ و دریای اباسند درمیان آں می گذرد۔ برف قلیلے می بارد۔ ساکنان آں جا سابقہ تمام سُنّی بودند و درسال ۹۰۰ھ بہ تہذیب و ترغیب میر شمس عراقی[۷۹۹] بہ مذہب

[۷۹۹] مولوی حشمت علی خان لکھنوی در تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۳ دربارہ اشاعت اسلام در اسکردو می نویسد کہ در کشمیر اشاعت مذہب اسلام در آغاز قرن ہشتم ہجری بحسن سعی فقرا اسلام کہ سر برآوردۂ آناں حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی اند واقع شدہ بود۔ بعد ازاں خواہرزادۂ ایشاں جناب سید محمد نوربخش بحیثیت خلیفہ اش وارد بلتستان شد و تکمیل تبلیغ مذہب محمدی دریں خطہ کرد۔ وفات سید محمد نوربخش بنا بر کتابیکہ بقول مولوی حشمت علیخاں در بلتستان یافتہ شد در سنہ ۸۶۹ ہجری واقع شد۔ سید مزبور خود سنی المذہب بود۔ امّا وقتیکہ حضرت میر شمس الدین عراقی از ملک خراسان بوجہ عقائد خود بہ ہجرت مجبور شدند در سنہ ۹۰۱ بعہد محمد شاہ وارد کشمیر گشت۔ سید محمد بیہقی کہ مدار المہام محمد شاہ بود بہ جبر او را از کشمیر بدر نمودہ بطرف اسکردو اخراج کرد۔ حضرت میر شمس الدین عراقی چوں در اسکردو رسیدند خود را خلیفۂ

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شیعۂ نوربخش شدہ اند۔ و زنہای آں جا اکثر فاحشہ اند و از طرف شوہراں ممانعت ندارند و با مردم لداخ ہم زبان ہستند اندک متفاوت۔ پرگنات مشمولہ آں شگر۔ کرس کھپلو۔ تولٹی۔ خرمنگ۔ رُوند۔ پرکوٹ۔

از قدیم راجہای مسلمان کہ خود را از اولاد سلطان سکندر کاشغری میدانند ششہ در آں جا حکومت می کردند و بعضی اوقات متابعت راجہای کشمیر ہم می نمودند و در عہد سلاطین کشمیر طوق مطاوعت بگردن انداختہ باجگذار آنہا شدہ بودند و در عہد چکاں خود سر شدہ در زمان شاہان مغلیہ باز تابع کشمیر شدند و در عہد اکبر ششم

[مسلسل] سید محمد نوربخش ظاہر گردانیدند۔ ظاہر است کہ اشاعت مذہب امامیہ مرہون منت آنجناب است مسئلہ عقائد سید نوربخش بذاتہٖ درمعرض اختلاف است۔

بنا بر قول مرزا حیدر دوغلات مؤلف تاریخ رشیدی فرق مابین فرقۂ امامیہ و شیعہ ہائے نوربخشیہ این است کہ معتقداں مؤخر الذکر علاوہ از روا داشتن سب اصحاب ثلاثہ و ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رضہ میر سید محمد نوربخش را مہدی و صاحب امر وقت می شمارند۔

(حاشیہ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۲)

ششہ غالباً دعوی مزبور بنا بر حملہ ایست کہ سلطان سعید خاں والی کاشغر در سنہ ۹۳۹ بر اسکردو کرد چنانچہ بقول مولوی حشمت علی خاں لکھنوی مصنف تاریخ رشیدی می نویسد کہ سلطان سعید مزبور در حملۂ اول شغر کہ یکے از پرگنہ جات اسکردو است فتح نمود۔ (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۸) لیکن از شجرۂ نسب راجگان اسکردو و استور ادعائے شاں بہ پایۂ ثبوت نرسیدہ است۔

ششم و این در عہد جلال الدین اکبر۔ وقتیکہ راجۂ اسکردو علی رائے در سنہ ۹۹۴ھ مطابق سنہ ۱۵۸۶ع بخدمت اکبر التماس نمود کہ دخترش بحبالۂ عقد شہزادہ سلیم قبول شود واقع شد از آں وقت تعلق اسکردو بہ سلطنت دہلی قائم شد (تاریخ جموں ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۵۰۴)

افاغنہ باز بطور خود حکومت میکردند و در ۱۲۵۳ھ راجہ احمد شاہ مرزبان آن جا بود پسر دوش محمد شاہ نام از پدر خود برگشتہ در پیش میان سنگھ کرنیل پناہ گرفت و میان سنگھ پرگنہ تلیل او را جاگیر بخشید۔ وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ بر لداخ قبضہ کرد۔ محمد شاہ از تلیل گریختہ در لداخ نزد وزیر رسید۔ احمد شاہ باستماع این خبر لشکر کشیدہ فرزند منحوس خود اسیر کردہ پا برہنہ در اسکردو رسانید۔ زور آور سنگھ از روی غیرت بالشکر کثیر یورش کردہ اسکردو را قبضہ نمود و خانۂ احمد شاہ را غارت ساخت و بعد مواخذۂ نذرانہ کثیر حکومت اسکردو احمد شاہ را بدستور مسلم داشت و خود سمت لداخ رجعت نمود۔ احمد جیو و محمد علی خان پسران احمد شاہ کہ بہ اُمید امداد در کشمیر پیش میان سنگھ گریختہ آمدہ بودند۔ میان سنگھ ہر دو برادر اسیر کردہ نزد راجہ گلاب سنگھ در جموں فرستاد۔

وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ در عزیمت مان تلا مقتول مردمان اسکردو تھاندار او از قلعہ کشیدہ قید نمودند و اسباب و اسلحۂ او غارت ساختہ در ملک خود تا دو سہ ماہ باز حکومت کردند۔ باستماع این خبر راجہ گلاب سنگھ افواج قاہرہ بہ سنبیل کوبہانہ فرستادہ در ملک ولولہ انداخت و شیخ غلام محی الدین ہم افواج خود مع جنود راجہ ہای کھکھہ و بمبہ بہ معاونت آنہا تعین ساخت و پنج شش ہزار نفر زمینداران کشمیر برای باربرداری ہمراہ داد۔ چون بطور یلغار در اسکردو رسیدند دیوان ہری چند ہم از لداخ یورش آوردہ اسکردو را یکدم قبضہ نمودند و مخالفان را قتل کردہ احمد شاہ بمعہ عیال

۱۸۴۰ء بعہد اعظم خان والی کشمیر راجہ مزبور از ضعف حکومت افغانان استفادہ نمود۔ اولاً بر اسکردو قابض شد و بعدہ اعلان استقلال و آزادی خود نمود۔

(تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ صفحہ ۵۸۳)

۱۸۴۰ء بقول موسیو ڈیبو در ۱۸۴۰ء (نادرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۳۶۳)

درجموں فرستادند وقلعہ اہرمن را مسمار نمودند احمد شاہ خود در جموں وفات یافتہ پسرش محمد شاہ را وجہ معیشت از اسکردو مقرر داشتند و انتظام ملک بطور خود نمودند۔

گوریز وتلیل - دو پرگنہ است درمیان دو درۂ صغیر بہ مسافت ۲۵ میل از کشمیر سمت شمال بمسافت ۷۰ میل رفعت آں از بحر محیط ۸۰۰۰ فٹ تا شش ماہ از برف پر می باشد نہایت سرد سیر۔ موجب آں جو وگندم دراں جا پیدا از نمی شود ہمگی گال وارزن وترنبہ کاشت می کنند۔ دریای کرشنہ گنگا میان آں می گذرد۔ ہمیشہ شامل کشمیر می باشد مردمان آں جا سنی بزبان کشمیری ہم سخنان می کنند۔

حصورہ - یک پرگنہ است از کشمیر سمت شمال بمسافت ۷۴ میل۔ رفعت آں از بحر محیط ۷۸۵۳ فٹ - از کردۂ گوریز برف کمتر بارد۔ جو وگندم زرع می شود مردماں آں جا مفلس ومحنت کش چرکیں بمذہب سنی۔ از تعمیرات سابقہ قلعہ خام در آں جا موجود۔ ودر نواحی حصورہ کوہ الوند یعنی ننگا پربت کہ رفعت آں ۲۶۶۳۰ فٹ می نویسند ہمیشہ پر برف میباشد و درمیان ایں پرگنہ اپل نام یک دریای اپل جاری است کہ شامل اباسند می گردد۔ ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است گاہے در تصرف راجۂ اسکردو می بود و از عہد سنگاں بدستور شامل کشمیر است۔

گلگت[۴۴] وپونیال - از کشمیر ما بین شمال ومغرب یافتہ می شود بعد مسافت آں از کشمیر ۲۳۱ میل برکنارۂ شمالی اباسند[۴۵] درمیان درۂ کہ وسعت آں پنج شش میل باشد واقعست۔ رفعت آں از بحر محیط ۴۸۰۰ فٹ[۴۶] فصل جو وگندم واجناس ربیع و

۴۴؎ موسیو ڈریونا بر تحقیقش نام اصلی گلگت "گلیت" چنانکہ نزد اہالیان ایں مقام مشہور است ضبط نمودہ است وگلگت لفظے است کہ نزد اقوام غیر مثل ہندیاں وکشمیریاں و فرنگیاں متداول است (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۶)؛

۴۵؎ دریائے سندھ؛ ۴۶؎ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۹؛

ابریشم دراں جا متکون می شود میوۂ انگور و شفتالو و توت بخوبی بالیده می باشد از ریگ دریای اباسند ذره هائے طلا خاک شوی کرده [۸۰۸] دریابند و در زمستان برف نمی بارد۔ مردمان آں جا اندک صاف طبع و خوش وضع بمذہب شیعه [۸۰۹] و سنی مجموعنصر۔ سابقه راجہائے [۸۱۰] آں طرف ہمیشه در انجا حکومت می کردند و درمیان قلعه ہا سکونت داشته در بغاوت و غارت گری خود را بہادر می دانستند۔ بعضے اوقات مغلوب گشته بحاکم کشمیر رجوع می داشتند۔ چنانچه در عہد شاہان چغتائی شامل صوبۂ کشمیر شده بودند و در عہدِ افاغنه خودسر شدند و در عہد سنگان [۸۱۱] لاہور محمد خاں در انجا حکومت میکرد۔ و سلیمان شاه مرزبان یاسین یورش کرده محمد خاں را ازمیاں برداشته گلگت مفتوح ساخت۔ بعد ازاں آزاد خاں ملکدار پونیال سلیمان شاه را قتل کرده متصرف گلگت شد۔ پس ازاں طبر شاه والی نگری آزاد خاں را از جان گذرانیده عروس حکومتِ گلگت بکنار آورده در شبستان علم آسود۔ فرزندش

[۸۰۸] ایضاً صفحه ۴۰۹ ؛

[۸۰۹] صاحب ناردرن بیریر آف کشمیر باشندگان گلگت و استور را در مذہب خود بسیار ضعیف قرار داده است چنانچه تا زمان ۱۸۴۲ء مردمان استور مُردگان خود را مانند اہل ہنود می سوزانیدند ؛

[۸۱۰] این راجہا بنا بر تحقیق موسیو ڈریو و مولوی حشمت علی خاں از قوم تراخاں یا تراکاں بوده اند۔ موسیو ڈریو بنا بر روایت قومی گلگتیاں تراکان مورث اعلی این خانواده را مرد مجبر العقول نوشته است اما مولوی حشمت علی خیال دارد که این لفظ ترکی است و اغلب این است که در زمانۂ قدیم خاندان مزبور از یارقند آمده متوطن گلگت شده باشد (ناردرن بیریر آف کشمیر صفحه ۴۳۵ و تاریخ جموں دریا ہائے مفتوحه مہاراجه گلاب سنگھ صفحه ۷۶۸) ؛ [۸۱۱] یعنی در ۱۸۴۲ء۔ موسیو ڈریو می گوید که درین وقت در گلگت پنج کس حکمران بودند باین تفصیل:- (۱) سلیمان شاه در یاسین (۲) آزاد خاں در پونیال (۳) طبر شاه در نگر (۴) گور رحمان یا گوہر امان در یاسین۔ (۵) کریم خاں برادر شاه سکندر ؛

سکندر خان متصرف ملک پدر شاہ گوہر امان[۱۱] پسر سلیمان شاہ او را قتل کردہ بر حکومت گلگت تسلط یافت و در ۱۲۵۸ھ کریم خان برادر سکندر خان مقتول بجانب غلام محی الدین ناظم خطہ رجوع نمودہ نطو شاہ[۱۲] و متھرا داس با فوج بسیار بہ معاونت او در گلگت رفت و بعد معرکہ و جدال گوہر امان در پونیال مفرور شدہ کریم خان بحکومت گلگت مسلط گشت و نطو شاہ قلعہ دار و مددگار او در انجا ماندہ و متھرا داس واپس آمد پس نطو شاہ بحکمت عملی با راجہائے آں سواد مو انست و موافقت کردہ دختر گوہر امان بعقد نکاح خود در آوردہ و دختران راجہ ہائے ہونزی و نگری با فرزندان خود نامزد کردہ رسوخ و امنیت بہم رسانید۔[۱۳]

و در ۱۲۶۱ھ در انقلاب حکومت سنگان نطو شاہ تھاندار خود بہ معاونت کریم خان در گلگت گذاشتہ خود در پنجاب آمد و با مہاراجہ گلاب سنگھ رابطہ ملازمت خود محکم کردہ

---

[۱۱] دکتور لیتنر سلیمان شاہ را بخلاف رائے حسن عم گوہر رحمان نوشتہ است۔ بدیں وجہ نتواں گفت کہ کدام یکے ازیناں درست است :-

"گوہر رحمان پسر ملک ایمان مردے ظالم بود۔ موسیو ڈریو او را ستمگر تر از تھبو ڈر حبشی قرار دادہ است۔ گویند کہ او وقتے بچۂ شیر خوارے در ہوا انداختہ بہ شمشیرش، دو پارہ ساخت ہمچنیں گویند کہ او مردے را قتل نمودہ جسمش را برائے سگاں داد و از دفن کردنش منع نمود۔"

(ملخص از ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۲۳۷)

[۱۲] درست نتھو شاہ است۔ ایں مرد در عہد مہاراجہ دلیپ سنگھ حکمران پنجاب در افواج سکھاں عہدہ "کونلی" داشت بنا بر قول موسیو ڈریو مردے بود سپاہی پیشہ و بہمیں وجہ از مرکز لاہور بمقابلہ گوہر رحمان فرستادہ شد کہ دراں ایام مرکز فساد در گلگت و نواحی آں بود نتھو شاہ از سادات بود و از شہر گوجرانوالہ پنجاب (حالا پاکستان) تعلق داشت؛ [۱۳] ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۲۳۶؛

برحکومت گلگت بہمراہی دو کس از صاحبان[۴۱۴] انگریز در گلگت رسید ۔ راجۂ ہونزی بہ سبب ہمراہ آوردن صاحبان انگریز از لطّو شاہ رنجیدہ خاطر شدہ مع کریم خان ہر دو از تیغ گذرانید[۴۱۵] و چند مواضع گلگت را غارت کردہ منہدم گردانید ۔

گوہر امان کہ مرزبان پونیال و یاسین بود بامداد ساکنان دیل[۴۱۶] حال گلگت را قبضہ کرد ۔ مہاراجہ جموں[۴۱۷] دو کالم فوج از کشمیر تعین ساختہ و از حصورہ و اسکردو افواج جمع کردہ گوہر امان را از گلگت مہزوم[۴۱۸] گردانید ۔ چندے بغیر فساد و عناد بسر آمد و در گلگت بھوپ سنگھ[۴۱۹] کماندار فوج و سنت سنگھ تھانہ دار بود ۔ دراں حال فرزندان[۴۲۰] گوہر امان کہ

۴۱۴ھ بنا بر تحریر موسیو ڈریو صاحب این دو کس فرنگی لفٹنٹ وانز اگ نیو و ینگ مہندسین بنگال بودند ۔ غرض این ہر دو از ورود در گلگت مقصد سیاسی بود ۔ سیاحان مزبور از راجہ ہونزہ استدعا نمودند کہ آنانرا در سیاحت علاقہ اش اجازت باشد لیکن راجہ ازیں امر قطعاً انکار نمود ۔

۴۱۵ھ بقول ڈریو صاحب نتھو شاہ و کریم خاں از دست راجہ ہونزہ مقتول نہ شدند بلکہ این ہر دو کس و راجہ گلگت در معرکہ کہ خلاف راجہ ہونزہ بود مقتول گشتند (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۰)

۴۱۶ھ دریل ۔

۴۱۷ھ مراد از مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی ۔

۴۱۸ھ موسیو ڈریو از لفظ "مہزوم" سکوت اختیار کردہ است ۔ بیانش درین امر این است :-

"بعد چندے محاربہ و قتال بر شرائط حالات سابقۂ سیاسی مابین فریقین صلح واقع شد" ۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

۴۱۹ھ ڈریو صاحب بھوپ سنگھ را کماندار افواج محفوظ "بونجی و استور" قرار دادہ است ۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

۴۲۰ھ درین جا بیانات ڈریو صاحب متضاد گشتہ است از یک معلوم می شود کہ رہنمائے این ہم خود گوہر رحمان بودہ و از دیگر کہ سرغنہ اش برادرانش و فرزندانش بودند ازین رہ نتوان گفت کہ کدام یک از اینان صحیح است ؛

ملک امان و میر ولی و میر غازی و پہلوان بہادر بودند با مردمان دارد و ہونزی وغیرہ اتفاق کردہ بر کوہ نیلہ دار[421] بھوپ سنگھ را سہ چہار روز درمیان گرفتہ بمعہ یک ہزار و یکصد نفر سپاہان از تیغ گذرانیدند و دو صد سپاہ اسیر کردہ مسلمان نمودہ[422] فروختند ہمگی یک عورت بہ تمسک دم گاؤ از اباسند عبور کردہ در بھونجی رسید[423]۔ گوہر امان در گلگت رایت حکومت افراشتہ فوج مہاراج در بھونجی انتظار وقت میداشت[424]۔

بعد وفات گوہر امان در سنہ ۱۲۷۳ھ[425] مرزبان جموں جنرل دیوی سنگھ با فوج بسیار برای تسخیر مملکت تعیین ساخت و متمردان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ دیوی سنگھ تا حدود یاسین تسخیر کردہ عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ بر حکومت یاسین نشانیدہ عیسی بہادر را حکومت پونیال بخشیدہ رجعت نمود و در سنہ ۱۲۷۶ھ فرزند گوہر امان[426] باز علم بغاوت افراشتہ مسٹر ہیپٹ صاحب را قتل نمود۔ مہاراج

---

[421] نیلہ دھر

[422] لفظ "مسلمان نمودہ" از حسن است۔ کہ کتاب "ناردرن بیریرآف انڈیا" کہ یکے از ماخذہائے حسن است دریں محل سکوت نمودہ است۔ بیانش دریں امر ایں است :-

"کما بیش یک ہزار نفر مقتول و یک صد یا دو صد اسیر گشتہ بحیثیت غلام فروخت شدند" (ایضاً صفحہ ۴۴۲)

[423] ناردرن بیریرآف انڈیا صفحہ ۴۴۳۔ ڈریو صاحب مزید نوشتہ کہ زن مزبور را از طرف حکومت کشمیر وظیفہ مقرر کردہ شد۔

[424] ناردرن بیریرآف انڈیا صفحہ ۴۴۳ :

[425] درست ایں است کہ واقعہ مزبور در سنہ ۱۲۷۷ھ رونمود زیرا کہ سن انگلیسی کہ موسیو ڈریو متعلق ایں واقعہ نوشتہ است ۱۸۶۰ء است :

[426] ملک ایمان :

رنبیر سنگھ عسکر ظفر اثر به افسری جنرل هوشیارا تعین کرده ساکنان یاسین را از قتل عام نمود و ملک امان در چترال مفرور گشت و هشیارا به کمال ولوله و اقتدار رجعت نمود[۴۲۷]۔

ایضاً از کوهستان سمت شرقی از گلگت درمیان درهٔ سنگلاخ دو علاقه است یکے هونزی بر کنارهٔ شمالی اباسند ۵ دوم نگری بر ساحل جنوبی آن که به سبب صعوبت راه همیشه خودسری باشند و در رهزنی و قزاقی چالاک۔ راه یارقند را بیشتر غارت می کردند۔ همه اهل تشیعه۔ مهاراجه رنبیر سنگھ هر دو آنها برفق و مدارا صلح و صفا داشته منقاد خود گردانید۔

ایضاً از گلگت بطرف مغرب ملک دلیل واقع است همه اسنی المذهب مهاراج رنبیر سنگھ در سنه ۱۲۸۳[۴۲۸] ھ افواج قاهره بافسری وزیر زور آور سنگھ و کرنیل بجی سنگھ برای تسخیر آن بلاد مامور ساخت و مخالفان تاب مقاومت در خود ندیده مفرور شدند۔ هنر بران کینه ور دهات را در داده رجعت نمودند و در حین مراجعت به باعث نزول برف فوج جرار را زحمت بسیار عاید گشت۔

ایضاً۔ از گلگت بطرف شمال دو محال[۴۲۹] است یکے یاسین دوم چترال که همیشه خودسر بودند و در غارت گری و برده فروشی ممتاز و گلگت و حصوره وغیره اطراف را همیشه غارت نموده مردمان را می فروختند۔ مهاراج رنبیر سنگھ در سنه ۱۹۱۶ ملک یاسین را

۴۲۷؎ نارورن بیریر آف انڈیا صفحه ۸۸۴؎

۴۲۸؎ مطابق سنه ۱۸۶۶ء۔ بقول موسیو ڈریو همراه مزبور در ماه ستمبر سنه مذکوره وقوع پذیر شد کولونل بجے سنگھ و وزیر زور آور براه نورپور در دریل رفتند۔ از طرف ملک ایمان پسر گوهر رحمان قدرے مزاحمت کرده شد۔ لیکن بالآخر شکست خورده روئے بر فرار نهاد۔ (نارورن بیریر آف انڈیا)

۴۲۹؎ محال بفتح میم و حاء در کشمیری بمعنے ضلع مستعمل می شود؎

قبضه نمود عاقبت با ملک امان والی چترال صلح و صفا و عهد و پیمان به وقوع آمده بنا براں ملک یاسین به مراعات او در تصرف فرزندان گوهر امان واگذاشتند و غارتگری و برده فروشی و بغی و عناد ازاں باز رفع شد۔

دراوه و کرناه۔ از کشمیر سمت شمال و مغرب در میان آدو دره در پرگنه واقع است دریای کرشنه گنگا میان آں می گذرد۔ درآں جا اجناس زیره و مکائی قلیلے شالی پیداوار می باشد۔ مردمان آں طرف سُنّی بعضے هنود۔

در سابقه ایں دو محال همیشه شامل کشمیر بوده است۔ چنانچه در زمان چغتیه خراج ایں هر دو محال در تنخواه صوبه داران کشمیر مقرر همی بود۔ شاهان درّانیه هر دو علاقه در جاگیر محمود خان مرزبان مظفرآباد بخشیدند۔ ناصر علی خان فرزند محمود خان مدة العمر خود دراں جا حکومت می کرد۔ بعد ازاں پسران او منصور خان و معز الدین خان به استقلال تمام ایام فرمان دهی خود بسر بردند۔ و در عهد سنگان شبیر احمد خان پسر منصور خان در معرکه گهوڑی به معاونت حسین خان جوش بغاوت پوشیده بود عاقبت الامر به عجز و انکسار مطیع و فرمان بردار گشته ارمغان کشمیر مع برغمال پیشکش نمود و بعد تنزل سنگاں طوق اطاعت مهاراجه گلاب سنگه به گردن انداخت۔ امّا به اقدام ایام نحوست در سنه ۱۲۸۱ هـ ۱۹۲۱ ب به نسبت یکے از ملازمان مهاراج مدارا نه نمود بنا براں برای تادیب او افواج قاهره مامور گشت و آں تنگ حوصله فرار نموده۔ ملک محروسه او شامل کشمیر گشت۔ بعد چندے شبیر احمد خان بوساطت[۲۴۳]

---

[۲۴۳] به تحقیق مولوی حشمت علی خان عفو تقصیرات شبیر احمد خاں بوساطت پسرش عظیم خاں رد نمود حقیقت این است که چوں شبیر احمد خاں بار دوم از افواج مهاراجه رنبیر سنگه هزیمت خورد پسر خود عظیم خاں را ملامت کرد که در پیری سبب تکالیف من گردی۔ امّا من بایں شورش تیار نبودم عظیم خاں متاثر گشت و خفیتًا نزد مهاراجه رنبیر سنگه آمد و گفت (بقیه بر صفحه دیگر)

گورنمنٹ پنجاب درذیل امان درآمده مهاراج رنبیر سنگھ خطاهی به عطا بخشید و از دیوه سرچند قریه جاگیر او مشخص گردید۔

شاردا۔ مختصر مقامیست برلب کرشنه گنگا از پرگنه دراوه سمت مشرق ازکشمیر به مسافت یک صد میل سمت گوشه شمال و مغرب۔ اہل ہنود آن را متبرک می دانند۔ از قدیم مندر شاردا دراں جا موجود۔

داردو۔ ملکے است وسیع درمیان کوہستان منبع از شاردا تالب دریای اباسند غالباً به مسافت دوصد میل ساکنان آں طرف مثل وحشیاں برقلال جبال بود و باش می دارند۔ و در رہزنی و غارت گری معروف ہمه ہا سنی متعصب ہستند۔ عالمان خود را متابعت می سازند و با اہل یوسف زئی مشابہت می گذارند۔ لباس نیلی راپسند می دارند۔ دریں ملک چیلاس تنگیر۔ پٹن۔ فولی۔ گور۔ تلچا۔ سپالس کاغان وغیره مقامات مشہوره است۔ شاہان مغلیه درعہد خود برفق و مدارا تابع خود کرده بودند و درعہد افاغنه خود سرشده درغارت گری چالش می کردند۔ مہاراج گلاب سنگھ در ۱۲۶۷ھ ۱۹۰۷ سمت ب دیوان ہری چند وغیره

(مسلسل) که تقصیر از من است و پدر من بے گناه است۔ مہاراجه عفو تقصیر ہر دو پسر و پدر نمود۔ (تاریخ جموں صفحه ۹۲۸) ؛ ۱۲۶۷ھ مطابق ۱۸۵۱ء۔ بنا بر روایت مولوی حشمت علی خان سبب تعین ہری چند بر تسخیر چیلاس ایں بود که قوم درد بر استور حمله کرده ہر چه در دست افتاد به غارت بردند۔ اگرچه ابتداء ایں مہم در ۱۸۵۱ء بود لیکن اختتامش به سبب شدت سرما در ۱۸۵۲ء واقع شد۔ زن و مرد چیلاس مقاومت شدید کردند۔ لیکن بالآخر از دست افواج ڈوگره که محاصرین قلعه چیلاس بودند عاجز آمده خواہان امان شدند۔ علاوه دیوان ہری چند دریں مہم وزیر زور آور سنگھ کشتواری۔ کرنل بجے سنگھ کرنل جواہر لوچن سنگھ و دیوان ٹھاکر داس نیز شامل بودند۔ (تاریخ جموں صفحه ۷۸۴)

افسران با فوج کثیر برای تسخیر قلعۂ چیلاس کہ فراز کوہ حصن متین واقع است تعیین ساخت۔ مہاراج رنبیر سنگھ خود در سوپور ماندہ تمامی زمینداران برای بار برداری ہمراہ بُردہ قلعۂ چیلاس را محاصرہ نمودند۔ بعد آویزش بسیار قلعہ گیان بہ مسدودی آب مجبور شدہ در ذیل امان در آمدند۔ ہری چند مظفر و منصور رجعت نمود۔ ازاں باز در قلعۂ چلاس تھانیدار مہاراج مقرر است و بوقت موعود ارمغان معمول ہر سال می رسانند و در ملک داردُو اکثر جاہا از کنارۂ دریای اباسند وغیرہ ریزہ ہای طلا از ریگ ہمی کشند فی الحقیقت در کوہستان داردُو ہیچ کسے از راجہای کشمیر و اطراف باستقلال تمام حکومت نہ کردہ باشد۔

دچھنہ[۴۳۲] و کھاورہ۔ یک پرگنہ است از پرگنات کشمیر سمت مغرب چہ دریای کشمیر میان درۂ مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد سمت مغرب می گذرد۔ و بر ساحل شمالی آں از مظفر آباد تا بارہ مولہ علاقۂ دچھنہ واقع است و بر کنارۂ جنوبی آں کھاورہ مشہور مسافت ایں درہ از بارہ مولہ تا مظفر آباد ۹۴ میل۔ مردمان آں طرف اکثر سُنی بعضے ہنود ہمہ ہا سلحدار و جنگی و طاغی دریں ملک زبان پہاڑی معمولست۔ لفظ کشمیری ہم کم و بیش می دانند۔ در حدود دچھنہ راجہای بمبہ ہمیشہ رئیس بُودہ اند۔ و در نواحی کھاورہ راجہای کھکھہ و ہانتال مشہور۔

راجہای دچھنہ[۴۳۳]۔ یعنی بمبہ می گویند۔ کہ راجہ ہای بمبہ از قوم بنی امیّہ اولاد

۴۳۲ه پائین بارہ مولہ بر ہر دو جانب دریائے جہلم دو علاقہ اند بہ نام ہائے مختلف مشہور۔ یکے را کہ بر کنارۂ راست واقع است۔ علاقۂ دچھنہ و دیگرے را کہ جانب چپ است کھاورہ می گویند ز تاریخ جموں مولوی حشمت علی صفحہ ۹۰۶:

۴۳۳ه مولوی حشمت علی خان صاحب "تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ" می گوید" ادعائے قوم بمبہ از خاندان بنو امیّہ از لحاظ تاریخی بہ پایۂ ثبوت نہ رسیدہ است"۔ او دریں ضمن وجوہات ذیل پیش کردہ است :- (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

مردان ہستند کہ عرصۂ یک ہزار و دوصد ماہ در دمشق و شام سلطانی کردہ اند۔ ازاں جملہ یکے در حالت آوارہ گردی بہ بدخشاں رسیدہ چند پشت دراں جا گذرانید۔ ازاں میاں یکے بہ ملازمت ہلاکو خان داخل گشتہ ہمراہ ذوالقدر خان وارد خطۂ کشمیر گردید۔ و در حین مراجعت چوں بہ مقام دہمتور رسید یکے از رؤسای آں حدود او را بہ خانۂ دامادی پذیرفت بعد چندگاہ در دماغ داماد خیال خیرہ سری دیدۂ بدغدغۂ افراسیابی یسان سیاوش از تیغ گذرانید۔ چونکہ منکوحۂ او حاملہ بود خسرو مثال فرزندے از و متولد شد۔ چوں بہ سن بلوغ رسید باستماع خبر مقتولی پدر ناگہ غبر تش افروختہ شیانہ پدر مادر خود بہ قتل آورد و مال و دولت و ثروت او را متصرف گشت۔ پس ازاں صفدر خان کہ یکے از

(مسلسل) ۱۔ مسٹر لارنس در "ویلی آف کشمیر" در ذکر ابتدا قوم بمبہ می گوید "در جغرافیۂ قدیم کشمیر مسطور است کہ در شمال وادیٔ ولُشنہ تا دریائے کشن گنگا بہ ہمسایگی قوم کھکھہ خاندان بوسب یعنی بمبہ بود و باش می کند۔ ایں قوم بہ قبیلۂ اول الذکر در قومیت شریک اند۔ قیاس است کہ در زمانۂ قدیم مردمان خاندان بمبہ بر علاقۂ کرناہ قابض بودہ اند۔

۲۔ دیگر ایں کہ زوال خاندان بنو امیہ در سنہ ۱۳۶ رو نمود۔ و ایں محال است کہ بعد یک ہزار سال یک کس از آناں در غربت زندہ کنندۂ خاندان خود باشد۔ خصوصاً وقتیکہ او خود از اصلیت خود ناواقف باشد۔

۳۔ ایضاً در یک کتاب ترکی نام ایں قوم بام مذکور است۔ ممکن است کہ بام از امتداد زمانہ "بمبہ" شدہ باشد۔

با ایں ہمہ مولوی حشمت علی بریں امر اتفاق نمودہ است کہ اصلیت "قوم بمبہ" از ہندوستان نیست و باشد کہ در زمان امیر تیمور از ترکستان آمدہ ساکن علاقۂ مظفر آباد شدند چنانکہ از تو زک جہانگیری معلوم می شود۔ در زمان جہانگیر باشندگان علاقۂ مظفر آباد خود را از قوم "قارلوغ" کہ لفظ ترکی است خود را شمار می کردند۔ (صفحہ ۹۰۹)

فرزندان او در شجاعت و جوانمردی ممتاز بود در پیش سلطان محمد خان مرزبان پکھلی بعہدۂ سرلشکری ممتاز شدہ بجلدوی حسن خدمت از علاقۂ دمتور چند قریہ جاگیر یافت درحالتے کہ خود را بہ نبی اُمیّہ منسوب می داشتند مردم عوام بنو امیّہ را بمو گفتند ہمچنانکہ ذوالقدر خان را ذو لچو نام نہادہ اند۔

مختصر کہ تا زمان سلطان حسن شاہ بہ متابعت سلاطین کشمیر اوقات گذاری می کردند۔ و در عہد چکاں لباس خیرہ سری پوشیدہ بہ دستبرد اطراف مشغول شدند۔ دراں ایّام مظفر خان صاحب ثروت و شجاعت نامی گرامی شدہ بود در سنہ ۹۶۲[۲۳۴] قصبہ مظفرآباد بنام خود آباد کردہ دار الحکومت خود قرار داد و تا حدود پکھلی و دمتور و کاغان و دچھنہ و کھاورہ وغیرہ دست اندازی کردہ لوای سلطانی و راجگی افراشت اکبر شاہ بنا بر اعانت راجہ بھگوانداس کہ در معرکۂ یوسف شاہ یاد کردہ بود از پہاڑ دچھنہ جاگیر او افزودہ بعاطفت جہانبانی سرفراز فرمود۔ در سنہ ۱۱۲۶ ہیبت خان پسر مظفر خان از جیب بغاوت سرکشیدہ اطراف کشمیر را غارت نمود۔ علی محمد خان نائب صوبہ باجمعیّت رؤسا و منصبداران کشمیر برای گوشمالی او یلغار فرمود۔ پس بعد

---

[۲۳۴] مولوی حشمت علی خان در تاریخ جموں و ریاست ہای مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ می نگارد کہ بنیاد قصبۂ مظفرآباد یا در آواخر قرن یازدہم و یا در آغاز قرن دوازدہم افتاد۔ او در ثبوت بیانش وجوہات ذیل بیان کردہ است :- (۱) خواجہ محمد اعظم در تاریخ خود "واقعات کشمیر" رقم طراز است کہ در سنہ ۱۱۲۴ھ بزمانۂ صوبیداری عنایت اللہ خان (بعہد حکمرانی شاہ عالم بادشاہ دہلی) محمد مظفر کہ از ملازمین سلاطین پکھلی بود۔ از زوال حکومت آناں استفادہ نمودہ در علاقۂ کوہستانی شمالی تسلط خود قائم کرد۔ بعد ازیں بر علاقۂ درادہ و کرناہ کہ از متعلقات پرگنہ کامراج ملک کشمیر است متصرف و قابض گشت۔ (ص ۹۰۸)۔ (۲) از روزنامچۂ جہانگیر کہ بنام "توزک جہانگیری" شہرت دارد جہانگیر در سفرنامۂ خود ہیچ نشانے از مظفرآباد نہ دادہ است؛

آویزش بسیار ہیبت خان فوج شاہی را شکست دادہ افسران عسکر محبوس داشت۔ ازیں بعہد عبدالعظیم خان دیوان صوبہ بالشکر فراوان میثاق مظفرآباد را سرانجام دادہ جمع کثیر از تیغ گذرانید۔ عاقبت بوقوع مصالحہ معزالدین خان پسر ہیبت خان بیرغمال آوردہ شورش ساخت۔ بعد فوت ہیبت خان پسرش محمود خان باغوای ببراللہ خان خروج کردہ ملک کشمیر را چند مرتبہ متواتر غارت نمودند حقیقت آں در خروج ببراللہ گفتہ آید۔

شاہان افاغنہ محمود خان را بنا بر آمد و رفت کشمیر بعلاوہ جاگیر شاہان دہلی علاقہ دراوہ و کرناہ و یک لک و پنجاہ ہزار روپیہ از علاقہ کامراج عطا نمودند۔ چندے بغیر عناد و فساد جاگیرات خود می خوردند۔ امّا وقتیکہ کریم داد خان بر صوبیداری کشمیر آمدہ[۴۳۵] بود در اثنای راہ امیر خان بموٗ اورا مزاحمت[۴۳۶] بسیار نمود۔ امّا کریم داد بہ مشقت تمام از کوہستان دچھنہ عبور کردہ در کشمیر رسید۔ و بعد انتظام کشمیر برای تدارک خیرہ سران پہاڑ دوبار فوج بسیار تعینات کردہ مردم بسیار از کھکھہ و بمبہ بقتل رسانید۔ امّا اصلاح کلی نتوانست کرد۔ بعد فوت محمود خان پسران او حسن علی خان و ناصر علیخان و اکبر علی خان باقی ماندہ ملک محروسۂ خود را باشرکاء قسمت کردند۔ حصّہ حسن علیخان مظفرآباد تا ہٹیاں و دہات مقبوضۂ پکھلی و محصول گذرگشتی حصّہ ناصر علی خان علاقہ دراوہ و کرناہ حصّہ اکبر علی خان گھوڑی حصّۂ فتح علی خان کہ از احفاد مظفر خان بود از ہٹیاں تا کہٹائی و حصّۂ برادرش ابراہیم خان از کہٹائی تا بارہ مولہ حصّہ کام بخش خان کہ از جاگیر کامراج پنجاہ ہزار خروار جاگیر کشمیر را باہمدیگر ہمچنیں قسمت نمودند۔

بعد انقضای حکومت شاں فرزندان آنہا یادگار ماندند۔ زبردست خان از حسن علی خان در مظفرآباد نجف خان پسر اکبر علی خان در گھوڑی منصور خان و معزالدین خان در کرناہ و صفدر علیخان پسر کام بخش خان در کامراج مظفر خان پسر فتح علیخان

---

[۴۳۵] بمعنی می آمد۔ [۴۳۶] دریں مزاحمت درپردہ دست محمود خاں بود (ایضاً ص ۹۱۷)

درکھٹائی وہرکس بطور خود طبل حکومت نواختہ چندے بسر بردند۔ وقتیکہ ہری سنگھ صوبہ دار[۴۳۷] کشمیر شدہ بُود علاقہ کھاورہ را تا پکلی متصرف گشتہ بہر جا قلعہ ہا انواخت و مظفر خان راجہ کھٹائی از دست شرکاء خود مفرور شدہ در پناہ ہری سنگھ در آمد۔ و ہری سنگھ اورا از کھٹائی تا بارہ مولہ حکومت بخشید و چند ہزار روپیہ نذرانۂ سالانہ دادن مقرر کردہ از جاگیر کامراج برّی گردانید۔ بعد چند وی فوت شدہ پسرش زبردست خان بجای او نشست۔ زبردست خان مرزبان مظفر آباد بدستور مستقل بُود ہنگام برآمدن موتی رام لوعی در خدمتش قصور نمودہ موجب آن کرپا رام بر وقت حکومت خود با فوج کشیر در مظفر آباد یورش ساخت۔ زبردست خان با جمعیت مردم کھاکھ وبمبہ نخست لشکر خالصہ را طاقت شکستہ۔ عاقبت بہ منصوبۂ گنیش پنڈت[۴۳۸] در فیما بین صلح واقع شدہ دیوان نذرانہ و یورغمال گرفتہ رجعت نمود۔ وقتیکہ میان سنگھ حاکم کشمیر شد۔ زبردست خان نبیرۂ خود رحمۃ اللہ خان کہ در حُسن صورت آیتے از رحمت بُود با تحفہ وہدایا یرغمال فرستاد۔ میان سنگھ حسن صورت دلبریش خوش کردہ بہ انواع تلطف نگہداشت و دختر معزالدین خان راجۂ کرناہ بکابین او آوردہ معزز داشت۔

وقتیکہ شیخ[۴۳۹] غلام محی الدین ناظم کشمیر شد از راجہای پہاڑ ہرکس را یورغمال گرفتہ ضبط و ربط نمود و در سنہ ۱۲۶۰ ہجری مطابق سنہ ۱۸۹۹ بکرمی باستماع خبر آشوب سلطنت لاہور یورغمالان راجہای پہاڑ شبانہ یکان یکان بخلوت طلب ساختہ بخوف شورش و فساد ہمہ را محبوس داشت و رحمت اللہ کہ بسیار نازک مزاج بُود بر مصادمت حبس مقاومت نہ کردہ از جان درگذشت۔ ناظم نعش او بجانب

[۴۳۷] سنہ ۱۸۲۰ء مطابق سنہ ۱۲۳۵ھ۔ ودرین جا مراد از ہری سنگھ۔ ہری سنگھ نلوہ صوبیدار مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ [۴۳۸] برادر بیربل پنڈت۔

[۴۳۹] سنہ ۱۲۶۰ھ مطابق سنہ ۱۸۴۴ء۔

منظفرآباد فرستاده در مزار آبای خود مدفون شد و زبردست خان گاه و بیگاه بر تربت او برای فاتحه آمد و رفت می داشت. حسین خان که برادرزادهٔ او بود دعوی خود را باتنِ چند از خاصان گرفتار کرده باعانت تهاندار در پیش ناظم صوبه فرستاد و درین جا به حکم ناظم محبوس شد. حسین خان بمراد دل در منظفرآباد استقلال یافت و ناظم خطه تهاندار را فرمان فرستاد که حسین خان را اعتبار حکومت نگذارد و پسر خود انتظام حکومت کرده باشد. حسین خان باستماع این خبر رنجیده با نجف خان گهوڑی صلاح سنجیده به خیالِ خیره سری تهانیدار قلعه را بے دخل نمود. پس ناظم خطهٔ دلپذیر برای گوشمالی آن شریر فوجی کثیر به افسری مرزا ایوب و پنڈت راجه کاک تعیین ساخت و در نواحیِ گهوڑی فریقین حرب و ضرب پرداختند. حسین خان مصلحتاً از حرب گاه مفرور شد و فوج ناظم مظفر و منصور و مسرور نشسته در گهوڑی بنیاد قلعه افراختند و حسین خان و شبیر احمد خان پسر منصور خان باتفاق تمامی راجهای کوهستان صمصام خون آشام از نیام برکشیده فوج ناظم را قتل عام نمودند. هم دارو گیر جمعی کثیر اسیر کرده بعضے را جبراً مسلمان نموده بعضے ها را موی سر و لحیه و ابرو تراشیده و مختون ساخته گوش و بینی را مثله کرده پیش ناظم پیشکش نمودند. و مرزا ایوب افسر فوج در کاغان محبوس داشته علاقه کوهستان را متصرف شدند. شبیر احمد خان در کامراج علم بغاوت و تاراج برپا داشته مال و مواشی مردمان را غارت نمود و از بنڈپوره ٹیکا رام بهان بروز عید رمضان گرفتار کرده در کرناه محبوس داشت و *نظوشاه و سجان سنگه به مقابلهٔ شبیر احمد خان در کامراج علم تقابل افراشته خائب و خاسر باز آمدند.

چون خبر وحشت اثر سامعه آرای شهریار لاهور گردید و به سبب اتلاف فوج کثیر و به دقوع وقاحت و شناعت کبیر دل گیر گشته ناظم خطه را

* نهوشاه

بہ تقصیر قصور تدبیر مقصر کردہ چہار لک روپیہ مصادرہ نمود۔ وگلاب سنگھ پوہ ونڈی را طاقت چہار ہزار سپاہ دادہ از راہ ہزارہ بر مظفرآباد روانہ نمود و شیخ امام الدین فرزند غلام محی الدین و بشن سنگھ و جھنڈا سنگھ را با چہار ہزار سوار و پیادہ از راہ پنوچھ برای سرکوبی متمردان کوہستان تعیین فرمود۔

وقتیکہ امام الدین در پنوچھ رسید خبر برگشتگی تخت لاہور و کشتہ شدن شیر سنگھ شنیدہ خود را بہ تعجیل تمام در شہر رسانید۔ جھنڈا سنگھ و بشن سنگھ در حدود دکامراج بمقابلہ شیر احمد خان جان فشانی ہای نمایان بکار بردہ مخالفان را از ملک کشیدن نتوانستند۔ عاقبۃ الامر امام دین زبردست خان را از بند رہایش دادہ خلعت بخشید و مبلغ پنجاہ ہزار روپیہ جرمانہ ساخت بہ مرافقت راجہ فقیر اللہ پسر رحیم اللہ روانہ مظفرآباد نمود و فقیر اللہ خان زبردست خان را بدستور بر حکومت استقلال دادہ خود برای وصول زر جرمانہ در قلعۂ مظفرآباد سکونت فرمود و برادر خودش ایوب خان کہ در معرکۂ گھوڑی در کاغان محبوس بود حارسان او را بہ حیلۂ تخم دھاتورہ با شیرینی خورانیدہ بے ہوش نمود تاکہ ایوب خان از میان برکشیدہ آورد و بعد چندے زبردست خان زبردست اجل شدہ حسین خان بغیر زبردستی باز استقلال یافت پس امام الدین با راجہای پہاڑ حسن سلوک داشتہ دختر راجہ معز الدین کہ زوجۂ رحمت اللہ خان مرحوم بود در عقد نکاح خود آوردہ با قبیلۂ

۱۲۵۸ھ مطابق ۱۸۴۲ء ۔ ۱۲۵۹ شیر سنگھ پسر دوم مہاراجہ رنجیت سنگھ حاکم پنجاب بود۔ بعد وفات پدرش بامداد دیوالا سنگھ بر تخت پنجاب نشست۔ وقتیکہ مہاراجہ مزبور در تماشائے ریاضت جسمانی پہلوانان در قصر شاہ بلور (سہ میل بطرف شرقی لاہور) مصروف بود از دست اجیت سنگھ سندھانوالا نشانۂ تفنگ شد۔ (سیکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر جے۔ کارمیکائیل سمتھ مطبوعہ ۱۸۴۷ کلکتہ)۔ * بوزماثل۔

بمشورۂ رابطۂ کلی بہم رسانید و بہ داد و دہش و مراعات ہر کس را نواختہ بندیان و یورغمالان را رہائش ساختہ شورش و فساد از میان برداشت۔ ہمدریں ایام[۲۴۲] مہاراج گلاب سنگھ مالک صوبۂ کشمیر شدہ راجگان پہاڑ مطیع و منقاد خود گردانید و ہر کسے را قدر حیثیت و وقار اقطاع بخشید۔ ازاں باز نزاع و فساد اہل بغی و عناد رفع شد۔

راجہای کھاورہ حقیقت راجہای[۲۴۳] کھکھہ و بمبال در تواریخ کشمیر جائے بہ نظر نیامدہ مشہور است کہ در بلاد نمکسار کھکھو و بمبو دو برادر از قوم راجپوت بودہ اند و بہ کدام سببی مسلمان شدہ کھکھو را کھکھی خان و بمبو را حاتم خان نام کردند و در پیش سلطان زین العابدین ملازم شدہ در سفر خراسان وقتیکہ در عسکر تیمور شاہ یورغمال بود بہ خدمات شائستہ او را دلخوش کردند در حالت خورسندی سند جاگیر از و نوشتہ گرفتند۔

۲۴۲ے نہم مارچ ۱۸۴۶ء بموجب عہدنامہ چہارم امرتسر کہ مابین مہاراجہ گلاب سنگھ و فریڈرک کری بارنٹ صاحب و میجر لارنس صاحب سفیر حکومت انگلشیہ طے یافت کشمیر و جمیع ملک کوہستان بعوض مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سکۂ نانک شاہی کہ مبلغ پنجاہ لک از آناں معجل و بست و پنج لک موجل بود۔ بمہاراجہ گلاب سنگھ فروخت کردہ شد۔ برائے تفصیل عہدنامہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۲۰۳ ؛

۲۴۳ے موسیو لارنس دربارۂ اقوام کھکھہ و بمبال می نویسد۔ در قدیم سنسکرت نام ایں قوم "کھش" بود کہ در کوہستان ہمالیہ بود و باش می داشتند۔ لفظ کوہستان ایں جا مجمل است و بدیں وجہ قاری در شک می افتد لیکن از راج ترنگنی ایں شک کلیتہً زائل گردد زیراکہ درو مذکور است کہ حکمران راج پوری (راجوری) از قوم "کھش" تعلق می داشتند۔ از طرف بانہال نادریائے "چندر بھاگا" نشان آبادی قوم مذبور بدست آمدہ است ہمچنیں ثابت شدہ کہ وادی دریائے (وتستہ) کہ پائین بارہ مولہ است مسکن ایں قوم بودہ است بعدہ از امتداد زمانہ "کھش" کھکھہ شد (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۶۳۹ ؛

چوں زین العابدین بر تخت شاهی جلوس نمود۔ به ایفای وعده چند قریه به آں ها جاگیر بخشید که دراں جا بود و باش اختیار کرده قوت و ثروت حاصل نمودند۔ و در عهد چکان کیچم خان به باعث بے انتظامی خود سر مانده بود لیکن پسرانش در عهد چغت طوق متابعت به گردن انداخته بهواداری مظفر خان بمبه جاگیر خود را توفیر دیدند۔ ازاں باز با راجهای دچهنه موافقت داشته در خیره سری و بغاوت متفق می بودند

الحال وارثان کهکهی خان را کهکهه و وارثان حاتم خان را ها تمال می گویند و در بغاوت و جلادت از کردهٔ راجهای دچهنه جودت کمتر دارند و در عهد افاغنه از پرگنه کردهن به علاوهٔ جاگیر کهاوره بست هزار روپیه جاگیر یافته بودند۔ وقتیکه هری سنگه صوبهٔ کشمیر شده بود وے سرافراز خان کهکهه که سر آمد راجهای کهاوره بود قابو کرده در لاهور فرستاد و برادرش غلام خان[۲۴۵] در حبس خانهٔ شیر گڈهه از جان در گذرانید۔ علاقهٔ کهاوره را تاچکار تصرف کرده بهر جا قلعه ها انداخت و مهاراج گلاب سنگه هم هر کسے را بقدر کفاف وجه معیشت گذاشته از خیره سری و تاخت و تاراج و ستمگری باز داشت۔

فی الحقیقت حضرات کهکهه و بمبه که هر دو طایفه عالی نژاد اند در سفاکی و بے باکی و غارت گری و رهزنی بسیار جوان مردی و چالاکی کرده اند و در عهد شاهان چغت و افاغنه و سنگان لاهور با وجود سطوت جهانداری ملک کشمیر را اکثر

---

۲۴۴ ۱۸۴۸ء لشکر کشی هری سنگه نلوه بر سرافراز خان کهکهه خلاف منشاء مهاراجه رنجیت سنگه آنجهانی بود۔ لیکن بعدهٔ به نظر این که سرداران قوم کهکهه همیشه خلاف حکومت "سکهاں" بر سر پیکار می مانند۔ هری سنگه نلوه را ایمائے تغلب کرد۔ (تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان ص ۳۴۳ ۹)

۲۴۵ غلام علی خان (ایضاً) ؛

اوقات از تاخت و تاراج و ستمگاری و خونباری دقیقۂ باقی نگذاشتہ اند خصوصاً
در حق اہل ہنود مضرت و آزار ایشاں افزون بود ہمگی در زمان حکومت مہاراج
گلاب سنگھ خلق خدا در حصن متین امن و امان محفوظ ماندند و مردم قطاع الطریق
در مغارۂ عدم خزیدند۔ چہ ہرگاہ یک شخص ضعیف را لک روپیہ ہمراہ می بود از ہیچ
کسے اندیشہ و مضایقہ نمیکرد۔

علاقۂ پونچھ۔ از شہر کشمیر سمت مغرب واقع است۔ رفعت آں از
بحر محیط ۳۳۰۰ فٹ و بعد مسافت از سرینگر براہ بارہ مولہ ۸۰ میل و براہ توسہ میدان
ہمگی ۹۸ میل۔ گوبند راجہ للتادت آباد کردہ است۔ ساکنان آں جا ہنود و مسلمان۔ و
درمیان شہر تلیلے برف نزاوش می کند۔ فوراً ذوبان پذیرد و ہوای آں در برسات
موذی گردد کہ بسبب تعفن ہوا وہیجان خلط صفرا جمیع جیوانات از نوع انسان و
بہایم وحشرات و ماہیاں تپ لرزہ پیدا می شود۔ بموجب آں مردمان آں جا در
تابستان فراز کوہستان ہا می روند و در عہد سابقہ تا زمان بڈھ شاہ شامل کشمیر بودہ
اند و در حکومت چکان خود سر شدند و در سنہ ۱۰۱۹ھ جہانگیر شاہ در قبضۂ اقتدار خود در
آوردہ مسجد جامع باہتمام حیدر ملک در آں جا تعمیر ساخت و در عہد محمد شاہ[۱] محمد ولی
و محمد زمان مرزبان پونچھ بہ تحریک برکات خان در کشمیر آمدہ دست تطاول برکشادہ
ملک را غارت کردند۔ عاقبت از دست برکات خان کشتہ شدند و در عہد افاغنہ رستم خان

سنہ ۱۰۱۹ھ مطابق ۱۶۱۰ء

[۱] محمد شاہ خود مختار آخرین خاندان چغتائیہ است۔ بعہد او نادر شاہ درانی بر دہلی حملہ آور شد
ہمہ ۳۱½ سال حکومت کرد و بتاریخ ۱۶ اپریل ۱۷۴۸ء مطابق ۲۷ ربیع الثانی سنہ ۱۱۶۱ھ داعی
اجل را لبیک کرد۔ محمد شاہ مزبور ہمہ وقت در عیش و عشرت مشغول می بود۔ بدیں وجہ در تاریخ
بنام محمد شاہ رنگیلا (عیاش) شہرت دارد (قاموس المشاہیر صفحہ ۱۹۳)

باغی شدہ بود و سردار عبداللہ خان پسرش شبیر باز خان بدغای وزیر روح اللہ کہ مدار المہام آن ملک بود در کشمیر قید کردہ مسموم ساخت و وزیر روح اللہ را خطاب راجگی عطا نمود۔ انگاہ وزیر روح اللہ خان در جنگ سنگاں از جانب عظیم خان تردّدات نمایان بکار بردہ اعتبار و افتخار حاصل نمودہ از دنیا درگذشت و پسر او میر باز خان بجای پدر مدتے حکمرانی میکرد و در ۱۲۵۸ھ مطابق ۱۸۴۲ء مہاراجہ گلاب سنگھ آں را فتح کردہ تمام سرکشان و باغیان کوہستان را درہا و بہ عدم انداخت و بلّی شودن و سبز علی سودن را پوست از بدن برداشتہ خلق خدا مامون ساخت پس خراج آں جا چند سال در خزینۂ جموں عاید بود۔ انگاہ در ۱۸۴۹ء در جاگیر راجہ موتی سنگھ فرزند راجہ دھیان سنگھ واگذاشت فقط۔

علاقۂ راجوری۔ از کشمیر سمت گوشۂ مغرب و جنوب بر ساحل یمین رودبار فراز بلندی واقع است رفعت آں از بحر محیط ۳۰۹۴ فٹ۔ بعد مسافت از سرینگر ۹۷ میل با آبادی عمارات و اسواق و مساجد و منادر و باغات و اشجار و اثمار خوش نما۔ مہاراجہ گلاب سنگھ آں را رام پور نام نہادہ است و در موسم برسات مثل پنوچھ ہر کس

۱۲۵۸ھ مطابق ۱۸۴۲ء ؛

۱۸۴۹ء بنا بر تحریر کے۔ ایم۔ پانیکر مصنف "گلاب سنگھ" صفحہ ۱۲۳ واگذاشت پونچھ بحق راجہ موتی سنگھ در ۱۸۵۲ء رو نمود وقتیکہ جواہر سنگھ و موتی سنگھ پسران دھیان سنگھ در یں امر رجوع بحکومت پنجاب (انگلسیہ) کردند ؛

۱۲۵۰ھ راجہ دھیان سنگھ متوفی ۱۸۴۳ء برادر بزرگ مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ در سیاست دانی و زیرکی پایۂ عالی داشت۔ مدت العمر وزیر مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی و مہاراجہ کھڑک سنگھ و مہاراجہ شیر سنگھ بود۔ آخر کار بنا بر سازشے از دست اجیت سنگھ سندھیا والیہ ہدف بندوق گردید۔ (ملخص از سیکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار) ؛

راتنپ لرزہ می آید مردمان آن جا خوش وضع ہنود و مسلمان مخلوط - از قدیم ریاست گاہ راجہای آن جا ست و در عہد بڈھ شاہ دین اسلام قبول کردہ مطیع صوبۂ کشمیر شدہ بودند و از عہد درانٌ خود سری اختیار نمودند و در حکومت سنگاں سطاعت رنجیت سنگھ می کردند و در ۱۹۰۴ء بکرمی ۱۸۴۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ قصبۂ مذکور معہ حدود اطراف آن ماتحت خود کردہ راجہای آن جا در وسط ہند مفرور شدند و از سرکار انگریزی[۱۵۱] وجہ معیشت خود حاصل نمودند -

علاقہ بانہال - از کشمیر بطرف جنوب بمسافت ۴۳ میل رفعت آن ۵۵۸۰ فٹ مردمان آن طرف ہنود و مسلمان مخلوط بزبان کشمیر تلفظ می سازند و در تابستان تپ لرزہ وافر و این محال ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است بعد تنزل سنگاں مہاراجہ گلاب سنگھ شامل جموں کردہ است -

کھڑل - پرگنہ ایست از بانہال سمت مغرب درمیان کوہستان مردمان آن جا بیشتر در رہزنی و غارت گری مشہور بودہ اند - چنانچہ ملک کشمیر بعد از حادثۂ زولچو بارہا غارت کردہ رفتند - مردمان آن طرف اکثر بہ مذہب ڈوگرہ بعضے مسلمان قبل ازیں ہنود آن طرف با مسلمانان خویشی می کردند و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ این امر موقوف شد - شامل آن بدلی و ٹپل وغیرہ اطراف دیگر است -

مرو واڑون - یک پرگنہ است درمیان دو درہ از کشمیر بطرف گوشۂ جنوب و مشرق بمسافت ۹۶ میل ہمیشہ شامل کشمیر بودہ است - مردمان آن جا

---

[۱۵۱] پروفیسر کے - ایم - پانیکر راجۂ راجوری راجع راجہائے جسروتہ و رام نگر و بسوہلی و کشتوار وظیفہ خواران مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی نگاشتہ است - بنا بر تحقیقش مہاراجہ مزبور این ہر پنج نفر را سالانہ ۲۰۰۰۰ روپیہ بطور کفاف ادا می کرد - (گلاب سنگھ صفحہ ۱۲۰) ٭ ٭یعنی درانیاں

مسلمان و بزبان کشمیر تلفظ می سازند۔

کشتواڑ۔ درمیان درہ ایست از کشمیر سمت جنوب بمسافت یک صد و بست میل از راہ مرو رفعت آں از معدل بحر محیط ۵۴۸۵[۷۵۲] فٹ۔ آب و ہوای آں جا خوب و اشجار و اثمار آں طرف مرغوب۔ برف قلیلے ترشح می کند۔ فورا بر فع گردد و اصل باشندۂ آں طرف از قوم ٹھکر گری ہستند۔ مردم کشمیر ہم بسیارے دراں جا کار شال بافی ہمیکنند پیش ازیں زنہای آں طرف در سحر و جادوگری مشہور بودہ اند کہ آں ہا را ڈین می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ تنبیہ و تدارک آں ہا واقعی نمودہ عمل آں ہا معدوم ساخت۔ قدیم راجہای آں جا از قوم راجپوت ہمیشہ حکومت بسر نمود می کردند۔

در سنہ[۷۵۳] ہجری سید شاہ فرید[۷۵۴] کہ فقیر روشن دل بود راجۂ کشتواڑ را مسلمان کردہ مرید خود فرمود۔ آنگاہ شاہان مغلیہ او را حرمت می داشتند و در عہد عالمگیری

---

۷۵۲ بقول مولوی حشمت علی خان تقریباً ۵۴۰۰ فٹ انگلیسی بلند است (تاریخ جموں و ملحقات صفحہ ۱۳۵)؛

۷۵۳ مطابق ۱۴۹۴ء۔ ظاہراً سہو است زیرا کہ سنہ جلوس حضرت محی الدین اورنگزیب عالمگیر بادشاہ غازی کہ بعہدش راجۂ کشتوار ملقب بہ سعادت یار خاں گشت از ۱۶۵۸ء تا ۱۷۰۷ء بود؛

۷۵۴ سید محمد فرید الدین قادری از اولاد خواجہ عبد القادر است۔ روزے بخواب دید کہ شخصے بگوید: "اے فرید بہ کشتوار برو و اشاعت اسلام بکن" بنا بریں سید مذبور بہمراہی چہار شاگردانش درویش محمد و یار محمد و سید بہاؤ الدین و سید ابدال شاہ بعہد شاہ جہاں وارد ایں دیار گشت۔ مزار پسر بزرگش کہ در حیات پدر خود فوت شد تا حال مرجع خلائق مسلمانان کشتواڑ است (ملخص از تاریخ جموں کشمیر مؤلفہ مولوی حشمت علی صفحہ ۱۶۶ و ۱۶۷)؛

بہ سعادت یار خان[۷۵۵] ملقب گشت۔ آخرہا راجہ تیغ سنگھ[۷۵۶] موسوم بہ سیف خان بر مسند حکومت آں جا استقلال یافت۔ وزیر لکھپت رائی کہ از مقربان و محرمان خاص الخاص او بود نوع[۷۵۷] از و ناراض گشتہ مہاراجہ گلاب سنگھ را ترغیب تحریص تسخیر کشتواڑ نمود تا کہ مہاراج در ۱۸۲۱ء[۷۵۸] فوج جرار برای تسخیر کشتواڑ تعیین ساخت

---

[۷۵۵] صحیح ایں است کہ سعادت یار خان حکمران ثانی خطۂ کشتوار است کہ حلقہ بگوش اسلام شد۔ بنا بر تحقیق مولوی حشمت علی خان لکھنوی نامش کیرت سنگھ بود۔ اولیں راجۂ مسلم ایں دیار پدرش بجے سنگھ الملقب بہ بختیار خان است کہ بہ حسن سعی سید فرید شاہ مزبور اسلام قبول کرد۔ (ملخص از تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان صفحہ ۱۶۷)

[۷۵۶] بقول دیوان کرپا رام صاحب گلاب نامہ ؛ [۷۵۷] محمد تیغ سنگھ

"و از مصلحت بینی و صواب اندیشی پروانہ جانب والا (گلاب سنگھ) بنام وزیر لکھپت کہ کارپرداز راجہ کشتوار بود بدیں مضمون شرف نفاذ یافتند:-

"عرضی شمار سید کیفیت اش حالی رائے عالی گردید۔ باید کہ ہمچناں در خدمات حضور از تہ دل حاضر و مصروف بودہ عنایت والا را شامل حال دانند"۔

گویند وزیر مسطور از ملال بیکئی آقائے خود (تیغ سنگھ) گاہے بہ تحریر عرائض نپرداختہ بود۔ مگر مراد ازیں تحریر بجز در آوردن بدگمانی بخاطر راجہ کشتوار نبود۔ چنانچہ ہمچناں بعمل آمد کہ روزے پروانۂ والا (گلاب سنگھ) بدست جاسوسے رسیدہ او بہ نظر راجہ تیغ سنگھ گذرانید و ازاں گمان بد بہ دلش جا کردہ بے گماں بکشتن وزیر اشارت کرد۔ اگرچہ آں جفا کار در کشتن او باقی نگذاشت۔ مگر چوں حیات باقی داشت زخم شمشیر بر دست و بازو خوردہ بصوب بھتگوار علاقۂ بھدرواہ گریختہ جان بہ سلامت برد۔ ازیں معنی بنیان انتظام کار راجہ مسطور خلل پذیر گشت"۔

[۷۵۸] گلاب نامہ صفحہ ۱۴۰ دربیان فتح کشتوار ؛

و راجۂ آں جا تاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب لاہور فرار اختیار نمود و مہاراجہ گلاب سنگھ علاقہ کشتواڑ و بدرواہ[۴۵۹] بکمال اقتدار قبضہ فرمود۔

"فصل دوم در تشریح آثار و امارات حدوثی و ایجاد و ابداع مصنوعی"

صوبۂ کشمیر

وقتیکہ جلال الدین اکبر سواد اعظم ہندوستان را در قبضۂ اقتدار خود در آورد ممالک مقبوضۂ خود را نوزدہ[۴۶۰] صوبہ قرار داد۔ (۱) صوبۂ شاہجہان آباد دہلی (۲) صوبۂ مستقر الخلافت اکبر آباد عرف آگرہ (۳) صوبۂ الہ آباد۔ (۴) صوبۂ اودھ (۵) صوبۂ پٹنہ مشہور بعظیم آبادی (۶) صوبۂ بنگالہ (۷) صوبۂ اڈیسہ (۸) صوبۂ اورنگ آباد (۹) صوبۂ برار۔ (۱۰) صوبۂ خاندیس (۱۱) صوبۂ مالوہ (۱۲) صوبۂ اجمیر (۱۳) صوبۂ گجرات (۱۴) صوبۂ ......[۴۶۱] ؟ (۱۵) صوبۂ ملتان (۱۶) صوبۂ لاہور (۱۷) صوبۂ کابل (۱۸) صوبۂ قندھار (۱۹) صوبۂ کشمیر۔ شامل این صوبہ پنجاہ و ہشت محال است ازاں جملہ شش محال جانب گوشۂ مشرق و شمال واقع اند۔ لداخ ۱۔ اسکردو ۲ و کنجو ۳۔ نگری ۴۔ حصورہ ۵۔ گلگت ۶ و ہشت محال درگوشۂ شمال مغرب ظاہر۔ دومیاں ۱۔ دارَدو ۲۔ دمتور ۳۔ پکھلی ۴۔ کلاک ۵۔ کاغان ۶ دراوہ ۷۔ کرناہ ۸ شش محال جانب گوشۂ مغرب و جنوب اند پنوچھ ۱۔ راجور ۲۔ نوشہرہ ۳

---

[۴۵۹] بھدرواہ ؛

[۴۶۰] ابو الفضل تقسیم ممالک مقبوضہ در عہد جلال الدین اکبر بپانزدہ صوبہ قرار دادہ است بایں تفصیل :— الہ باد۔ آگرہ۔ اودھ۔ اجمیر۔ احمد آباد۔ بہار۔ بنگال۔ دہلی۔ کابل۔ لاہور ملتان۔ مالوہ۔ برار۔ خاندیس۔ احمد نگر (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۱۱۵)

[۴۶۱] البیاض فی الاصل ؛

کھل - بانہال - مرو - اڑدن خاص ملک کشمیر سی وہشت[۴۶۲] محال است - ازاں جملہ شہر سرینگر یک محال و آبادی پرگنات سی وہفت[۴۶۳] محال کہ ہر محال را پرگنہ نامیدہ اند -

در زمان اکبر شاہ جمعیکہ آصف خان[۴۶۴] بدفتر خانۂ اعلی سپرد ولایت کشمیر راسی وہشت[۴۶۵] پرگنہ مقرر ساخت و جمعیکہ بانتظام قاضی علی مرتب گشت دی - آبادی کشمیر را چہل[۴۶۶] و یک پرگنہ مشخص نمود - در اصل ہماں سی وہشت پرگنہ

---

۴۶۲ - آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب صفحہ ۳۶۸ ؛ دربیان سرکار کشمیر -

۴۶۳ - واقعات کشمیر ص ۲۷۳ ؛

۴۶۴ - آصف خان میرزا قوام الدین جعفر بیگ پسر میرزا بدیع الزمان ولد آقا ملائے دوات دار قزوینی است - درسال بیست و دوم اکبری سنہ ۹۸۵ نہصد وہشتاد و پنج ہجری در ریعان شباب تازہ از عراق وارد ہند گشتہ ہمراہ عم خود میرزا غیاث الدین علی آصف خان بخشی ملازمت پادشاہی دریافت - عرش آشیانی (اکبر) بمنصب دوبستی داخلی آصف خان سرفراز فرمود - او ایں را کم دانستہ ترک مجرا و آمد و رفت دربار نمود - ایں استغنا بر خاطر پادشاہ گراں آمدہ بحال تباہ بہ بنگالہ تعیین کرد در سال چہل و دوم (۱۰۰۵ھ) چوں مملکت کشمیر بسبب جاگیرداران متفرقہ رو بہ ویرانی آورد آصف خان بہ حکومت آں دیار اختصاص یافت و تا سنہ ۱۰۱۳ھ دریں جا بماند - در سنہ ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء در دکن باجل طبیعی درگذشت - صد حیف ز آصف خان تاریخ است (ماثر الامرا جلد اول مؤلفہ میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۸۸ء صفحہ ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱) ؛

۴۶۵ - آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب ۳۶۷ -

۴۶۶ - ایضاً - ایضاً ؛

بود. قاضی علی دو پرگنهٔ دراوه و کرناه شامل ساخت و پرگنه سایر المواضع را دو بخش ساخته دو پرگنه شمرد و چهل مواضع جانب مراج را جویلی نام نهاد و هشتاد و هشت موضع جانب کامراج را بدستور سایر المواضع مقرر داشت. درین جزو زمان انتظام باستان تغیر یافته همگی سی و چهار پرگنه ثبت دفتر روزگار است پیشینیان ولایت کشمیر را دو ضلع کرده اند ضلعهٔ شرقی را مراج و ضلعه غربی را کامراج نام نهاده اند و در وسط این دو ضلع شهر سرینگر واقع.

شهر سرینگر[۴۶۷]. در خطهٔ دلپذیر کشمیر سرینگر نام شهرے است مشهور بتقطیع و تزئین عجیب معمور و در غایت فسحت و سیرابی آراسته و بکمال نزهت و شادابی پیراسته طول آن از نوشهره تا امیراکدل ۴ میل و عرض آن از چهچه بل تا نابدبار[۴۶۸] ... میل ؟ و دور محیط آن ... میل[۴۶۹] ؟ در نفس شهر نزهت نهر سلسال دریای بهت که از سلسبیل بهشت یاد می دهد و از آبیاری آن جو رسرشتان این آبسال جنت مثال سیراب و شاداب می باشند جاری است. حسب جریان این دریای فرحت نشان

۴۶۷ه نزد موسیو ڈریو "سرینگر" نام قدیم و موجود این شهر است در عهد سلاطین اسلام "سری نگر" که نام هندوانه این شهر است تا صدها سال متروک مانده و بنام کشمیر معروف بود تا آنکه در زمان تغلب سکهاں این دیار باز به نام "سرینگر" زبان زد شد. موسیو منر بور در تائید بیان خود می گوید که موسیو برنیر و فارسٹر که سیاحان کشمیر بعهد اورنگ زیب بودند لفظ "کشمیر" استعمال کرده اند نه سرینگر. لیکن این داہمه ظاهراً اصلے ندارد چه ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم به عنوان "سرینگر" در ذکر همین شهر گفته است. درین زمان هم سری نگر یعرف کشمیر بطور غلط العام زبان زد عوام است.

۴۶۸ه البیاض فی الاصل.

۴۶۹ه ایضاً.

شہر مذکور بدو حصّہ منقسم می شود حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی۔ حصّہ شمالی در وسعت و نزہت خوشنما و دل کشاست۔ اکثر معابد فخیم و عمارات قدیم بدان سو یافتہ می شود و نہر مار[1] کہ از سلطان زین العابدین یادگار است میان حصّہ شمالی در موسم تابستان جاری می باشد۔ چہار جوی ازاں منشق گردد۔ یکے دولت کُل کہ میان دولت خانۂ خواجگان نقشبندی می گذرد۔ دوم جوی سید بزرگ شاہ کہ درمیان خانیار جاری می شود۔ سوم جوی کادہ ڈارہ۔ چہارم جوی تارہ بل و نہر لچھمہ کول کہ از زوجۂ ملک جلال ٹھاکور یادگار است حصّہ شمالی شہر را طراوت می بخشد و در حصّہ جنوبی نہر کٹہ کول کہ از یوسف شاہ چک یاد می دہد من مقام شیر گڑھی از دریای بہت جدا گشتہ۔ ہمگی در موسم تابستان افراد نوع را سیر آب گردانند۔ دو جوئے ازاں منفجر گردد یکے سونر کُل دوم گنز کول۔ رود بار دودھ گنگا در مضافات حصّہ جنوبی شادابی کردہ با دریای بہت شامل گردد۔

پیرامون این شہر تالاب ہا و آب خیز ہائی متعددہ حاویست کہ طراوت و طلاوت آں ہا رونق افزای محاسن این دیار گردد و افرادِ زمان و زمرۂ عیاشان را سیر و سیاحت و اکتساب معشیت ازاں تالاب ہا حاصل می شود۔ چنانچہ سمت شرقی آں تالاب ڈل و جانب شمال آنچار سر و خوشحال سر و طرف جنوب آب خیز ہمنر و در عاقِ وسط شہر برارنمبل و نیز در حصّہ شمالی شہر کوہ ماراں دل کشاست و جانب گوشۂ سرحد شرقی آں کوہ سلیمان روح افزا و سمت مغرب آں عیدگاہ میدانے است وقف کردۂ میر محمد ہمدانی درازی آں یک ہزار و شش صد قدم و پہنائی آں پانصد قدم۔ و در وسط آں مسجد عالی[2] و در صحن آں حوض و چنار زار

[1] بقول آنند کول مابین سن ۱۴۲۰ ـ ۷۰ء حفر کردہ شد۔

[2] مسجد عالی از بنائے علی شاہ برادر سلطان زین العابدین بادشاہ کشمیر است در ۱۳۹۷ء تعمیر این مسجد شد و تا امروز بر صفحۂ روزگار یادگار است۔ در ۱۸۰۱ء بآتش سوخت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

واقع۔ فی الحال از مسجد عالی سمت شمالی عیدگاہ مزروع است و حصہ جنوبی مسطح برای عیدگاہ۔ ایضاً جانب مشرق شہر شمالی میدانے است تبل در تبل وقف کردۂ میر محمد ہمدانی و بابا اسماعیل زاہد کہ آں را ملہ کھاہ گویند۔ مزار مردم شہر و مدفن اولیای دہر دراں جاست۔

مترجم راج ترنگنی می نگارد کہ بنای این شہر از راجہ پرورسین[۴۴۲] است کہ در ۳۰۴۵ بکرمی مطابق ۲۶۸۹ عیسوی راجۂ مذکور بعد رتق و فتق سلطنت خواست[۴۴۳] کہ شہرے پائدار بر جادۂ روزگار یادگار گذارد و درین خیال بجانب جوانب و محال خطۂ کشمیر جستجو می کرد و ہیچ جای برای آبادی شہر خاطر نشین نمی شد۔

قفہ۔ شبے از شب ہای دیجور تنہا از دولت خانۂ خاص باین ارادہ برآمد کہ دربارۂ تاسیس اساس شہر جدید و دریافت سعادت و نحوست آن از بیان مردمان زمان تفاول گرفتہ کار فرما گردد۔ خرامان خرامان برلب دریای بہت رسید و آن روی ساحل دریا آتشے مشتعل بود کہ ہندواں مردگان خود را دراں جا سوختہ رفتہ بودند۔ راجہ از فروغ دائرہ شمشان ساحل دریا و درختان آن روی دریا معائنہ

(مسلسل) لیکن بہ حسن سعی گل محمد خان کہ دراں ایام بہ عہدۂ جلیلہ فائز بود باز تعمیر یافت۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۲۶) ؛

۴۴۲ راجہ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۶۷۹)۔ بنا بر روایتے از راج ترنگنی بنائے سرینگر از دست مہاراجہ اشوک (۲۶۶ - ۲۶۳ ق م) نہادہ شدہ است۔

چنانچہ:۔

"آں شہنشاہ ذی شان شہر سرینگری تعمیر نمود کہ بلحاظ نود و شش لک خانہا و دولت فراواں اہمیت بزرگ داشت"۔ (راج ترنگنی کتاب اول مصرعہ ۱۰۴ مترجمہ سٹائن صفحہ ۱۹) ؛ ۴۴۳ راج ترنگنی کتاب سوم مصرع ۳۳۶۔ صفحہ ۹۹ مترجمہ سٹائن ؛

می کرد۔ ناگاہ بطوالت قامت وضخامت جسامت شخصے ہولناک دید۔ کہ از چشمان او شعلہ ہائی آتش مشتعل می گشت و زبانۂ آں اشتعال مثل برق بہ بدن راجہ التواحی نمود آں شخص مہیب دو دست خود دراز کردہ در غایت صولت وتندی باواز ہولناک راجہ را بجانب خود کشید۔ راجہ از تخویف وترہیب او نترسید بلکہ ہیکل وشمایل او دیدہ خندید۔ آں شخص بعلوّ ہمت راجہ دیدہ خنداں وشاداں گفت ای راجہ پرورسین پیش ازیں خود را بر دوکس یکے بکرماجیت دوم شدرک کہ قصۂ او در برہت کتھا[*] مشروح

[*] "برہت کتھا" بود تصنیف گناڈیہ کہ مشتمل بر قصۂ محبت پسر اودیانا بازنش "مدن من جوکا" است کہ درعین مجلس عقد بندی بذریعۂ مان سوبگا از دستش ربودہ شد۔ وزیرش "گموکھا" دریں امر معاونت بلیغ نمودہ اورا باز بمقصودش رسانید۔

مطابق بیان پروفیسر کیتھ "برہت کتھا" مذبور تصنیف سنہ ۵۰۰ء است: تاسف بر ایں است کہ "برہت کتھا" گناڈیہ از امتداد زمانہ از دست رفت و بہ یقین معلوم نہ شدہ کہ مضمونش چہ بود۔

بلحاظ تاریخی حوالہ جات ایں کتاب در تصنیفات قرن ہفتم یافتہ شدہ اند مثل تصنیفات سبندھو وبان وڈ انڈین۔

بقول پروفیسر کینتھ "برہت کتھا" بزبان پشاچی نوشتہ شدہ بود۔ پروفیسر گریرسن تحقیق نمودہ است کہ پشاچی بنواحی۔ سوات۔ چترال وگلگت بہ گفتگو می رفت۔ زیراکہ پشاچی بزبان سنسکرت شخصے را گویند کہ خورندۂ گوشت خام باشد وبہ تحقیق شدہ است کہ باشندگان علاقہ ہائے مذبورہ در قرون وسطی آدم خور بودہ اند۔

تا اکنوں از چہار تا عدد "برہت کتھا" نشان دادہ اند کہ سہ ازاں بہ نقل گناڈیہ تصنیف شدند۔ یکے ازاں مصنفہ بدھ سوامن ودوم کھیم اندر کشمیری وسوم دیو کشمیری است بقیہ ہرسہ در ۱۰۰۰ء نوشتہ شدہ اند۔ (ملخص از "اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر" مصنفہ پروفیسر کینتھ صاحب صفحات ۲۶۶ تا ۲۸۱)

است آشکارا کردہ بودم۔ اکنوں خود را بتو نمودم۔ والا ہمتی شما سہ کس را بہ حدسے دیدم کہ از دیدن من خوف و رعب بر دلِ شما غالب نگشت۔ حالا من از تو مسرور و محظوظ شدم بالفعل اگر می خواہی کہ پیش من بیائی آں چہ مطلوب و مقصودِ تو باشد حقیقت و اسرار آں بہ تو باز گویم۔ اگر از آب دریا اندیشہ می کنی من ترا بسہولت پیش خود برسانم۔ آنگاہ پای خود را دراز کردہ برساحل دیگر رسانید و گفت "بیا بہ سبیل ایں جسر متین تاکہ از صحبتِ من کامیاب خواہی گشت راجہ بہ سبیل جسر شگرف از دریای ژرف عبور کردہ نام او پرسید گفت منم ونالنی پیر و خادم سداشو ہمت والای تو دیدہ خوش شدم مطلب تو ہمیں است کہ شہرسے آباد خواہی کرد کہ تا دورِ روزگار پایدار ماند۔ باید کہ می روی فردا بجانب سرحد شمال خواہی یافت زمینے را کہ خاک سرخ بر سطح زمین طرح ریختہ باشد۔ پس بنا کنی شہری را دراں سرزمین بر فلانہ وقت۔ البتہ بنیاد آں شہر ابدالدہر پایدار ماند۔"

راجہ مستبشر ایں بشارت گشتہ فردا بجانب حدودِ شمال استعجال کردہ و از ہر مجال تفحص احوال نمودہ پیرامون کوہ ہاری پربت طرح غیبی یعنی رنگ مرید بفاصلۂ چہار کردہ افشاندہ دید و شادمان گردید۔ گویند دراں سرزمین آب چگہ[۴۷۵] نام دیوے بزرگ بقامت ستُرگ استقامت کردہ از قدیم مقیم شدہ بود۔ راجۂ مذکور آن دیو دیگور را از آں جا مفر درکردہ۔ دراں سرزمین اساس شہر انداختہ بہ سرینگر موسوم ساخت و در جوار آں چتبہ[۴۷۶] سوامی نام عابدے مرتاض مقام کردہ بود کہ با راجۂ نیک

---

۴۷۵ در راج ترنگنی تقریر دیو بایں نوع است:۔

"دیو باید کہ شہر خود جاے تعمیر باید کرد کہ در انجا فردا نشان زدۂ من خواہی دید"۔

(راج ترنگنی۔ کتاب سوم مصرعہ ۳۴۸)

۴۷۶ در راج ترنگنی ایں نام "بکش است" مذکور است:

نام اتحاد تمام می داشت۔ وے دریں امر سبقت کردہ پیش از ہمہ برای توطن خود دراں جا صومعۂ افراشت۔ چونکہ راجۂ نیک نہاد درآبادی ایں بلاد بمراد کوشید۔ معماران چیرہ دست بدست کردہ در تعمیر قصور و بیوت مشغول داشت۔ چھبو نام^۴۷۷ دردد گرے کہ درفن تعمیر استاد بے نظیر بود^۴۷۸ براہتمام و انسام عمارات آں مقام سرگروہ معماراں مقرر نمود۔ اول برای یمن و برکت ایں بنیاد صنمی گران سنگ گردوں سوار دراں جا آوردند۔ ناگاہ در وسط راہ پایۂ گردون نگوں گشتہ بشکست۔ ہماں وقت ساعت سعید کہ ملہم غیب فرمودہ بود اقبال نمود۔ آں ہم باشارۂ غیبی پنداشتہ ہماں جا اساس بت خانۂ شیوہ ناتھ جی انداختند و پنج^۴۷۹ بت خانہ متین در غایت رفعت و عظمت یکے سدہ بادہ شری۔ دوم کالی شری۔ سوم لوکی شری۔ چہارم مہاشری پنجم پروری شری بلند افراختند و در تعمیر و ترفیع مکانات پرداختند۔

رقف۔ گویند در عرصۂ چند سال قریب سی و شش^۴۸۰ لک خانہ ہای رفیع تعمیر کردند۔ ازاں جملہ عمارات شاہی و کوشکہای عالی و محلات امراء و وزراء بر ساحل شرقی دریای بہت در غایت رفعت افراشتند کہ بر کوہ ہا مشرف بودند و دریای بہت را بمقام ناوہ پورہ از راہ اصلی سدود ساختہ زیر دامان کوہ ماران جاری

^۴۷۷ کلہن پنڈت نام ایں عابد "چے سوامی" بیان کردہ است۔ قیاس است کہ چبہ سوامی مخرب "چے سوامی" است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۰۔ صفحہ ۱۰۲) :

^۴۷۸ کلہن نام ایں معمار "چے" نوشتہ است :

^۴۷۹ کلہن پنڈت در سبب تعمیر ایں پنج بت خانہا می گوید کہ راجہ پرورسین چونکہ بر پنج اقوام حکمران بود بدیں وجہ پنج بت خانہا برنام ہائے پنج دیوی (معبودہ) تعمیر نمود۔ کلہن ازیں پنج برنام یک بت خانہ یعنی "سدبہادشری" اکتفا نمودہ است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۳)

^۴۸۰ راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۷۔ مترجمہ سٹائن :

کردند و منفذ دریای بہت کہ بسیار عمیق بود سفینہ ہا فراہم کردہ از سنگ و خاک انباشتہ در قعر آب انداختہ سدّے مستحکم افراختند۔ لہذا آں مقام را نادہ پورہ نام نہادہ اند و برای عبور و مرور انام متصل آں مقام جسرے متین استوار کردند۔ تال ڈل کہ درآں زمان خالی از آب صحرائے بود وسیع و تالنی مرگ نام کہ بعد از آبادی شہر سرینگر بحادثہ طغیان آب صحرای مذکور غرق آب گردیدہ تالابے بہم رسید درآں زمان کوہ ماران میان شہر بسان مرکز دایرہ نمایان بود یعنی بہر سو عمارت دلپذیر و ایوان ہای بے نظیر محتوی گشتہ از فرق آں کوہ اعوال ایں گلستان و تماشای کوہستان و بیابان بکیفیت نمایان نشاط افزای نظارگیان می گشت الحق کہ درآں آوان در قلمرو ہندوستان ہمچنیں شہرے در غایت ساختگی و آراستگی ممکن نہ بود۔

چوں آوازۂ رعیّت پروری و دادگستری راجہ نیک نام در ربع مسکون شہرت یافت۔ کافۂ انام از ہر مقام ازدحام کردہ دریں دیار بہشت آثار بود و باش و مقام خود اختیار نمودند۔ راجہ نیک نہاد دو عابد عالی نژاد برای محافظت ابنای ایں بلاد بر دو جانب شہر مقرر گذاشت یکے وردمان سوامی[۴۸۱] برکوہ سلیمان دوم سوگرم سوامی متصل ہاروَن پرگنہ پھاک و سمت شمال ایں شہر وزیر راجہ شورک نام مکانات رفیع و بت خانہ منیع در غایت متانت آباد ساخت چنانچہ علامات آں بت خانہ در موضع شور پرگنہ آردی کہ درآں

۴۸۱؎ دبیان کلہن در راج ترنگنی ایں است :—

"شہرے کہ برحدود او معبد ہائے وردھن سوامن و شوکرمن بود
وقتے از سی و شش لک خانہ ہا اش اہمیت بزرگ می داشت"

(مصرعہ ۳۵۷۔ کتاب سوم)

وقت شامل شہر بود موجود و چندر نام خالوی او دو صنم خانۂ رفیع دریں شہر آباد ساخت بعد انقضای عرصۂ چند گاہ نائرۂ قہر الٰہ افروختہ د و حصہ عمارات آں دیار سوختہ شد۔ چنانچہ دریں جزو زمان در حدودِ شمالی کوہ ماران مردمان چہار پنج درعۂ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ بحادثۂ ہماں آتش در قعر زمین موجود است ہمی کشند یکے از محققان گفت کہ بر وقتِ کندن چاہ درعمق دوازدہ درعہ دیگدان و یک کوزۂ پر آب کہ غوکے دراں پیدا شدہ بود بچشم خود معاینہ کردم علامۂ بود فاضل۔ گفت دیدم در خورد سالی کہ از صحن خانۂ من قریب مسجد جامع چاہے بعمق بیست و دو درعہ کندیدہ سنگہای تراشیدہ کہ از آہک مانند پای ہای مشرب درجہ بدرجہ چسپانیدہ بودند بر آمدند۔ مردمان قیاس کردند کہ دراں جا مشرب دریای بہت بودہ است۔ دیگری از غور بیست درعۂ زمین تصویر خروس کہ از خاک چینی کردہ بود بر آورد فقط۔

قصبہ جات کشمیر

قصبۂ ویرناگ ۔ از سرینگر سمت مراج در پرگنۂ شاہ آباد بفاصلۂ پنجاہ میل زیر دامن کوہ بانہال در بدایت سرحد کشمیر واقع است۔ سابقہ بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق و باغات شاہی و تمکن سلاطین زیبا قصبۂ بود بہ مرور دہور حوادث زمانہ آں را منہدم ساخت و مہاراجہ رنبیر سنگھ اکنون تجدید آن نمود۔

قصبۂ ڈورہ ۔ پائین ویرناگ وسط شاہ آباد خوشنما قصبہ ایست کہ ملکان آنجا در حکومت و ثروت خود بہ ترتیب اسواق و تزئین عمارات و ترقی تجارات آباد کردہ اند۔ اشیای تجارت دیوہ سر و شاہ آباد و برنگ دراں جا فروختہ شود۔

قصبۂ اننت ناگ[۲۸۲] **یا اسلام آباد** ۔ از سرینگر بفاصلۂ سی و چہار میل در حصۂ

۲۸۲؎ پنڈت آنند کول بامزئی در وجہ تسمیۂ اننت ناگ گوید چہ ایں مقام منبع چشمہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مراج زیر دامن کریوہ مٹن بوفور چشمہ سار و آب ہائی خوش گوار و کثرت عمارات و فسحت باغات و وسعت اسواق و نزہت رستاق محل تجارت و معان فرحت مشہور آفاق است ساکنان آنجا اکثر شالبافاں و بقالاں و کشاورزاں ہستند۔ اسباب تجارت پرگنۂ برنگ و ماتنت ہ ۔ ایں جا دراں جا بیع و شرا گردد۔ دردگراں آں جا اسباب عجیبہ مخترع ساختہ باطراف و بلاد دیگر بطریق ارمغان می برند۔ مردمان آں جا خوش طبع و زیرک و ہازل و بے وفا و ابخل یافتہ می شوند و در سالف زمان دراں جا اینچ نام قریہ بود۔ عالمگیر را آں موضع پسند خاطر آمدہ بنا براں اسلام خان[۷۸۳] کہ صاحب صوبہ بود در ترقی و آبادی آں کوشیدہ باغے دل کشا در آں جا طرح نمود[۷۸۴] و سرچشمہ اننت ناگ را ترمیم و ترتیب دادہ۔ پادشاہ آں باغ را اسلام آباد نام نہاد۔ دریں زمان مہاراجہ گلاب سنگھ نام آں بہ قصبۂ اننت ناگ مبدل ساخت۔ دار الحکومت مراج دراں جاست۔

قصبۂ بیج بارہ۔ دبربنہ شہر بیست پائین تر از قصبۂ اننت ناگ بفاصلۂ

(مسلسل) "اننت ناگ" است۔ بدیں سبب "اننت ناگ" گفتہ می شود ؎

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱)

۷۸۳ھ اسلام خان میر ضیاء الدین بدخشی خادم قدیم حضرت محی الدین اورنگ زیب پادشاہ غازی بود بعد محاربۂ جسونت بہ خطاب اسلام خاں رایت اشتہار افراشت و درجنگ دارا شکوہی ہمت مردانہ بکار بردہ سبب ہزیمت دارا شکوہ گردید۔ در سال چہارم جلوس (۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء) از تغیر ابراہیم خاں بہ صوبہ داری کشمیر رخصت یافت در سنہ ہزار و ہفتاد و چہار ہجری (۱۶۶۳ء) مسافر ملک بقا گردید۔ غنی کشمیری تاریخ وفاتش یافتہ

"مرد اسلام خان دالاجاہ" (مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۱۹)
۱۰۷۴ھ

۷۸۴ھ در ۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء ؎

چهار میل بر ساحل غربی دریای بهت بوفور عمارات و رونق تجارات و ترتیب بازار معمور ساکنان آن جا اکثر شالباف دکمتر بقال و زمیندار هستند۔ اشیای تجارت پرگنهٔ دچهن پاره وکهاور پاره و دیوه سر دراں جا بیع و شرای شود۔ زمین بیجباره بزرگ پرستش گاه هنود است بزعم شان از مقام رفعت تزکر درنا چندر یار مکان سداشو از کردهٔ کاشی در یمن و برکت یک "بجه" افزون است و در سالف ایام راجه وزیا[۵۸۵] نند۔ دراں جا شهرے بغایت ساختگی "وزیه براز" نام آراسته بود (وزیه نام سداشو۔ براز به لغت سنسکرت فرشته) در بعد زمانه بسبب حوادث روز بروز خراب گشته الحال آں را در قصبه جات می شمرند وزیه براره را بیجبراره می گویند۔

قصبهٔ پانپور۔ در عهد راجا اجتا پیڈ سمت ۸۶۹ ب وزیر او پدم نام از سرینگر جانب مشرق بمسافت ده میل بر ساحل شرقی دریای بهت پدمان[۵۸۶] پور نام دهے آباد ساخت و بباعث پیدایش زعفران دراں جا ترقی تجارت وکثرت خلقت و رونق بازار پدیدار گشت و شاهان مغلیه به تعمیر عمارات و باغات آبادی آں مضاعف نمودند و به مرور دهور ابنای زمانه پدمان پوره را پانپور نام کردند۔

قصبهٔ شوپیان۔ از سرینگر سمت جنوب بفاصله سی میل در پرگنهٔ باٹهو دیرینه قصبه ایست به تعمیر عمارات و توسیع اسواق فی الحقیقت بندرگاه تجارت هندوستان است از کرده قصبه جات دیگر رونق تجارت دراں جا بیشتر۔ ساکنان آں جا بقال و تاجر و پیشه ور و زمیندار هستند۔ مردم آں جا تیز طبع و فریبی و پست همت یافته می شوند۔

---

[۵۸۵] در راج ترنگنی کتاب دوم مصرعه ۶۲ نام این راجه "وبھج" (۱۰۶ - ۱۱۴ ق م) مذکور است ؛

[۵۸۶] "پدما پور" راج ترنگنی کتاب چهارم مصرعه ۶۹۵ مترجمه سٹائین ؛

قصبۂ چرار۔ بفاصلۂ یازدہ میل سمت جنوب در ذیل کوہ میان پرگنۂ ناگام واقع است بہ برکت زیارت شیخ نورالدین نورانی قدس سرہٗ رونق اسواق و تراکم عمارات وعبور و مرور مردم شہر و دہات وبیع و شرای تجارات بسیار است۔ ساکنان آن جا اکثر مجاور و زمیندار ارمغان آن جا کانگری ہا و اوزار نجاری باطراف می برند۔

قصبۂ پٹن۔ از سرینگر سمت مغرب بمسافت ۱۷ میل واقع است و در ۹۴۹ء راجہ شنکرورما شہرے شنکرپٹن[۴۸۷] نام آباد کردہ بود۔ اکنوں چند دوکان یادگار ماندہ است۔

قصبۂ سوپور۔ از سرینگر بفاصلۂ سی میل سمت کامراج واقع است میان آن دریای بہت می گذرد۔ فراز آن جسر متین و حصار سنگین و اطراف آن عمارات و اسواق دلنشین اشیای تجارت کامراج د زینہ گیر دکردہن وغیرہ دراں مجتمع گردد و پٹوی آن جا نامی و اثمار آن طرف گرامی۔ از قدیم دارالحکومت کامراج دراں جا است۔ خانقاہ میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ العزیز مہبط فیوض رحمانست و مسجد جامع عالمگیری دریں زمان مزرعۂ قنطوریوں و شوکران۔ افسوس کہ باشندگان آن جا با وجود ثروت از ردی خساست و سست ہمتی و خباثت و پست فطرتی در تجدید و ترمیم آن نمی کوشند۔

مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومت راجہ ونتی ورما[۴۸۹] بحادثۂ زلزلۂ عظیم از کوہ کھادنیار کہ قریب بارہ مولہ است کوہ پارہ غلطیدہ معبر آب را سد راہ گردیدہ سطح اوسط کشمیر را تا بجبارہ سیلاب نمود و باعث کمی و قصور

[۴۸۷] ۹۰۲ — ۳ — ۶۸۸۳ — راج ترنگنی۔ کتاب پنجم۔

[۴۸۸] راج ترنگنی۔ کتاب پنجم۔ مصرعہ جات ۱۵۶ و ۲۱۳ ؎

[۴۸۹] مطابق راج ترنگنی اونتی ورمن (۳ — ۸۸ — ۶/ ۶۸۵۵) ؎

مزروعات تنگی غلات بوقوع آمده خروارِ غلہ [۷۹۰] بہ قیمتِ شش روپیہ دستیاب نمی شد مردمان از روی تنگئ غلات ستوه آمده راجہ مستغرق ورطۂ غم و اندوه ہمی بود

نقل است کہ پیش ازاں عورتے از قوم چنڈال علی الصباح در عرض راه سربستہ دیگے افتاده دید و درون طفلے در غایت حسن و جمال بود کہ انگشتان خود ہمی مکید۔ آں طفل را بخانۂ خود بُرده براہمن زنے برای رضاعت [۷۹۱] او پسندیده نامش [۷۹۲] سُو یعنی خود پیدا شده مقرر گذاشت تا کہ بہ سن تمیز رسید و در علوم غریبہ و فنون عجیبہ فرد زمانہ و عاقل بیگانہ گردید۔ روزے در مکتب خانۂ او چند فرزانہ از کمی غلات و استیلای سیلاب و تردد راجہ گفتگو میکردند۔ سُو دانا آں ماجرا اصغا کرده گفت۔ تدبیر این امر خطیر اگرچہ دشوار است لیکن بزور زر و دینار آسان گردد۔ مستمعان بہ بیانِ آں کودک چنداں اعتبار نہ کرده۔ یکے ازاں میان در مجلس راجہ تقریر برآن طفل

---

۷۹۰ درین ضمن روایت کلہن این است :۔

"در وقت قحط سالی یک "کھار" (خروار) برنج بہ قیمت یک صد و پنجاه اشرفی بفروخت می رفت"۔ (کتاب پنجم۔ مصرعہ ۷۱)

۷۹۱ لیکن روایت راج ترنگنی چنین است :۔

زنے "چنڈال" موسوم بہ سویہ چوں مصروف روبیدن بود ظرفے سفالین سربستہ یافت و درونش چنانکہ حسن گفتہ است طفلے حسین و جمیل دید ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

واین طفل را آلوده نہ کرده بہ تربیت زنے "شودر" سپرد۔

"چنڈال" مراد است از قوم رذیل ہنود کہ مُردار خورند۔ "شودر" در تقسیم معاشی ہنود فرقۂ اسفل ترین است ؛

۷۹۲ "سویہ"۔ راج ترنگنی کتاب پنجم۔ صفحہ ۱۹۷۔ صحیح این است کہ "سویہ" نام زنے بود کہ پرورش این طفل نمود۔ لیکن مردمان بعد ازاں باسم زن مزبور اورا بنام "سویہ" خطاب کردند ؛

شیرین زبان بیان نمود - راجه فی الحال او را طلبیده ماجرا پرسید آنچه شنیده از زبان او باز بشنید - فرمود "خزاین زر و گهر سپرد آن پسر دانشور نمایند" - فرزانه سُوّ ظروف سفالین از دینار و درهم پر ساخته بسواری سفینه سمت باره مُوله بسرعت تاخته برابر مخرج آب مان سر یک کوزهٔ دینار بدریا انداخته - همراهیان بر جنون او حمل ساخته خبر اتلاف آن بسمع راجه رسانیدند - راجه در جواب نوشت ع - اوست دانا هر چه خواهد آن کند - بعد ازاں بمقام باره مُوله بجایی که تسدید آب که به دیاره گله مشهور است رسیده تمامی ظروف دینار بر موقع تسدید آب در قعر دریا انداخته مشتهر ساخت هر که این زر و دینار از دریا بر آرد ازان او باشد" - مردم شهر از روی تنگی غله تنگ دست و پریشان اوقات شده بُودند - باستماع این خبر فوج فوج هجوم کرده بطمع زر از قعر آب سنگ ها برداشته از دینار و درهم هر چه بر آوردند بُردند - و در عرصهٔ اندک منفذ آب حضیض گشته و آب تالاب فرو رفت و سطح زمین نمودار شد - دران زمان دریای بهت میان تالهٔ شارداپوره مجرای خود حفر کرده بُود فرزانهٔ سُوّ من مقام شاردا پُور مجرای آب بهت را سد بندی سواحل طرفین نموده جانب تالاب اولر جاری ساخت و در اطراف آن بهر جا سد بندی نموده زمین های وسیع احداث کرده تسلیم برهمنان کرد و برای یادگاری خود بر ساحل بهت شهرے آباد کرده سوپور[۴۹۳] نام نهاد - فقط -

قصبهٔ باره مُوله - از سرینگر بفاصله سی میل سمت مغرب برلب دریای بهت به تعمیر عمارات و ترتیب اسواق دیرینه قصبه ایست معمورهٔ راجه بهیم سین - بندرگاه تجارت هند و پنجاب و افغانستان - فراز پایهٔ جسر بهت حصاریست از تعمیر

۴۹۳ سوپور در اصل "سوبه پُور" بود که باستعمال عوام مبدل به "سوپور" گشت - راج ترنگنی کتاب پنجم صفحه ۱۹۷ مترجمه ستائن ؛

عطا محمد خان۔ مردم آں جا اکثر بقال و بعضے بافندہ و چھینٹ ساز و زمیندار عموماً صاحب مروّت و خوش نہاد۔ رؤسای آں جا نبیک مخصر از قوم گھکھڑ کہ فے الحال باسم ککر وملقب گشتہ اند۔ تجارت کامراج دکروہن وغیرہ اطراف دچھنہ و کھاوہ دراں جا می گذرد۔

قصبۂ بنڈہ پورہ۔ درعہد سابقہ جمع دہات بود و درعہد مہاراجہ گلاب سنگھ بہ باعث عبور و مرور سرحد گلگت و کارخانۂ جندرہ[۴۹۴] ہای شالی[۴۹۵] دراں جا چہل پنجاہ دوکان آباد است بغیر ازیں قصبہ جات متذکرہ بالا قصبۂ لار و قصبۂ بیرو و قصبہ کریری و قصبۂ ترال سابقہ بکثرت عمارات و اسواق معروف و مشہور بود۔ الحال بہ سبب خرابی در جمع دہات فقط۔

پرگنات[۴۹۶] کشمیر در زمان شاہان چغت

پرگنۂ شاہ آباد[۴۹۷]۔ سرحد شرقی و جنوبی کشمیر زیبا درہ ایست سہ طرف کوہستان

۴۹۴ھ جندرہ بفتح جیم وسکون یاء و دال و فتح راء وسکون ہاء مستعمل بزبان کشمیری و پنجابی مخرب لفظ "ینترہ" سنسکرتیست کہ بہ معنے آلہ و اوزار باشد و ایں جا بہ معنے آسیائے آبی است کہ بادقشر از برنجہا جدا می کنند۔

۴۹۵ھ "شالی" بہ فتح شین وسکون الف وکسر لام وسکون لام لفظ سنسکرتیست کہ اصلاً چیزے را گویند کہ بالیدگی ونشو ونمایش بآب باشد و ایں جا بہ معنے" برنج غیر مقشر یعنی شلتوک است۔

۴۹۶ھ پرگنہ تقسیم سیاسی کشمیر است کہ پیشینیاں در زمان سابق برائے سہولیت انتظام ملکی کردہ بودند درعہد اکبر بادشاہ چنانکہ ابوالفضل می نگارد تعداد پرگنہ جات سی وہشت عدد بود۔ بقول سٹائن ابوالفضل اول کسے است کہ نامہائے پرگنہ جات بہ ترتیب داد۔ تعداد پرگنہ جات در ہر عہد مختلف بودہ است۔ بزمانۂ تغلب افغاناں وسکھاں برکشمیر ایں تعداد سی وشش پرگنہ بود و در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی بہ چہل وسہ پرگنہ رسید۔ بعدہ ایں تقسیم (بقیہ برصفحۂ آیندہ)

دارد۔ آب سرچشمۂ ویرناگ وعیون بے شمار بہ سبیل رودبار ساندرن و وتھ وترو میان آن می گذرد۔ قصبۂ ویرناگ وقصبۂ ڈورہ درمیان آن مشہور۔ سابقہ آں را پرگنۂ ویرناگ می گفتند۔ شاہ جہاں بہ شاہ آباد موسوم ساخت و در عہد چغتہ مالیۂ آن در جاگیر ملکان آں جا بود۔ دہات آں بیست[۴۹۸] و یک قریہ۔

پرگنۂ برنگ[۴۹۹] متصل شاہ آباد میان دو درّہ طویل یکے لوہرنی دوم نوبگ لے نہر برنگی و آب سرچشمۂ کوکرناگ میان آں می گذرد۔ دہات ہفتاد و نہ قریہ۔

پرگنۂ کوٹھار[۵۰۰]۔ ہمدوش پرگنۂ برنگ درمیان درۂ وسیع آباد است نہر آرہ پتی و آب سرچشمۂ اچھبل میان آں می گذرد تعداد دہات چہل[۵۰۱] و یک قریہ۔

پرگنۂ مارتنڈ[۵۰۲]۔ زیر دامنۂ کریوہ مٹن از شمال و جنوب آباد است

مسلسل بمنابعت انگلیسیاں در ہندیہ تحصیل مبدل گشت و کلہا یازدہ تحصیل قرار یافت (نقشۂ "ویلی آف کشمیر" تصنیف لارنس صاحب) ؛

بقول موسیو سٹائن قدیم نام پرگنہ "وشے" بود۔

۴۹۷ء در فہرست ہائے مورکرافٹ ۶۱۸۲۳ء وہیوجیل ۶۱۸۳۵ء و وائن ۶۱۸۴۰ء نام ایں پرگنہ "ویر" دادہ شدہ است (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) ؛

۴۹۸ء واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۴۹۹ء خواجہ محمد اعظم در فہرست پرگنہ جات نام ایں پرگنہ ذکر نہ کردہ است۔ معلوم می شود کہ در ایامش پرگنۂ برنگ منسوخ شدہ بود۔ در راج ترنگنی نامش "بھرنگا" آمدہ است۔ (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۵۰۰ء بمطابق راج ترنگنی نامش "کپ لس وار" است۔ (ایضاً)

۵۰۱ء واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۵۰۲ء "مارتنڈا"۔ جونراج۔ حالا "مٹن"۔ بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۱۹ ؛

پانده قریه[۸۰۳]

پرگنہ کھاورپارہ[۸۰۴] - در ذیل کوہستان شرقی وسیع درہ ایست باجرای آب لمبودری آں را دو حصہ می شود حصہ جنوبی را کھاورپارہ و حصہ شمالی را دچھن پارہ می گویند - یکصد و دو قریہ[۸۰۵] -

پرگنہ دچھن پارہ[۸۰۶] متصل کھاورپارہ شمالاً قصبہ زیج بارہ شامل آں تعداد دہات ۸۰ قریہ[۸۰۷] -

پرگنہ اولر[۸۰۸] ہمدوش پرگنہ دچھن پارہ زیر دامن کوہ تالب دریای بہت ۱۲۴ قریہ[۸۰۹] -

پرگنہ وہتو[۸۱۰] - قرین پرگنہ اولر در ذیل کوہ تاکنار دریا قصبۂ پانپور و زعفران زار ومقامات متبرکہ و معابد اہل ہنود دراں سی و نہ قریہ[۸۱۱] -

پرگنہ پھاک[۸۱۲] - مقارن شہر سرینگر سمت شرقی برسواحل تالاب ڈل و دامنۂ کوہسار و پسند شاہان روزگار بہترین مقامات ایں دیار است بہ اماکن عجیبہ و باغات دل فریب مشہور و بہ آب و ہوا دل کشا شصت و چہار قریہ[۸۱۳] -

---

۸۰۳ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۰۴ "دام پرسوا" بو نراج - بحوالہ این شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؛

۸۰۵ وبقول واقعات کشمیر "ہر دو پنجاہ و شش قریہ" ؛

۸۰۶ "دکش پارا" (شر یور)

۸۰۷ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

۸۰۸ "ہولرا" (راج ترنگنی)

۸۰۹ بقول "واقعات کشمیر" یکصد و بیست و یک قریہ" -

۸۱۰ "کھرودی" (راج ترنگنی)

۸۱۱ بقول خواجہ محمد اعظم "سی قریہ"

۸۱۲ پھاکوا (شری ور)

۸۱۳ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳ ؛

پرگنہ لار[۸۱۴]۔ ہمدوش پرگنہ پھاک بہترین اطراف کشمیر میان درۂ طویل بمسافت پنجاہ میل واقع است و دریای سند میان آن می گذرد۔ بہر سو جوی ہا برنگ شیر جاری می باشند۔ آب و ہوا پسند شاہان پیشین و سیاحان یورپین۔ تعداد دہات آن ہشتاد و ہفت قریہ۔

پرگنہ کوہہامہ[۸۱۵]۔ بر ساحل شرقی و شمالی تالاب اولر درمیان سہ درّہ واقع است۔ نہر مدمتی و رودِ ارن میان آن می گذرد۔ پنجاہ[۸۱۶] و پنج قریہ۔

پرگنۂ زینہ گیر[۸۱۷]۔ مقارن کوہہامہ سمت شمال و مغرب بر سطح ہموار واقع است کہ غرب رویہ آن رودِ پہرو می گذرد۔ جنوباً تالاب اولر دارد۔ بعدم آب خراب آبادی نود و ہشت[۸۱۸] قریہ۔ این سیزدہ پرگنہ زیر دامنۂ کوہسار شرقی از جنوب تا شمال واقع است۔

۸۱۴ھ لاہرا (راج ترنگنی) بحوالہ این شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱۔ خواجہ محمد اعظم از ذکر این پرگنہ سکوت نمودہ است۔ لیکن مورکرافٹ در کتاب خود "ٹریولز" صفحہ ۱۱۳ جلد دوم و فان ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ و بیٹس در گزیٹیر" صفحہ ۲ اشارت نمودہ اند ؛

۸۱۵ھ "کھوئی آشرم" (راج ترنگنی بحوالہ این شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱۔ ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم صفحات از ۳۶۸ تا ۳۷۰۔ مورکرافٹ در "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳۔ ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶۔ وائن در "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ و بیٹس در "گزیٹیر" ذکرش نمودہ اند ؛

۸۱۶ھ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۱۷ھ جینہ گیر (جونراج) بحوالہ این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱۔ نام این پرگنہ در فہرستہائے آئین اکبری جلد دوم صفحات مزبورہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔ مورکرافٹ۔ ہیوجل و بیٹس مذکور است ؛

۸۱۸ھ بقول خواجہ محمد اعظم "پنجاہ و پنج قریہ"

پرگنہ دیوہ سر[819] - زیر دامنہ کوہسار جنوبی از حد شاہ آباد تا شوپیان میان درّہ ہا و پوزہای کوہستان واقع است. نہر وبشو میان آں می گذرد. یک صد و شصت[820] و دو قریہ۔

پرگنہ باٹھو[821] - زیر دامنۂ کوہ ہیرہ پورہ واقعست قصبۂ شوپیان میان آں معروف. نہر رنبی آرہ میان آں می گذرد. دہات آں شصت و سہ[822] قریہ۔

پرگنۂ سپرسمن[823] متصل شوپیان واقع است تعداد دہات بیست و یک قریہ

پرگنۂ شکروہ[824] - قرین سپرہ سمن زیر دامنۂ کوہ غربی واقع. نود و ہفت قریہ

پرگنۂ ناگام[825] - محالے است وسیع درمیان درہ ہای ولشت ہای فسیح و دامن کوہسار منیع - آبادی آں سہ تپہ است یکے تپہ چھراٹ کہ درمیان درۂ نونگری و پشتۂ نعام پور واقع است - رود رامشی میان آں می گذرد. دوم تپۂ ناگام درّہ ایست فراخ قصبۂ چرار و آبادی کریوہ ہا شامل اوست. سوم تپۂ آریگام درّہ ایست طویل رود دودھ گنگا میان ہر دو تپہ جاری می باشد. دہات آں دو صد[826] قریہ۔

---

[819] "دیوہ سرسا" راج ترنگنی بحوالۂ کتاب مزبور. ذکرش در فہرستہائے ابو الفضل. خواجہ محمد اعظم. مورکرافٹ. وائن ہیوجل وبیٹس در صفحات مذکورہ موجود است ؛ [820] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ [821] آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تا صفحہ ۳۷۱ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ - "ٹربولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ مصنّفہ مورکرافٹ. "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ "ٹربولز" صفحہ ۲۷۲ "گزیٹیر" صفحہ ۲ ؛ [822] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ [823] ابو الفضل - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن بیٹس - [824] ابو الفضل - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن بیٹس - [825] ناگرام (جونراج) ذکر ایں پرگنہ در فہرستہائے ابو الفضل - واقعات کشمیر - مورکرافٹ - فان ہیوجل - وائن وبیٹس موجود است (بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

[826] بقول خواجہ اعظم دیدہ مری "دویست و دو قریہ"

پرگنہ بیروہ[۸۲۷] - عدیل ناگام زیر دامن کوہ میان درۂ وسیع آباد نہر مکھامہ و آب سوکھ ناگ میان آں می گذرد - یک صد[۸۲۸] ہشتاد و دو قریہ -

پرگنہ بانگل[۸۲۹] - وسیع محالیست فراز پشتہ ہا وضمن درہ ہا ونشیب ہا در ذیل کوہ توسہ میدان و مرغزار گل مرگ دوصد[۸۳۰] وبیست وسہ قریہ -

پرگنہ کروہن[۸۳۱] - نزدیک بانگل زیبا درہ ایست طویل از کوہ گل مرگ تا ساحل تالاب اولر - نہر ننگل میان آں می گذرد شصت[۸۳۲] وہشت قریہ -

پرگنہ کامراج[۸۳۳] - محالے است وسیع میان درہ ہا وپشتہ ہا سمت شرقی آں رود بہرو می گذرد و شمالی و غربی کوہستان کرناہ وجنوبی دریای بہت - آبادی آں درشش تپہ واقع است - اول تپۂ حمل درمیان درہ ہای کوہسار و برساحت ہموار و ناہموار قصبۂ سوپور وقصبۂ بارہ مولہ درحدود آں واقع نہر حمل و وجی درمیان آں می گذرد - دوم تپۂ پچھی پورہ بالاتر از حمل درہ ہای کوہسار - نہر ما در ضمن آں می گذرد سوم

۸۲۷ء "بہرویا" (بونراج) مصنفین ذیل نام این پرگنہ درفہرست ہائے خود مذکور کردہ اند:-
ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - ہیوجل وبیٹس (این شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۲۸ء واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۲۹ء "بھانگیلا" (راج ترنگنی) علاوہ ازیں ذکرش درفہرست ہائے ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - ہیوجل وائن وبیٹس نیز آمدہ است (این شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۳۰ء بقول خواجہ محمد اعظم "بیست وسہ قریہ"

۸۳۱ء "کرودھنا" (لوکا پرکاش مصنفہ کھیم اندر کشمیری) نیز بہ ببینید فہرست ہائے ابوالفضل خواجہ محمد اعظم دیدہ مری - مورکرافٹ - ہیوجل - بیٹس -

۸۳۲ء واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۳۳ء نام این پرگنہ فقط در واقعات کشمیر مذکور است ؛

تپۂ رام محال بالاتر از مچھی پورہ در نشیب و فراز و دامنۂ کوہسار واقع۔ چہارم تپۂ نے ہیری بر ساحت ناہموار فراتر از رام محال۔ پنجم تپۂ اوتر در ذیل کوہسار سرحد شمالی نہر کھل میان ہر دو درہ می گذرد۔ ششم تپۂ لولاب۔ درہ ایست سرحد شمالی کشمیر کہ از چہار سو کوہستان دارد راجہ لو آباد کردہ است۔ کل چہار صد و شصت و نہہ قریہ۔[۸۳۴]

پرگنہ دچھنہ و کھاورہ[۸۳۵]۔ درہ ایست مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد بہ مسافت ۵۰ میل دریای بہت میان آں می گذرد و بر ساحل شمالی آں پرگنۂ دچھنہ و بر کنار جنوبی آں کھاورہ آباد است۔ بعضے مؤرخان آں را از مضافات کشمیر پندارند چرا کہ خارج از سطح مستوی کشمیر است لیکن اکثر اوقات مالیۂ آں بہ خزینۂ کشمیر داخل می باشد۔ ایں دہ محال زیر دامنۂ کوہستان غربی و جنوبی واقع اند۔

پرگنہ اسلام آباد[۸۳۶]۔ شرقاً پیوستہ است بہ مبادی شاہ آباد و برنگ و دچھن پارہ و جنوباً دیوہ سر و قصبۂ اسلام آباد شامل اوست۔ در پاستان پرگنۂ اپچ مشہور بود و در عہد چغتہ پرگنۂ اسلام آباد گفتند و در دفتر حال اننت ناگ می نویسند یکصد و شش قریہ[۸۳۷]

۸۳۴؎ ایضاً صفحہ ۲۷۳ ٭ ۸۳۵؎ در ازمنۂ قدیم بالترتیب بنام "کشن پارا" و "دام پارشود" موسوم بود شرپور و جو نراج (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹ ٭ مذکور در فہارس ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ پنڈت بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وائن بیٹس۔ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو از متعلقاتش یک صد و دو قریہ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر صفحہ ۹) ٭ ۸۳۶؎ ابوالفضل نام ایں پرگنہ "اے اچھ" مخرب اننت ناگ نوشتہ است (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۹ مترجمہ جیرٹ) در واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر پنڈت بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ نام ایں پرگنہ مطابق تحریر حسن اسلام آباد درج است لیکن مورکرافٹ و ہیوجل او را "اننت ناگ" نوشتہ اند ٭ و ایں پرگنہ دریں ایام ہم موسوم بہ ہر دو نام است ٭ ۸۳۷؎ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۹ ٭

پرگنہ اڈّون[۸۳۸] - در ذیل پرگنہ دیوہ سر میان درّہ ہا و پشتہ ہا واقع است آبادی کربوہ ہا و گن اڈّون و دہات سفلی راسن اڈّون می گویند - دہات آن دو صد[۸۳۹] و ہشت قریہ

پرگنہ زینہ پور[۸۴۰] متصل درمیان درّہ واقع است قرای آن سی[۸۴۱] قریہ -

پرگنہ شاورہ[۸۴۲] - در ذیل پرگنہ اڈّون کہ سمت غربی آن شکروہ واقع است نہر رنبی آرہ درمیان آن می گذرد - دہات آن شصت[۸۴۳] و نہہ قریہ -

پرگنہ سایر المواضع بالا[۸۴۴] - بر ساحل غربی دریای بہت از شیر گڈھ تا برج بارہ بر ساحت مسطح و ہموار واقع است و در عہد چغت پرگنہ ہویلی می گفتند - بعدم آب فصل شالی وافر ندارد دہات آن ہشتاد و ہشت قریہ -

---

۸۳۸ھ "کرالا" (راج ترنگنی بحوالہ اِبن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹) نیز نام این پرگنہ مذکور است در فہارس ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - ہیوجل - وائن ہیٹس -

۸۳۹ھ و بقول بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) "دو صد و نہ قریہ"

۸۴۰ھ "جینہ پور" جو نراج (اِبن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس ابوالفضل - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - ہیوجل - وائن ہیٹس ؛

۸۴۱ھ تاریخ کشمیر - بیربل کاچرو صفحہ ۹

۸۴۲ھ ابوالفضل نام این پرگنہ شاہدرہ ضبط نمودہ است لیکن ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۷) و خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "شاورہ" نگاشتہ اند معلوم نتوان شد کہ کدام یک ازاں دو صحیح است ؛ ۸۴۳ھ در متعلقات این پرگنہ بسیار اختلاف است - خواجہ محمد اعظم از توابع این پرگنہ پنجاہ و دو قریہ و بیربل کاچرو پنجاہ و نہ قریہ نوشتہ است ؛

۸۴۴ھ تقسیم پرگنہ سایر المواضع بدو حصّہ بالا و پائین بنا بر قول ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۷۱) در عہد قاضی علی صوبیدار کشمیر در عہد اکبر بوقوع آمد ؛

پرگنه اِچهه[۸۴۵] متصل شهر سمت جنوب حوالی کریوهٔ دامودر بر سطح مسطح اندرون واقع است رود دودهه گنگا میان آن می گذرد - یک صد و چهار قریه[۸۴۶] -

پرگنه دیِن سُو[۸۴۷] - قریب شهر سمت غربی درمیان نشیب ها و بر سر پشته ها واقع است چندان نمایش ندارد - دهات هشتاد و نهه قریه[۸۴۸] -

پرگنه بانچهامون[۸۴۹] - پیوسته است با دهات پرگنه دیِن سُو درمیان سطح ناهموار و تالاب ها دکوره در ذیل اوست چندان نضارت و زیبائی ندارد یک صد و بیست ۱۲۹ و نهه قریه[۸۵۰] -

سایر المواضع پائین - از شهر سرینگر سمت مغرب بر کنارهای دریای بهت تالب تالاب اولر واقع است اطراف آن اکثر اوقات به سبب سیلاب طغیانی می شود بیست یک قریه -

پرگنه نیله گام[۸۵۱] - مابین کریوهٔ کریری و پشته بانگل میان درهٔ صغیر واقع

---

۸۴۵ "اک شیکا" شری ور (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۲۰) نیز مذکور در فهارس آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۸) تاریخ کشمیر ملک حیدر صفحه ۱۰۷ - واقعات کشمیر خواجه محمد اعظم مطبوعه صفحه ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛ ۸۴۶ واقعات کشمیر صفحه ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی مصنّفه پنڈت بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛ ۸۴۷ نیز مذکور در فهارس ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم صفحه مزبور) تاریخ کشمیر قلمی ملک حیدر چاڈوره صفحه ۱۰۶ - واقعات کشمیر صفحه ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛

۸۴۸ بقول خواجه محمد اعظم و بیربل کاچرو "یک صد و هشت قریه" ؛

۸۴۹ "ناکشاشرا" شری ور (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحه ۲۲۰ و نیز مذکور در تاریخ ملک حیدر چاڈوره صفحه ۱۰۵ ؛ تاریخ اعظمی صفحه ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحه ۹) ۸۵۰ بقول خواجه محمد اعظم و بیربل کاچرو "هشتاد و نه قریه" ؛ ۸۵۱ آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۸ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈوره صفحه ۱۰۶ - تاریخ کشمیر خواجه محمد اعظم صفحه ۲۷۳ - تاریخ بیربل کاچرو صفحه ۹ ؛ (* هوکرسر)

است ۴۶ قریہ است[۸۵۲]

پرگنہ پٹن[۸۵۳] - در بغل سابر المواضع پائین و دامن پرگنہ بانگل بر سطح ہموار یک قریہ[۸۵۴]

پرگنہ کھوی - در ذیل پرگنہ کروہن قریب سابر المواضع پائین آباد است

چہاردہ قریہ[۸۵۵] -

پرگنہ میرنجری - از سری نگر جانب مشرق درمیان تالاب ڈل و کنارۂ

آں آباد است -

پرگنہ اِچھن[۸۵۶] متصل شہر سمت مغرب حوالی عیدگاہ واقع است

پرگنہ آروی[۸۵۷] - از سرینگر بطرف شمال متصل پہاک آباد است ؛

بلدہ[۸۵۸] - مقارن شہر سرینگر جانب مغرب بر کنارۂ دریای بہت ۱۵ قریہ و

ایں پانزدہ پرگنہ بر سطح اندرونی کشمیر بر زمین قسم اعلیٰ واقع اند - پیدائش محصولات

آں از کردۂ پرگنات دیگر افزون دارد -

۸۵۲ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۳ - "پٹانا" راج ترنگنی - ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ - نیز مذکور در فہرست ہائے

آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۴ - تاریخ بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ ؛

۸۵۵ - واقعات کشمیر و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحات مزبورہ ؛

۸۵۶ - "اِت شن" (مورکرافٹ - ہیوجل بیٹس بحوالہ ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر

صفحہ مزبور)

۸۵۷ - گزیٹیر صفحہ ۲ مصنفہ بیٹس ؛

۸۵۸ - ایں ہر سہ پرگنہ جات اخیرہ در عہد حکومت سکھاں تشکیل یافتند محل وقوع ایں ہا در

غایت اتصال سرینگر بجانب جنوب و مغرب و شمال بود - (ابن شنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹)

آبادی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتائیہ

کشمیر ولایتے است بغایت سیراب و شاداب سطح اندرون آں تمام قابل زراعت و زمین خشکی کمتر است و آبی اکثر از جملہ صد گماؤ[۸۵۹] غیر مزروع یک گماؤ ہم نتواند بود۔ اگرچہ در وسعت درہ ایست مضیق کہ کل رقبۂ آں از روی مساحت پنج ہزار[۸۶۰] و یک صد و دو میل مربع و مکسری می نویسند لیکن ہم چنیں ولایت زرخیز در اقالیم دیگر اصلاً نتواند بود۔ مردمان آنجا تمام باجگذار و فرمان بردار و بے جرأت و کمزور اند سرکشی و فساد نمیدانند۔ اتفاق و غیرت ندارند و در عہد راجہای پیشین بسیار آباد بودند۔ دراں زمان آبادی آں زیادہ از یک کرور روپیہ می نگارند و در زمان سلطان زین العابدین یک کرور و سیزدہ لک داخل خزانہ می شد و در عہد شاہان چغتہ چہل لک خروار مع جاگیرات و طلب سپاہان بومی معمول بود۔ ازاں جملہ سی لک و ہفتاد و نہہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک ہمگی از خراج زمین جمع خالصہ داخل خزینۂ عامرہ می شد[۸۶۱]۔ من جملہ آں بعد وضع مصارف و

۸۵۹ھ "گماؤں" ہندی پیمانہ ایست مساوی دو بیگھہ یا مساوی ہشت کنال از زمین۔ ۸۶۰ھ موسیو "ڈریو" رقبۂ کشمیر مابین ۱۸۰۰۰ و ۱۹۰۰۰ مربع میل قرار دادہ است و ہمیں رائے معتبر است نزد رام چند کاک مصنف "اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر"۔ ۸۶۱ھ دریں ضمن تفصیل ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۷ و ۳۶۸ چنیں رفتہ است:۔

"محاصل کشمیر ۳۰،۱۱،۶۱۸ خروار۔ دوازدہ ترک مساوی ۳،۵۷،۹۶،۱۲۲ ½ دام مساوی (۸،۹۴،۹۰۳ روپیہ) است۔ ازاں جملہ ۶،۷۰،۵۵۱ خروار دوازدہ ترک مساوی ۱،۲۵،۰۱،۸۸۰ دام (۳،۱۲،۵۴۷ روپیہ) بصورت نقدی داخل خزانۂ عامرہ می شد"۔

خروار پیمانہ ایست مساوی شانزدہ ترک کشمیری و ترک در عہد جلال الدین اکبر (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۹) عبارت از ہشت سیر اکبری بود۔ دریں زمانہ پنج سیر و سہ چھٹانک (حصۂ شانزدہم یک سیر و یک چھٹانک مساوی پنج تولہ) انگلیسی را یک ترک می نامند۔ در عہد شاہان چغتائی (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

اخراجات و طلب تنخواہ صوبداران و عمال و اہل کار و عسکر شاہی و خرج تعمیرات و شخصی اعیان و ارکان و امراء و تیول شاہزادہا وغیرہ ہمگی شصت ہزار روپیہ سرمایۂ خزینہ می بود آنرا جنس پشمینہ و زعفران و صندوقچہ ہای چوب۔ عناب و چوب ہائی عصا و خمیر بنفشہ و کاہزبان و آب خورہای بلورین و اسپان گونٹ[۸۶۲] وغیرہ اشیا از نفایس کشمیر خرید کردہ می فرستادند۔

نقشہ آمدنی ملک کشمیر در عہد شاہان چغت موجب بندوبست آصف جاہ خان

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۱	بلدۂ سرینگر	۳۴۲۰۰۰ خروار	۱۶۹۸ خروار [۸۶۳]	۳	برنگ	۸۳۳۴ خروار	۸۰۶۹ خروار [۸۶۵]
۲	ایچ یعنی اننت ناگ	۴۰۲۰۲ خروار	۲۶۳۴ خروار [۸۶۴]	۴	زولر	۲۶۶۳۲ ″	۱۶۱۹۶۸ ″ [۸۶۶]

(مسلسل) خالصۂ زمینے بود محفوظ بحق حکومت ازاں جاگیر و انعام دادن قطعاً ممنوع بود۔ انتظامش از قسم کندن انہار و وصولیابی محاصل بذمۂ حکومت می بود۔

[۸۶۲] گونٹ۔ عبارت از یابوئے است چہار شانہ۔ بزمین نزدیک تر۔
توزک جہانگیری جلد دوم صفحہ ۳۰۶
مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔

[۸۶۳] صحیح ایں است:۔ "بصورت نقد ۶۲٬۹۹۶٬۳۰ خروار، ۸ ترک و بصورت جنس ۱٬۶۹۸ خروار ۴ ترک" (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۸)

[۸۶۴] بقول ابوالفضل:۔ "بصورت نقد ۱۴٬۳۷۷ خروار ۴ ترک و بصورت جنس ۳۶۹٬۹۸ خروار (ایضاً صفحہ ۳۶۹) [۸۶۵] در آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ چنیں است:۔ "۸ ترک ۷۶۹ ۸ خروار بصورت نقدی ۴ ترک ۸٬۳۴۷ خروار بصورت جنس" [۸۶۶] "بصورت نقد ۱۲٬۶۰۵ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۱۲۸٬۶۵۶ خروار ۴ ترک" ایضاً صفحہ ۳۶۹ ؎

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی
۵	لار [۸۶۷]	۱۲۸۶۵۰ خ	۲۲۶۵۰ خ	۱۱	ماتنٹد	۹۰۰۴۳ خ	[۸۷۳] ۱۸۰۲ خ
۶	پھاک	۷۱۱۵۵ خ	[۸۶۸] ۶۵۰	۱۲	آڈون	۱۱۴۳۲ خ	[۸۷۴] ۱۴۸۱۵ خ
۷	دچھن پاره	۷۵۱۵۳ خ	[۸۶۹] ۶۹۰۳ خ	۱۳	اچھ	۹۳۶۶۹	[۸۷۵] ۱۴۳۷۷ خ
۸	کھاہور پاره	۴۵۲۶ خ	[۸۷۰] ۳۵۷۰ خ	۱۴	بانہال	۶۰۴۰۳۵	[۸۷۶] ۶۴۳۵ خ
۹	کوٹھار	....	[۸۷۱]	۱۵	باڑھو	۳۵۰۵۲۱ خ	[۸۷۷] ۴۲۰۹ خ
۱۰	مروواڈون	۵۰۴۱ خ	[۸۷۲] ۵۰۴۱ خ	۱۶	دیوه سر	۸۵۶۴۴	[۸۷۸] ۸۲۲۹

[۸۶۷] ابوالفضل نام پرگنهٔ لار ذکر نه کرده است

[۸۶۸] "بصورت نقد ۱۷,۴۰۲ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۷۱,۱۱۱ خروار ۱۲ ترک" آئین اکبری جلد دوم صفحه مزبور؛

[۸۶۹] بقول ابوالفضل" درنقد ۶,۹۰۲ خروار ۱۲ ترک و درجنس ۷۵,۱۵۳ خروار" (ایضاً)

[۸۷۰] بقول ابوالفضل"۔ درنقد ۳,۵۷۵ خروار ۸ ترک و درجنس ۴۵,۲۲۶ خروار ۸ ترک" (ایضاً)

[۸۷۱] کھنّار (ابوالفضل) نزدش" درنقد ۳,۲۲۱ خروار ۱۲ ترک و درجنس ۳۷,۴۷۹ خروار ۴ ترک" ایضاً

[۸۷۲] مروواڈون۔ نقد ۵۰۴۱ خروار فقط (ایضاً)

[۸۷۳] مٹن۔ نقد ½ ۱۸۰۶۲ خروار جنس ½ ۱۹۰۴۳ خروار (ایضاً)

[۸۷۴] نقد ۱۴۸۱۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۱۰۱۴۳۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

[۸۷۵] نقد ۶۲۰۳۴ خروار ۴ ترک جنس ۱۴۴۱۰۲ خروار (ایضاً)

[۸۷۶] ۶,۴۳۵ خروار جنس (ایضاً)

[۸۷۷] بصورت نقد ۴,۲۳۵ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۳۵۱۵ خروار (ایضاً)

[۸۷۸] بصورت نقد ۸۲۲ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۸۵۶۴۴ خروار ۸ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۱۷	زینہ پورہ	۱۵۸۰۵	۸۷۹ ۱۰۷۹۰ خ	۲۳	زینہ گیر	۱۳۲۵۰ خ	۸۸۵ ۳۲۵۵
۱۸	وہو	۲۲۷۰ خ	۸۸۰ ۳۳۰ خ	۲۴	کوہہامہ	۸۰۶۶۷ خ	۸۸۶ ۱۵۵۲۲ خ
۱۹	سپرہ سمن	۶۱۳۳ خ	۸۸۱ ۲۰۰۳ خ	۲۵	سایر المواضع پائین	۹۵۵۳ خ	۸۸۷ ۷۲۳۰ خ
۲۰	شاورہ	۳۹۶۷	۸۸۲ ۸۰۵۵۰	۲۶	پرسپور	۱۸۸۵۰ خ	۸۸۸ ۳۳۵۰ خ
۲۱	شکروہ	۵۰۲۰۴ خ	۸۸۳ ۱۲۰۵۸ خ	۲۷	پٹن	۳۷۹۹ خ	۸۸۹ ۵۲۳ خ
۲۲	ناگام	۱۸۹۷۷ خ	۸۸۴ ۲۲۵۶۸ خ	۲۸	بانگل	۱۱۵۲۳۰ خ	۸۹۰ ۱۳۸۳ خ

۸۷۹ نقد ۱۰۷۹۰ خروار ایک ترک جنس ۱۵۸۷۵ خروار و ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۰ وہی (ابوالفضل) بصورت نقد ۱۶۱۹۶۸ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۲۰۹۶۳۲ خروار ۸ ترک (ایضاً) ۸۸۱ نقد ۲۰۰۳ خروار ۴ ترک و جنس ۶۱۳۳ خروار علاوہ ازینگی ہیزم (ایضاً)

۸۸۲ نقد ۸۰۵۵۰ خروار ۱۲ ترک جنس ۳۹۱۶۷ خروار (ایضاً)

۸۸۳ بصورت نقد ۱۲۷۵۷ خروار ۸ ترک بصورت جنس ۴۵۲۲۴ خروار (ایضاً)

۸۸۴ نقد ۲۲۵۶۷ خروار ۴ ترک جنس ۱۸۹۷۷۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۵ بہ نقد ½ ۳۲۵۵ خروار و بہ جنس ۱۳۲۵۳ خروار (ایضاً)

۸۸۶ ۱۵۵۲۲ خروار بہ نقد ۸۰۳۶۷۰ خروار ۱۲ ترک بہ جنس (ایضاً)

۸۸۷ ابوالفضل محاصل این پرگنہ بلا قید بالا و پائین چنین نگاشتہ است درصورت نقد ۵۵۳، ۱۸ خروار ۱۲ ترک و درصورت جنس ۱۴۱۲۶۱۹ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۸ درصورت نقد ۲۳۳۵ خروار ۸ ترک و درصورت جنس ۱۸۸۳۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۹ در نقد ۵۲۰ خروار و در جنس ۳۷۹۹ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۰ در نقد ۲۰۲۸۰ خروار ۴ ترک و در جنس ۱۱۵۲۳۴ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۲۹	بیروہ	۱۵۳۱۵ خ	۸۹۱ه ۱۸۳۳۵ خ	۳۴	دچھنہ وکھاورہ	۳۶۲۰۸ خ	۸۹۶ه ۲۰۶۸۳ خ
۳۰	تیلہ گام	۵۳۲۱۹ خ	۸۹۲ه ۱۷۳۸ خ	۳۵	کھوی	۱۳۶۳۲۵ خ	۸۹۷ه ۱۷۶۷۰ خ
۳۱	دین سو	۳۶۲۲۰ خ	۸۹۳ه ۸۳۰۱ خ	۳۶	کردہن	۳۳۷۲۸ خ	۸۹۸ه ۱۳۷۲۵ خ
۳۲	پانچھا مون	۱۹۲۶۳۱ خ	۸۹۴ه ۱۸۵۵۳ خ	۳۷	کامراج	۱۱۸۷۴ خ	۸۹۹ه ۹۷۷۹ خ
۳۳	سایر المواضع بالا	۱۲۹۳۵ خ	۸۹۵ه ۳۷۰ خ		کل جمع سی لک وہفتاد ونہ ہزار وچہل وسہ خروار ۹۰۰ه		

۸۹۱ه بروی (ابوالفضل) مالیہ بصورت نقد ۱۳،۳۸۳ خروار وبصورت جنس ۵۷،۰۹۸ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۹۲ه تیل گام (ابوالفضل) مالیہ در نقد ۴،۲۳۵ خروار ۴ ترک و در جنس ۱۵،۷۱۵ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۹۳ه مالیہ بصورت نقد ½ ۱۷،۰۳۸ خروار وبصورت جنس ½ ۵۳،۲۱۹ خروار (ایضاً)

۸۹۴ه در فہرست ابوالفضل نام این پرگنہ مذکور نیست

۸۹۵ه مالیہ اش درضمن "پرگنہ سایر المواضع" در حاشیہ (۲۶ه) گذشت

۸۹۶ه مالیہ بصورت نقد ۲۰،۶۵۳ خروار وبصورت جنس ۳۶،۲۲۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۷ه مالیہ بصورت نقد ۳۷۰ خروار وبصورت جنس ۱۲،۹۴۵ خروار (ایضاً)

۸۹۸ه مالیہ بصورت نقد ۲۹،۷۷۹ خروار ۱۲ ترک وبصورت جنس ۱۱۵،۴۷۴ خروار (ایضاً)

۸۹۹ه مالیہ بصورت نقد ۱۰۳،۷۲۵ خروار ۴ ترک وبصورت جنس ۳۴۲،۸۴۴ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۹۰۰ه وبقول ابوالفضل "کل جمع سی لک پانزدہ ہزار وشش صد وہجدہ خروار دوازدہ ترک.
(۱۲ ت ــــ ۳۰،۱۱،۶۱۸ خ) ایضاً"

جمعے کہ در عہد اکبر شاہ قاضی علی بدفتر خانۂ اعلیٰ سپرد سی لک و شصت و سہ ہزار و پنجاہ خروار و یازدہ ترک بود مثل آں بہ حساب دام ہا ۷ کروڑ ۶۴ لک ۷۰ ہزار ۴ صد و یازدہ دام[901]۔ ازاں جملہ در محل نقدی نہ لک و یک ہزار و یک صد و ۸۳ دام[902]۔ فی خروار بیست و نہہ دام محسوب[903]۔

جمعیکہ در عہد جہانگیر شاہ آصف خان احداث نمود سی لک و ہفتاد و نہہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک بود۔ نفر شماری کشمیر باہتمام آصف خان نوزدہ لک و چہل و سہ ہزار و سی و سہ نفر۔ ازاں جملہ سپاہیان یومی نود ہزار و چہار صد پیادہ و چہار ہزار و ہشت صد و نود و دو سوار۔

آمدنی خطۂ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ

بعد حکومت شاہان چغتہ ملک کشمیر بسبب انقلاب و حوادث زمانہ ویران شدہ آبادی آں روز بروز نقصان پذیر رفت۔ دریں[904] جز در زمان مہاراجہ رنبیر سنگھ

۹۰۱ھ ۱۸,۶۶,۷۶۰ روپیہ - ۴ آنے - ۵ پائی (حاشیہ جیرٹ بر آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۲ھ بقول ابو الفضل ۱,۲۰,۲۲,۱۸۳ دام (مساوی ۳,۰۰,۵۵۴ - ۹ - ۲ روپے)

۹۰۳ھ ابو الفضل قیمت یک خروار ۱۳ ۵/۲۵ دام نگاشتہ است (آئین اکبری جلد دوم)

۹۰۴ھ بقول لارنس تقسیم وادی کشمیر در پنج اضلاع یعنی سرینگر۔ پٹن۔ اننت ناگ کامراج و شوپیان در سال ۱۸۷۱ء (۱۲۸۸ھ) موجود بود۔ در سال ۱۸۸۷ء تمام وادی کشمیر در چہار اضلاع منقسم بود۔ لیکن بعدہٗ ایں نیز منسوخ گشتہ قسمت مزبور منحصر بہ سہ اضلاع بماند (وزارت خاص، وزارت اننت ناگ یا جنوبی، وزارت بارہ مولہ یا شمالی۔ ضلع را وزارت ہم گفتند و حالا ایں نظام کہنہ از ابتدائے بیساکھ سنہ ۲۰۰۸ بکرمی (۱۳ اپریل ۱۹۵۱ء) علاقہ وادی کشمیر زیر یک حاکم، علاقہ (کمشنر) و سہ نائبینش (ڈپٹی کمشنرز) بہ ترتیب ذیل:- یک برائے مرکز (سرینگر) و دوم برائے کشمیر جنوبی و سوم برائے کشمیر شمالی مقرر شدہ است ؛

سلسلهٔ پرگنه بندی شکسته وزارت ها و تحصیل ها مقرر ساخت. چنانچه وزارت شهر خاص بغیر محالات مشموله پنج تحصیل است. وزارت اننت ناگ چهار تحصیل. وزارت شوپیان پنج تحصیل. وزارت پٹن چهار تحصیل. وزارت کامراج پنج تحصیل. وزارت مظفر آباد چهار تحصیل. آمدنی آں از خراج زمین و باج و تمغا و بدعات متفرقه در سال سنه ۱۲۹۰ه[۹۰۵] مطابق سنه ۱۹۳۰ب جمع دفتر خانه کشمیر نقد و جنس مبلغ چهل و هفت لک و شصت و سه هزار و یک صد و سی و یک روپیه سکهٔ چلکی که مثل آن بیست و نه لک و هفتاد و شش هزار و نه صد و پنجاه و هفت روپیه[۹۰٦] ضرب چهره شاهی است

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازاں جمله آں چه نقدی می گرفتند	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۱	وزارت شهر خاص بغیر محالات	اچهه	۱۰۰۷۲۷	۱۰۰۷۲۷	جنسے غیر معمول	قیمت جنسی فی خروار [illegible]	جمع وزارت شهر خاص [illegible]
۲		اودلر	۱۷۹۹۲۲	۸٦۸٦۷	۴۵۰۳۳ خ		[illegible]
۳		ناگام	۱۲۳۹۷۳	۹۲٦۳۷	۴٦۷۵		
۴		پهاک	۴٦۲٦۹	۴۲٦٦۹	.		
۵		دیهو	٦۱۹۵۹	۵٦٦۴۱	۲٦۵۹		
٦	.	نوکشت	۹۳٦۳	۹۳٦۳	.	خارج تحصیل	
۷	.	اچهن	۳۸۱۸	۳۸۱۸	.	خارج تحصیل	

[۹۰۵] سنه مطابق ۱۸۷۳ء ÷

[۹۰٦] مسٹر لارنس مصنف "ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸" مالیه زمین وادی کشمیر در سال ۱۸۷۱ء ۴۲,۳۸,۵۸۴ روپیه چلکی (مساوی ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیهٔ انگلیسی) تخمینه کرده است. قبل رواج پذیر شدن سکهٔ انگلیسی در کشمیر سه روپیه رائج بودند یکے چلکی که عبارت بود از ده آنه هائے انگلیسی. دوم خام مساوی هشت آنه. سوم نانک شاهی قیمتی از دوازده آنه ها تا شانزده آنه هائے انگلیسی (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸)

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل طالبہ	ازان جملہ آنچہ نقدی می گرفتند	آنچہ کہ بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۸	۰	بلدہ	۷۳۹۷	۷۳۹۷	۰		
۹	۰	دہات خارج تحصیل	۱۱۸۹۵	۷۴۴۷	۲۲۲۴خروار		جمع وزارت اننت ناگ ۶ لک ۲۳ ہزار ۶ صد ۷۶
۱۰	وزارت اننت ناگ	زینہ سنگھ پورہ	۱۸۱۳۱۱	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴خروار		
۱۱		دچھن پارہ	۱۴۹۸۳۸	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴خ		
۱۲		کھاہور پارہ	۱۷۱۶۳۸	۵۲۵۳۱	۵۹۵۵۳خ		
۱۳		اننت ناگ	۱۲۰۷۸۰	۳۸۸۹۰	۴۰۹۹۵خ		
۱۴	۰	شوپیان	۱۲۰۳۵۶	۵۶۸۲۸	۳۲۱۱۹خ		
۱۵	۰	پچھراٹ	۱۳۳۲۶۵	۶۲۱۰۵	۳۵۵۹۵خ		
۱۶	۰	دیوہ سر	۸۱۳۰۶	۲۴۵۴۱	۲۸۳۸۲خ		
۱۷	۰	رام پتری	۹۳۰۰۶	۲۶۸۳۱	۳۳۰۸۵		
۱۸	۰	آڈون	۱۳۸۹۹	۲۱۰۵۱	۴۱۴۲۴		
۱۹	وزارت پٹن	دین سو	۱۲۲۱۱۷	۱۲۲۱۱۷			جمع وزارت پٹن ۶ لک ۴۴ ہزار
۲۰		بانگل	۱۹۱۷۳	۵۲۳۴۱	۵۴۰۶۶خ		یک صد و دوازدہ
۲۱	۰	لعل وسایر المواضع	۱۷۷۶۱۶	۸۵۱۸۰	۴۱۲۶۸خ		
۲۲	۰	بیروہ	۱۸۸۰۶	۷۹۰۱۶	۴۴۵۹۵		جمع وزارت کامراج ۶ لک [illegible] دوازدہ ہزار چہار
۲۳	وزارت کامراج	کروہن	۲۳۴۸۷	۸۱۱۱۵	۶۱۱۸۶		
۲۴		حمل	۷۱۸۲۹	۳۲۴۱۳	۱۹۷۰۸		
۲۵		اوترچھی پورہ	۱۱۱۸۴۶	۴۲۰۳۸	۳۹۹۰۹		
۲۶	۰	کوہامہ و لولاب زینہ گیر	۱۸۱۳۵۸	۹۰۴۷۶	۴۵۴۴۲		

[illegible]	[illegible]	نام تحصیل	جمع کل مالیه	از آن جمله آن چه نقدی می گرفتند	آن چه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۲۷	۰	محال سنگاڑه	۳۳۴۷۲	۳۷۵۴	۱۴۸۶۴	۹۰۷ه	وزارت مظفرآباد یک لک [illegible]
۲۸	وزارت مظفرآباد	تحصیل مظفرآباد	۲۷۳۵	۲۷۳۵	جنسی غیر معمول		
۲۹		علاقه جات	۲۶۱۲۶	۲۶۱۲۶	۰		
۳۰		دچهنه وکهاوره	۶۱۱۶۰	۶۱۱۶۰	۰		
۳۱	۰	دراوه وکرنا	۳۳۶۴۳	۳۳۶۴۳	۰		
۳۲	[illegible]	گلگت و پونیال	۶۲۵۷	۱۹۴۸	۰		سرحدات [illegible] چلکی
۳۳	وزارت [illegible]	حصوره	۲۲۸۸	۲۷۸	۱۰۰۵		
۳۴		گوریج	۲۱۳۹	۲۱۳۹	۰		
۳۵	[illegible]	درمراج وکامراج	۲۶۵۷۱۵	۵۹۹۲۳	۲۰۲۸۹۶	۹۰۸ه	

جمع آمدنی وزارت ها نقدی و جنسی سی و چهار لک[۹۰۹] و دوازده هزار و سی چهار روپیه از آنجمله باج نفری و رسومات متفرقه هژده هزار و پانصد و هفت روپیه است تتمه خراج زمین زرعی و رسومات آن :-

"آمدنی نقدی از باج نفری و رسومات متفرقه معمولی سابقه و حال در سنه ۱۹۳۰ ب سنه ۱۲۹۰ هجری[۹۱۰]"

۹۰۷ه لارنس صاحب (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۷) مالیه تحصیل مظفرآباد در سال ۲ — ۱۸۷۱ء ۸۴,۰۰۰ روپیه نگاشته است ؛ ۹۰۸ه بقول لارنس صاحب همگی محاصل کشمیر (ما سوائے آمدنی جاگیر رام سنگه و راجه امر سنگه) مع شمولیت علاقه مظفرآباد و سرحدات در سال ۲ — ۱۸۷۱ء ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیه بود

۹۰۹ه (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۶) ۲۹,۴۴,۸۴۴ روپیه ؛

۹۱۰ه مطابق سنه ۱۸۷۲ء ؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۱	شہر خاص	۱۱۳۷۰۹	۱۴	باج کاغذسازان	۴۴۰
۲	وزارت کامراج	۱۸۲۰۶	۱۵	باج پرہای کلغی	۴۱۹
۳	وزارت پٹن	۶۶۰۷	۱۶	کرایہ دوکانات مہاراج گنج	۱۲۳۱
۴	وزارت شوپیان	۷۶۱۸	۱۷	باج تماکو	۱۳۴۹۴
۵	وزارت اننت ناگ	۲۱	۱۸	گرد بنگ	۶۹۰۳۰
۶	محال نواره	۱۲۴۲۸۳	۱۹	باج بانجیان میر بحری	۳۱۹۳۰
۷	محال داغشال [۹۱۱]	[۹۱۲] ۷۴۳۰۹۵	۲۰	زر قضایا	[۹۱۵] ۱۶۵۷۹
۸	طایفہ داران متعلقہ داغشال	۷۷۴۰۲	۲۱	زر چوپان	[۹۱۶] ۸۷۲۷۶
۹	محال زعفران	[۹۱۳] ۱۷۷۸۵	۲۲	زر جرمانۂ رعایا	۲۶۴۰۰
۱۰	باج مسلّیاں	[۹۱۴] ۱۲۴۸۴	۲۳	کندہا از محال نواره	۱۳۱۱۰۰۰
۱۱	باج نجاران و گلکاران	۴۴۹۸	۲۴	زعفران از پانپور	۶۳ آثار
۱۲	جرمانۂ عدالت ہا	۴۲۶۶۲	۲۵	پشم گوسفند از زر چوپان	۳۶ خروار
۱۳	نذرانہ خواجہ ہائے نقشبندی	۱۶۱۴	۲۶	گوسفندان معمولی از چوپان	۳۴۸۲ شاخ

[۹۱۱] بہ زمان سابق تا عہد مہاراجہ پرتاپ سنگھ (م ۱۹۲۶ء) در کشمیر محکمۂ بود معروف بہ "داغشال"۔ دراں جاہر شال کہ زیر نگرانی حکومت تیار می شد بر شے مہر حکومت می بود۔

[۹۱۲] بقول لارنس ۶,۰۰,۰۰۰ روپیہ (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۶)

[۹۱۳] لارنس صاحب "۳۴,۶۵۰ روپیہ" (ایضاً، ایضاً)

[۹۱۴] لارنس "۱۱,۹۶۵" روپیہ (ایضاً - ایضاً)

[۹۱۵] لارنس "۱۷,۲۵۰" روپیہ (ایضاً - ایضاً)

[۹۱۶] لارنس "۴,۸۰۰" روپیہ (ایضاً)

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۲۷	رودنگ از ناگام	سه خروار	۳۴	زیرهٔ سیاه	پنج خروار
۲۸	بادام از باغات	۸ خروار	۳۵	روغن زرد	۵ خروار
۲۹	آهن از کان ها	۹۴۲	۳۶	آلوی فرنگی	۱۰ خروار
۳۰	سرمه از بونیار	۳۵ خروار	۳۷	تخم زرد آلو	۶۶ آثار
۳۱	پرهای کلغی	۹۵ پر	۳۸	طرم از مسگران	۹ عدد
۳۲	بزغاله از اطراف ها	۱۱۲ شاخ	۳۹	محال ابریشم و پرمٹ	جمع دفتر خانه جموں
۳۳	ریسمان از حصوره	۱۲ عدد			

نقشه مردم شماری ملک کشمیر در سال سنه ۱۹۳۰ ب سنه ۱۲۹۰ ه سنه ۱۸۷۳ ع

نام قصبه	هنود			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
شهر سرینگر	۲۱۷۲۷	۲۴۵۶۵	۴۶۲۹۲	۴۸۳۵۶	۴۴۴۱۰	۹۲۷۶۶	۹۰	۸۸	۱۷۸	۷۰۰۸۳	۸۶۹۶۵	۹۱۷ھ ۱۵۷۲۲۶	[illegible]
قصبهٔ پانپور	۴۹	۵۲	۱۰۱	۱۰۵۲	۹۳۹	۱۹۹۱	۰	۰	۰	۱۱۰۱	۹۹۱	۹۱۸ھ ۲۰۹۲	
قصبهٔ بیجباره	۱۷۸	۱۱۸	۲۹۶	۱۰۲۰	۹۰۴	۱۹۲۴	۲۶	۱۶	۴۲	۱۲۲۴	۱۰۳۸	۹۱۹ھ ۲۲۶۲	
قصبهٔ اننت ناگ	۳۴۱	۲۹۲	۶۳۳	۲۵۰۴	۲۴۵۰	۴۹۵۴	۱۹	۱۲	۳۱	۲۸۶۴	۲۷۵۴	۹۲۰ھ ۵۶۱۸	
قصبهٔ شوپیان	۱۲۳	۹۷	۲۲۰	۲۱۱۸	۱۰۰۵	۳۱۲۳	۰	۰	۰	۲۲۴۱	۱۱۰۲	۹۲۱ھ ۳۳۴۳	
قصبهٔ سوپور	۲۸۸	۲۳۴	۵۲۲	۱۷۵۸	۱۶۹۰	۳۴۴۸	۲	یک	۳	۲۰۲۸	۱۹۲۵	۹۲۲ھ ۳۹۵۱	
قصبهٔ باره موله	۲۴۰	۱۹۶	۴۳۶	۱۸۵۹	۱۸۵۷	۳۷۱۶	۱۴۹	۱۴۳	۲۹۲	۲۲۴۸	۲۱۹۶	۹۲۳ھ ۴۴۴۴	

۹۱۷ھ حالا (بموجب فهرست مردم شماری سال سنه ۱۹۴۱ع) شمارهٔ شهر سرینگر ۲۰۷۷۸۷ نفوس است بر تفصیل ذیل:- مسلم (مرد) ۸۷۴۳۹، مسلم (زن) ۷۵۵۳۱؛ هندو (مرد) ۲۳۸۰۷؛ (بقیه بر صفحهٔ آینده)

نام قصبہ	ہندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شہر خاص سنہ ۹۲۴ھ	۸۵۲	۶۷۶	۱۵۲۸	۲۲۹۳۲	۲۱۶۵۷	۴۴۵۸۹	۶۵۳	۲۶۱	۹۱۴	۲۴۴۳۷	۲۲۵۹۴	۴۷۰۳۱	
وزارت اننت ناگ	۸۲۱۷	۱۵۷۲	۹۷۸۹	۲۲۴۸۸	۲۲۲۲۳	۴۴۷۱۱	۵۰	۹۰	۱۶۰	۳۰۷۵۵	۲۳۸۸۵	۵۴۶۴۰	

(مسلسل) ہندو (زن) ۱۹۱۳۰ ؛ سکھ (مرد) ۹۴۳ ؛ سکھ (زن) ۴۶۹ ؛ منبوذین (مرد)
۱۷ ؛ منبوذین (زن) ۹ ؛ نصرانیاں ہندی (مرد) ۵۰ ؛ نصرانیاں ہندی (زن) ۵۵ ؛
جین (مرد) ۸ ؛ جین (زن) ۱ ؛ بقیہ (مرد) ۱۳۳ ؛ بقیہ (زن) ۱۳۲ ؛

سنہ ۹۱۸ھ حالا ۴۴۵۱ نفوس بہ تفصیل ذیل :-
مسلم (مرد) ۲۴۰۰ ؛ مسلم (زن) ۱۹۳۹ ؛ ہندو (مرد) ۷۱ ؛ ہندو (زن) ۴۱ ؛

سنہ ۹۱۹ھ حالا ۴۵۳۲ نفوس چنانچہ مسلم (مرد) ۲۲۴۷ ؛ مسلم (زن) ۱۸۷۰ ؛ ہندو (مرد)
۲۳۰ ؛ ہندو (زن) ۱۷۸ ؛ سکھ (مرد) ۲ ؛ سکھ (زن) ۳ ؛ باقی ۲ ؛

سنہ ۹۲۰ھ حالا ۱۱,۹۸۷ نفوس منجملہ ازاں ـ مسلم (مرد) ۵۶۵۸ ؛ مسلم (زن) ۴۴۶۳ ؛
ہندو (مرد) ۱۰۲۵ ؛ ہندو (زن) ۷۹۳ ؛ سکھ (مرد) ۳۸ ؛ سکھ (زن) ۶ ؛
ہندوستانی عیسائی ۲ ؛ باقی ۲ ؛

سنہ ۹۲۱ھ حالا ۴۳۵۹ نفوس :- مسلم (مرد) ۱۹۹۰ ؛ مسلم (زن) ۱۸۱۱ ؛ ہندو (مرد)
۳۴۱ ؛ ہندو (زن) ۱۹۷ ؛ سکھ (مرد) ۱۵ ؛ سکھ (زن) ۵ ؛

سنہ ۹۲۲ھ حالا ۱۱,۹۷۶ نفوس :- مسلم (مرد) ۵۹۰۵ ؛ مسلم (زن) ۴۷۹۱ ؛ ہندو (مرد)
۶۲۸ ؛ ہندو (زن) ۴۳۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۸۲ ؛ سکھ (زن) ۳۰ ؛ منبوذین ۱ ؛

سنہ ۹۲۳ھ حالا ۱۲۶۵۱ نفوس :- مسلم (مرد) ۵۶۲۷ ؛ مسلم (زن) ۴۵۷۶ ؛ ہندو
(مرد) ۱۲۹۳ ؛ ہندو (زن) ۸۷۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۷۸ ؛ سکھ (زن) ۹۲ ؛
باقی (مرد) ۳ ؛ باقی (زن) ۳ ؛

نام قصبه	هندو مرد	هندو عورت	هندو میزان	مسلمان مرد	مسلمان عورت	مسلمان میزان	سنگان جنسی مرد	سنگان جنسی عورت	سنگان جنسی میزان	میزان کل مرد	میزان کل عورت	میزان کل میزان	کیفیت
وزارت شوپیان	۱۶۹۶	۱۴۹۰	۳۱۸۶	۲۴۹۵۹	۲۳۷۶۲	۴۸۹۲۱	۲۵	۱۷	۴۲	۲۶۷۰۰	۲۵۲۶۹	۵۱۹۶۹	
وزارت پٹن	۶۸۳	۶۳۵	۱۳۱۸	۲۴۵۵۴	۲۳۶۲۵	۴۸۱۷۹	۶۲۳	۲۶۳	۸۸۶	۲۵۸۶۱	۲۴۵۲۳	۵۰۳۸۴	
وزارت کامراج	۸۸۳	۳۷۹	۱۲۶۲	۳۵۴۳۱	۳۲۸۷۱	۶۸۳۰۲	۷۱۶	۵۷۹	۱۲۹۵	۳۷۰۳۰	۳۳۸۲۹	۷۰۸۵۹	
وزارت مظفرآباد	۴۴۳۲	۴۱۰۷	۸۵۳۹	۳۰۳۵۷	۳۰۴۴۱	۶۱۷۹۸	۰	۰	۰	۳۵۷۸۹	۳۴۵۴۸	۷۰۳۳۷	
میزان	[illegible]	۸۰۴۴۹	۲۱۶۲۲	۲۱۹۸۵۱	۱۵۴۵۶۹	۲۱۶۵۲۰	۲۰۹۸	۱۳۶۳	۲۱۹۸	۱۸۰۵۷۲	۱۲۴۶۴۸	۳۲۵۴۲۰	

سنه ۱۹۲۴ این تقسیم ملکی حسب تقسیم ملکی مروجه سنه ۱۹۴۱ء و حالی (۱۹۵۲ء) نیست زیرا که بنا بر فهرست مردم شماری کشمیر سال سنه ۱۹۴۱ء ماسوائے علاقهٔ مظفرآباد تمام کشمیر بدو وزارت لئے (اضلاع) یعنی (۱) باره موله مشتمل بر تحصیلات اوڑی ۱ هچهی پوره (هندواره) ۲ باره موله ۳ سری پرتاپ سنگھ پوره (بڈگام) و (۲) اننت ناگ مشتمل بر تحصیلات ۱ تحصیل خاص مع شهر سرینگر ۲ تحصیل ۳ اونتی پوره (پلوامه) ۴ کلگام و ۵ اننت ناگ منقسم بود چنانچه شمارهٔ هر دو وزارت مع وزارت مظفرآباد بنا بر اندراج فهرست مزبور چنین است :—

۱- وزارت باره موله- تعداد کل نفوس ۳۹۲۲۳۶ افراد بتفصیل ذیل :- تحصیل هندواره ۲۹۳۰۸۷ تحصیل باره موله ۱۸۱۲۵۵ تحصیل بڈگام ۱۶۴۸۶۴ - تناسب مسلم و غیر مسلم درین هر ۳ تحصیلات چنین است :-

۱- هندواره تحصیل :- مسلم ۲۷۴۹۴۲ ؛ هندو ۷۹۷ ۵ ؛ سکھ ۳۴۷۳ ؛

۲- تحصیل باره موله :- مسلم ۱۶۲۹۰۳ ؛ هندو ۵۰۵۱ ؛ سکھ ۲۶۳۴ ؛

۳- تحصیل بڈگام :- مسلم ۱۶۴۵۸۳ ؛ هندو ۲۳۷۱ ؛ سکھ ۲۳۵۵ ؛

۲- وزارت اننت ناگ :- شمارهٔ مجموعی ۸۳۴۹۶۳ افراد - ازان جمله ۲۰۷۷۸۷ نفر در شهر سرینگر ۲۱۸۲۷ نفر در تحصیل خاص و ۱۵۰۲۰۹ نفر در تحصیل پلوامه و ۲۲۳۵۹۵ نفر در تحصیل کولگام آباد اند و از انجمله ۹۱.۶۴۹٪ مسلمانان ۷.۰۸۴٪ هندوان و ۰.۶۶٪ سکهان است

۳- وزارت مظفرآباد- تعداد کل نفوس ۲۵۳۰۸۱ نفر- ازانجمله در تحصیل اوڑی (بقیه بر صفحهٔ آینده)

باغات کشمیر

درزمان باستان راجه های دوران روایض دل کشا و دوایح روح افزا جا بجا آباد کرده بودند که بطوالت زمان و حوادث بے پایان نام ونشان بنیان آں ها از لوح جهان محو گشته - ایراد حقیقت آں باعث تطویل است و در عهد سلاطین اسلامیه هر کسے به ترتیب باغات وتعمیر عمارات پرداخته بود - اما تباعد ایام وانقلاب دوران بنیاد آں ها از پا در انداخته علامات آں بالکل معدوم گشت - ازان جمله سلطان[۹۲۶] زین العابدین در اطراف این سرزمین هر جا که محل دل کشا همی پسندید - همان جا طرح عمارات وگلستان می انداخت خصوصاً درمیان زینه گیر بمسافت چهار میل مربع باغے وسیع بعمارات رفیع یک طرفش دشت دشت گلستان یک سو خیابان خیابان نخلستان میان آن انهار رسا و آبشار دلکشا غمزدا گردانیده - اکثر اوقات به نظاره وتماشای آں بسر می برد - حوالی آں باغات امرا واقربائے او دلربا شده بود - چندان که میدان زینه گیر یکدشت گلستان مسرت جان همی افزود

(مسلسل) ۸۰۲۲۳ - در تحصیل کرناه ۵۸۸۶۳ - در تحصیل مظفرآباد ۱۲۵۵۸۵ نفوس بودند - در هر سه تحصیل تناسب مسلمانان ۲۴۵۶۵۸ افراد - هندوان ۵۸۴۶ افراد وسکهان ۱۲۹۲۲ افراد بهست

۹۲۵ بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر ج ۲ ص ۷۷۶) شمارهٔ مجموعی حکومت جموں وکشمیر مطابق سال ۱۹۴۱ء ۴۰,۲۱,۶۱۶ افراد بود - ازان جمله ۱۷,۲۸,۷۰۵ در صوبهٔ کشمیر و ۱۹,۸۱,۴۳۳ در صوبهٔ جموں و ۳,۳۴۲ در لداخ و ۲,۵۳۷ در اسکردو و ۴,۶۷۱ در گلگت می ماندند - درین میان شمارهٔ مردان ۲۱,۲۹,۸۷۲ و شمارهٔ زنان ۱۸,۵۹,۷۴۴ افراد است ؛

۹۲۶ ڈاکٹر جی - ایم - ڈی صوفی مصنف "کشیر" جلد دوم صفحه ۵۲۸ مطبوعه پنجاب یونیورسٹی لاهور سنه ۱۹۴۹ء) بحوالهٔ لارنس می نویسد که سلطان زین العابدین هر جا که می رفت بنیاد باغ و بوستان می انداخت - ازان جمله مشهورترین چهار اند - یکے باغ زینه گیر - دوم باغ زینه ڈب در نوشهره - سوم باغ زینه پور - چهارم باغ زینه کوٹ لیکن امروز نشان دادن از آنها بس دشوار است ؛

دراں اثنا پانڈو چک کہ سر غنۂ چکان[927] تره گام[928] بود شبانه باغات و عمارات را آتش در داده خاکستر گردانید۔

ایضاً قریب نوشهره[929] بمقام نالہ بل باغے وسیع بترتیب عجیب آراسته میان آن عمارتے کہ دوازده طبقه مرتفع بود و در ہر طبقه پنجاه حجره و میان ہر حجره پانصد کس بہ اجلاس می نشستند دار الامارت خود افراشته بہ زینہ ڈب موسوم ساخته بود مردمان آنرا رازدان می گفتند۔ و از سند لار جوئے شاہی آورده میان آں آبسال جاری گردانید کہ تا عهد سنگاں بنیاد آں بوستاں عبرت ہمی افزود۔ ہمچناں در زینہ پور باغے دلکشا بعمارات عالیہ افراشته اعجوبۂ روزگار نمود۔ مطابق آں بمقام زینہ کوٹ فراز کریوه عمارات رفیع تا دور حشمت یادگار او مانده بود۔ حسین[930] شاه چک مقارن زیارت حضرت خواجه معین الدین[931] نقشبندی در محلۂ نوہٹہ باغے وسیع آباد

۹۲۷ھ موسیو لارنس بنا بر جرأت و بهادری قوم چک نوشته است کہ اصل ایشاں از کشمیر نیست شاید کہ از قبیلۂ درد باشد (ویلی آف کشمیر صفحه ۱۹۳)

۹۲۸ھ تره گام در اُتر مچھی پوره (حالا تحصیل ہندواره) یکے از حسین ترین نواحی کشمیر است گویند بنایش از دست مدن چک جد شاں نهاده شده است (ایضاً صفحۂ مزبور)

۹۲۹ھ نوشهره بمعنی شهر نو بفارسی محلہ ایست از سرینگر سہ میل بطرف شمال از مرکز شهر داخل اندر حدود بلدیہ در عهد سلطان زین العابدین بنا بر بودن دار الخلافۂ شاہی شهرت تاریخی حاصل کرده بود۔ ۹۳۰ھ متوفی ۹۷۷ھ مطابق ۱۵۶۹ء ؛ ۹۳۱ھ خواجه معین الدین پسر خواجه خاوند محمود نقشبندی است۔ و او پسر خواجه کلاں مشهور بہ خواجۂ بزرگ خواجه ناصر الدین عبید اللہ احرار است۔ در سال ہشتم جلوس اکبری (۹۷۰ھ مطابق ۱۵۶۲ء) بنا بر شنیدن فتنۂ دولت پسر خود میرزا شرف الدین احراری از کاشغر وارد ہند گشت و در ۹۷۱ھ سال وقتیکه بہ سفر حجاز میرفت بہ بندر کنهبایت رسیده بعالم بقا خرامید۔ (مآثر الامرا جلد سوم صفحه ۲۳۰ و صفحه ۲۳۴)

کردہ بود و نہر چشمہ کول میان آں بہ فوارہ و آبشارے جاری نمود۔ و در عہد چغتائیہ حضرت خواجہ خاوند محمود نقشبندی[۹۳۲] متصرف آں گشتہ خانقاہ نقشبندیہ میان آں عمارت فرمود و یوسف شاہ چک از فتح کدل تا مشرب ڈل حسن یار بر ساحل دریای بہت تا کنارہ کنہ کُل باغے وسیع بانواع اشجار و اقسام ازہار آباد کردہ بود۔ سیزدہ درجہ داشت۔ تا عہد افاغنہ علامتش موجود بود۔ اکنوں زیر عمارات مردم شہر معدوم ایضاً یوسف شاہ چک در مرغزار گلمرگ عمارات[۹۳۳] عجیب کہ علامتش ہنوز موجود است احداث کردہ بود۔

پس شاہان مغلیہ در زمان حکومت خود در تمامی کُل زمین کشمیر خصوصاً حوالی تالاب ڈل و بر سواحل دریای بہت و برلب چشمہ سارہا و جوئبارہا و دامنہ کوہسارہا بساتین و کوشکہا احداث کردہ کشمیر را بخطاب جنت نظیر موصوف کردہ بودند۔ نظم

نہی چوں پائی بر تخت سلیماں　　بہ بینی کاشمر یکسر گلستاں
سوادش را بچشم زاغ بینی　　ہزاراں باغ را یک باغ بینی
کنار ڈل بسے باغات شاہی　　بفردوس بریں گشتہ مباہی
بہ بام خانہا در صحن و ایوان　　شدہ گلزارہا ہر سو نمایان
درون خانہ یک پیرہ زن نیست　　کہ باغ پر گل و پُر یاسمن نیست

۹۳۲ پسر دوم خواجۂ بزرگ خواجہ عبید اللہ احرار و پدر بزرگوار خواجہ معین الدین نقشبندی مزبور الذکر است در طریقت و درویشی پایۂ عالی داشت بہ سعادت حج فائز شد و بہ عراق و فارس شتافت۔ مدتے نزد مولانا عماد الدین محمود طبیب علم طب یاد گرفت۔ بنا بر استعداد ذاتی باقصی مراتب کمال برسید و بہ سمرقند مراجعت کرد چوں بہ ہند آمد جنت آشیانی (اکبر) تعظیم بسیار بجا آورد۔ باز بنا بر وجہے بہ کابل شتافتہ فوت کرد (ایضاً صفحۂ مزبور) ۹۳۳ بقول لارنس یوسف شاہ چک (بقیہ بصفحہ آیندہ)

شعرای آں زمان مثل قدسی و کلیم و سلیم و ظفر خان و خصالی و میر الٰہی و بہشتی در تعریف و توصیف باغات و عمارات و اشجار و اثمار و ازہار کشمیر مثنوی ہا تصنیف کردہ داد سخن وری دادہ اند ازاں جملہ کیفیت بعضے روایض نامی مطلوب است

*جھروکہ شاہی - اکبر شاہ در ۹۹۶ھ زیر دامن کوہ ماران شرق رویہ محل خوش نما بآب وہوا و فضای دل کشا پسندیدہ دراں جا بہ اہتمام خواجہ حسین[۹۳۴] کابلی طرح عمارات دولت خانۂ شاہی انداختہ عمارات رفیع و کوشکہای منیع از سنگ بلور و مرمر و سنگ اسود افراختہ وستون ہای رواق بجواہر و نگین مرصع ساختہ سقف ہای مقرنس و منظرہای منقش بکمال خوبی و متانت آراستہ معمور ساخت و پیش روی آں درشنی باغ تا ساحل ڈل بانواع اشجار و اقسام ازہار و صفہ ہای سنگ مرمر و حیاض و آبشار آراستہ حوالی آں از سہ طرف قطار اشجار سفیدار پیراستہ بود - تاریخ

شاہ گلگشت باغ بنمودہ　　"باغ"[۹۳۵] تاریخ باغ فرمودہ

(مسلسل) اولین حکمران کشمیر است کہ حسن گلمرگ دریافت نمود (دیلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

۹۳۴ نام صحیح اش "خواجگی محمد حسین" است - برادر کہین قاسم خاں میر بحر است - سال پنجم جلوس (۹۶۷ھ — ۱۵۵۹م) عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت - در سفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود - در سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادۂ او مقرر شد - پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بندوبست صوبۂ مزبور روانہ فرمود - در اواخر سال ششم جلوس جہانگیری مطابق ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست - پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ "کوسہ" بود (مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۶۷۱ و صفحہ ۶۷۲)

۹۳۵ ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴م * جھروکۂ شاہی و درشنی باغ بحکم امیر جواں شیر صوبیدار کشمیر در ۱۸۰۰ء منہدم کردہ شد (کشمیر ج دوم ص ۳۱۴)

و نیز حوالی کوه ماران خانه های شاهزادگان و نشست گاه امیران و وزیران و افسران عساکر و سوداگران به ترتیب اسواق دلنشین و تعمیر دکاکین سنگین و کوٹھی های ۹۳۶ نگارین تجویز داده به تصادم عمارات و تراکم اسواق شهرے باسم ناگرنگر مشهور ساخت - پیرامون آن قلعهٔ شهر پناه که تاحال موجود ۹۳۷ است آباد نمود و در سنه ۱۱۸۰ھ امیرخان جوان شیر نشیمن شاهی را منهدم ساخته متاع گران مایه برداشته سنگ های ۹۳۸ آن در امیرآباد و سونه لنک که درمیان ڈل واقع است رسانیده در تعمیرات خود صرف نمود و امارت عمارات شاهی تاعهد سنگان موجود بود در سنه ۱۲۲۷ عطا محمد خان بر فرق کوه ماران بنای قلعه نموده ساکنان درون قلعه که اکثر خوانین و منصب دار بودند به ستیز ظالمان از آن جا مفرور گشته عمارات شهر ویران شد - بیت

گشت یکرنگ کشور و وادی ۔۔۔ بوم در شهر کرد آبادی

دارالمحل - داراشکوه زیر دامن جنوبی کوه ماران عمارات سنگین و نشیمن های دلنشین وطاق و رواق و ایوان های رنگین افراخته - درته خانهٔ آن حجره های فراوان که علامات آن هنوز موجود است اعجوبهٔ روزگار ساخته بود و در صحن آن روضهٔ دل کشا به اشجار و ازهار روح افزا احداث کرده از حوض کلان به سبیل دولاب انهار و آبشار جاری نموده و سمت غربی آن مسجدے سنگین برای استاد خود ملا شاه و سمت شرقی آن حمام عام مشید کرده بود - تاریخ حمام و مسجد داراشکوه - قطعه

حمام نو و مسجدت ای دیدهٔ باز ۔۔۔ گرم است یکے یکے جماعت پرداز
تاریخ بنای هردو را گوید شاه ۔۔۔ یک جای وضوی آمد و یک جای نماز ۹۳۹

---

۹۳۶ لفظی است هندی بمعنی کوٹھا ؛ ۹۳۷ ۱۳۰۱ھ مطابق سنه ۱۸۸۴ء ؛

۹۳۸ غالباً مراد از موجوده عمارات شیر گڈھی واقع امیراکدل سرینگر است ؛

۹۳۹ ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۶۴۹ء ؛

باغ فرح بخش معروف بہ شالمار در عہد راجہ پرورسین سوگرام سوامی نام عابدی مرتاض در مضافات ہارون منزوی شدہ بود و پرورسین اکثر اوقات بہ ملاقات او آمد و رفت می داشت۔ ضرورتاً برای تمکن نمود آمد و رفت مردم در آں جا قصرے مزین بہ تصاویر دیوی و دیوتا و منتظمان عالم بالا و تمثال راجہ ہای پیشین مانند نگار خانۂ چین آراستہ نام آں شالمار کردہ بود (شال بزبان شاستر خانہ چنانچہ دہرم شال - مار لقب کام دیو و بہ معنی دیگر زیبا) ۹۴۰ معنی شالمار یا خانۂ کام دیو بہ حسب تصاویر یا خانۂ زیبا از روی تزئین۔ بہ مرور دوراں قصر مذکور ویران و دہے آبادان گشت۔ بعد ازاں آبادی دہ را مردمان شالمار ۹۴۱ می گفتند و در سال ۱۰۲۹ھ جہانگیر شاہ آں موضع را خوش کردہ باغے طرح نمود۔ سلیم۔

شنیدم شاہ روشن دل جہانگیر — زعشرت شد چو رونق بخش کشمیر

چو شد داماں دریا جلوہ گاہش — بسوی شالمار افتاد راہش

فضای دید چو روئے عروساں — سزاوار عمارت و گلستان

---

۹۴۰ خدائے محبت۔

۹۴۱ جی۔ ایم۔ ڈی صوفی (در "کشیر" جلد دوم صفحہ ۵۲۹) بحوالہ اسٹائن چنیں نوشتہ است:۔

"حقیقت الامر چنیں نیست۔ مورخین قدیم مانند جونراج و شری ور از ذکر شالامار کلیتہً سکوت نمودہ اند۔ اگر ایں مقام محل اہمیت بودے۔ ایشاں مانند "ڈل" در ذکرش ہم پرداختے ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ البتہ ابوالفضل در ضمن آبشار حقیرہ نامش بردہ است"۔

و بعد چندے ڈاکٹر صوفی می گوید:۔

"تحقیق صاحب نگارستان کشمیر (تاریخ کشمیر بزبان اردو) صفحہ ۸۰ و صاحب لغت فرانسو با فرانسو این است کہ شالامار لفظ ترکی است بمعنے مقام آسائش و آرام"۔

بطبعش روح روح افزا اثر کرد گران خوابی دماغش را خبر کرد
بگفت این دشت رنگین روی حور است زماسر منزلے این جا ضرور است
دران ایّام شاهِ هفت اقلیم که بر سر دارد از خورشید دیهیم
سروسرگردهٔ شاهزادگان بود دران شاهزادگی شاه جهان بود
پئے اتمام این منزل قد افراخت برائے خویش کارے پیش انداخت
ازین چندین صفا درکار او شد که شاه این چنین معمار او شد
ز نهر و آبشار و حوض و فوّار ز دیوار و عمارت نخل و گلزار
بهشتے در جهان شد آفریده چنین باغے فلک هرگز ندیده
کنون آمد ز فیضِ خاک و آبش فرح بخش از شه عالم خطابش

تاریخ

چو شد آراسته باغ فرح بخش بحکم حضرتِ ظلّ الٰهی
شهنشاه شهان شاهِ جهانگیر که مشهور است از مه تا بماهی
پئے تاریخ این گلزار ربّان خرد فرمود فرحت گاهِ شاهی [۹۴۲]

عظیم خان در ایّام حکومت خود مرمت سقف و بام و جدار آن سرسری کرده بود لیکن راجه رنبیر سنگهه [۹۴۳] در صفائی آن مبلغے صرف نمود۔ امّا وزیر پنون ناودانهای نحاس از میان آن کشیده برده بجای آن ناودانهای سفالین چسپانید و نگین های عقیق وغیره زیاده از یک خروار جمع نمود۔

باغ فیض بخش۔ درجه دوم شالمار در سال ۱۰۴۰ھ ظفر خان بفرمان

[۹۴۲] ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء ؛

[۹۴۳] حاکم اعلیٰ کشمیر در عهد مهاراجه رنبیر سنگهه آنجهانی ؛

شاه جهان باغ فرح بخش را[۹۴۴] به ترتیب درجهٔ بالا نزئین دو بالا بخشیده حدیقهٔ زیبا و روضهٔ دل کشا احداث نمود۔ درمیان آن حوضے سنگین که مرتب از یک صد وسی و دو فواره است به کمال متانت آراسته و درضمن آن عالی منظرے مرکب از سنگ موسی باساتین سنگین و رواق دلنشین مصقل و مصفا پیراسته اعجوبهٔ روزگار کنانید وسعت هر دو درجه ۵۹۰ گز طویل، ۳۰۷ گز عریض[۹۴۵]۔ رفعت دیوار ۳ درعه تاریخ طبع زاد خصالی ؎

چو باغ فیض بخش از حکم شاهی | آبرباغ ارم گشته مباهی
فرح بخش از کمال افتخارش | چو گل بر فرق خود داده قرارش
ازیں رُو کاشمر فخر جهانست | که در روے گلشن شاه جهانست
پئے تاریخ سالش صبح گاہے | خرد گفتا مسرت گاه شاهی[۹۴۶]

و در ذیل آن آب جوئی رسا به وسعت ده دوازده درعه تا دہان ڈل که از سنگ بست مرتب ساخته و بر کنار ڈل عمارتے رفیع انداخته روضهٔ دل کشا آراسته شده بوُد۔

باغ عیش آباد۔ بر کنار سودره کهون سمت شرقی درعرض راهِ حضرت بل متصل پل جهانگیر شاه آباد کرده بوُد و از جوئی ذکره که از سند لار می آید۔ میان آن فواره و آبشار جاری نمود۔ تاریخ

عیش آباد روضهٔ شاهی | از جهانگیر شه چو یافت نظام
بهر تاریخ آن سروش بگفت | عیش آباد گلشن آرام[۹۴۷]

۹۴۴ظفر خان احسن در ترتیب و وسعت اش نام شالامار دریں شعر ذکر کرده است :-

بر آورده پر از شوق نگارش۔ که تا بوسد کنار شالامارش ؏

۹۴۵بقول ڈاکٹر صوفی "۲۶۷ گز عریض" ؏ ۹۴۶ ۱۰۴۳ھ مطابق ۱۶۳۳ء ؏ ۹۴۷ ۱۰۳۲ھ ۱۶۲۲ء

اکنون ہمگی چند درخت چنار دراں جا موجود است۔ فقط

باغ بحر آرا۔ برکنار سید دره کھون سمت مغرب مقابل عیش آباد قمرین باغبان پوره به تجویز نورجهان بیگم باغی وسیع به ترتیب عجیب آراسته شده بود۔ و از جوی شاهی من مقام الهی باغ نهرے فرازپل قالبی، که تاحال موجود است جاری کرده در باغ بحر آرا می رسید۔ گویند جهانگیر شاه در سفینهٔ کوچک برصندلی نشسته کنیزکان کشتی مذکور را تا باغ الهی شبانه در تابش ماهتاب کشان کشان می بردند۔ و فرازبلندی آن کوشکی رفیع هفت طبقه برای نظاره و تماشائی دل وکسب پرتو ماه معمور بود۔ بنابراں آن کوشک را بحر آرا نام کرده بودند۔ تاریخ:۔

چوں به کشمیر باغ بحر آرا	گلشنی تازه گشت شهر آرا
هفت منزل نشیمن شاهی	برجبینش شده است دهر آرا
بهر تاریخ ایں نشیمن خاص	هاتفی گفت کاخ بحر آرا

۹۲۵

اکنون عمارات آن مندرم۔

نورباغ متصل عیدگاه سمت مغرب نورجهان آباد کرده بود و از جوی شاهی براد زونیمر فرازپل سنگین وسد متین در باغ مذکور نهرے جاری نمود۔

باغ صفا۔ در موضع صفاپور برکنار شمالی تالاب مانسبل به سعی نورجهان باغی دل کشا به تعمیرات عمارات رفیع آباد شده بود هنوز علامتش موجود۔

بیگم آباد مشهور به صاحب آباد در پرگنهٔ کوٹهار فراز سرچشمهٔ اچهابل روضهٔ دل کشا با عمارات متین وحمام سنگین باشارهٔ نورجهان مرتب شده بود۔ الحال عمارات آن منهدم شده راجه رنبیر سنگهه اندک مرمت آن فرمود فقط۔

سنه ۹۲۸ ۱۰۳۴ھ ۱۶۲۴ء ؎

دولت آباد ۔ قرین حضرت بل سمت جنوب برلب تالاب گلستان عجیب به تجویز جهانگیر شاه احداث شده بُود ۔ فی الحال مزدوع ۔

الٰهی باغ ۔ قرین موضع بچھ پوره علاقہ آردی از تعمیرات شاه جهان مشهور است چهار طبقه داشت نهر شاهی میان آن جاری بُود و از راه نالۂ بوٹه کدل بسواری سفینه تا الٰهی باغ می رفتند ۔ تاریخ

فلک آشفته بُود از بهر سالش ملک گفتا بگو "باغ الٰهی" ۹۴۹

از عهد باستان چناری در آن جا موجود بود ۔ شانزده درعه ضخامت داشت

باغ چنار ۔ در موضع شادی پوره برکنار شرقی دریای بهت به تجویز شاهجهان آباد شده ۔ قریب پانصد چنار دراں مغروس بُود ۔

باغ پانپور ۔ برکنار دریای بهت شرق رویه از تعمیرات شاه جهان یادگار بُود ۔

باغ ونتی پور ۔ برساحل شرقی دریا گلستان ریان شاه جهان احداث کرده بُود ۔

باغ بیج باره ۔ برلب دریای بهت شرق رویه به عمارات رفیع دارا شکوه به فرمان شاه جهان آراسته بُود ۔ ۹۵۰

آصف آباد ۔ واقع در پرگنۂ مٹن برچشمۂ بچھ پون آصف خان به تجویز شاه جهان آباد کرده بُود ۔

---

۹۴۹ ۔ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء ؛

۹۵۰ بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی :۔

"حالا مشتمل بر چند چنار ہائے ذی شان فقط"

(کشمیر جلد دوم صفحه ۵۳۵)

شاہ آباد۔ ۹۵۱ بیرون سرچشمۂ ویری ناگ حیدر ملک ۹۵۲ بفرمان شاہ جہان حدیقۂ دل کشا بہ تعمیر عمارات و ترتیب فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار کردہ بُود۔ گویند چہار طبقہ داشت۔ تاریخ۔ ۹۵۳

حیدر بہ حکم شاہ جہان بادشاہ دہر	بشکر خدا کہ ساخت چنیں آبشار و جُوی
این جُوی دادہ است بہ جُوی بہشت یاد	زین آبشار یافتہ کشمیر آب روی
تاریخ جُوی آب بگفتا سروش غیب	"از چشمۂ بہشت برون آمدہ است جُوی" ۹۵۴

و در صلۂ این تاریخ میرزا کلیم را دہن از دُر و جواہر پُر کردند۔ بہ مرور دہور روضۂ مذکور بالکل مندرس شدہ بُود۔ راجہ رنبیر سنگھ مرمت آں نمودہ۔ لیکن ہیئات نخستین تبدیل یافت۔

باغ نسیم متصل محلہ حضرت بل سمت شمالی بر کنارۂ تالاب ڈل شاہجہان احداث کردہ بُود۔ گویند در ساعت تحویل آفتاب بحمل یک دفعہ یک ہزار و دو صد بُوٹہ چنار غرس کردہ بدل آب شیر می دادند۔ ازاں جملہ یکے ضایع نگشت و سبزہ مخملی

---

۹۵۱ شاہ آباد بہ نام ویری ناگ نیز شہرت دارد۔ بقول ڈاکٹر صوفی نام قدیم این مقام بنا بر نسبت چشمۂ ویری ناگ (یکے از بزرگ ترین منبع ہائے دریائے کشمیر جہلم) ویر بود۔ لیکن از عہد شاہ جہان نامش از ویر تبدیل شدہ شاہ آباد گشت۔ شمارہ آبادی ویری ناگ بنا بر مردم شماری سال ۱۹۴۱ء ۲،۲۱۹ نفوس بود۔ شاہ آباد یا ویری ناگ از بزرگ ترین مقامیت بر حد کشمیر جنوبی رفعتش ۶۰۰،۵ فیٹ انگلیسی (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

۹۵۲ حیدر ملک چاڈورہ کہ ذکرش در سابق گذشت۔

۹۵۳ پنڈت آر سی کاک و ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی بجائے "چنیں" کہ در اصل بیاض است و ظاہراً سہو کاتب است "چنیں" نوشتہ اند۔ ہمیں بہتر است۔

۹۵۴ ۱۰۳۶ھ (۲۷ — ۱۶۲۶ء)۔

درسطح آں ایجاد کردہ از جوی ذکرہ نہرے دراں جاری نمود و تعمیرات سنگین وحصار متین وترکیب فوّارہ و آبشار درعہد افاغنہ برہم خوردہ۔ اکثر چنارہا ہنوز موجود است۔ تاریخ :-

درجہاں چوں بہ حکم شاہ جہاں — دوحۂ تازہ از نسیم آمد
گرد گل گشت آں چو شاہ جہاں — بلبل از شاخ گل کلیم آمد
گفت تاریخ دوحۂ شاہی — "از بہشت عدن نسیم آمد" ۹۵۵

باغ نشاط۔ از شالامار سمت جنوب زیر دامنۂ کوہ شرقی برلب تالاب ڈل آصف جاہ خان ۹۵۶ بہ ترتیب عمارات و فوّارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار آباد کردہ بود تاریخ :-

۹۵۵ ۱۰۴۵ھ (۱۶۳۵ء)۔ حالا کیفیت باغ نسیم ایں است کہ نہرے در غایت خوردی از شمال تا جنوب در وسط باغ جاری است چنارہا کہ علامت بنیاد ایں گلستان اند تا حال در صفوف متناسبہ مغروس اند لاکن ہیچ نشانے از عمارات مذکورہ مطابق بیان حسن ندارد۔

۹۵۶ میرزا ابوالحسن نام پسر اعتماد الدولہ و برادر کلاں نورجہاں بیگم است پس ازاں کہ بیگم بشرف ازدواج جنت مکانی (جہانگیر) اختصاص گرفت میرزا بخطاب اعتقاد خانی و خانسامانی امتیاز یافت در سنہ (۱۰۳۷ھ) ہزار و سی و ہفت ہجری سال بیست و دوم جنت مکانی ہنگام معاودت از کشمیر چوں از منزل راجور کوچ نمود۔ در اثنای راہ پیالۂ معتاد خواست ہمیں کہ بلب نہاد گوارا نیفتاد۔ روز دوم بیست و ہفتم صفر سفر آخرت گزید۔ آصف خاں برائے اندفاع شورش داور بخش پسر خسرو را بر تخت نشانید۔ ایں چیز سبب کدورت خواہرش گردید۔ آصف خاں یا آصف جاہ خان از ہر علم بہرہ داشت بسیار معاملہ فہم بود قضایا و امور متنازعہ را خود فیصل میکرد در سنہ ۱۰۵۱ھ (۱۶۴۱ء) از عارضۂ طویلہ درگذشت۔ زہے افسوس آصف خاناں تاریخ است (ملخص از ماثر الامراء جلد اول از صفحہ ۱۵۱ تا ۱۶۰) :
۱۰۵۱ھ

چون باغ نشاط شد شگفتہ از یاسمن و ظبیان و گل ہا
خورشید جہان آصف دہر گسترد بساط و خورد ملہا
درگوش نسیم گفت سالش "گل زار نشاط و عیش دلہا" (۹۵۷)

در سال ۱۰۴۴ھ بہ نظر شاہ جہان رسید و از کردۂ شالمار بہ نظارہ و تماشا دلکشا دید و پسندید بہ خیال این کہ نام نمود. بران گذارد و سہ بار تکرار کرد کہ باغی خوب و نہایت مرغوب است آصف جاہ خان ہیچ جواب نگفت. شاہ جہان رنجیدہ نہر آبی کہ از جوی شالمار دران جاری بود مسدود نمود.

روزی آصف جاہ در حزن و اضطراب بہ خواب رفت. باغبان برای رفع حزن و ملال ولی نعمت خود از جوی شالمار آب کشیدہ در باغ نشاط جاری ساخت آصف جاہ بہ صدای فوارہ و آبشار از خواب بیدار گشت کیفیت اجرای آب استفسار نمود. باغبان گفت برای تفریح خاطر حضور از جوی شاہی آب کشیدہ جاری کردم تا کہ فرحت خاطر ایشان حاصل نمودم. اکنون بر قضا رضا دارم. آصف جاہ او را برکشید تا کہ اخبار بہ پادشاہ رسید. باغبان را طلبانیدہ مورد عتاب گردانید. وی عرض کرد کہ خاطر ولی نعمت خود محزون دیدم و برای رفع بی تابی او از جان خود دست شستہ از جوی شاہی آب آوردم. اکنون بہ سزای کردہ خود را مستوجب عقاب می دانم. پادشاہ او را بہ پاداش خطا خلعت فاخرہ عطا نمود و آصف جاہ خان را برای اجرای نہر آب فرمان عالی شان مرحمت فرمود.

نقل فرمان شاہی

"تا رشحات سحاب فیض ایزدی گلشن این دودمان عدالت اساس را با آب لطف پروردہ از جوئبار عنں د

۹۵۷ھ ۱۰۴۴ھ (۱۶۳۴ع) :

احسان حدایق آمال امرای عالی مقدار کہ اساتین متین قصر
جلالت اند سرسبز و سیراب و تا قطرات مطرات فیض فضل
خداوندی محیط بسیط این خاندان معدلت اقتباس تموج
در آورده از جداول انهار آن بساتین امالی خواتین تمکین
آیین کہ قوایم سریر خلافت اند خورم و شاداب اصول راسخہ
اشجار شان از چشمه سار کوه باشکوه این دولت تا بدانهم
یافته و فروع سامحه انوار شان از شبنم کرم این سلطنت
گردون مدار نشو و نما گرفته همت والا نهمت سپهر سیما و
نیت قدسی طویت بحر آسا به نزهت عرصه جهان فضای
ساحت ممالک محروسه هندوستان و غیر آن صانها
الله تعالی عن الطوارق والحدثان بیما به تزاید
نضرت و صفا و تضاعف رونق و بهای بساتین نشاط
افزا و متنزهات دل کشای خطہ کشمیر کہ توجه و تربیت و
انعطاف خاطر بیضا رتبت در خور و سزا است مصروف
و معطوف است۔

لهذا چون در سال مبارکہ هفتم [۹۵۸ھ] از جلوس سعادت مانوس
بلده دلپذیر کشمیر بفر قدوم همایون میمنت پذیرفت و
باغ نشاط کہ اعتضاد خلافت و فرمان روائی اعتماد
سلطنت و کشور کشائی قصر خانم شجاعت و بخت بازی
آب گوهر جلالت و کامگاری۔ عقده کشای مراقد ملک و

۹۵۸ھ ۱۰۴۲ھ (۱۶۲۷ع) ؛

دولت سپاه آرای مواکب فتح و نصرت افتخار پردلان
جان سپار. خلاصۂ مخلصان وفادار گوہر درج دولت و
اقبال. طراز آستین اُبہت و اجلال. مقدمۃ الجیش
معارک جہان کشائی و جہان بانی. نقدمۃ العیش محافل
کامبخشی و کامرانی. مخزن اسرار خلیفۂ الٰہی. مجموعۂ اطوار
هواداری و خیر خواهی مونس وحدت سرای حضور محرم خاص
الخاص سراسر سرور صاحب فطرت عالی عنوان مثال
بے مثالی. انجمن آرای محفل پادشاهی باریک بین دقایق
آگاهی. ہمدم دل کشای حریم خاص جلیس خلوت سرای وفا
و اخلاص دقیقہ یاب سرایر سلطانی موشناس عالم مزاج
دانی. صحت نسخۂ دانشوری و دانائی. فہرست مجموعۂ
بینش و بینائی شناسای رموز سلطنت و اُبہت نگاهبان
قواعد نصفت و عدالت. قدوهٔ خوانین سمو المکان عمدۂ
امرای رفیع الشان مشید ارکان دولت عظمیٰ ممہد
ضوابط خلافت کبریٰ اعم عالی مقدار. اتالیق سعادت
شعار مبارز الملت و الدین آصف جاه خان کوه تمکین
در دامن کوه شرقی آن بلده طیبہ احداث نموده منظور نظر
والا و مطرح شعاع قبۂ چتر گردون فرسا گشت و حقیقت
آب جوی کہ بر جہت سیرابی باغ مذکور از نہرے کہ بالای
موضع داچی گام من اعمال پرگنۂ پھاک می گذرد و در
فرح بخش کہ واقع است دران موضع معروف بہ شالمار

مابدولت واقبال در ایام فرخنده فرجام شاهزادگی احداث
فرموده بودیم - دریں ولا به مبارکی و فیروزی دران سرزمین
فرح بخش نزول اجلال فرمودیم - مجدداً توجه جهان آرا به
از دیاد کمیت وکیفیت عمارات آں باغ دل کشا مبذول
فرمودیم که تازگی تمام وآراستگی مالا کلام یافت -

الحق باغے مرتب گشته که اعتدال هوایش به غایت
فرح افزا وصفا ولطافتش نهایت دل کشا وحوض کوثر
میانش از عین صفا عکس پذیرفته آب آئینه کردارش
از صور عیون واشجار صحیفه تصویر گشته - کسان آں مؤتمن
الدوله که قلیلے ازاں نهر فیض بهر جدا نموده بر باغ نشاط
جاری ساخته اند سعی موفور وکدّ نا محصور دران باب به ظهور
رسانیده - ایں معنی موجب سرسبزی اشجار میوه دار آں
باغ شده بعرض مقدس رسید -

بناءً علیه بطریق التمغا وعنوان دوام بقا آب
جوئی مذکور به باغ مزبور بشرطیکه زمین مواضعیکه از آب ایں
نهر همیشه مزدرع می شد واز بردن ایں آب نقصانے و
قصورے در عمارات وزراعات آں ده ره نیابد متعلق و
مخصوص داشته حکم فرمودیم بطریقے که جریان دارد همه وقت
مستمر و برقرار بود - دریں هیچ آنے از آوان وثانیه از ازمان
فردے از افراد انسان مانع ومتعرض وشریک آں نگردد -
ودست تصرف وتعرض ازاں کشیده کوتاه دارد -

و فرزندان کامگار و ندیمانِ عالی مقدار و دیوانیانِ
کفایت شعار و اُمرای رفیع الشان و ذو الاقتدار و سایر
متصدیان مہام دیوانی و مباشران اشغال سلطانی۔
باالتخصیص حکّام کرام حال و استقبال صوبۂ دلپذیر کشمیر
حسب التحریر مقرر دانستہ عطیہ مذکورہ را معلّا و مؤید
شناسند تا انقراض زمان و انقطاع جہاں چنانچہ
مقتضای التمغای ایں دودمان است از شائبہ تغیر و
تبدیل مصون شناختہ ہر سال حکم فرمان مجدّد نہ
طلبند فقط۔"

و در عہد افاغنہ عظیم خان مرمت ایں روضۂ ریّان اندک کردہ بُود لیکن راجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۹۵۹/۱۲۹۳ ہجری تجدید تعمیر و ترمیم آں مناسب حال فرمود۔

باغ جہان آرا۔ شاہ زادہ داراشکوہ درمیان تالاب ڈل از حضرت بل سمت جنوب متصل بٹ مزار جزیرہ خوشنما ظاہر کردہ حدیقۂ دل کشا مسمّی بہ جہان آرا احداث نمود و بہ تباعد ایّام منہدم گشتہ در عہد دُرّان لعل شاہ نام فقیرے دراں جا متمکن شدہ بُود الحال تکیۂ لعل شاہ می گویند۔

باغ شاہ آباد۔ متصل جہاں آرا بر ساحل ڈل المعروف متہ قُل قریبن حضرت بل سمت جنُوب روضۂ وسیعے داراشکوہ احداث کردہ بُود۔ سلیم

عروس گل چو از داماد گوید | جہاں آرا و شاہ آباد گوید
فتادہ ایں دو گلشن مست و شاداب | یکے بر آب دیگر بر لب آب

باغ پری محل مشہور کہ در سنہ ۹۶۰ مقارن موضع تھید بر کمر کوہ داراشکوہ بفرمایش

۹۵۹ھ مطابق ۱۸۷۶ء ؛ سنہ ۹۶۰ھ بقول پنڈت آر سی کاک باغ پری محل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مرشد خود ملاشاه حدیقهٔ دل کشا به مدارج متعدده احداث کرده بود. متصل آن چشمه [ایست]
آب آن به سبیل نهر طراوت بخش اشجار و ازهار آن گل زار می شد.
الحال وقف اجنه و مسکن مار و افعی است مدارج تعمیر آن هنوز حیرت افزا.

باغ چار چنار. بر کنار تالاب ڈل. زیر دامن کوه سلیمان شاهزاده مراد بخش ابداع کرده بود ۹۶۰. چار چنار هنوز موجود است. همیشه نشست گاه حکام و سلاطین.

باغ ملاشاه. قرین موضع درند پرگنهٔ پهاک دارا شکوه به خواهش استاد خود ملا شاه بر جبههٔ کوه آباد نموده. جوی شاهی میان آن می گذرد. عمارت سنگین و حمام متین هنوز موجود.

اورنگ آباد. فراز چشمهٔ لوکه بون حدیقهٔ دل کشا بفرمان عالمگیر آباد شده بود. اتمام نرسید.

۹۶۲ ظفر آباد. در سنه ۴۳ بمقام بربه وار محله زونی مر بر ساحل آنجا ر ظفر خان

متصل مشتمل شش طبقات است هر یک ازان در طول و عرض از دیگرے اختلاف دارد. طول و عرض مجموعی این باغ چنین است:-

۴۰۰ × ۱۷۹ تا ۲۰۵ فیٹ انگلیسی (اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر صفحه ۹۷ و ۹۸)

۹۶۱ شهزاده مراد این باغ را در سنه ۴۶ وقتیکه صوبیدار کشمیر بود ابداع نمود. حالا سوائے

چند چنار باغ [illegible] هم [illegible] نیست.
۹۶۲ ظفر خان خواجه احسن الله پسر خواجه ابوالحسن تربتی است از سال نوزدهم جلوس جنت مکانی او به ترقی نهاد. در سال ششم سنه جلوس فردوس آشیانی (شاه جهان) چون صوبه داری کشمیر از تغیر اعتقاد خان شاه پور به پدرش مفوض گشت او خلعت و اسپ یافته به نیابت پدر به صوبه مرخص گردید. و سال ششم (که پدرش بدار البقا شتافت) پادشاه صوبه داری کشمیر اصالتاً باو مقرر کرده از اصل و اضافه بمنصب سه هزاری دو هزار سوار و عطائے علم و نقاره بر نواخت. سال هفتم که پادشاه عزیمت کشمیر نمود او تا کشمیر آمده دولت بار اندوخت و سال دهم بر طبق حکم محکم بر تبت حمله برد و به حسن تدبیر مفتوح ساخت. سال دوازدهم از صوبهٔ کشمیر معزول شده باتفاق خان (بقیه بر صفحهٔ آینده)

احسن کہ در عہد شاہ جہان والی صوبہ شدہ بود آباد نمود۔ میر الٰہی :۔

ظفر خان کرد از طبع ملوّن

بعرض چار دہ مہ چار گلشن

باغ گلشن۔ در ۱۰۴۴ھ از بوٹا کدل تا احمد کدل برلب جنوبی آب ظفر خان آباد کردہ بود۔

باغ احسن آباد معروف بہ حسن آباد معمورۂ ظفر خان مذکور از نابدیار بسمت شمال عمارات پختہ و سنگین و حصار متین و امام بارہ رنگین داشت۔ بنیاد عمارت سنگین ہنوز موجود و باغ مفقود۔

باغ عنایت۔ از زیارت سید محمد مدنی بطرف شمال بود۔ نہر لچھمہ کول میان آن جاری می شد ہمیں چہار باغ از تعمیرات ظفر خان است۔

حیدر آباد۔ طرف نوشہرہ متصل نالہ جائے کہ پیشتر باغ سلطان زین العابدین بود علی مردان خان حویلی ہای سنگین و فوارہ و آبشار دلنشین برائے بود و باش خود احداث کردہ بود۔

(مسلسل) دوران نصرت جنگ بہ تنبیہ ہزارہ جات کمر عزیمت بربست۔
درسال سیزدہم ہمراہ پادشاہ زادہ محمد مراد بخش کہ بہ توقف در بھیرہ ضلع خوشاب (پنجاب پاکستان) مامور شدہ بود رخصت پذیرفت۔ پس ازاں دوسال بوجہے معتوب شدہ بے منصب وجاگیر ماند۔
در اواخر سال چہاردہم بہ منصب وجاگیر بدستور سابق فائز گشت۔
درسال پانزدہم چوں بعرض رسید (کہ تربیت خان صوبہ دار کشمیر با وصف صدور تاکید وارسال زر نقد باحوال مساکین آں جا (کہ دراں سال قحط رو دادہ بود) چنانچہ بایدنمی پرداخت) مرتبۂ ثانی خان مزبور بہ صوبہ داری کشمیر دستوری یافت پس باز ازاں درسال ہیزدہم بہ وقوع امرے از دولت بندگی چندے محروم گردیدہ۔ درسال بیست وپنجم بہ منصب سہ ہزاری وہزار وپان صد سوار اختصاص یافت سال دیگر بہ صوبہ داری ٹھٹھہ سرفرازی یافت۔ آخر الامر ہمیں طور انقلابات زمانہ دیدہ درسال ششم جلوس عالمگیری مطابق ۱۰۷۳ درلاہور بساط ہستی در نوزدہ درمقبرۂ پدر مدفون شد ظاہرش بسیار محقر بود۔ اگرچہ پدرش خواجہ احسن اللہ سنی بود لیکن او خود در تشیع تعصب تمام داشت صائب اورا دریں بیت ستودہ است۔
خانخاناں را بہ بزم و رزم صائب دیدہ ام۔ در سخا و در شجاعت چوں ظفر خان تو نیست
(ماثر الامرا جلد دوم از ص ۷۵۶ تا ص ۷۶۳)

باغ علی آباد - بالاتر از موضع تیل بل علی مردان خان در عہد شاہ جہان ۱۰۶۰ سنہ ہجری بعمارات عالیہ و دیوارہای پختہ و آب جوی کلان و حوض ہای وسیع و آبشار و فوارہائے دلپذیر ابداع کردہ بود۔ علامتش موجود۔

باغ ارادت خان - بمقام سونتی بٹن ہار۔ از نادہ پورہ سمت مشرق ارادت خان در سنہ ۱۰۳۰ در عہد جہانگیر آباد کردہ بود و طرف مشرق آں عمارات و برج ہا و زینہ ہای سنگین برپاداشتہ پنجرہ ہای نازک و گل کار ہم چنان ساختہ بود کہ درجای دیگر نہ بود۔ گویند نجار پنجرہ ساز را صلہ و انعام دادہ دست برید تا بجای دیگر نہ سازد۔ اکنون ہیچ علامتش باقی نیست۔

باغ دلاور خان[۹۶۳] - برکنار غربی برار نمبل متصل محلۂ قلاش پورہ در عہد جہانگیر سنہ ۱۰۲۷ دلاور خان[۹۶۴] احداث کردہ بود۔ بہ ترمیم حکام ہنوز کیفیت آن موجود۔ عمارت[۹۶۵] شاہی تاریخ است۔

۹۶۳۔ باغ دلاور خاں در عہد سکھاں بطور اقامت گاہ سیاحان انگلیسی مستعمل بود۔ سفر نامہ ہیوگن جلد دوم صفحہ ۶۰ و سفر نامۂ مورکرافٹ جلد دوم صفحہ ۱۰۲ و ۱۰۳ و ۱۱۶)

حالا ایں باغ محل عمارات مدرسۂ فوقانیہ حکومت جموں و کشمیر است و بجز چند چنار قدیمہ ہیچ نشان از باغ ندارد۔

۹۶۴۔ ابراہیم نام داشت۔ ابتداء برفاقت میرزا یوسف خاں رضوی روزگار می گذرانید۔ در مبادئ جلوس جنت مکانی بہ صوبہ داری لاہور سربر افراختہ رخصت گرفت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۲۷ھ (۱۶۱۷ء) از تغیر احمد بیگ خان کابلی بصاحب صوبگی کشمیر مباہی گردید۔ در سال چہاردہم جلوس بہ ہمت و مردانگی فتح کشتوار کردہ داخل ممالک محروسہ گردانید۔ بعد چندے از اجل طبیعی درگذشت (منتخب از مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲)

۹۶۵۔ ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۷ء ؏

باغ لشکر خان ۹۶۶ھ - در موضع بٹ پوره پرگنهٔ پھاک بر ساحل شمالی ڈل در سنه ۹۶۷ھ / ۹۶۸ سیف خان که از طرف عالمگیر ناظم کشمیر شده بود آباد نمود. و از سند لار نهرے مخصوص برای سیرابی آں آورده بود که به سبب تغیر حکومتش با تمام نرسید - ظریفے گفته است. بیت :-

سایهٔ گر نیست سیف آباد را
می توان پیغمبر باغات گفت

راجه رنبیر سنگهه در سال ۱۲۹۳ سنه ۹۶۸ھ کارخانهٔ ابریشم احداث نمود و بر فرق آں باغے قصبیر احداث کرده بنام خود ۹۶۹ھ موسوم ساخت -

باغ قوام الدین خان - در موضع رت پوره از عیدگاه طرف مغرب متصل نور باغ بعهد عالمگیر در سنه قوام الدین خان احداث کرده بود الآن معدوم -

باغ صدارت خان - در موضع پاندرچ پرگنه پھاک صدارت خان که از وزرای شاه جهان بود آباد نمود -

باغ صادق آباد - المعروف به حضرت بل. صادق خان ۹۷۰ھ که از امرای شاهجهان بود بر ساحل غربی تالاب ڈل حدیقهٔ دل کشا و عمارت خوشنما ترصیص نمود و در سنه ۴۴ ۹۷۱ھ

۹۶۶ھ پنڈت آنند کول بامزئی "باغ سیف آباد" را بنام "جبق" نام زد کرده است - وجه تسمیه اش بنام باغ لشکر خان محقق نه شده ٭ ۹۶۷ھ مطابق ۱۶۵۷ء ٭ ۹۶۸ھ مطابق ۱۸۷۶ء - پنڈت آنند کول بامزئی بجائے سنه ۱۸۷۶ء سال ۱۸۷۰ء نوشته است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحه ۱۲۹) ٭ ۹۶۹ھ یعنی رگھوناتھ پوره (ایضاً صفحه مذکور) ٭ ۹۷۰ھ پسر آقا طاهر وصلی تخلص بن محمد شریف هروی و برادرزاده و خویش اعتماد الدوله طهرانی است چندے همراه پدر به فوجداری نواح پنجاب گذرانیده در عهد جهانگیری بمنصب در خور بلندی یافت. سال سیزدهم حکومت صوبهٔ پنجاب و کوهستانِ شمالی به نام او مقرر گشت. چوں در آوان مراجعت از کشمیر واقعهٔ ناگزیر (وفات) جنت مکانی رو داد (بقیه بر صفحه آینده)

شاہ جہان در قصر آن تجدید وضو کرده دوگانۂ برای آن یگانہ ادا نمود و فرمود صادق خان این عمارت محل عشرت نیست بلکہ معبد یست. بعد مرور شصت و ہفت سال در سنہ ۱۱ ۹۷۲ ہجری موئی مبارک نبوی علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ خواجہ نور الدین ایشہ بری بہ مؤنت تمام از بیجاپور ۹۷۳ حاصل کرده بود بمعہ نعش او بہ کشمیر رسید. فاضل خان ۹۷۴ کہ در ایام

(مسلسل) و یمین الدولہ (آصف جاه خان) بہ مقتضائے وقت داور بخش پسر خسرو را بہ سلطنت برداشت صادق خان کہ نسبت بہ شاہ جہان نفاق می ورزید از آل خود مخالفت شده التجا بہ یمین الدولہ آورد سال اول جلوس فردوس آشیانی (شاہ جہان) ہمراه شاہزاده آمده دولت بار یافت و بہ منصب صلی نویش ہیر بخشیگری بجائے ارادت خان بحالی یافت و سال ششم نہم ربیع الاول سنہ ۱۰۴۳ ہزار و چہل و سہ ہجری برحمت ایزدی پیوست (ماثر الامراء جلد ۲ صفحہ ۳۰ ـ ۴۲۹) ؛

۹۷۱ ۱۶۳۴ء ؛ سنہ ۹۷۲ ۱۶۹۹ء در عہد اورنگ زیب بادشاہ غازی ؛

سنہ ۹۷۳ بیجاپور شہرے است از شہرہائے ہند جنوبی (دکن) قصۂ آمدن موئے شریف در کشمیر این است کہ شخصے سید عبد اللہ کہ ادعائے تولیت روضۂ پاک آنحضرتؐ در مدینۂ منوره می کرد. بنا بہ حاجتے از سر زمین حجاز وارد ہند (بیجاپور) گردید موئے آنحضور در دست داشت. بنا بر تنگیٔ معاش مجبور گشت کہ بہ ہدیہ دہد. خواجہ نور الدین ایشہ براری کہ مولدش از کشمیر و بزرگ تاجران دہلی بود بہ سلسلۂ تجارت وارد بیجاپور شده بود از سید مزبور موئے مقدس آنحضرتؐ بعوض یک لک روپیہ بدست آورد. بعده در کشمیر آمده بمقام باغ صادق آباد کہ اکنون بہ حضرت بل موسوم است برائے زیارت خاص و عام نہاد (کشمیر جلد دوم صفحہ ۵۱۹) ؛ سنہ ۹۷۴ میرزا برہان نام برادر زادۂ فاضل خان سامان است. در اوائل شہور سنہ یک ہزار و صد و نہ ۱۱۰۹ خان مذکور از تغیر ابو نصر خان بحکومت کشمیر سرفرازی یافت. مرد بود محب احسان و سلوک خیر. علماء و مشائخ را بسیار اعزاز می فرمود و با آنہا صحبت می داشت ہمچنین محب کارہائے رفاه عام بود چنانچہ سہ ہفت چنار و سرائے آن جا و خانقاه حسن آباد و جوگی لنگر و مدرسہ و حمام متصل نو مسجد سنگین از بنائے اوست. مذہباً سنی بود چنانچہ اکثر بہ جمعہ (بقیہ بر صفحۂ آئنده)

ایّام صاحب صوبہ شدہ بُود بہ صلاح اعیان شہر عمارات مذکورہ برای زیارت موی شریف وقف نمودہ حضرت بل[٩٧٥] نام نہادند۔ اکنون بہ حیثیت باغ نماندہ معتقدان درگاہ در ترمیم عمارت کوشیدہ غرب رویہ وسعت دادہ مسجد ساختند و شرقاً در سنہ ١٢٨٥ھ[٩٧٦] خانقاہ وسیع و ایوان رفیع بدان پیوستند۔ "عشرت گاہِ اولیٰ"[٩٧٧] تاریخ آں در تعمیر اولی گفتہ بُودند۔ راقم الحروف را "عشرتگہ اولیا" بخاطر گذشت۔ تاریخ

پئے سال تاریخ ایں خوش بنا
خرد گفت "عشرت گہِ اولیا"[٩٧٨]

باغ افضل آباد۔ مقارن حضرت بل سمت شمال افضل خان[٩٧٩] کہ از امرائے شاہجہان بُود آباد نمود۔

(مسلسل) در مسجد جامع و مقام بزرگاں می رفت۔ از اعمال حسنۂ او وقف درگاہ حضرت بل است برائے موئے نبی ٢ کہ خواجہ نور الدین ایشہ باری از بیجاپور آورد (ملخص از واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ١٩١)

٩٧٥ھ حضرت بل۔ "بل" در کشمیری کنار آب را می گویند و چوں ایں مقام بر کنار آب ڈل است و نسبت بہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دارد، بنام "حضرت بل" موسوم شد ؛

٩٧٦ھ ١٨٦٨ء ؛

٩٧٧ھ ١٠٣٣ھ (١٦٢٣ء) ؛

٩٧٨ھ ایضاً ؛

٩٧٩ھ نام افضل خان علامی پسر ملا شکر اللہ شیرازی دیوان کل پادشاہ شاہجہان بود۔ در سنہ دوازدہم جلوس شاہجہانی بعمر ہفتاد سالگی از دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ تاریخ فوتش (ز خوبی بردگوئے نیک نامی) ١٠٤٨ھ یافتہ اند۔ فاضل مہذب الاخلاق بود۔ اعلیٰ حضرت او را بسیار می ستود۔

(ماثر الامراء جلد اول صفحہ ١٤٩، ١٥٠)

باغات جعفر خان[۹۸۰] - در عہد عالمگیر سہ باغ آباد کردہ است یکے جزیرہ ایست کہ فی الحال بتہ مزار می گویند متصل باغ جہان آرا و دو باغ دیگر بہ تحقیق نہ رسید۔

قاضی باغ - برلب چشمہ مان سر شرفا قاضی ابوالقاسم معروف بہ قاضی زادہ آباد کردہ بود۔ سنہ در گجن ہم از مخترعات اوست۔

چوہدری باغ[۹۸۱] - قرین موضع ایشہ براری چوہدری بہیش کہ در عہد شاہ جہان یکے از اکابر دوران بود احداث نمود۔ گویند ہشتاد خیابان داشت و سنہ تالن مرگ کہ از سلطان[۹۸۲] سکندر یادگار بود وی مرمت نمود سیف خان کہ حاکم کشمیر بود ملاحظہ آں نمودہ گفت چوہدری باغ نہ کرد۔ بردل سیف خان داغ کرد۔

باغ افراسیاب خان[۹۸۳] متصل حضرت بل جانب شمال افراسیاب خان

سنہ ۹۸۰ھ خلف الصدق صادق خان میر بخشی وہمشیرہ زادہ و خویش یمین الدولہ آصف خان است در آخر سال بیستم شاہ جہانی بعہدۂ میر بخشی گری از تغیر خلیل اللہ فائز گشت۔ در سال سی ویکم خان مذکور بتفویض وزارت کل اعتبار برافروخت۔ چوں فاضل خان دیوان اعلیٰ در سال ششم از جلوس عالمگیری در کشمیر داعی حق را لبیک گفت۔ فرمان بطلب جعفر خاں ارسال یافت جعفر خاں ہنگام مراجعت اعلیٰ حضرت از کشمیر در ۱۰۷۴ھ بمقام پانی پت جبہہ سائے عتبہ خلافت شد و بارشاد اعلیٰ حضرت بہ رتبہ وزارت عظمیٰ فائز گشت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۸۱ ہزار وہشتاد ویک ہجری در شاہ جہان آباد وفات یافت۔ (ایضاً صفحہ ۵۳۱ تا ۵۳۵)

سنہ ۹۸۱ھ چودھری بہیش راٹھور پسر دلپت برادر زادہ راجہ سورج سنگھ بود۔ در سال ہشتم جلوس شاہ جہانی منسلک ملازمان شاہی گشتہ رو بہ ترقی نہاد۔ سال نوزدہم با ضابطہ پانصدی ذات افتخار پذیرفتہ ہمراہ شاہزادۂ مراد بخش بہ تسخیر بلخ و بدخشاں رفت۔ در سال بیستم مطابق ۱۰۵۶ھ رخت ہستی بربست (ایضاً ج ۳ صفحہ ۶ ــــ ۴۴۵)

سنہ ۹۸۲ھ متوفی ۸۱۹ھ مطابق ۱۴۱۶ء

۹۸۳ھ ۶ ـــ ۱۷۴۵ء

درعہد محمد شاہ آباد نمود۔

باغ کفایت خان - در محلہ خانیار کفایت خان درسنہ ۱۲۰۸[984] کہ از جانب فاخر خان نایب صوبہ شدہ بود بعمارات و اشجار و گلزار معمور ساخت الحال مزروع در تصرف پنڈت جہانند جو درّ۔

باغ امرود - از پل ٹینکی پورہ تا نٹی پورہ باغ امرود از عہد جہانگیر و شاہجہان احداث شدہ بود۔ اشجار اقسام امرود چندان وافر داشت کہ شعاع آفتاب دران داخل نمی شد و در موسم شگوفہ مردم شہر برائے سیر و تماشا دران جا می رفتند تا عہد امیر خان[985] موجود بود۔

باغ انگور - از کوہ دیارہ گری کہ قریب صفاپور است تا زیارت شاہ محمد صادق قلندر زیر دامنۂ کوہ در عہد سلاطین پیشین تاک ہای انگور مغروس بود شاہان چغتہ مزید آن افزودہ اقسام انگور آن مشہور آفاق کردہ بہ سلاطین و امصار و بلاد بطور تحفہ و ارمغان می فرستادند۔

سلاطین دراّن پرداخت آن نہ نمودہ۔ برہم شد ہمگی چند تاک در موضع رپور موجود ماند۔ راجہ گلاب سنگھ ترقی آن نمودہ از خود مہاراج باغ آباد ساخت و راجہ رنبیر سنگھ درسنہ ۱۲۹۴[986] ہجری قرین موضع وندہ مہ باغ انگور در غایت وسعت و فسحت احداث کردہ رنبیر باغ نام نہاد۔ انگور باغات رپور در ہند مشہور است اہل یورپ ہم خوش می دارند۔

و ظفر خان احسن در مثنوی ہفت منزل می نگارد کہ شاہان مغلیہ از قصبۂ

---

[984] سنہ ۱۷۹۳ء ؛

[985] سنہ امیر خان جوانشیر صوبیدار کشمیر در عہد شاہان دُرّان و بانی پل امیر اکدل ؛

[986] سنہ ۱۸۷۷ء ؛

اسلام آباد تا حدود ویرناگ در عرض راہ از یمین و یسار تاک ہای انگور کاشتہ بودند

بیت :- ز سرحدّ اِیچ تا حدّ ویرناگ

رود لشکر ہمہ در سایۂ تاک

باغ توت۔ بابا سوامی نام شخصے مرتاض زیر دامن تخت سلیمان زاویہ نشین گشتہ برکنارۂ نہر چونٹی کل گلستانے عجیب آراستہ بود کہ آں را تکیہ بابا سوامی گفتند۔ مردم شہر بسیر و تماشا دراں جا می رفتند۔ حضرت میر محمد ہمدانی تکیۂ مذکور خرید کردہ و زمین ہای دیگر از ساحل دریای بہت و امیراکدل تا کوہ سلیمان شامل آں نمودہ از یک سر تا سر دیگر درختان توت پیوندی غرس کردہ برای چراگاہ دواب اہل شہر وقف عام فرمود و تا عہد شاہان[۹۸۷] دراں بعض درختانش موجود بود حاجی کریم داد بقیۂ آں قطع کردہ برای اسپ دوانی محل مستوی ترتیب دادہ صفوف اشجار سفیدار کہ تا حال موجود است غرس نمود۔ و حوالی آں چمن بندی کردہ درختان میوہ دار بسیار کاشت نمود۔ سمت شمال آں برلب جوی چونٹی کل چنار زارے غرس فرمود گویند دراں جا پشہ ہا کم تر باشند۔

و در عہد سنگان ہری سنگھ[۹۸۸] درمیان آں باغے طرح نمود۔ بعد آں

[۹۸۷] یعنی تا ۱۷۵۲ء بقول والٹر لارنس صوبیداری کشمیر در ۱۷۵۱ء از تعلق دہلی آزاد گشتہ موروثی شد و درسال دوم کشمیر در دست افغاناں افتاد۔ ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۶ :

[۹۸۸] ہری سنگھ نلوہ بانی ہری پور ہزارہ پسر سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ بود بعمر ہفت سالگی از سایۂ پدر محروم شد۔ رنجیت سنگھ او را در سایۂ عاطفت خود آوردہ پرورش نمود۔ واین در سفرنامۂ خود او را خدمتگار رنجیت سنگھ ظاہر کردہ است۔ مہاراجۂ مزبور بر شیر افگنی او را بلقب "نلوہ" ملقب کرد۔ در فتح ملتان و پشاور و کشمیر شجاعت و دلبری از حد ظاہر کردہ کارش بالا گرفت در ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر مقرر شد لیکن بنا بر ظلم عظیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شیخ محی الدین اینتار خود بر گوشهٔ جنوبی آن آباد ساخت. در عهد مهاراجه رنبیر سنگه برای فرودگاه صاحبان سیاح بنگله های بسیار برلب دریا معمور گشت و برای محکمهٔ ریزیڈنسی عمارات منبع و باغات وسیع تعمیر یافت.

دولت آباد. از کدل جوگی لنکر تا حد سوره ڈینگ ایدال رینه پسر راون رینه باغی وسیع آباد کرده بود که الحال به رینه واری مشهور است. نبیرهٔ او جهانگیر رینه باغ مذکور نذر خادمان بابا اسمٰعیل فرمود. ایشان مدتی متصرف بودند.

گویند هزارها تاک انگور دران مغروس بود. چنانچه حضرت شیخ حمزه در صغر سن به امر مربی خود چندگاه محافظت آن می کردند. حضرت بابا هنگام رحلت خود باغ مذکور را برای مزار مردم شهر وقف عام نمودند و با ملکهاه شامل فرمود. اکنون اکثر زیر تعمیرات.

امیر آباد. چون امیر خان جوان شیر در حکومت خود دختر بانجیان نند پوره در عقد آورد بنا بران درمیان نند پوره دار الامارت خود قرار داده باغی وسیع طرح نمود. و از باغ درشتی که پیشتر روی جروگه شاهی بود سنگهای صفه و حیاض و آبشار و فواره برداشته دران جا نصب نمود.

(مسلسل) که بر کشمیر بار نمود بعد دو سال واپس طلبیده شد. از تعمیراتش قلعهٔ اوڑی و قلعه نردچهی و مظفر آباد و گوردواره های (معابد سکهان) مٹن و باره موله و کاٹهی دروازه سرینگر و باغی برلب آب جهلم است. بقول دائن هری سنگه در کشمیر در عهد خود روپیه های ناسره (غیر خالص) رائج نمود. در ۱۸۳۷ء در محاربهٔ مابین امیر دوست خان بمقام خیبر هلاک شد. هری سنگه نلوه فارسی بخوبی می توان خواند (کشمیر. ج ۲ صفحه ۳۰ - ۷۲۹) ❊

باغ آقا حسین- که از امرای افاغنه بُود از باغ نشاط سمّت جنوب مشهور است۔

باغ سوکھ رام- در عہد سنگان از رؤسای کشمیر بُود- زیر دامن کوه سلیمان فے الحال موجود۔

باغ مہان سنگھ - از شیر گڈھ بالا متصل نٹی پوره در حکومت خود مہان سنگھ آباد ساخت سنه ۱۲۴۵[989] ھ۔

رام باغ- از تعمیرات دیوان کرپا رام[990] برلب دودھ گنگا متصل نٹی پوره است در سال سنه ۱۲۷۴[991] راجه گلاب سنگھ در آں جا سنسکار[992] شده- مہاراجه رنبیر سنگھ در سنه ۱۲۷۵ برشمشان او مندر و تعمیرات افراشت۔

شیخ باغ متصل امیرا کدل بسمت مشرق در سنه ۱۲۵۹[993] شیخ محی الدین آباد ساخت- فی زماننا گورستان اہل یورپین در آں جا تقرر یافت۔

باغ ہری سنگھ[994] متصل شیخ باغ سردار ہری ؟ . در حکومت خود آباد ساخت۔

بسنت باغ- پیش روی شیر گڈھ جانب مشرق برلب دریا کرنیل میان سنگھ[995] در حکومت خود ترصیص نمود و سنگہای صحن و مشرب نو مسجد برداشته دراں جا نصب کرد[996]۔

---

[989] سنه ۱۸۲۹ء ؛ [990] سنه صوبیدار کشمیر از ۱۸۲۷ تا ۱۸۳۱ء ؛ [991] سنه ۱۸۵۷ء ؛ [992] سنه و فوت شد ؛ [993] سنه ۱۸۴۳ء ؛ [994] سنه ذکر این باغ در ترجمه اش در سابق گذشت ؛ [995] سنه مہان سنگھ ؛ [996] سنه ڈاکٹر جان اِنس در کتاب خود "کشمیر ہینڈ بک" صفحه ۱۲۵ مطبوعه ۱۸۷۲ء در ذکر بسنت باغ میگوید:-

بسنت باغ زیر ژونٹ کول (نہر سبب) از تعمیرات مہان سنگھ

منشی باغ - منشی تلوک چند کہ در عہد سنگان صاحب کار بود بالاتر از باغ ہری سنگھ دو حصہ آباد ساخت۔

گلاب باغ - از شیر گڈھ سمت مغرب قریب پل ٹینکی پورہ مہاراجہ گلاب سنگھ آباد فرمود۔

حضوری باغ - در سال ۱۲۸۰ھ [997] مہاراجہ رنبیر سنگھ از شیر گڈھ بالا متصل باغ بہمان سنگھ بہ عمارات و اشجار و ازہار آباد ساخت۔

سمندر باغ - درمیان مایہ سومہ مہاراج رنبیر سنگھ آباد نمود۔

رگناتھ باغ - در موضع جبک [998] پرگنہ پھاگ متصل باغ سیف خان رنبیر سنگھ آباد ساخت فقط۔

کوٹھی باغ - بالاتر از امیراکدل برلب دریا طرف جنوب مہاراجہ رنبیر سنگھ در ۱۲۹۲ھ [999] احداث نمود و برلب دریا عمارت عالی شان مرتب بہ تالار و رواق و منظر و ایوان و مزین بہ آلات جاڑ و ہانڈی [1000] و اسباب گوناگون منقش بہ نقوش تصاویر و اشکال و الوان و بوقلمون برای فرودگاہ خود و آمد و رفت صاحبان برطانیہ مسمی لال بہ کمال ساختگی و آراستگی پیراستہ بود۔ در سال ۱۳۰۳ھ [1001] بحادثۂ زلزلہ اندک نقصان یافت۔

خواجہ باغ - خواجہ ثناءاللہ شال در تھنگہ محلہ ضلع خانیار زمین بسیارے از

(مسلسل) حاکم کشمیر است سنگہائے ایں باغ از مسجد حسن آباد آوردہ شدہ اند باغ مزبور اقامت گاہ فقرا ہنود است۔ درموسم گرما رنبیر سنگھ دربار خود دریں جا منعقد می کرد۔ (کشمیر جلد دوم صفحہ ۴۴۷) ؛

[997] ۱۸۶۳ء ؛ [998] صحیح "جبک" است چناں کہ درسابق گذشت ؛

[999] ۱۸۷۵ء ؛ [1000] جار و فانوس ؛ [1001] ۱۸۸۵ء ؛

بالکان خرید کرده متصل دولت خانه روضهٔ دل کشا و دوحهٔ روح افزا به حیاض و فواره و آبشار و عمارات و تالار مانند شالمار در سنه ۱۲۹۵ھ [سنه ۱۰۰۲ھ] احداث فرمود و زیاده از یک لک روپیه در تعمیر آن صرف نمود.

پلهای کشمیر

در عهد پاستان راجه‌های ذوی‌ران بر سطح دریای بهت سفاین عظیم ملاصق یک دیگر به سلاسل و زنجیرها مربوط ساخته و تخته‌های وسیع بران مفروش کرده مسمّی جسر استوار کرده بودند و در فساد زو کچو سر پسر ویران گشتند.

بعد آن در عهد سلاطین پلهای چوبین باین وضع احداث نمودند که اولاً از چوب دیودار یک صندوق مربع تیار کرده در عمق دریا غرق ساخته و در جوف آن سنگهای گران انباشته بنیاد جسر مرتفع افراخته بالای آن فراز یک دیگر به اضلاع چهارگانه بسان صندوق از میخ های چوبین استوار نموده بالای آن چپ و راست یوزها کشیده و برسر آن چوب های تناور و طویل باتصال پایه‌ها گسترده و بر سطح آن فرش تخته‌ها و چوب‌ها نصب کرده حوالی آن جنگلهٔ چوبین برای حفاظت مستحکم ساخته عالی کدل را ابداع اول کرده اند. برین وضع سلاطین اسلامیه دریای بهت را هژده پل استوار کرده بودند ازان جمله هفت پل در شهر داشت. و یازده پل به دهات. درین زمان همگی سیزده پل موجود است و پنج معدوم.

و از ابتدای عهد سلاطین پل های مذکور بعضی اوقات بآتش فساد سوخته و گاهی به طغیان سیلاب ویران گشته. حاکمان هر وقت در تجدید تعمیر آن

سنه ۱۰۰۲ھ ۱۵۶۸ء

کوشیدند۔

نمبر شمار	نام پل	سنہ	
۱	کھنہ بل	سنہ	متصل اسلام آباد از تعمیرات [۱۰۰۳] ... پیل پای ۲ عمق ۴ فٹ طول آں ۶۶ گز عرض ۴ گز
۲	کدل بیج بارہ [۱۰۰۴]	سنہ ۱۰۴۱ھ	از تعمیرات دارا شکوہ طول یک صد درعہ عرض شش درعہ فیل پای ۳ عمق ۶ فیٹ
۳	کدل نابینہ	سنہ	از تعمیرات سلاطین۔ در فساد چکان بحادثہ آتش منہدم گردید
۴	کدل ونتی پورہ	سنہ [۱۰۰۵]	از تعمیرات سلطان حیدر [۱۰۰۶]۔ در عہد چکان بحادثہ آتش انہدام یافت۔
۵	کدل پانپور	سنہ ۱۰۴۵ھ [۱۰۰۷]	معمورۂ شاہ جہان طول یک صد و سی درعہ عرض سہ نیم درعہ فیل پای ۴ عمق ۶ فیٹ۔
۶	کدل پاندہ چھک	سنہ ۹۸۷ھ [۱۰۰۸]	حبہ خاتون زوجہ یوسف چک [۱۰۰۹] احداث کردہ بود جہانگیر شاہ تجدید تعمیر آں کردہ بحادثہ سیلاب برہم شد۔
۷	امیرا کدل	سنہ ۱۱۸۸ھ [۱۰۱۰]	از تعمیرات امیر خان جوان شیر۔ ۱۳۴ درعہ طویل۔ ۶۰ درعہ عریض پیل پای ۵ عمق ۱۶ فٹ۔

۱۰۰۳ البیاض فی الاصل ؛ ۱۰۰۴ کدل لفظ کشمیری بہ معنی "پل" باشد ؛

۱۰۰۵ کذا فی الاصل ؛ ۱۰۰۶ سلطان حیدر پسر سلطان زین العابدین (۸۷۷-۷۸ھ مطابق ۷۳-۱۴۷۲ء) ؛ ۱۰۰۷ ۱۶۳۵ء ؛ ۱۰۰۸ ۱۵۲۰ء ؛ ۱۰۰۹ پسر علی چک (مدت حکومت بار اول ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء ؛ بار دوم ۹۹۲-۹۸۷ھ م ۱۵۸۴-۱۵۷۹) ؛

۱۰۱۰ ۱۷۷۴ء۔ در سنہ ۱۸۹۳ء از سیلاب طغیانی غیر محفوظ شدہ مسمار کردہ شد و در سنہ ۱۸۹۵ء از سر نو تعمیر یافت سال دیگر یعنی ۱۸۹۶ء بتاریخ ۱۴ مئی برائے آمد و رفت خلائق باز شد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۲)

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۸	حبہ کدل	سنہ ۹۵۸ھ[۱۰۱۱]	معمورہ حبیب[۱۰۱۲] شاہ طول ۹۷ درعہ عرض ۶ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ ۔
۹	فتح کدل	سنہ ۹۰۶ھ[۱۰۱۳]	فتح شاہ آباد کردہ بود طول آں ۸۸ گز عرض ۳ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ ۔
۱۰	زینہ کدل	سنہ ۸۳۱ھ[۱۰۱۴]	از سلطان زین العابدین طول آں ۹۶ گز عرض ۸ گز پیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ
۱۱	عالی کدل	سنہ ۸۲۲ھ[۱۰۱۵]	علی شاہ[۱۰۱۶] برادر بڈھ شاہ آباد کردہ بود طول ۸۲ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳ ۔ عمق ۱۶ فٹ ۔
۱۲	نوکدل	سنہ ۷۷ھ[۱۰۱۷]	نور الدین خان آباد نمود طول ۷۵ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳ ۔ عمق ۱۶ فٹ ۔
۱۳	سیفا کدل	سنہ ۸۰۲ھ[۱۰۱۸]	معمورہ سیف الدین خان طول آں یک صد و دہ گز عرض ۶ گز فیل پای ۴ عمق ۱۶ فٹ ۔ تاریخ بر سنگ منقوش است تاریخ بہر تاریخ بگذر از سر آب گو پل سیف خان دریا دل[۱۰۱۹] ایضاً زمن سال بنایش خضر بنہفت "صراط المستقیم[۱۰۲۰] اہل دین" گفت

[۱۰۱۱] ۱۵۵۱ء ؛ [۱۰۱۲] م ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) این مصرعہ تاریخ فوت اوست : سال تاریخش "مزار ثانی سلطان حبیب" ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) ؛ [۱۰۱۳] ۱۵۰۰ء ؛ [۱۰۱۴] ۱۴۲۷ء ؛ [۱۰۱۵] ۱۴۱۹ء ؛ [۱۰۱۶] مدت حکومت (۸۲۶ – ۸۱۹ھ ۲۲ – ۱۴۱۶ء) ؛ [۱۰۱۷] ۱۶۶۶ء ؛ [۱۰۱۸] ۱۶۷۱ء ؛ [۱۰۱۹] ۱۰۸۲ھ ؛ [۱۰۲۰] ۱۰۸۱ھ ۔ مابین ہر دو تاریخ فرق یک عدد است ۔ ابو الفضل در اکبر نامہ جلد اول فرق یک سال و دو سال در تواریخ عمارات جائز می دارد ۔ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبر شمار	نام پل	سنه	کیفیت
۱۴	کدل سنبل	سنه [۱۰۲۱ه]	از سلاطین پیشین طول آن ۱۱۲ گز عرض ۵ درعه پیل پای ۴ عمق ۱۵ فت
۱۵	کدل ہانجن	سنه [۱۰۲۲ه]	از سلاطین پیشین به حادثه طغیان - بے حد برهم خورد آلا آن معدوم -
۱۶	کدل سوپور [۱۰۲۳ه]		از تعمیرات سلطان زین العابدین طول ۲۱۴ گز - عرض ۵ درعه فیل پای ۳ عمق ۱۸ فت -
۱۷	کدل نوروزپور	.	از تعمیرات سلطان حسن [۱۰۲۴ه] در سنه ۱۲۲۲ [۱۰۲۵ه] روز معرکه عبدالله خان [۱۰۲۶ه] با مختار الدوله [۱۰۲۷ه] ویران ساخت -
۱۸	کدل باره‌موله		بنیاد آن دیرین بود - عطا محمد خان از جای خود برداشته بالاتر برابر قلعه سر نو ایجاد نمود طول آن ۱۴۶ درعه - عرض ۵ درعه پیل پا ۶ عمق ۳۴ فت -
۱۹	کدل گوہالن [۱۰۲۸ه]		سه ۸ گز طویل ۷ درعه عریض از تعمیرات راجه رنبیر سنگه پل آهنین - مصرف آن یک لک روپیه ڈبل -

(مسلسل) شاید که وجه جواز این باشد که بنای پل خانه‌ها در یک روز استوار نمی شود گاهی باشد تعمیری در سال خاص شروع شده در سال دیگر به اتمام پذیر می شود. وازین طور تاریخ تاسیس و تکمیل مختلف باشد ÷ ۱۰۲۱ه البیاض فی الاصل ÷ ۱۰۲۲ه ایضاً ÷

۱۰۲۳ه سال تعمیر ۱۴۶۰ع (۸۶۵ه) ÷ ۱۰۲۴ه ۹۱ --- ۸۶۸ه (۱۴۸۶ --- ۱۴۷۳ع) ÷

۱۰۲۵ه ۱۸۰۷ع ÷ ۱۰۲۶ه یکی از صوبیداران کشمیر در عهد افغانان ÷ ۱۰۲۷ه یا ÷

۱۰۲۸ه پل کوهاله - بر آب جهلم مابین سرحد کشمیر و صوبه سرحد شمال مغرب متعلقه پاکستان واقع است ÷ شاهراه وادی جهلم را با شاهراه کوه مری و راولپنڈی ملحق کند ÷

نہر مارہمن مقام خواجہ یار بل از تالاب ڈل منفجر گردد۔ فراز آں ۴ پل واقع است (۱) کدل نابدیار۔ بنای اولش از سلطان سکندر[۱۰۲۹] بود۔ چونکہ چودہری مہیش ستر وتالن مرگ بہ تقریب آمد و رفت باغ ایشہ براری مرمت ساخت۔ پل نابدیار از بنیاد ایجاد نمود تاریخ بر سنگے منقوش است۔ تاریخ۔

ہست تاریخ ایں خجستہ اساس
"بانی پل مہیش شنکر داس"[۱۰۳۰]۔

دوم پل جوگی لنگر از تعمیرات بڈھ شاہ۔ سوم۔ کدل نادہ پورہ۔ از تعمیرات ارادت خان[۱۰۳۱] چہارم۔ نابد کدل۔ پنجم۔ بوہری کدل۔ ششم۔ صراف کدل۔ ہفتم۔ قادری کدل[۱۰۳۲] ہشتم۔ راجور کدل۔ نہم۔ کادہ ڈار کدل۔ دہم۔ گاؤ کدل۔ ایں ہفت کدل از تعمیرات زین العابدین است۔ یازدہم۔ ڈونبہ کدل از تعمیرات۔ ۔ ۔ ۔ ۔[۱۰۳۳] ؟ دوازدہم۔ کدل سکہ ڈافر از بڈھ شاہ۔ سیزدہم جسر رتنہ پورہ از قوام الدین خان[۱۰۳۴] چہاردہم۔ پل گندر پورہ نامعلوم۔

نہر کادہ ڈارہ کہ از نالۂ مار جدا می شود براں سہ پل واقع است (۱) کہنہ کدل (۲) بچھہ کدل (۳) پل شکورموٹہ۔ نہر تارہ بل کہ از نہر مار جدا گشتہ بہ موافقت نہر کادہ ڈارہ در خوشحال سر و آنچار سر می گذرد براں شش پل واقع است۔ پل اشرف[۱]۔ کدل تارہ بل[۲]۔ کدل مرجان پور[۳]۔ کدل نروره[۴] از تعمیرات علی شاہ۔

[۱۰۲۹] سنہ ۸۱۹ — ۷۹۹ھ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۶ء) ؛ [۱۰۳۰] سنہ ۱۰۸۵ھ (۱۶۷۴ء) ؛

[۱۰۳۱] یکے از امراء شاہجہانی م ۱۰۶۸ھ (۱۶۵۷ء) ؛

[۱۰۳۲] بالسنہ عوام "کادی کدل"۔ ؛ [۱۰۳۳] کذا فی الاصل ؛

[۱۰۳۴] قوام الدین اصفہانی یکے از صوبیداران کشمیر در عہد عالمگیر از سنہ ۱۰۸۷ لغایت ۱۰۸۹ھ (۱۶۷۶ — ۱۶۷۸ء) ؛

کدل زونی مر - از تعمیرات نورجہان آب جوی فراز پل می رفت - کدل بربہ واری از تعمیرات ظفرخان -

پلہای نہر چونٹی کل - کدل درگہ جن از تعمیرات قاضی ابوالقاسم معروف بہ قاضی زادہ - تحت آں دروازہ متین احداث کردہ اند - کہ در ہنگام ترقی آب بہت خود بخود مسدود ماند و در حالت نقصان آب خود بخود مفتوح گردد - بحدوث آن ساکنان شہر شمالی از خوف سیلاب محفوظ می باشند - دوم گاؤ کدل از تعمیرات قدیم -

پل ہای کٹہ کل - کہ از دریای بہت قرین شیر گرھ جدا گشتہ باز شامل بہت گردد - ٹنکی کدل - کنہ کدل کدل حاجی راتھر بوزہ گر کدل - وانل کدل -

پل ہای رود دودھ گنگا - کدل بٹ مالنہ - کدل پربٹ از تعمیرات ...

... کدل زانپہ - کدل چچہ بل ہمہ ہا را دو فیل پا دارد -

پل ہای ئسند و تالن مرگ در ڈل - پل چودری باغ - پل دودھ پھگری پل تلہ کھن - گانی کدل - اونٹہ کدل - پل نشاط از تعمیرات سلطان سکندر بود - چودری جہیش مرمت نمود -

پل ہای سند خواجہ بارہ بل - سیدہ کدل - پل نند پورہ - پل عیش آباد ہرسہ از ابوالحسن خان بانڈے -

---

۱۰۳۵ھ قاضی ابوالقاسم ملا جمالی پسر مولانا جمال الدین سیالکوٹی است - بہ فنون علم آراستہ و بہ متانت تمیز پیراستہ بود - اکثر علوم از والد بزرگوار خود حاصل نمود - قاضی ابوالقاسم بہ علاقہ تعلق مصاہرہ قاضی صالح خلف قاضی موسی شہید مشرف شدہ بہ قضائے کشمیر سرفرازی یافت - چون فوت شد در مقبرہ والد بزرگوار (ملہ کھاہ) آسود - (واقعات کشمیر صفحہ ۱۳۴)

۱۰۳۶ھ البیاض فی الاصل ۱۲

کدل دو در ہامہ۔ نورجہان آباد کردہ بود چہاردہ پایہ داشت۔ بحادثہ زلزلہ در ۱۲۴۳ھ ویران شد۔

پل ہای نہر شادی پورہ: پل نابدکھی۔ پل ہارتارہ۔ ہر سہ از تعمیرات بڈھ شاہ بود۔ اکنون معدوم۔ غیر ازیں پل ہائی بسیار غیر معروف است۔ بنا بر طوالت ترک شد۔

مساجد کشمیر

در خطۂ کشمیر مساجد و خانقاہ کثیر در عہد شاہان ماضیہ و سلاطین چغتائیہ تعمیر شدہ بود خصوصاً عالمگیر در عہد خود پانصد مساجد احداث فرمود کہ بہ تباعد ایّام و انقلاب دوران اکثر ویران گشت۔ اکنون بعض بقاع نامی یاد کردہ می شوند۔

خانقاہ بلبل شاہ: تا عہد ۷۲۵ھ[۱۰۳۷] در بلاد کشمیر دین اسلام شایع نہ بود۔ دراں وقت رینچن شاہ[۱۰۳۸] بہ توجہ سیّد شرف الدین[۱۰۳۹] ملقب بہ بلبل شاہ

۱۰۳۷ ۱۳۲۴ء

۱۰۳۸ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۳۷۔ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۶۷۔ باغ سلیمان ص ۱۲۵۔ واقعات کشمیر ص ۲۵۔ تاریخ نارائن کول عاجز ص ۴۳۔ مؤرخین متفق اند کہ ۷۲۵ھ (۱۳۲۴ء) اول سالے است کہ دین اسلام در کشمیر بطور دین حکمرانان کشمیر شائع شد۔

خلاصۂ بحث درباب اشاعت اسلام در کشمیر مبنی بر شہادت چچھ نامہ (ترجمۂ فارسی کتاب عربی معدوم فتوح السند مصنفہ علی ابن حمید ابن ابوبکر کوفی) ایں است کہ آغاز تبلیغ مذہب اسلام در سرزمین کشمیر از زمان ولید اول اموی (۷۱۵ - ۷۰۵ء = ۹۶ - ۸۶ھ) شد۔ چنانچہ اوّل کسیکہ از مردان عرب دریں سرزمین وارد گشت حمیم بن سماء شامی است۔ ایں مرد بہمراہی جے شاہ پسر داہر راجۂ دیبل (کراچی) بقیہ بر صفحہ آئندہ

باجمعِ غفیرے اسلام پذیرفت و بہ تجویزِ مرشد خود برکنارۂ دریای بہت خانقاہی متین بہ اسراف زر کثیر احداث نمود و ایں اوّل خانقاہے است کہ در کشمیر

(مسلسل) بخدمت پادشاہ کشمیر حاضر شد۔ علت ایں سفر محقق نہ گشتہ۔ شاہ کشمیر از راہ ترحم دہ "شاکلہا" (بقول جنرل کننگھم "کولرکہار" از مضافات کھبوڑہ کوہچہ ملک کہ دراں ایام بر قبضۂ شاہ کشمیر بود) بجاگیر لسپر داہر بخشید۔ بعد چندے جے شاہ باجل طبیعی درگذشت و املاکش بدست حمیم افتاد حمیم درانجا مساجد تعمیر کردہ نزد بادشاہ کشمیر باعزاز و اکرام زیست۔ (تاریخ ہند ایلیٹ وڈاسن مطبوعہ لندن ۱۸۶۷ء جلد اول صفحہ ۲۰۷ -- ۱۳۷)۔

در راج ترنگنی مسطور است کہ للتا دتیہ ۔ مکتاپیڈ کہ از ۷۲۵ء لغایت ۷۴۵ء (۱۰۷ تا ۱۳۶ھ) بادشاہ کشمیر بود از فغفور چین خلاف اعراباں کہ بر علاقہ اش از معسکرہائے ملتان و سندھ وقتاً فوقتاً حملہ می بردند استمداد می نمود۔ بقول سٹائن "متابیر" معرب "مکتاپیڈ" سنسکرتی است (مقدمہ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۹۱)۔

در ۱۳۴ھ (۷۵۱ء) مسلماناں بر چینیاں غلبہ نمودہ متصرف گلگت شدند (انڈین اینٹی کویری ماہ جولائی ۱۹۰۸ء ص ۸۱) بعد چندے (۷۶۱ - ۷۵۴ء = ۱۴۴ - ۱۳۷ھ) وجرادیتیہ بیشمار بسیار از مرداں بہ ملیچھاں (مسلماناں) فروخت نمود و بسیارے از افعال و عادات اسلامیاں در کشمیر رواج داد۔ در عہد راجہ ہرش (۱۱۰۱ -- ۱۰۸۹ء = ۴۹۵ - ۴۸۲ھ) ترشکاں (ترکاں مراد از مسلماناں) قائدین عساکر کشمیر و بقول کلہن "قوماندان صدہا" بودند۔

مارکو پولو وینسی کہ در قرن سیزدہم میلادی و قرن ہفتم ہجری سیاحت ممالک شرقیہ نمودہ است در حوالی ۱۲۷۵ء مطابق ۶۷۴ھ از وجود مسلماناں در کشمیر خبر می دہد (سفرنامہ مارکو پولو وینسی مرتبہ مینوئیل کامراف چاپ نیویارک۔ امریکہ ۱۹۳۹ء ص ۶۴)

۱۰۳۹ھ ترجمۂ نتائج تحقیقات اے۔ ایچ فرانک متعلق بہ رینچن شاہ درج ذیل است (ہسٹری آف ویسٹرن تبت صفحات ۶۸ - ۶۹ - ۷۰ - ۱۷۹ - ۱۸۰) :— (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بنا یافت وتعیین چند مواضع برای مطبخ و اخراجات خادمان خانقاه مقرر نمود۔ تا عہد چکاں لنگر جاری بود۔ بنا براں آں محلہ را بلبل لنگر می گویند۔ در سنہ ۱۰۱۳ خانقاه

"(لہاچن گیا لبو رینچن قریباً از ۱۳۲۵ء لغایت ۱۳۵۰ء) مانسبت مواد تاریخی متعلق بہ اجدادش از تواریخ لداخ می دانیم۔ تعجب این است کہ نسبت وے بسیار قلیل گفتہ شدہ است لیکن بعد وے مواد تاریخی بسیار میسر است این امر نیز جاذب نظر است کہ او بنام گیا لبو یعنی شہزادہ خواندہ می شود۔ لقب "لہاچن" کہ بزبان تبت غربی معنی خدائے بزرگ باشد بر شاہان تبت عموماً اطلاق می شود۔ یک تشریح در تواریخ کشمیر و راج ترنگنی معروف یافت می شود۔ تکملۂ راج ترنگنی کہ در ۱۱۵۰ء بدست جونراج کردہ شد تا اکنوں از محقق قابل منقد نہ شدہ است۔ با ایں ہمہ واقفیت ما نسبت رینچن شاہ بسیار است۔ دریں ضمن اقتباس ذیل از تاریخ کشمیر مصنّفہ سر والٹر لارنس دادہ می شود

"در آغاز قرن چہاردہم وقتیکہ سہ دیو بادشاہ بود کشمیر مملکتے بود مسکون با میخواراں و قمار بازاں۔ برائے ذوالقدر خاں ترکی ایں وقت خیلے مناسب بود کہ بر کشمیر حملہ کند۔ سہ دیو در حالت ناامیدی دیے چارگی بطرف کشتوار گریخت تاتاری مزبور مرداں را قتل نمود و بسیارے ازاناں اسیر کرد۔ و شہر سرینگر را بآتش داد۔ بعد از قبضۂ ہشت ماہ تاتاریاں چوں کشمیر را تباہ و برباد نمودند از درہ ہائے جنوبی ارادۂ مہاجرت کشمیر نمودند۔ لیکن برف و باراں فرصت نداد و ذوالقدر خاں مع اسیران کشمیری راہ عدم گرفت۔

"دریں اثنا رام چند سپہ سالار راجہ سہدیو کوشش می نمود کہ در وادی اقتدار خود قائم کند۔ بنا بریں چوں ذوالقدر مراجعت نمود وے از کمین آمدہ گدیاں را کہ بارادۂ غارت گری آمدہ بودند از وادی بیروں کرد۔

مذکور بہ واقعۂ آتش سوختہ بازتعمیر یافت۔ حال منہدم جمع نیز دولات ۱۳۲۳ھ
مسجد ریںچن شاہ۔ ریںچن برای بود و باش عمارتے متین از سنگ ہائی تراشیدہ

"رام چند با خود دو کس داشت کہ نصیب آناں در تاریخ کشمیر اہمیتے بود یکے از آناں شہمیر زادے صواتی است کہ نسبت وے گفتہ شدہ بود کہ او وقتے بادشاہ کشمیر خواہد شد و دیگرے ریںچن شاہ زیر بحث است۔ گفتہ می شود کہ ایں مرد با پدر خود سلطان تبت منازعہ کردہ بطرف کشمیر در مہمے آمد۔

"ریںچن شاہ (یا ریںچانہ بھوٹی کہ بالفاظ دیگر نزد کلنگھم ریںچن تبتی گفتہ می شود) سوائے ریںچن تبتی دیگر معلوم نمی شود۔ مابین شاہان تبت غربی رواج است وقتیکہ ولی عہد بہ سن بلوغ می رسد اورا بہ کاروبار مملکت معین و مددگار خود سازند۔ بحالت سرپرستی مابین پدر و پسر اختلاف رونمود و ریںچن بعد از تولد فرزندے لداخ را خیرباد نمود از ایں جا سلسلۂ شاہان لداخ می شکند۔

" در عرصہ مدت قلیل مابین رام چند و ریںچن شاہ اختلاف رونما شد وے بیا دری تبتیاں رام چند را بکشت۔ ایں واقعہ بمقام لوہارکٹ (موجودہ لار) در وادئ سندھ رونما شد۔ ریںچن شاہ بعد قتل رام چند دختر وے کوٹ رانی را بعقد خود آورد۔ در ۱۳۲۳ء اعلان بادشاہت کشمیر خود کرد۔

" ریںچن شاہ کہ در اعتقاد خود مضبوط نبود خواست کہ از یکے مذاہب مروجہ در کشمیر خود را گرداند۔ ریںچن نمی خواست کہ ہندو شود زیراکہ ایں مذہب بنا بر امتیاز نسلی اورا در برادری خود داخل نہ توانست کرد۔ چنانچہ روزے علی الصباح ریںچن مردے را دید کہ بطریق مسلماناں عبادت می کرد۔ ایں طریقہ در نظرش عجیب آمد و فوراً مسلمان گردید۔ نامش صدر الدین نہادہ شد۔ ریںچن شاہ برائے بلبل شاہ جامع مسجد و خانقاہے ساخت۔ ایں آستان تا امروز (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بجائی روضۂ میر بابا ویسی قدس سرہ احداث کردہ بُود۔ مقارن آں سمت شرقی متصل عالی کدل برای جُمعہ وجماعات مسجد جامع کہ احاطۂ آں تا بودھ گیر بود بنا نمود۔ بعد

بنام بلبل لنکر شہرت دارد۔

"بعد از حکومت دو سال وشتشاہ اول مسلم حکمران کشمیر درگذشت۔ بیوہ اش اولاً بہ سہم دیو وبعد ازاں بہ شاہ میرزا عقد نمود۔ بعد چندے شخص مؤخر الذکر پادشاہ کشمیر شد وپیشین گوئی کہ نسبت وے کردہ شدہ بود۔ بالآخر درست شد۔

"عقل باور نمی کند کہ در لداخ خبر تخت نشینیٔ رینچن بنیامدہ باشد۔ لیکن چیزے کہ لامہ ہا (پیشوایانِ روحانی بدھاں) را بر ترک نام رینچن شاہ از بعض تواریخ لداخ مجبور کرد۔ شاید تبدیلی مذہب وے است۔ چنانچہ مثل ایں واقعہ نسبت شخص دیگر کہ ذکرش آیندہ کنیم نیز بہ مشاہدہ آمدہ است۔ ایں خطاء تاریخی از لامہا است کہ مؤرخین تاریخ لداخ اند۔

"گفتہ می شود کہ رینچن شاہ از علاقہ ہائے زنگس کر۔ پوریگ یا از بلتستان آمد۔ ایں را درست می تواں گفت۔ لیکن در غیبوبت شاہدے تاریخی اورا بہ یقین نسبت بایں علاقہ ہا نہ تواں کرد۔ باایں ہمہ شادماں ہستیم کہ رینچن شاہ بہ شواہد ذیل بہ گیالبو رینچن نسبت می خورد:۔ (الف) مطابقت وقت (ب) معرفت نام۔ (ج) شہادت تاریخ تبت کہ در آنجا نامش شہزادہ رینچن مذکور است۔"

وتحقیق ڈاکٹر جے۔ پی۔ ایچ۔ دوجل بر رینچن شاہ (مترجمہ از "اے ہسٹری آف ویسٹرن تبت ص ۱۰۱) چنیں رفتہ است:۔

"تاریخ تبت سوائے ذکر یک نام رینچن شاہ بیش نمی دہد بخلاف مؤرخان

ازاں مسجد جامع بہ حادثہ آتش مشتعل گشتہ بجای آں مسجدے قصیر از سنگ تراشیدہ تعمیر کردہ اند کہ تا عہد سنگاں معمود بود۔ حال جمع نزدلات۔

(مسلسل) کشمیر کہ بریں موضوع خیلے نوشتہ اند۔ ایں مرد از ۱۳۱۹ تا غایت ۱۳۲۱ء حکمرانیٔ کشمیر کرد۔ اغلب ایں است کہ ہر دو ریچن بایک دیگر نسبت می خورند۔ "بقول مؤرخین کشمیر ریچن شاہ بنا بر قتل پدرش وک ٹیانہ از دست قبیلۂ کلمانیاس بہ مہاجرت لداخ مجبور شد۔ غالباً مراد از کلمانیاس مردمان قبیلۂ کھرمانگ (کہ دار الخلافہ اقوام بلتی بود) اند۔ ایں امر قرین قیاس است کہ بلتیان خواستند کہ خاندان لداخی را نیست و نابود ساختہ بجائے شان خود حکمران گردند۔ نام وکٹیانا بہ قلعۂ واک کہ نزد ملبی واقع است اشارہ می کند۔ دراں ایام قلعہ مزبور بدست شاہان لداخ بود۔ ماسوائے قیاس و اندازہ متعلق تاریخ تبت غربی دراں ایام ہیچ نتواں گفت لیکن مع ایں ہمہ بہ دلائل سہ گانۂ ذیل مابین ریچن کشمیری و ریچن تبتی بہ یقین نسبت تواں داد:—

(الف) شہادت تاریخ تبت بر وجود ریچن بہ حیثیت شہزادہ (رگیالبو)

(ب) موافقت نام۔

(ج) تقریباً موافقت زمانہ۔

"ریچن بعد انتقام خاندان خود از قبیلۂ کلمانیہ بطرف کشمیر روانہ شد دریں ایام کشمیر بہ غایت بدانتظامی کہ از دست درولوکا (ذوالچو) ترکی پیش آمدہ بود۔ بادشاہ کشمیر سہدیو مردے بود ناقابل لیکن وزیرے رام چندر بمقابلۂ ترکاں برخاست۔ چوں درولوکا و رام چندر ہر دو از راہش برخاستند۔ ریچن خود را بغیر مقابلہ مالک کشمیر ساخت و کوٹہ رانی کہ بیوۂ سہدیو و دختر رام چندر بود بہ عقد خود آورد؛ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خانقاہ معلّےٰ

در ۱۴۵۳ ء بکرمی راجہ پرورسین برکنارہ شرقی دریای بہت بت خانۂ

(مسلسل) نظم ونسق ملک فوراً بحال شد۔ مؤرخان کشمیر سلطنت رینچن شاہ بسیار ستودہ اند
"بعد چندے تبتیاں بنا بر سازشے از درولو کا برکشتن رینچن سعی نمودند۔
سرغنۂ این جماعت تکہ (در تبتی دُرگپا) بُود۔ لیکن ایشان در مساعئی خود ناکام
شدند۔ بعد ازین رینچن شاہ چند ماہ زیستہ از درد سر کہ بز کام پیدا
شدہ بود وفات یافت۔
"پسرے کہ ازو بہ کشمیر پیدا شدہ بُود۔ حاکم این دیار نتواں گشت
لیکن پسرے کہ ازو در لداخ بُود وقبل ورود در کشمیر در انجا پیدا شدہ بُود
حاکم لداخ شد۔ بنا برین در سلسلۂ شاہان لداخ شکستگی یافت نمی شود۔"
سلطان صدر الدین یا رینچن شاہ ہمگی سہ سال و سہ ماہ و نوزدہ روز در حکمرانی بسر
بردہ بروز جمعہ بتاریخ ۲۵ نومبر ۱۳۲۳ء (۷۲۳ھ) فوت شد۔ مرقدش در محلۂ بُلبُل لنکر
مابین عالی کدل و نوکدل نزد زیارت حضرت محمد امین اویسی بحالت شکستگی موجود است ؛
۴۰؎ نام اصلی آنحضرت شاہ بلال سید عبد الرحمن یا سید شرف الدین بود۔ خواجہ محمد اعظم
دیدہ مری نام آنحضرت سید شرف الدین نوشتہ است (واقعات کشمیر ص ۳۱) نزد حضرت
بابا داؤد مشکوٰتی مصنف اسرار الابرار نام بُلبُل شاہ بابا بلال نوشتہ چنانکہ مے گوید۔

شد بہ کشمیر اول از دستش درخت دین نہال
شیخ و مرشد عارف حق حضرت بابا بلال

بلبل شاہ مرید روحانی شاہ نعمت اللہ فارسی و او مرید شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین
سہروردی است
حاجی مسکین در تاریخ کبیر بلبل شاہ را مرید ملا احمد علامی (کہ بہ مرتبۂ اول (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کالی شری برای تعظیم مهاکالی[۱۰۴۴] دیوی به اسراف هفت لک اشرفی چهار دانگی احداث کرده بود. یک صد و بیست پیکر مهادیو[۱۰۴۵] برای پرستش دران جا گذاشته تا سال ۷۸۰[۱۰۴۶] هجری مرجع خاص و عام و مطاف مردم هنود و اسلام شده بود. سلطان قطب الدین[۱۰۴۷] با وصف مسلمانی روزمره نیایش آن می کرد. هم دران عهد شاپور نام راهبے مرتاض از قوم بودھ مجاور آن صنم خانه شده بود و به زور ریاضت بر آسمان صعود کرده از نظر غائب می شد. بعد ساعتے باز عود میکرد. مردم کشمیر

(مسلسل) در حکومت سهدیو در کشمیر آمد و شاه بلبل شرف همراهیش داشت) ظاهر کرده است - این رائے خلاف جمله مورخین کشمیر است. بلبل شاه در ۷۲۷ ھ (۱۳۲۷ء) ازین دنیا به عالم عقبی شتافت. خواجه محمد اعظم تاریخ وفاتش درین بیت یافته است:-

سال تاریخ وصل حضرت شاه - بلبل قدس گفت "فاض الله" ۷۲۷ ھ

۱۰۴۱ قبل ازین این محله را عموماً و حالا کم دیده مر می گفتند (باغ سلیمان ص ۱۲۹ و تاریخ ملک حیدر چادوره ص ۳۸)

۱۰۴۲ ۱۶۰۴ء - بقول حیدر ملک چادوره بنائے که سوخت مسجد جامع بود چنانچه:-

"و خانقاہے که او بنا نموده تا این زمان (۱۰۲۷ھ) بحال بود - الحال او را از سر نو ساخته اند - اما آن مسجد جامع سوخت و درهمان مقام مسجد کوچک بنا نموده اند." (ص ۳۸)

۱۰۴۳ یعنی محکمه نزول حکومت کشمیر که تحویلدار رقبه جات اراضی محروسهٔ سرکار است -

۱۰۴۴ یکے از اصنام هنود که بطور مظهر قدرت قادره پرستیده شود و یکے از قالب هائے "شکتی" (معبودهٔ قوت قادره) است همچو درگا، چنڈی، تارا وغیره و نزد فرقهٔ هنود "شاکت" در ولایت بنگاله (برصغیر هند و پاکستان) بطور رب الارباب پرستیده می شود ٭ ۱۰۴۵ نام شیوجی ٭

۱۰۴۶ ۱۳۷۸ء ٭ ۱۰۴۷ (۱۳۹۲ ـــ ۱۳۷۸ء) ٭

بہ صدور حالات عجیب مطیع و منقاد او شدہ بودند۔ و بموجب استمرار ہر کسے از ساکنان ایں دیار یک سیدنان و یک گوسفند بریان و یک صاع خمر برای کشیشان دیر راتبہ می آوردند۔ ہر کہ نمیداد بہ ابتلا مبتلا می شد۔ و در سال ۷۸۱ھ ہجری جناب میر سید علی[1] ہمدانی قدس سرہ بار دوم در خطۂ دلپذیر نزول جلال فرمودند و ۔/۔

[1] امیر کبیر علی ثانی میر سید ہمدانی پسر میر سید شہاب الدین بن میر سید محمد حسینی اند۔ بتاریخ ۱۲ رجب المرجب روز دوشنبہ ۷۱۴ھ (۱۳۱۴ء) در ہمدان کہ از بزرگ شہر ہائے ایران است متولد گردیدند۔ تاریخ ولادت آنجناب "رحمۃ اللہ" گفتہ اند۔ بقول صاحب "خلاصۃ المناقب" سلسلۂ نسب آنجناب بہ شانزدہ واسطہ بحضرت علی بن ابی طالب کرم اللہ وجہہ می پیوندد۔ زیر تربیت ہموئے خود جناب میر سید علاؤالدین سمنانی بسیارے از علوم فقہ و تصوف حاصل نمودند و در ایام طفولیت از حفظ قرآن مجید فارغ گردیدند۔

میر سید علی اولاً بر دست شیخ ابوالبرکات تقی الدین۔ دوستی بیعت نمودند و بعد از انتقال شان شیخ شرف الدین محمد مزدقانی را رہنمائے روحانی خود گردانیدند۔ ایں بزرگ می خواست کہ میر سید علی بہ سیاحت ممالک ایشیائے وسطی تکمیل تجربات روحانی بکنند۔ بنا بریں سید مزبور بیست و یک سال بہ سیاحت تمام کردند۔ دریں اثنا با بسیارے از علما و معاصرین مجالس نمودند۔ بقول احمد امین رازی در "ہفت اقلیم" (ص ۱۷) شاہ ہمدان سہ مرتبہ بہ سیاحت ممالک مختلفہ شدند و با یک ہزار و چہاردہ اصفیا بر خوردند۔

حضرت امیر موصوف بار اوّل در کشمیر بعہد سلطان شہاب الدین در ۷۷۴ھ مطابق ۱۳۷۲ء وارد شدند۔ ہفت صد نفر از سادات ہمراہ آں جناب بودند۔ چہار ماہ اقامت کردہ باز گشتند۔ بار دوم قدوم میمنت لزوم آں بزرگوار دریں وادی بہ ۷۸۱ھ مطابق ۱۳۷۹ء شد۔ دریں وقت زمام کشمیر بدست سلطان قطب الدین بود۔ بار سوم آں جناب در سال ۷۸۴ھ (۱۳۸۳ء) باز ایں دیار را از ورود خود رونق بخشیدند و خواستند (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شنیدن حالات راهب متعجب شده به دیدن او قدم رنجه نمودند شخصے دید عظیم الجثه پرسید - فرد

کار تو چیست حال تو چونست   سر تو تا کجای مرهون است

راهب گفت :-

هر نفس پیش حق مرا بار است   هر دمے جذب حق مرا بار است

(مسلسل) که درین وادی مستقلاً اقامت نمایند ولے علالت طبع شاں ازیں اراده مانع گردید - بنا بر مصلحتے براۓ تبدیلئ آب و هوا بطرف پکھلی کوچ کردند اما بمنشا الٰہی بروز سه شنبه بتاریخ ۵ ذی الحجه ۷۸۶ھ (۱۳۸۴ء) بعمر هفتاد و دو سالگی از عالم فانی بعالم باقی شتافتند - تاریخ فوت آنحضرت در فقرهٔ "بسم الله" (۷۸۶ھ) یافته اند - مزار شاه همدان علیه الرحمة تا حال در ختلان (کولاب) به حالت خستگی موجود است - یادگارے از میر سید علی همدانی در پکھلی بمقام غمبٹ (تحصیل مانسهره ضلع هزاره - صوبهٔ سرحد پاکستان) نیز یافت می شود -

مصنفات میر سید علی همدانی چناں که ڈاکٹر صوفی شمرده است درج ذیل است :-

۱- ذخیرة الملوک - رساله ایست ضخیم در ذکر اخلاق ملوک و طریق حکومت الٰهیه و نسخهٔ که ازاں در کتاب خانهٔ "برٹش میوزیم لنڈن" موجود است ۲۵۰ اوراق دارد - خط نستعلیق عمده - ذخیرة الملوک. ابواب ذیل مشتمل است :- (الف) ایمان - (ب) فرائض انسان (ج) اوصاف حمیده - (د) حقوق والدین و زن و شوهر و اطفال وغیره - (ه) حکومت روحانی - (و) کردن حلال و پرهیز نمودن از حرام - (ز) شکر و قناعت - (ح) صبر - (ط) مذمت غرور و خوبی تواضع - ذخیرة الملوک در ۱۸۲۵ء بذریعه ارنسٹ فریڈرک کارل روسن مولر بزبان لاطینی ترجمه شده است و چهار سال بعد ازیں در لغت فرنچ - ایں کتاب باهتمام نیاز علی خاں در امرتسر چاپ سنگی گردیده است - ترجمهٔ اردو ئے بنام منهج السالکین از لاهور در ۱۳۳۴ھ (۱۹۱۵ء) طبع شده است -

(بقیه بر صفحه دیگر)

فی الحال از جای خود برخاسته مانند دود به آسمان صعود نموده از نظر غایب شد۔ و سید بزرگوار بجانب سید کبیر بیہقی اشاره نمود تا کہ او را به عنف باز آورد۔ گاوے دراں جا استاده بود سید پر سید این گاؤ آبستنی است نتیجہ او چگونہ باشد۔ بوگی گفت

۲۔ رسالۂ نوریہ در تفکر ذات باری۔

۳۔ رسالۂ مکتوبات مشتمل بر خطوط امیر کبیر است۔

۴۔ در معرفت صورت و سیرت انسان۔ در اوصاف ظاہری و باطنی انسان است۔

۵۔ در حقایق توبہ۔

۶۔ حل النصوص علی الفصوص بشرح فصوص الحکم ابن عربی است۔

۷۔ شرح قصیدۂ خمریہ فارضیہ

۸۔ رسالۃ الاصطلاحات (تصوف)

۹۔ علم القیافہ۔

۱۰۔ ده قاعده (تصوف)

۱۱۔ کتاب المودۃ فی القربیٰ مجموعہ احادیث است کہ در صلۂ رحم وارد است۔

۱۲۔ کتاب السبعین فی فضائل امیر المومنین۔

۱۳۔ اربعین امیریہ (در حدیث)

۱۴۔ روضۃ الفردوس خلاصۂ فردوس الاخبار مصنفہ شجاع الدین شبیرویہ است۔

۱۵۔ منازل السالکین (تصوف)

۱۶۔ او را دفتحیہ رسالہ ایست مختصر در توحید۔

۱۷۔ خلاصۃ المناقب (تصوف)

ڈاکٹر صوفی برائے ازدیاد معلومات بر میر سید علی ہمدانی مطالعۂ کتب ذیل سفارش نموده است:۔

(۱) حبیب السیر جلد سوم۔ جز ثالث ص ۸۷۔ (۲) نفحات الانس جامی ص ۵۱۵ (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

بچهٔ نر برنگ سیاه پیشانی سفید بعد سه ماه متولد شود. بقدرت باری ماده گاؤ همان وقت وضع کرده آنچه که سید فرموده بود راست آمد. جوگی کمالات دیگر ظاهر کردن گرفت جناب سید به جذبه باز داشت به مقتضای مشیت شاپور مسلمان شد و شاه محمد

(مسلسل) ۳- تذکره دولت شاه سمرقندی ص ۳۲۵- (۴) هفت اقلیم تصنیف محمد امین رازی ورق ۲۷۷ (ه)- ۵- تذکره تقی اوحدی ورق ۷۸ (ه)- ۶- مجمع النفائس جلد دوم- ورق ۴۰۶ (ه) ۷- ریاض الشعرا ورق ۲۶۳ (الف) ۸- مخزن الغرائب ورق ۷۸-۵- (۹) مفتاح التواریخ ص ۱۴۳ ۱۰- ... نفحای جلد اول ص ۳۴۰- (۱۱) حاجی خلیفه جلد چهارم ص ۴۲۶-

- ختلان

در ۶۲۹ء بیبر یول صوبهٔ ختلان یا ختّل را در شمال کولاب و غرب در واز (در ترکستان متصل سرحد شمال مشرقی افغانستان) موجوده نشان داده بود. لاکن موسیو سے اِف کسه سال بعد ازیں سفر ایں علاقه نموده است. کورگان. ٹیوب (کورگان ٹی پا) را که پائیں سرخاب (باوخش) و به فاصلهٔ قلیل بجانب غرب از کولاب واقع است محل ختلان قدیم قرار می دهد. ختلان تا اواخر قرن پانزدهم موجود بوده است زیرا که در ۱۴۹۸ء می بینم که خسرو شاه قندزی نظامت ایں صوبه به برادر خود ولی سپرده است. ازیں وقت نام ختلان محو گردید (حاشیه ترجمهٔ انگریزی تاریخ رشیدی الیاس و روس ۱۸۹۵- ص ۲۱)

در عهد بابر نام ختلان یا ختل بر علاقهٔ که مابین حصّهٔ بالا دریائے آمو که بنام هرات یا پنج معروف است و از جنوب به خطهٔ بدخشان جدا می شود. اطلاق می شد (بر توزک بابری کنگس ایڈیشن ۱۹۲۱ جلد اول ص ۵۸-۵۹)

علاقهٔ بزرگ کوهستانی که در گوشهٔ مابین وخشاب (نهرے از جیحون؟) و دریائے جیحون (اوکس) است بنام ختل معروف بود و مبهماً آں تمام علاقه هائے شرقی که به شمال خراسان و محل بود و باش کافراں بود اطلاق می شد. ختلاں آں علاقه را نیز مشتمل بود (بقیه بر صفحه آینده)

نام یافت - و بت خانۂ خود را مسمار کنانید - سلطان قطب الدین دراں جا صفۂ سنگین و مربع افراشته بر کنج شمالی آں برای سکونت حضرت امیر حجرۂ خاص تخصیص نمود

(مسلسل) که منبع دخشاب است - بقول اصطخری صوبۂ ختلان بسیار زرخیز بود و برائے اسپ ہا شہرت می داشت - بسیارے از شہر ہائے بزرگ بر کنار رود و چشمہ ہائے وے یافته می شدند - باغات او پُر از میوه جات و زمینش محل غله ہائے بسیار - در قرن دہم میلادی مطابق قرن چہارم ہجری مقر حکومت ختل شہر ہلبک بود -

در نام ایں علاقہ مابین مورخان اختلاف بسیار است - نزد قزوینی (جلد دوم ص ۳۵۲) ختلان شہرے ترکی بود واقع درمیان علاقہ کوہستانی - ایں مرد از صحیح محل وقوعش نشان نداده است - علی یزدی در ظفر نامہ جلد اول ص ۴۶۴ درضمن تذکرۂ فتوحات تیموری نام ایں شہر ختلان نوشتہ است -

تحقیقاتے که ڈاکٹر صوفی نسبت ختلان در سنہ ۱۹۴۷ء کرده است ایں است که صوبۂ ختلان را اکنون "کولاب" می گویند - در ذیل ما ترجمۂ خطوط انگلیسی که ڈاکٹر صوفی در تحقیق ختلان و مقبرۂ شاه ہمدان از پروفسور پالوفسکی عضو مجلس سائنسی - دولت شوروی روسیه بدست آورد - ہدیۂ قارئین می کنیم :-

۱- "لینن گراڈ - مورخه ۱۰ استمبر سنہ ۱۹۴۷ء

گرامی قدر - ڈاکٹر صوفی

من یک حصّہ تصاویر عکسی که شما محتاج بود بدو حاصل کرده ام - ایں ہا بدست ... سمی نوفسیکے از ملازم در شاخ مجلس سائنسی - صوبۂ تاجکستان - سٹالن آباد - برداشته است - وے در صحبت ماہران علوم شرقیه کولاب را بذات خود ملاحظہ نموده عکس تصاویر برداشت - تا ایں وقت من تصاویر بر مقبرۂ میر سید علی ہمدانی حاصل کرده ام و ہفت ازاں بایں خط ملحق کرده می فرستم متاسف ہستم که ایں ہمه در درجۂ اعلیٰ نیستند - لاکن امید ہست که شما (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

و جناب سید دو ازابجین ۱۰۴۹ دراں جا اقامت کردہ بہ تجلیات ذاتی مشرف شدند و خمس الاوقات فرازصفہ باجماعت کثیر نماز ادا می کردند۔ و درسال ۱۰۵۰ھ ۷۹۵ سنہ ہجری قطب ربانی جناب میر محمد ہمدانی فرزند ارجمند حضرت امیر کبیر خطۂ کشمیر را بہ قدوم

(مسلسل) این ہا را مناسب مطلب خود خواہید یافت۔ اگر مزید موصول شد۔ برائے شما خواہم فرستاد۔ وقت اشاعت امید ہست کہ شما خواہید نوشت کہ این تصاویر عکسی بدست موسیو۔ اے۔ یسمی نوف برداشتہ شدہ است۔

اکنون ختلان عموماً بنام کولاب مشہور است۔ بزبان روسی او را "کولیاب" می گویند۔ مقر حکومت وے شہرے از جمہوریۂ شوروی تاجیک است عکس او شما بر پوسٹ کارڈ و لفافہ ہا مشاہدہ می تواں کرد۔ من بہ تاجکستان خواہم رفت و از سٹالن آباد متعلق مقبرہ کہ شما بہ پسندید مزید چیزے خواہم فرستاد۔

مخلص شما

ای۔ پالووسکی۔

۲۔ سٹالن آباد۔ مورخہ ۵ ر اکتوبر سنہ ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

چنانکہ قبل ازیں مسطور شد من دریں وقت در سٹالن آباد (تاجکستان) ہستم۔ دریں جا قدیم کولاب کہ شما در دلبستگی تمام دارید واقع ہست۔ من بطیارہ برائے شما چند عدد تصاویر عکسی فرستادہ ام۔ در کولاب ہمیں یک مقبرہ مشتمل بر یازدہ حجرہا و چند قطار گنبد موجود است۔ من دریں جا در برداشتن چند خاکہ ہائے مقبرہ از "کیمرا" کامیاب شدہ ام و برائے درستی و عکس ثانی آن ہا را بہ ماسکو فرستادہ ام۔ چوں از انجا موصول شود۔ بخدمت شما خواہم فرست۔

من در سلسلۂ امر واقعی مقبرہ کہ مطلوب شما ہست۔ یک عدد "تراشیدہ" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خود جنت نظیر گردانیدہ بمقام والد خود اقامت فرمود۔
سلطان سکندر بہ اجازت سید بزرگوار بر بنیاد صُفّہ نخستین طرح عمارت خانقاہ معلّے انداختہ بہ مرور دو سال رفعت یک طبقے افراخت و در سنہ ۹۹۹ ۱۰۵۱ باتمام

(مسلسل) از مجلۂ مقامی آئینہ کولاب ملفوف می کنم۔ این مجلہ بر مقالۂ موسیو کالیاکوف کہ مقبرہ مسطورہ را بنظر خود مشاہدہ و معائنہ کردہ است اشتمال دارد۔ درین جا شما عکس ہائے وے نیز خواہید یافت۔ موسیو کالیاکوف در تحقیق تفصیلی نسبت مقبرۂ مسطورہ مشغول است۔ وقتیکہ مطبوع شود۔ بخدمت شما فرستادہ خواہد شد۔

در شاخ تاجیک از ادارۂ تحقیقات سائنسی دولت شوروی روسیہ شعبہ ایست مخصوص برائے تحقیقات تاریخی و ادبیات السنۂ مختلفہ۔ مردمانیکہ درین کار اند بہ دلبستگی تمام اشتغال بالسنۂ شرقیہ و مخصوصاً بہ ادبیات ہند دارند۔ ممنون خواہم شد اگر شما تکلیف کردہ بہ لطف و کرم درین ضمن تصنیفات خود و علماء دیگر ما را بخواہید فرستاد۔ کتاب ہائے کہ ما را درین ضمن بہ سہولت مہیا تواں کرد۔ بمہربانی بہ عنوان ذیل ارسال کنید:۔
لینن گراڈ۔ کے مارکس آوین یو۔ خانہ نمبر ۵۔ حجرہ نمبر ۵۔ ایسٹ۔ ابن۔ پالووسکی ممبر ادارۂ سائنسی۔

عمدہ ترین خواہشات ما در کامیابئ تحقیقات علمیۂ شما۔ قبول کنید۔

باعزت و احترام
دستخط۔ ای۔ پالووسکی
عضو ادارہ۔

در سنہ ۹۲۰ھ مطابق ۱۵۱۴ع شہنشاہ بابر حوالئ این مقبرۂ طواف کردہ است۔ دراں وقت نزد وے اشجار ناریخ بودند۔ (حاشیہ کشمیر جلد اوّل ص ص ۸۷۔ ۸۸ و ۱۱۶ الف و ۱۱۶ بی)۔
سنہ ۱۰۴۹ دو چلہ ؛ سنہ ۱۰۵۰ھ ۱۳۹۲ع ؛ سنہ ۱۰۵۱ھ ۱۳۹۶ع ؛

رسانید۔ جناب سید را یک لعل بدخشی ہمراہ بُود۔ تبرکاً بہ سلطان داد۔ و در بدل
آں سہ قریہ از سہ پرگنہ بہ جہتہٖ مصارف خدمہ و لوازم خانقاہ گرفتند۔ یکے موضع
وچی از پرگنۂ شاورہ دوم نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ۔ سوم قصبۂ ترال از پرگنۂ
اولر۔ خدمت تولیت آں بنام مولینا سعید تقرر یافتہ و دہات برای خادمان گذاشتند
و بابت مصرف و اخراجات دیگر مواضعات تعیین نمودند۔ ۱۰۵۲ھ

نقل وثیقہ سلطان سکندرؒ

کہ درباره دہات مذکورہ بہ مہر و دستخط خود تحریر کردہ بہ خدمت سید گذرانیدہ
ملخصاً این است:۔

"این کمترین خادم سادات کرام و مشایخ
عظام سکندر شاہ بن ناصر المسلمین شاہ قطب الدین
سہ قریہ از قریات کشمیر مثل وچی از پرگنۂ شاورہ
و نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ و ترال از پرگنۂ اولر
وقف خانقاہ جناب سیادت و قدوۂ اہل ہدایت
پُر نبوت منبع علم و فتوت۔ بانی مسلمانی حضرت
امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بمعۂ قطع اراضی کہ
خانقاہ معلےٰ مبنی بر آنست و زمینے کہ در حوالی
آں برای عبادت و سجدات عباد الصّالحین
از مالکان خرید کردہ در بدل یک لعل بدخشان کہ
جناب ہدایت دستگاہ۔ مہر سپہر سیادت۔ ماہ
اوج سعادت۔ نور حدیقۂ نبوی۔ واسطۂ فیوض

۱۰۵۲ھ واقعات کشمیر ص ۴۳۔ باغ سلیمان ص ۱۴۹ ؛

منظهری میر سید محمد بن سید علی الهمدانی باین خادم برای مهام دینوی ولشکرکشی تبرکاً عنایت فرموده واین سه قریهٔ مذکوره وآن اراضی مسطوره برای معبد خاص وعام وقف کرده واین خادم شرع آل و مسلّم ومفوض داشته هیچ یک از سلاطین وعمال مستقبل را نشاید که در وقفیات مذکوره دست تطاول و تعدّی دراز کند۔ حُرِّرَ فی تاریخ سابع عشرین شهر ربیع الاول سنه ۷۹۷ هجری

نقل وقف نامه میر محمد همدانی رح

"فقیر الحقیر محمد بن میر سید علی همدانی رضی الله عنهم همیگوید که چوں والد بزرگوار به اعانت ویاری پادشاه سعادت یار سلطان قطب الدین در موضع علاؤ الدین پوره رباط خود را ویران نموده بنائے خانقاه معلّے کرد۔ سلطان مذکور از راه طویت و اخلاص هر صبح وشام برای جماعت خمسه اقامت جمعه از محله قطب الدین پوره درین بقعهٔ شریف و منزل حاضر مے بود۔ مقدار سی صد و هشت درعه طولاً درمیان دو مشرب یک صد وبیست درعه عرضاً از دریای بهت تا بازار برای فناءِ خانقاه معلّی وقف کرده شد۔

سوای آں از طرف شرقی مقدار همیں سی صد و

۱۰۵۴ھ/۱۶۳۹ء

ہشت درعہ درطول ویک صد درعہ درعرض برای
جمعیت مردم وستور و دواب گذاشتہ شد۔ چنانچہ تا
رسیدن ایں فقیر قلیل البضاعت بے احاط و دیوار
بود۔ چوں ایں فقیر با جمعے از سادات در بلدۂ کشمیر در
وقت پادشاہ دین پناہ سلطان سکندر شاہ رسیدہ۔ [۱]
حسب خواہش والتماس سلطان مذکور ایں داعی مسلمین
را حواشی وخدمۂ آں سعادت مند بہ اعزاز و تکریم بدان
بقعہ رسانیدہ۔ سلطان امارت نشان برصفۂ کہ والد
بزرگوار حسب فرمودۂ جد عالی مقدار بنا نمودہ بود خانقاہے
قایم ساخت و برای آں وقف خاص کردہ موضع وچی
از پرگنۂ شاورہ و قریہ نونہ وَنی از پرگنۂ ماتنٹ و
قصبۂ ترال از پرگنۂ اولرتا متمکنان ومجاوران خانقاہ معلّی
محفوظ ومحظوظ شوند و بدیں بقعۂ شریفہ و بریں قریات
مذکورہ متولی گردانیدہ برادر ارشد و امجد مولینا
محمد سعید تا دریں بقعہ متصرف باشد و از احوال عمّال و
ساکنان و مسافران با خبر باشد۔
و از وقفیات مذکور بن ہر سال موازی یکہزار
و دوبیست خروار شالی و دہ ہزار جیتل بوجہ خرچ خود
بگیرد۔ باقی آں چہ نوشتہ شدہ است درطومار و فرمان
سلاطین آن جزئیات را عمل کند۔ و درصلاح و

[۱] ۱۰۵۴ھ ۷۹۵ھ مطابق ۱۳۹۲ء ؛

وقار متمکنانِ خانقاہ نیک مشغول باشد و از برائے
نمک مطبخ خانقاہ دو صد مزد دیوانی نیز وقف کردہ
شد و ملک دیوی گنائی ناظر احوال و مشرف اعمال
مولینا محمد سعید گردانیدہ شد تا در جزئیات امور
اوقاف حاضر و ناظر باشد ملخصاً۔ فقط۔"

بعد ازاں دہات وقفیہ حسین[۱۰۵۵] چک بنا بر تعصب ضبط نمود۔ سید علی کہ از بنی اعمام جناب سیادت بود با جمعے کثیر در پیش گاہ اکبر جلال الدین برای استغاثہ عزم نمود بہ شنیدن آں حسین شاہ را وحشت شدہ دہات مذکورہ بہ جانب خانقاہ بدستور گذاشت و عالمگیر[۱۰۵۶] نصفۂ آں ضبط کردہ مبلغ نہہ ہزار روپیہ خادمان شش بقعہ را سال بہ سال از خزینۂ عامرہ مقرر نمود و در عمل سنگان لاہور تمام ضبط شد۔ و در عہد راجہ رنبیر سنگھ سید یعقوب خان سفیر یارکند کہ از احفاد حضرت امیر بود۔ سند سکندر شاہ در پیش برٹش گورنمنٹ گذرانید۔ از گورنمنٹ عالیہ عوض جاگیر دہات مذکورہ دوازدہ ہزار روپیہ چہرہ شاہی از قلمرو کشمیر بنام او پنشن مقرر کردند و خادمان خانقاہ از فواید آں محروم شدند و در عہد سلطان حسن[۱۰۵۷] شاہ ششم در محلہ علاو الدین پورہ

[۱۰۵۵] ۷۷ ـــ ۹۷۱ھ (۱۵۶۹ ـــ ۱۵۶۳ء)؛

[۱۰۵۶] در صوبیداری سیف خان ۱۰۷۹ ـــ ۱۰۷۶ھ (۱۶۶۸ ـــ ۱۶۶۵ء)۔ و آنکہ ملا اسعد اللہ صاحب "باغ سلیمان" نوشتہ است:۔

"حاصل ہر سہ از وفاداری — بود تا عہد سیف خان جاری
صاحب صوبہ چوں شد آں مردود — نصف اوقاف صرف خاص نمود"

ظاہراً ضعیف است ("باغ سلیمان" ص ۴۹ نسخہ قلمی محکمہ ریسرچ حکومت کشمیر)

[۱۰۵۷] ۸۹۳ ـــ ۸۸۰ (۱۴۸۷ ـــ ۱۴۷۵ء)؛

آتش مشتعل شدہ خانقاہ معلّے ہم بسوخت۔ سلطان مذکور بر تعمیر آں کمر ہمت بستہ و اطراف آں ہا کہ خانہای مردم داشت خریدہ داخل صحن خانقاہ نمودہ بدستور سابقہ یک طبقی افراشت۔ قاضی حمید الدین پدر قاضی ابراہیم مؤرخ را تولیت خانقاہ تفویض نمود۔ «مسجد اُسّس علی التقوی» تاریخ است۔

در زمان سلطان محمد شاہ میر شمس عراقی وارد کشمیر شدہ در محلہ جڈی بل خانقاہ دو طبقے احداث نمود۔ غازی خان و موسیٰ ریبنہ و کاجی چک کہ مدار المہام سلطنت بودند مرید خود گردانیدہ ہر سہ کس را تحریک نمود کہ خانقاہ معلّے یک آشیانہ است ویران کردہ دو آشیانہ باید ساخت۔ غرضش این بود کہ بعد ویرانی باز در تعمیر آں توقف بکنانند و راہ تعمیر مجدّد نہ دہد تا خانقاہ او کہ در جڈی بل ساختہ است مرجع شود چوں ہر سہ کس مدار المہام سلطنت بودند معقول محمد شاہ کردہ خانقاہ را بہم زدند و قریب دو سال در تجدید تعمیر آں بہ ترغیب میر شمس توقف ورزیدند تا آنکہ خواہر کاجی چک کہ زوجہ محمد شاہ بود و صالحہ ماجی نام داشت و از مریدان بابا اسماعیل بود بہ غیرت آمدہ کہنہ آلات جہیز خود را فروخت نمودہ سہ ہزار روپیہ و شصت ہزار تنگہ رایج آں وقت صرف تعمیر خانقاہ نمودہ دو آشیانہ افراخت و بہ کمال ہوس و اخلاص در تزئین و ترتیب آں پرداخت۔ بعد اتمام آں یک ہزار و دوصد کرتہ پٹو

۱۰۵۸ھ ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ؛

۱۰۵۹ھ واقعات کشمیر ص ۶۷ ؛

۱۰۶۰ھ متوفی ۹۴۴ھ (۱۵۳۷ء) ؛

۱۰۶۱ھ ورود میر شمس الدین عراقی در عہد محمد شاہ بار دوم بود۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری قدوم اوّل آنجناب در کشمیر بعہد حسن شاہ پدر محمد شاہ بہ تقریب سفارت از طرف سلطان حسین خان والی خراسان واقع شد (واقعات کشمیر ص ۷۵) ؛

زینہ گیری کہ معمول ایں دیار است بہ کارکناں و معماراں و نجاراں و پنج ہزار کلہ پوش پٹو بہ مزدوران انعام داد و از مردم شہر دہ ہزار کس را ضیافت طعام بخشید و روز گذاشتن کلس کنگرۂ بام وقف نامہ بہ مہر محمد شاہ درست کردہ تولیت آں را بنام سید محمد بن سید علی تفویض نمود۔ تاریخ اتمام آں آیہ کریمہ (وَمَنْ دَخَلَهٗ كَانَ اٰمِنًا) ۱۰۶۲ھ بر لوح دروازہ منقش فرمود ۱۰۶۳ھ۔

و در سال ۱۱۴۴ھ ۱۰۶۴ھ روز پنج شنبہ بوقت چاشت خانقاہ مذکور بغیر ادراک سبب از سقف بالا سوختن گرفت کہ تا دوپہر روز با خاک یکسان شد و خادمان درگاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتہ بودند۔ "آتش تجلّی" ۱۰۶۵ھ تاریخ آں واقعہ گفتہ اند۔ ابو البرکات خان ۱۰۶۶ھ در سال ۴۶ھ بر تجدید تعمیر آں کوشش فراوان بکار بردہ از کردۂ سابقہ بمتانت و رفعت آباد نمود۔ و در اطراف آں حجرہا و میان آں چہار ستون متین بلند افراشت۔ (کعبۃُ البرکات) ۱۰۶۷ھ تاریخ است۔ بعد آں میر ہزار در ایام حکومت خود او را دفتجیہ بر الواح دیوارہای اندرونی خانقاہ بہ خطِ نسخ مطلاّ تا حال زیب صفحۂ روزگار گذاشت۔

و در سال ۱۲۱۸ھ ۱۰۶۸ھ و سال ۱۲۴۳ھ ۱۰۶۹ھ بہ حادثۂ زلزلہا کلس کنگرۂ بام آں غلطیدہ بود

۱۰۶۲ھ ۸۹۹ھ (۱۴۹۳ء) ؎

۱۰۶۳ھ واقعات کشمیر ص ۷۶ ؎

۱۰۶۴ھ ۱۷۳۱ء ؎

۱۰۶۵ھ ۱۱۴۴ھ ؎

۱۰۶۶ھ صوبیدار کشمیر (م-۱۱۵۸ھ) در عہد محمد شاہ۔ بار اول ۴۴-۴۲ ۱۱ھ و بار دوم ۵۸-۱۱۴۶ھ)

۱۰۶۷ھ ۱۱۴۶ھ (۱۷۳۳ء)۔ تاریخ متذکرہ فرمودۂ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است۔ و ہم بقولش ایں بنائے چہارم خانقاہ معلّٰی است (واقعات کشمیر ص ۲۴۴)

۱۰۶۸ھ ۱۸۰۳ء ؎

۱۰۶۹ھ ۱۸۲۷ء ؎

بہ کمال مشقت باز افراشتند و تا حال خادمان درگاہ اکثر اوقات بام خانقاہ را
مرمت افزودند در ۱۰۸۱ھ نواب احسن اللہ خان ڈھکہ بہ اہتمام دیوان لچھمن داس
یک ہزار روپیہ خرج کردہ سلطان خانہ را تختہ فرش کنانید۔

خانقاہ والا۔ در موضع وچی پرگنہ شادرہ در ۱۰۸۳ھ حضرت میر محمد ہمدانی
آباد ساخت۔

خانقاہ اعلیٰ۔ در موضع نزال پرگنہ اولر در ۸۰۰ھ میر محمد ہمدانی دو
آشیانہ دار آباد ساخت۔

خانقاہ کبروی۔ در موضع مٹن بر چشمہ کچھ بون سلطان سکندر بہ تجویز
میر محمد ہمدانی معمور کردہ در صحن آں باغ و گلزار بکمال نزہت آراستہ بود مالیہ موضع
مٹن برای اخراجات خادمان خانقاہ وقف نمود۔ شاہان مغلیہ خانقاہ مذکورہ بجای
دیگر برداشتہ بر سر چشمہ بہ اہتمام آصف جاہ خان باغ شاہی و عمارات عالیہ
افراشتند۔ ۱۰۴۲ھ

مسجد جامع۔ در محلۂ سکندر پور از عہد راجہ پرورسین بت خانہ مسمی
بہ مہاشری بکمال متانت و رفعت با حجار مجلا و قبۂ مطلا گردون ساشدہ بود۔ در
۸۰۰ھ سلطان سکندر بہ انہدام آں کمر بستہ نزدیک آں بہ حکم حضرت میر محمد
ہمدانی قدس سرہ بنای مسجد جامع نمود و در تعمیر آں بہ دل وجان ہوس فراوان

۱۰۸۱ھ ۱۸۸۶ء : ۱۰۸۱ھ بنا بر انکشاف ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد دوم ص ۷۲۹) خواجہ
ناظم الدین وزیر اعظم کنونی پاکستان از خاندان ہمیں نواب احسن اللہ خان است :
۱۰۷۲ھ ناظم کشمیر از ابتداء ۸/۴/۱۸۸۶ء لغایت ۱۸۸۶ء = (۱۹۴۱ب ـــ ۱۹۴۳ب)۔ دیوان
مذکور برائے ربط وضبط در تقسیم "شالی" بہ زمانہ قحط شہرت بزرگ حاصل کردہ :
۱۰۸۳ھ ۱۳۹۸ء : ۱۰۴۲ھ واقعات کشمیر ص ۴۳ :

بکار بُردہ سی صد و ہفتاد و دو ستون کلان ازاں جملہ سی و دو ستون کہ ارتفاع آں سی درعہ و ضخامت چہار درعہ بُود در چہار طاق آں نصب نمود خواجہ صدرالدین خراسانی و سید محمد لورستانی کہ در فن گلکاری دستے عجیب و مہارتے نجیب داشتند بکارکنی و معماری در عرض سہ سال باتمام رسانیدند۔ و جدارِ کنج شمالی غربی ہر روز جہد کردہ برمی داشتند باز ہمی نشست پس سید محمد لورستانی بدست خود بندوبست چُونہ و خشت نمودہ استحکام آں فرمودہ و ہر دو بزرگوار بغیر اجرت کار می کردند پارۂ از مال خالص خود دراں صرف نمودند۔ ازیں جہتہ مردماں گمان بُردند کہ گنجے یافتہ اند۔ محققان طول و عرض مسجد از ہر سُو یک صد و بیست درعہ مربع یافتہ اند۔ مسجد جامع کشمیری[۱۰۴۵] تاریخ است[۱۰۴۶]۔

و در عہد سلطان حسن شاہ ۸۸۵ھ آتش عظیم واقع شدہ مسجد جامع بالکلیہ بسوخت و حسن شاہ بہ آراستگی تمام بہتر از سابقہ در عرض سہ سال و دو ماہ مرتب کردہ سلطان خانہ را از نقاشاں استاد کار نقش و نگار بسیار و کتابہ دیوار بکار بُرد[۱۰۴۷] کہ در اقالیم دیگر مثل ایں کم تر بُود۔ «مسجدٌ اُسّسَ علی التقوٰی»[۱۰۴۸] تاریخ است۔ دراں ایام سلطان حسن شاہ از دنیا نقل کردہ مسجد جامع را سقف و دیوار دو جانب ناتمام ماند۔ ملک ابراہیم ماگرے کہ از سرداران آں وقت بُود بقیہ در ۹۰۹ھ درست نمود۔ بعد آں قاضی موسیٰ[۱۰۴۹] شہید در زمان حکومت یعقوب خان چوبک سقف و بام مسجد را مرمت نمود۔

[۱۰۴۵] ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ء ؛

[۱۰۴۶] واقعات کشمیر ص ۴۳ ؛

[۱۰۴۷] ایضاً ص ۴۷ ؛ [۱۰۴۸] ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ؛ [۱۰۴۹] قاضی موسیٰ شہید از اولاد قاضی میر علی است۔ بفنون و کمالات علمی و عملی آراستہ ایام عمر جد از عہد قاضی ابراہیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

و در سال ۱۰۳۹ھ بروز عید رمضان آتش عظیم افروختہ قریب دوازدہ ہزار خانہ مع جامع مسجد سوختہ شد۔ ہمدران ایام جہانگیر شاہ وارد خطہ شدہ بود۔ در اطفای آں جہد فراوان بکار بردہ بافسوس ماندہ۔ حیدر ملک در تاریخ خود می نگارد۔ کہ سفیہاں بہ علاقۂ سوختن خانقاہ جڈی بل مراد متوسلان خاندان مرا بسوزانیدن جامع مسجد متہم ساختند و ایں معنی بہ گوش پادشاہ رسانیدند۔ ازیں جہتہ بہ امر ظل سبحانی تعمیر مسجد جامع را بہ گردن ملک محمد ناجی بستند۔ نیازمند درگاہ حسب الامر جہان بانی در عرصۂ ہفدہ سال تعمیر مسجد بدستور سابق نمود و تاریخ شروع تعمیر آں چنیں نوشتہ اند۔ تاریخ:—

نخستین مسجد جامع ز شہ اسکندر ثانی	عمارت یافت انگہ سوخت از تقدیر سبحانی
دگر بارہ حسن شاہ آں کہ بود از نسل پاک او	بشد بانی ایں مسجد ہم از توفیق ربانی
ولیکن از دو جانب نے ستون آراست نے سقفش	ز ابراہیم احمد ماگرے شد راست تا دانی
زہجرت نہ صد و نہ بود در عہد محمد شاہ ۹۰۹	کہ ایں جنت سرا شد زینت و زین مسلمانی
بتاریخ ہزار و بست و نہ از ہجرت سید ۱۰۲۹	بروز عید روزہ سوختہ در نوبت ثانی
ملک حیدر رئیس الملک در عہد جہانگیری	نہاد از نو اساسش باز گاہ عید قربانی ۱۰۳۰ھ

و در زمان حکومت عالمگیر در ۱۰۸۰ھ بقول مشہور در ۱۰۸۴ھ باد آتش قہر الٰہ افروختہ از محلۂ کاوہ ڈارہ تا محلۂ سکندر پور دوازدہ ہزار خانہ سوختہ مسجد جامع را مرتبۂ ثالث آفت رسید۔ و از پیش گاہ جم جاہ تعمیر باشی مامور گشتہ در عرصۂ سہ سال تعمیر درست نمود۔ و پیرامون مسجد خانہ ہای مردم خرید کردہ از جا بر داشت

مسلسل) قضائے کشمیر نجاندانش داشت۔ در ۹۹۴ھ (۱۵۸۵ء) بحکم یعقوب شاہ تاجدار آخرین خاندان چک مقتول شد۔ مقبرہ اش در مزار ملکھاہ است (واقعات کشمیر ص ۹۹)

۱۰۸۰ھ ۱۰۳۹ھ مطابق ۱۶۲۹ء

وبرای رفع خوف آتش فضای بیرونی آں ہر سو خالی گذاشت۔ وکلس کنگرۂ بام سلطان خانہ بہ خرج پنج ہزار اشرفی اکبری ملمع و مطلّا نمود۔ وکلس کنگرۂ شرقی را تلمیع نقرہ فرمود و فراز بام سلطان خانہ منارۂ بلند افراشت کہ سہ صد پایہ نردبان آن مرتفع بود کہ بر فرق آں آذان می گفتند و بدستور سابقہ سی صد و ہفتاد و دو ستون نصب کردند۔ پس حاجی کریم داد در زمان حکومت خود بام وسقف آں را مرمت نمود۔

وقتیکہ سنگان لاہور متصرف ایں بلاد شدند بعضے لشکریاں بنا بر تعصب ذاتی درمیان مسجد نوعے فاعل سوء ادب میکردند۔ خادمان مسجد بہ عنف پیش آمدہ باہمدیگر بہ جدل پیوستند۔ محمدیاں ہجوم ساختہ بعضے اشرار را خونیار کردند تا کار بدانجا رسید کہ دیوان مصر چند ہجومیان را سزا دادہ مسجد را ابواب ضبط نمود کہ تا عرصۂ بیست سال مسدود بود۔ و در سنہ ۱۲۵۷ھ (۱۰۵۱) شیخ غلام محی الدین ابواب آں مفتوح کردہ بام آں کہ تمام مندرس شدہ بود در عرصۂ دو سال مرمت نمودہ آب جوی بدستور جاری ساخت بہ مرور ایام باز اندراس یافتہ آب جوی مفقود شد۔

و در سال سنہ ۱۲۸۵ (۱۰۸۲) میر حسین شاہ قادری از اہل شہر طلب امداد کردہ بموافقت و امداد حاجی عظیم الدین درابو در ترمیم بامہای آں جہد فراوان بکار بردہ بموجب گردش زمانہ ناتمام ماند۔

و در سال سنہ ۱۲۹۷ (۱۰۸۳) میر حسین قادری باز بر تعمیر آں قادر شدہ از مہاراجہ رنبیر سنگھ و از بعضے افراد شہر اعانت دریافتہ تا عرصۂ دو سال مرمت بامہای آں حتی الامکان فرمودہ گوی نیک نامی در ربود۔ تاریخ۔

۱۰۸۱ سنہ ۱۸۴۱ء ؛ ۱۰۸۲ھ ۱۸۶۸ء ؛

۱۰۸۳ھ ۱۸۷۹ء ؛

میر والا منزلت سید حسین قادری — کز پئے تعمیر مسجد بس نکو تدبیر شد
خواستم گلبانگ تاریخش ز ملہم زد ندا — گو "ز حسن سعی مسجد میر عالمگیر شد"[۱۰۸۴ ه]

محل افسوس است کہ این چنین مسجد عالی شان باین رفعت و وسعت و متانت در ہیچ جا امکان نہ تواند بود۔ عنقریب است کہ بعدم ترمیم بر کوع رجوع کردہ سر بسجدہ خواہد نہاد پس بر تجدید آں ہیچ کسے قادر نہ تواند شد۔ لہذا بر ارباب ہمت و اصحاب ثروت واجب بود کہ این چنین تعمیر بے نظیر را فی الفور مرمت می فرمودند فقط

مسجد عالی در عہد سلطان سکندر بت شکن حضرت میر محمد ہمدانی قطعۂ زمین عیدگاہ از مالکان خریدہ برای صلوۃ عیدین وقف عام نمود۔ و تا عرصۂ چند سال خود بہ ہجوم خلایق نماز عیدین در آں جا ادا میکرد۔ و در سال سنہ ۸۰۱[۱۰۸۵] علی شاہ[۱۰۸۶] فرزند سلطان سکندر در وسط عیدگاہ برای نماز عیدین مصلای رفیع بہ اساتین متین و محراب منقش احداث نمودہ مسجد عالی شہرت یافت۔

و در سنہ ۱۰۷۵[۱۰۸۷] ہجری اسلام خان کہ از طرف عالمگیر نائب صوبہ بود مسجد عالی را وسعت دادہ بہ دیوار پختہ و چوب ہای ضخیم بلند افراشتہ برای نماز عیدین

۱۰۸۴ ۱۲۹۷ھ ؎ ۱۰۸۵ ۱۳۹۸ع ؎

۱۰۸۶ علی شاہ فرزند ارجمند سلطان سکندر است۔ بعد فوت پدر باتفاق ارباب حل و عقد تاج سلطنت بر سر نہاد۔ تا مدت شش سال و نہ ماہ ملک رانی فرمود۔ در تاریخ ہشت صد و بیست و ہفت ہجری (۱۴۲۳ع) برادر خود زین العابدین را تفویض امور سلطنت کردہ روانۂ بیت اللہ گردید۔ چوں بہ جموں رسید بہ بہت اینکہ زوجۂ اش دختر راجہ جموں بود راجۂ آں جا بر ترک سلطنت ملامت کردہ مانع حج آمدہ محرک لشکر کشی شد۔ سلطان زین العابدین نیز این خبر دریافت۔ بہ مقام پکھلی تلاقئ طرفین اتفاق افتاد و شکست بر علی شاہ افتاد۔ بعد چندے ہماں جا بہ حالت حبس وفات یافت (ملخص از واقعات کشمیر ص ۴۸۔۴۹) ؎ ۱۰۸۷ ۱۶۶۴ع ؎

مقرر نمود و صحن مسجد پُر از درخت بُود ہمہ را قطع کردہ چنار را غرس کرد و ستونیکہ در عیدگاہ استادہ بُود ساختۂ اوست - این وقت معدُوم -

و در عہد عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۵ھ [۱۰۸۸ھ] بہ واقعہ آتش افروختہ شدہ - دراں ایام عبداللہ خان محبوس بالاحصار بُود - گل محمد خان کہ از اکابر خوانین بُود مسجد عالی از سر نو احداث نمود - و در سال سنہ ۱۳۰۰ھ [۱۰۸۹ھ] ہجری رنبیر سنگھ ہم ترمیم سقف آں تجویز کردہ بُود لیکن ناتمام ماند -

---

۱۰۸۸ھ ۱۸۰۰ء - عبداللہ بارکزئی در سنہ ۱۷۹۵ء بحیثیت صوبیدار در کشمیر آمد - تقریباً یازدہ سال برین عہدہ فائز ماند - در سال ۱۷۹۸ء بنا بر طوائف الملوکی در کابل خیال مطلق العنانی در دلش جاگزین شد - برائے تحصیل این مقصد مردم اراذل را بمراتب اعلیٰ فائز گردانید و لشکر سی ہزار مرداں تیار کرد - بوجہ غلط فہمی عبداللہ خان را با دیوانش منازعہ افتاد و بعد چندے معزول گشت و بالآخر در بالاحصار محبوس گردید -

در سال ۱۲۶۱ھ (۱۸۰۱ء) عبداللہ خان تعبیہ ساختہ از قید فرار شد و در کشمیر آمد تا سنہ ۱۸۰۶ء ہیچ خبرے از دنیا مدہ - سال دیگر یعنی ۱۸۰۷ء عبداللہ خان با فوج گراں بمقابلۂ برادرزادۂ خود عطا محمد خان (صوبہ دار کشمیر) آمد لیکن از شومئی بخت شکست خورد بالآخر درین سال در حالت محصوری افواج عطا محمد خان وفات یافت -

الفنسٹن کہ معاصر عبداللہ خان بود می نویسد :-

"عبداللہ خان مرد زیرک باہمت بود کشمیریان و افغاناں ہر دو او را محبوب می داشتند - در عدل و انصاف و انتظام ملکی ہر کس باو محبت می کرد - مردم علم دوست بود . . . . در ناظمان درانیاں کسے مانند عبداللہ خان نبودہ است" - (بحوالہ کشمیر جلد اول صفحہ ۳۲۲)

۱۰۸۹ھ ۱۸۸۲ء ❊

مسجد ملّا شاه - اخوند ملّا شاه که استاد داراشکوه بود متقارن دارا محل که دولت خانه داراشکوه است تعمیر مسجد سنگین به احجار شفاف و منبت کاری بکمال متانت و رفعت و سنگینی اعجوبۂ روزگار یادگار گذاشت۔

خانقاه فیض پناه - سلطان زین العابدین برای سید محمد امین[۱۰۹۰] ویسی در موضع اشم بر ساحل شرقی بهت خانقاهی رفیع آباد کرده بود۔ و بعد انتقال حضرت ویسی خانقاه مذکور معطل مانده - خواجه خاوند محمود به حکم شرع در سنہ ۴۲ ھ ازاں جا بر داشته در شهر میان باغ حسین چک آباد نمود۔ و در ترمیم و ترتیب آن جهد بلیغ فرمود۔ شیخ محی الدین ثانیاً ترمیم آن کرده بود۔ و در سنہ ۱۳۰۴ ہجری نواب احسن اللہ خان[۱۰۹۱] رئیس اعظم شهر ڈھاکہ که آبا و اجداد او از ساکنان ملک کشمیر در محلۂ

[۱۰۹۰] سید محمد امین اویسی المعروف به میر بابا فرزند ارجمند حضرت سید حسین بیهقی است برگزیدۂ ساداتِ روزگار بود۔ در علوم ظاهری و تعلیم قرآن شاگرد حضرت بابا حاجی ادہم است پیر طریقت آنجناب سید ہلال کبروی بودند۔ سلطان زین العابدین را به نسبت ایشان اعتقاد کامل بود - بتاریخ سلخ ماه ذی القعده سنہ ۸۸۹ ھ (۱۴۸۴ء) از دست امراء کشمیر بهمراهی خالِ خود میر سید حسین بیهقی که وزیر سلطان بود مع چهارده کس دیگر از خاندان خود شهادت یافت۔ "شهید کشمیر" (۸۸۹ ھ) تاریخ است۔ تربت حضرت میر در محلۂ پلچھر سرینگر نزد قبر بیچن شاه تا عهد خواجه محمد اعظم دیده مری یعنی لغایت ۱۱۹۷ ھ (۱۷۸۴ء) مرجع خلائق بود (ملخص از واقعات کشمیر ص ۵۶، ۵۷) ۞ ــــه ایضاً صفحۂ مزبوره ۞

[۱۰۹۱] ڈاکٹر جی۔ ایم۔ ڈی صوفی در کشمیر جلد دوم ص ۷۲۹ بحوالۂ تاریخ اقوام کشمیر (مطبوعه ۱۹۳۴ء ص ص ۴۶ ـــ ۲۴۴ تصنیف منشی محمد الدین فوق مرحوم) در سبب آباد شدن اجداد نواب احسن اللہ خان در ڈھاکہ ماحصل آنش این است می نویسند :-

"در سنہ ۲۳ - ۱۸۲۲ء دو برادر بنا بر شکایت کردن مظالم سکھاں (بقیه بر صفحۂ آینده)

ناوہ پورہ مرید حضرت شاہ مشکل کشا رحمہ بودہ اند مبلغ دو ہزار روپیہ ضرب ڈبل[۱۰۹۲] بابت مرمت خانقاہ فیض پناہ معرفت خواجہ ثناء اللہ شال مرسول داشتہ بود و خواجہ موصوف خانقاہ مذکور را قابل مرمت نہ دیدہ بنابراں مبلغ بسیارے از خود دادہ و از اعیان شہر ہم قلیلے امداد یافتہ تعمیر آں از کردۂ سابقہ بہ کمال تمتین و تزئین مجدداً از بنیاد ایجاد نمود و ہمگی کنگرۂ بام و خاتم بند سقف و دیوار معطل بود۔

امسال نواب موصوف باز مبلغ ۳ ہزار روپیہ مبذول داشتہ کنگرۂ بام و خاتم بند آں درست نمودند و تاریخ تجدید تعمیر آں جید گفتہ است۔ شعر

یا اخی اقبل بھذا المسجد　　طاعۃً باللہ واسجد واقترب

من بھاء الحق والدین دائماً　　فیہ فیضان علی من یطلب

بانی الثانی ثناء اللہ بہ　　صار ایقانا باجر یرتقب

لو اردت عام تعمیر الجدید　　خانقاہ النقشبندی احتسب[۱۰۹۳]

(ایضاً فی تاریخہ)　　خانقاہ عجیب عالیشان[۱۰۹۴]

خانقاہ سید برخوردار۔ در ۸۶۹ھ[۱۰۹۵] سلطان زین العابدین برائے خادمان سید برخوردار در محلۂ دانا مزار بنا کردہ بود۔

خانقاہ سید محمد مدنی۔ در ۸۴۸ھ[۱۰۹۶] سلطان زین العابدین برای خادمان

(مسلسل) بہ دربار حکومت مغلیہ بطرف دہلی رفتند۔ لیکن چوں دریافتند کہ توقع انصاف ازیں دربار محال است۔ ہر دو کسان نام بردہ روانۂ مشرق شدند و در ڈھاکہ متوطن گشتند۔"

۱۰۹۲ھ مراد از سکۂ انگلیسی است کہ بہ قیمت دو چند از سکۂ ڈوگرہ مروجہ از ۱۸۴۶ء لغایت ۱۸۸۵ء می بود۔

۱۰۹۳ھ ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء۔

۱۰۹۴ھ ۱۳۰۴ھ۔　　۱۰۹۵ھ ۱۴۶۴ء۔　　۱۰۹۶ھ ۱۴۴۴ء۔

سید محمد مدنی بطریق مسجد نبوی بنا کرده بود. ابراهیم خان (۱۰۹۷ھ) سید مذکور را از اہل تشیع پنداشته بر مقام مذکور تصرف خود نمود و تجدید مسجد و دروازهٔ مقبره (۱۰۹۵ھ) از خود کرد. بر دروازهٔ خانقاه عَلِیٌّ وَلِیُّ اللّٰه منقوش ساخت و در سنه ۱۲۸۹ (۱۰۶۹ھ) ھ به سبب بلوای شیعه خانقاه مسدود شد. اہل سنت یقین می دارند که حضرت سید سنی است و اہل تشیع برخلاف آن حضرت سید را از خود پندارند۔

۱۰۹۵ھ ابراهیم خان خلف ارشد امیر الامرا علی مردان خان است. در سال بیست و ششم سنه (۱۰۶۳) ہزار و شصت و سه ہجری (۱۶۵۲ء) از پیش گاه صاحب قران ثانی از راه تفضل بخطاب خانی چهرهٔ کامرانی افروخت. در سال سی و یکم بعد از وفات پدر بمنصب چهار ہزاری و سه ہزار سوار معزز گشت. در محاربهٔ سموگڈھ در میمنهٔ فوج داراشکوه منتظم بوده. بعد از شکست از ناتجربگی و کوتاه اندیشی رفاقت شاہزادهٔ مرادبخش را موصل مقصود انگاشت. بعد از زوال او ابراهیم خان نیز مانند دیگر ملازمان به سجده گاه خجالت جبهه سائے سعادت گشت. اما درہماں ایام بنا بر جهتے از منصب معزول گشته در دار الخلافه بسالیانه موظف گردید. در سال دوم از پیش گاه خلافت با منصب پنج ہزاری و پنج ہزار سوار به صوبه داری کشمیر مامور شد. در سال یازدهم به صوبه داری بهار مرخص گشت. باز سال نوزدهم ترک نوکری کرده منزوی گردید. در سال بیست و یکم از تغیر قوام الدین خان بایالت کشمیر نامزد شد. در سال چهل و یکم از تغیر سپه دار خان بنظم اله آباد شتافت. و پس از آں بحکومت لاهور امتیاز یافته. سال چهل و چهارم چوں آں صوبه بشاہزاده شاه عالم مقرر شد. خان مزبور به حفاظت کشمیر مامور گردید. در سال چهل و ششم به صوبه داری احمد آباد فائز گشت و ہنوز در احمد آباد جائے گرم نکرده بود که خبر واقعهٔ خلد مکان رسید. بعد از چند ماه صوبه داری کابل بمقام ابراهیم آباد سودهره که سعی کرده از لاهور است و بطریق وطن داشت. باجل طبیعی درگذشت ؛

از ابراهیم خاں دو پسر ماندند. یکے زبردست خاں و دوم یعقوب خاں (بقیه برصفحهٔ آینده)

نو[۱۰۳۰ه] مسجد در سال سنه ۱۰۳۲[۱۰۳۲ه] جهانگیر شاه به ترغیب نورجهان بیگم از سنگ های تراشیده آباد نمود و احجار ثقیل و شفاف و منبت کار تا بام آں بکار برده و صحن مسجد را به احجار مصفا سنگ چین کرده گویا یک لخت سنگ مرتب شده بود طول آں از شمال تا جنوب شصت درعه و عرض از مشرق تا مغرب هژده درعه سوای احاطهٔ صحن و درخطهٔ کشمیر بایں متانت و سنگینی مسجدے دیگر موجود نیست ۔ راجه سوکه جیون[۱۱۰۲ه] در قحط سنه ۱۱۶۹[۱۱۰۳ه] درضمن آں شالی[؟] ذخیره کرده بود میر هزار خان[۱۱۰۴ه] درحکومت خود آں را مرمت نمود ۔ تاریخ

مسلسل) و هر دو درحیات و بعد از ممات پدر بمراتب عالیه فائز گشتند (ماثر الامراء صفحات ۲۹۵ تا ۳۰۱) ؛ سنه ۱۰۹۸ه یعنی مقبرهٔ سید جمال الدین محدث ۔ سید جمال الدین یکے از تربیت یافتگان حضرت میر سید علی همدانی رح بود ۔ بالتماس سلطان قطب الدین بجهت تعلیم و آداب دین دریں شهر از حضرت امیر به سکونت مرخص شده تا ایام حیات فیض بخش کائنات بود ۔ بعد رحلت در محلهٔ آرودٹ قریب بلبل لنگر[؟] آسود ۔ درزمان خود به عروة الوثقی معروف بود (واقعات کشمیر ص ۳۹) سنه ۱۰۹۹ه ۱۸۷۴ع ؛ سنه ۱۱۰۰ه پتھر مسجد (مسجد سنگین) ؛ سنه ۱۱۰۱ه ۱۶۲۲ع ؛ سنه ۱۱۰۲ه راجه سکه جیون مل از قوم کهتری بود ۔ اصلش از قصبهٔ بهیره ضلع خوشاب پنجاب است ۔ در کابل پیدا شد و در انجا پرورش یافت ۔ اولاً درخدمت شاه ولی خان وزیر احمد شاه درانی بود و به قابلیت ذاتی به رتبهٔ صوبیداری ترقی نمود ۔ در آغاز صوبیداری مسلمانان را بسیار پرورش می نمود چنانچه مصنف خزینة العامره سید غلام علی آزاد بلگرامی یکے از هم عصرانش دریں الفاظ او را ستوده است:—

"مشار الیه جوان خوش رو متصف به اوصاف شائسته ۔ قریب اسلام بود ۔ جمیع مزارات بزرگاں و باغات کشمیر را ترمیم نمود ۔ و هر روز بعد از فراغ از دیوان دو صد کس مسلمین را بر دسے خود الوان اطعمه می خوراند ۔ و در هر ماهے دوازدهم و یازدهم (بقیه بر صفحه آینده)

شکر حق کہ دعای اہل یقین　　باز آباد گشت خانۂ دین
کرد سردار خطۂ میر ہزار　　مسجد نو بنا بصد تزئین
عاقبت رو سیاہ ملعون شد　　ہر کہ او غلط می نہاد درین
خبر از ہاتفی بپرسیدم　　تا کند سال آن مرا تلقین

(مسلسل) طعام نیاز پختہ بہ مردم تقسیم می نمود- وارد و صادر را چہ درویش و چہ غیر آں در خور حال ہر کس مراعاتی می کرد- و در ہفتہ یک بار مشاعرہ مقرر کردہ بود- جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند- در آخر مجلس شیلانی می کشید- و پنج کس از شعرائے نامی را کہ باہر یکے از ینہا دہ کس از مستعداں ملکی معین کردہ بود- امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمان او تحریر نمایند- سر حلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بود کہ توفیق تخلص می کرد- و نام اصلی او لالہ جو است بزبان کشمیر- امروز در موزونان کشمیر نظیر ندارد"- (مطبوعہ نولکشور- کانپور ۱۸۷۱ء- ص ۱۱۵)

بعدہ پنڈت جہانند را وزیر خود ساختہ در پئے آزار مسلماناں گردید- ایں چیز مسلماناں را از و بددل کرد و در معزولی او منتج گردید- یکے از شعرائے آں وقت درین امر می گوید :- کشمیر گرفت بار دیگر- سلطان احمد بزور شمشیر
۱۰۷۵ھ
فرمود زبان تیغ تاریخ- او فتح نمود باز کشمیر

(ملخص از کشمیر جلد اول ص ۳۱۱-۳۱۲- ۳۱۳)

۱۱۰۳ھ ۱۶۵۸ء : ۱۰۷۵ھ صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ و زمان شاہ درانی- مدت صوبیداری یک سال و دو ماہ از ۱۲۹۲ تا ۱۲۹۳ء :

ہاتفی گفت "عہد میبر ہزار نو شد آباد مسجد سنگین" [۱۱۰۵]

و در عہد سنگان لاہور بہ سبب قحط و وبا مخلوق پریشان گشتہ مسجد مذکور معطل ماند۔ لاجرم حکام منصرف آن گشتہ در نزولات جمع کردند و کرنیل میان سنگھ سنگہای شریب وصحن آن برداشتہ در تعمیر بسنت باغ نصب نمودہ۔

خانقاہ بابا اسمٰعیل - از عہد ہرش دیو زیر دامن کوہ ماران سمت شمال [۱۱۰۶] متصل احمد اکدل فراز بلندی بت خانۂ سنگین موجود بود۔ سلطان حسن شاہ منہدم فرمودہ آوردہ از سنگ ہای آن برای خادمان بابا اسمٰعیل خانقاہ دو طبقی در غایت رفعت و وسعت آباد نمود۔ و برای زاویہ نشینان سہ صد و شصت حجرہ مہیا ساخت و تالب دریا نردبان سنگین افراخت و موضع بنہامہ۔ و ہمزن از پرگنہ لار و باغات بسیار از شہر وقف آن بود۔ قریب چہار صد کس از لنگر خانقاہ راتبہ می خوردند۔ و از ایشان آواز خواندن اوراد فتحیہ در پرگنۂ پھاک مسموع می باشد۔ یعقوب خان چک ہنگام یورش اکبر شاہ آن را آتش دادہ معدوم ساخت۔

خانقاہ ملک جلال ٹھاکر۔ در محلۂ گوجوارہ معروفست الحال آن را قضا مسجد می گویند۔

خانقاہ شمسی - ملک شمس چک در محلہ [۱۱۰۷] ...؟ برای خادمان بابا اسمٰعیل زاہد معمور کردہ بود۔ حضرت مخدومی بیست سال در خانقاہ مذکور بہ عبادت گذرانیدند۔ تا عہد افاغنہ لنگر آن جاری بود۔ دہات بسیار در اقطاع آن مقرر داشت۔

[۱۱۰۵] ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء ؛

[۱۱۰۶] ۱۱۰۱ —— ۱۰۸۹ء (۴۹۵ —— ۴۸۲ھ) ؛

[۱۱۰۷] کذا فی الاصل ؛

خانقاه درگجن - شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت میر محمد همدانی قدس سره در عهد سلطان سکندر تخصیص نمود -

خانقاه چشتی - عنایت الله خان [۱۱۰۸ه] در ایام حکومت خود در سنه ۱۰۵۲ [۱۱۰۹ه] برای

۱۱۰۸ه میر عنایت الله خان از اولاد قاضی موسیٰ شهید است - والدهٔ عنایت الله خان که بی بی مریم نام داشت به علاقهٔ والدهٔ خود جان بی بی دختر ملا شرف الدین میر عدل که به خدمت معلمی و اتالیقیٔ بیگمات منسلک سرکار شاه جهان پادشاه بود - در هنگام ورود رایات عالمگیری دختر خود مریم بی بی مزبوره را بار یاب دولت سرائے پادشاهی گذرانید - رفته رفته کارش ترقی یافته کمال محرمیت در سرکار نواب زیب النساء بیگم صبیهٔ دوم پادشاه حاصل نمود و میر عنایت الله خان پسر خود را به حضور طلبیده مقرب جناب پادشاه عالمگیر ساخت - کمال عروج خاندان عنایت الله خان در عهد سلطنت شاه عالم بهادر بود که خود میر عنایت الله خان میر سامان و پسرش هدایت الله صوبیدار کشمیر بود -

میر عنایت الله خان سه بار بمرتبهٔ صوبیداریٔ کشمیر فائز گشت - بار اول در سنه ۱۱۲۴ه مطابق سنه ۱۷۱۲ع در عهد جهاندار شاه - این مرتبه مدت صوبه داریٔ او همگی هشت و نه روز - بقول خواجه اعظمی درین مرتبهٔ قدومش در کشمیر در اواخر ربیع الاول سنه هزار و یک صد و بیست و چهار بود -

در سنه ۱۱۳۲ه مطابق سنه ۱۷۱۹ع در عهد محمد شاه عنایت الله خان بار دوم بمرتبهٔ صوبیداری سرفرازی یافته - سه سال در کشمیر ماند - این مرتبه اکثر اوقات او در حل قضیه‌هائے محتوی خان و شیعه و سنی صرف شد -

در سنه ۱۱۳۷ه مطابق سنه ۱۷۲۴ع عنایت الله خان بار سوم از تغیر اعظم خان به صوبه داریٔ کشمیر رتبهٔ اعتبار یافت - و هنوز یک سال نه گذشته بود که واقعهٔ ناگزیر عنایت الله خان در حضور رو داد - و کان ذلک فی شهور سنة الف و مائة و سبع و ثلثین (۱۷۲۴ع) (بقیه بر صفحه آینده)

خادمان میاں ہاشم چشتی سنہ ۱۱۱۰ در محلہ خانیار بہ ترتیب عجیب آباد کردہ بود۔ الآن معدوم
جامع بارہ مولہ۔ بنای اولش از بڈھ شاہ بود و در عہد جنت مرتبت

(مسلسل) خواجہ محمد اعظم کہ ہمعصر عنایت اللہ خاں بود می نویسد :۔

"عنایت اللہ خاں در حسن صورت و سیرت و کمال و فر ملکت
امتیاز تمام داشت . . . . الا اکثر خدمات
صوبہ با قارب او تعلق داشت۔"

(واقعات کشمیر ص ۲۴۱ و ص ۲۱۲)

۱۱۰۹ سنہ ۵۲ھ (۱۶۴۲ء) غالباً از سہو کاتب است ورنہ صحیح آنست کہ بنائے خانقاہ خانیار برائے خادمان میاں ہاشم درمیان یکے از سال ہائے سنہ ۱۱۲۴ و سنہ ۱۱۳۷ھ شدہ باشد کہ وقت نظامت عنایت اللہ خاں بہ دفعہ ہا در کشمیر است سنہ ۱۰۵۲ھ بنا بریں صحیح تسلیم نتواں کرد کہ دریں ایام سلطنت ہند تعلق بہ شاہ جہاں داشت و صوبہ داری کشمیر بہ پسر خوردش شاہ زادہ مراد متعلق بود . . . . . . عنایت اللہ خان مزبور از امرائے عالمگیری و زیادہ تر از امرائے جہاندار شاہ و محمد شاہ محسوب می گردد۔ برائے درستی سال مزبور (۱۰۵۲ھ) قول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری نیز ملحوظ باید داشت کہ می گوید :۔

نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم
کافی مقرر کردہ گذاشت۔

سنہ ۱۱۱۰ تقوی شعار میاں محمد ہاشم چشتی خانیاری ہم از قبیلہ سوداگران بود۔ در عنفوان جوانی مسافر شدہ بہ پٹنہ رفت۔ از انجا بخدمت میاں چشتی کشمیری کہ از قبیلہ کونوالاں بود مرید شد میاں محمد ہاشم چشتی بعد از مدت مدید از خدمت پیر مرخص شدہ بہ وطن خویش رسیدہ در خانیار توطن گرفت بعد چندے تاہل بہم رسانیدہ صاحب اولاد شد و خانہ و خانقاہ ساخت۔ نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم کافی مقرر کردہ گذاشت۔ در حدود سنہ ہزار و یک صد و ہشتدہ رحلت نمود در جوار خانہ کہ احاطہ نمودہ بودند مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۲۰۶)

یافت و شیخ محی الدین[۱۱۱۱] بام آں درست نمود و در ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۲] بہ حادثۂ زلزلہ با خاک آمیخت و در ۱۳۱۳ھ[۱۱۱۳] خواجہ عبد الصمد ککرو تجدید آں فرمود۔

خانقاہ سوپور۔ سلطان سکندر بہ تجویز میر محمد ہمدانی احداث کردہ بود بعد آں معتقد ایشان مرمت آں می کردند و بہ حادثہ زلزلہ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۴] از پا در افتادہ خواجہ عزیز اللہ ککرو در تجدید بنای آں بسیار کوشید۔

جامع سوپور۔ از تعمیرات اورنگ زیب یادگار بود بہ سبب عدم مرمت مدروس۔

خانقاہ مخدومی متصل روضہ حضرت مخدوم برکات نشان ابداع کردہ بود و در ۱۲۸۸ھ[۱۱۱۵] خواجہ محی الدین گندر و تجدید تعمیر آں نمودہ۔ در وسعت و رفعت آں افزود۔

اما بہ سبب واقعۂ بلوای شیعہ و سنی خواجہ محی الدین متہم شدہ تعمیر خانقاہ ناتمام ماند پس خواجہ ثناء اللہ شال کہ ہمشیرہ زادۂ خواجہ محی الدین بود بعد وفات خالو مبلغ ۵ ہزار روپیہ از خود خرچ کردہ تعمیر خانقاہ باتمام رسانید۔ تاریخ آں از پیچمدان است۔ فرد

دل پئے تعمیر نو تاریخ گفت
"خانقاہِ سدرہ جاہِ پیر ما"[۱۱۱۶]

جامع شوپیان۔ از تعمیرات سلطان زین العابدین بارہا ترمیم یافت
جامع اسلام آباد۔ یکے از تاجران بنیاد آں ترصیص نمود۔ شیخ غلام محی الدین مرمت آں افزود۔

۱۱۱۱ھ شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر ۱۱۱۲ھ ۱۸۸۴ء ÷ ۱۱۱۳ھ ۱۸۹۵ء ÷ ۱۱۱۴ھ ۱۸۸۴ء ÷

۱۱۱۵ھ ۱۸۷۱ء ÷ ۱۱۱۶ھ ۱۲۸۸ھ (۱۸۷۱ء) ÷

بیجیشور خانقاه - سلطان سکندر بت شکن مندر رونیه ایشری که از تعمیرات راجه زبانند در پنج باره بود قلع کرده از سنگهای آن برای خادمان سید محمد قریشی خانقاهے بنا ساخت آن را دچاشر خانقاه می گفتند. در سنه ۱۱۱۷ مهاراجه گلاب سنگه خانقاه مذکور را برانداخته از احجار آن برلب دریا بت خانهٔ نو آباد ساخت۔

جامع پنج باره - از تعمیرات سلطان سکندر یادگار است۔ ۱۱۱۸ در سنه ۱۱۲۰ ۱۱۱۹ حاجی غفار شاه مرمت آن افزود۔

خانقاه شیخ العالم - بنای اولش از بدھ شاه بود۔ و در عهد چکاں به حادثۂ آتش افروخته شد و یعقوب چک تجدید تعمیر آن نموده از قبله منحرف ساخت۔ بعد اتمام آن نیکی ریشی باعانت باطنی خانقاه را به قوت دوش متحرک ساخته قبله اش راست نمود۔ و در عهد چغتہ سنه ۱۱۲۲ ۳۹ به حادثه آتش باز مشتعل شده - خواجه نظام درابو و خواجه محمود که از اکابران دہر بودند تجدید تعمیر خانقاه و روضهٔ حضرت ریشی به کمال محبت و خلوص نمودند تاریخ آن چنیں یافته اند ۱۱۲۱

۱۱۱۷ ۶۱۸۶۰ - غالباً سنه مزبور از سہو کاتب است زیرا که سه سال قبل ازیں مہاراجہ گلاب سنگھ ازیں دنیا بعالم دیگر شتافته بود جملہ مؤرخین کشمیر سال جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ سنه ۱۸۵۷ء قرار می دہند۔ ثابت شد که برکندن خانقاه پنج باره از دست گلاب سنگھ بجائے سال سنه ۱۸۶۰ء در سال دیگر که اغلب سال سنه ۱۸۴۷ء است وارقع شده باشد۔

۱۱۱۸ واقعات کشمیر ص ۴۳ - تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈوره قلمی ص ۴۵ -

۱۱۱۹ ۶۱۸۸۴ :

۱۱۲۰ ۶۱۷۲۶ در عہد محمد شاه غازی در نظامت عقیدت خاں پسر خلیل اللہ خاں

(۲۷ —— ۶۱۷۲۴ = ۴۰ — ۱۱۳۷ھ) :

۱۱۲۱ البیاض فی الاصل :

خانقاه جیلانی - سید بزرگ شاه که از احفاد سید شاه محمد فاضل قادری است از فتوحات مریدان و آمدنی جاگیرات دو طبقه احداث نمود. تاریخ -

شد بنا خانقاه جیلانی ۱۲۱۸ھ [۱۱۲۲]

دو سال گذشته بار دوم آن را به کمال وسعت و رفعت تجدید فرمود. تاریخ خانقاهِ نوازشِ جیلان [۱۱۲۳] -

خانقاه خواجه شاه صاحب - از تعمیرات حضرت خواجه شاه نیاز نقشبندی در محله سیده واری ضلع خانیار. تاریخ "عقل زیبا مسجدِ پرفیض گفت ۱۲۲۰ھ [۱۱۲۴]"

خانقاه غوثیه - بانی آن میر حسین شاه قادری است تعمیر اولش در ۱۲۶۱ھ [۱۱۲۵] ترصیص شده - تاریخ آن "خانهٔ خدا" [۱۱۲۶] بود. بعد آن در ۱۲۷۱ھ توسیع و ترفیع آن دو چند ساخته به کمال متانت و سنگینی و تزئین و ترتیب و رنگینی آراسته نمود و تاریخ آن "خانهٔ خدائے" [۱۱۲۷] فرمود. فقط -

تهنگه مسجد - در تهنگه محله ضلع خانیار عاقل میر که آبدار باشی شاه جهان بود آباد نمود و به تباعد ایّام مندرس شده. در سال ۱۲۹۷ھ [۱۱۲۸] خواجه ثناء الله شال زر بسیار خرج کرده تعمیر آن مجدداً به حمام و خانقاه و کنگرهٔ بام به کمال تمتین و تزئین ترصیص نمود -

خانقاه ڈانگر پوره - در ۱۳۰۳ھ [۱۱۲۹] نور شاه سادهو به اخلاص تمام در محلهٔ ڈانگر پوره معمور ساخت -

مسجد جامع بانڈی پور - از تعمیرات اعیان پاستان برهم خورده

۱۱۲۲ ۱۸۰۳ء ؛ ۱۱۲۳ ۱۲۲۰ھ (۱۸۰۵ء) ؛ ۱۱۲۴ ۱۸۰۵ء ؛

۱۱۲۵ ۱۸۴۵ء ؛ ۱۱۲۶ ۱۲۶۱ھ ؛ ۱۱۲۷ ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۴ء)

۱۱۲۸ ۱۸۷۹ء ؛ ۱۱۲۹ ۱۸۸۵ء ؛

بُود۔ اندرین جزو زمان به اهتمام احمد ڈار ملک التجار سوپور تجدید یافت تاریخ از جیّد

فرد۔ یکے از قدسیان از روی الهام

"عبادت خانهٔ قدسیه"[۱۱۳۰] فرمود

ایضاً از مصنّف هاتف از بهر سال تاریخش

گفت "پُرفیض مسجد جامع"[۱۳۱۳ / ۱۱۳۱]

پشمینهٔ کشمیر

از نفائس بدیعه مخترعهٔ کشمیر همگی اقمشهٔ پشمینه تحفهٔ عجیب و غریب است که نظیر آن با آن صنعت و ملاست و نزاکت و خوش نمائی و زیبائی و دیرپائی و نرمی و گرمی و سنگینی و رنگینی در بلاد و امصار دیگر منسوج و متصور نتواند شُد که شاهان زمان و امرای دوران به لباس آن تفاخر و توقیر پندارند۔ و تاجران بلاد و امصار از تجارت آن امید حصول ثروت و مکنت می دارند و در اشاعت صنعت و حرفت آن بیان محققان پاستان این است که در ۷۸۱ھ قطب ربّانی حضرت امیر کبیر میر سید علی همدانی به قدوم میمنت لزوم خود یار دوم خطّهٔ کشمیر را نضارت بخشیده دو سال و چند ماه در سیر و سیاحت این دیار رواج و رونق اسلام افزود۔

و در ۷۸۳ھ[۱۱۳۲] براه لداخ به خواهش سیاحت ترکستان لوای نهضت افراخته عرصهٔ سه سال دران سواد میمنت مواد دین قویم را توقیر و توفیر بخشیدند۔ و در حالت سفر برفانی کوهستان یک موزه که از پوست بزگالهٔ

[۱۱۳۰] ۱۳۱۳ (۱۸۹۵ء)؁ [۱۱۳۱] ایضاً؁

[۱۱۳۲] ۱۳۸۱ء؁

پشمینه و آئینه دار تیار شده بود. در پا کشیدند و گرمی و نرمی آن دیده خیال کردند که هرگاه از صوف بزگالهٔ مذکور رخت و قماش ساخته شود البته نرمی و گرمی آن مفید خواهد بُود. موجب آن هنگام مراجعت چند آثار پشم شال همراه داشتند و در سنه ۷۸۵ھ[1133] رونق افزای این دیار گشته صوف مذکور را مُوکشی ساخته ریسیده یک تهان پٹو[1134] بافت کنانیدند.[1135] صافی و گرمی و نرمی آن دیده سلطان قطب الدین متعجب گشت فوراً به معرفت تاجران اقصای تبت پشم شال طلبانیده ازین جا تهان پٹو برای پوشش خود هر سال تیار می کرد. بعد آن عهد میرزا حیدر حکام و امرای این جا پٹوی پشمینه به فرماش درست کرده ملبوس می داشتند[1136]

و در سنه ۹۴۷ھ میرزا حیدر والی کشمیر شده از اهل خوقند[1137] نغز بیگ نام شخصی که او را مردمان خطه نغذ بیگ می گویند خان سامان او بود حرفهٔ نساجی بخوبی میدانست. وے برای پوشش میرزا حیدر یک جورهٔ پشمینهٔ ساده به عرض یک نیم درعه تیار کرده مُوکشی و صفائی نموده به نظر او گذرانید و میرزا حیدر گفت این چیست؟ گفت شال (مردمان خوقند و تشکنان وغیره شال چادر پوشیدنی

[1133] ۱۳۸۱ع ؛ [1134] توپ ؛ [1135] جامهٔ پشمین (توزک جهانگیری ص ۳۰۵)

[1136] پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۲) که معلوماتش مبنی بر رسالهٔ "در فن شال بافی" تصنیف حاجی مختار شاه اشائی مطبوعه کوه نور پریس لاهور سنه ۱۸۸۷ع است ادعا نموده است که صنعت شالبافی در کشمیر بسیار قدیم است. این صنعت در عهد کورد و پانڈوان در کشمیر موجود بُود. همچنان در زمان سیزر رومی و اشوک اعظم پوشیدن شال برای درباریان مایهٔ فخر و مباهات بود. [1137] خوقند دار الخلافهٔ فرغانهٔ اکنون شهریست در جمهوریه ازبکستان در دولت شوروی روسیه واقع برلب دریای سیر. درین ایام این شهر مرکز مصنوعات چاقو و ریشم و پنبه بشمار می رود. در سنه ۱۹۲۶ع شمارهٔ آبادیش ۶۹۳۲۴ نفر بود (کشیر جلد دوم ص ۵۶۳ حاشیه ۲)

را گویند) چنانچه از ممالک کوهستان وسط ایشیا نوعے از چادر می آید- آں را شالکی می گویند- میرزا حیدر پرسید ایں یک شال است یا دو شال است- گویند وجه تسمیه دوشال همین است میرزا حیدر به نظر اختراع او را انعام بخشیده برای تیاری آں باز تجویز داد-

روزے شاگردے فرد پشمینه بافت می کرد نغز بیگ او را به کدام سبب طپانچه برو داد و بصدمهٔ آں قطرات خون از بینی او چکیده بر صفحهٔ پشمینه قطرے از ترشحات خون ظاهر شد و نغز بیگ نقطهای خون بر ورق پشمینه زیبا دیده از روی بیدار مغزی تار پشمینه را رنگ های سرخ و سبز و زرد داده بر سیخهای شاخے پیچیده در بافتن پشمینه نقطهای ملوّن منسوج ساخت- هم چنانکه بر شالکی نقطهای سرخ و سبز منسوج می باشند چه اختراع اول همان قسم بوده است- رفته رفته تیز طبعان کشمیر آں را روز بروز ترقی داده شال زنجیر دار و کناره دار اختراع نمودند و نقطها و خطها وغیره نسج می کردند- آنگاه شاهان دهلی متصرف ایں بلاد گشته- در قلمرو هند چنداں احتیاج پشمینه نه بود- باز هم برای پوشش زمستانی آں را پسند می داشتند- و مردمان ایں جا در نزاکت و صفای آں هم چنان صنعت و تیز دستی بکار بردند که یک فرد پشمینه به عرض یک نیم درعه عند الامتحان از حلقهٔ انگشتری گذرانیده اند و در عهد محمد شاه چغت تیز دستان ایں جا بر حواشی شال به انواع رنگها در بافتن گلها اختراع کرده به نظر پادشاه گذرانیدند- پادشاه ۱۱۳۸ھ

۱۱۳۸ھ محبت شال منحصر در محمد شاه نبود بلکه همه سلاطین مغلیه او را ستوده اند- ابوالفضل در آئین اکبری می نویسد "اعلیٰ حضرت محبت شدیده به شال می دارد"- جهانگیر در تزک جهانگیری ص ۳۰۵ قریب همیں خیال متعلق به جلال الدین اکبر ظاهر کرده است- عبارتش ایں است:-
"شال کشمیر را حضرت عرش آشیانی پرم نرم نام فرموده اند- از فرط اشتهار حاجت به تعریف نیست"

آں را پسند کرده در سال قریب چهل پنجاه هزار را شال بوته دار برای اُو فراش تیار می کردند۔ مردمان این جا آں قسم را بوتهٔ محمد شاهی نام کرده بُودند۔ و در سنه ۱۱۶۵ [۱۱۳۹] ملک کشمیر در قبضهٔ شاهان افاغنه رفت از روی برودت بلد کسوت پشمینه را طلب گار شدند۔ و مردمان این جا به ابداع انواع رنگ ها در صنعت و حرفت آں روز بروز نزاکت و زیبائی پیدا کرده جامه وار [۱۱۴۰] خط دار و بوته دار و بوره های دور دار وغیره اقسام

[۱۱۳۹] مطابق ۱۷۵۵ء لیکن صحیح ۱۷۵۲ء است (ملاحظه کنید ویلی آف کشمیر ص ۱۹۶ و کشیر ص ۲۹۷)

[۱۱۴۰] مورکرافٹ وٹریبک (سیاحان انگلیسی در کشمیر ۲۵ — ۱۸۱۹ء) که مطالعهٔ صنعت پشمینه بالاستیعاب نموده اند اقسام شال درج ذیل نوشته اند:—

۱۔ قصابه رومال زن است که در نقاب استعمال می شود۔ این قسم شال مربعه باشد و در طول و عرض از ۱½ گز یا ۲½ گز باشد۔ این نیز بر اقسام ذیل باشد:—

(الف) خط دار۔ قیمت از سه صد تا پانصد روپیه۔

(ب)۔ چهر منت۔ از ۵۰ تا ۳۰۰ روپیه۔

(ج) اِسلمی مع سیزده اقسام جما دار۔ علاوهٔ ازیں اقسام ذیل نیز داخل قصابه است:—

(د) چهار باغ از ۳۰۰ تا ۳۵۰ روپیه۔

(س) حاشیه از ۱۰۰ تا ۱۷۵ ایضاً

(ص) چاند از ۵۰ تا ۲۰۰ ایضاً

(ط) چهوناهی از ۱۱۰ تا ۴۵۰ ایضاً

(ع) شش منتهی از ۲۵ تا ۲۰۰ ایضاً

(ف) فرنگی از ۱۰۰ تا ۵۰۰ ایضاً۔ بملک روس را برآمد می شود۔

(ق) تارا آرمینی ۱۰۰ تا ۲۵۰ ایضاً۔ با یران و آرمینیه برآمد می شود

(ل) تارا رومی از ۱۲۰ تا ۳۰۰ ایضاً۔ ایضاً به ترکی۔ (بقیه بر صفحهٔ آینده)

اختراع نمودند و تجارت آں بحدے رواج یافت کہ در ایران و افغانستان و ترکستان مشہور گشتہ در قلمرو روس پسند کردند۔ تاجران روس نقشہای بوره و قصابہ اختراع کرده۔ تجارت آں باقصی الغایت رسیده۔

(مسلسل) (م) سادہ از ۱۲ تا ۱۵ ایضاً۔ در خانہا مستعمل می شود

۲۔ شملہ یا طوق کمر مستعمل در اہالیانِ آسیا۔ طول ہشت گز و عرض ½ ۱ گز۔ رنگ ہائے مختلف دارد۔ قیمت از ۵۰ تا ۲۰۰ روپیہ۔

۳۔ دوشالہ از ۱۰۰ تا ۱۵۰ ایضاً۔ برآمد بہ تبت فقط۔

۴۔ کاشِ زِح یا ٹپکا یا دستار۔ طول از ہشت تا ده گز و عرض یک گز۔ رنگ مختلف یک قسم دو پل و دو زنجیر و دو حاشیہ دارد۔ از ۱۵۰ تا ۸۰۰ روپیہ۔

۵۔ مندیلہ۔ یک قسم آں زنجیری دارد و دیگر بغیر زنجیر۔ مؤخر الذکر در طول از ہشت گز تا ده گز و در عرض دوازده گرہ و بقایا اقسام پشمین علی السبیل الاختصار بال[1] پوش قیمت از ۳۰۰ تا ۱۰۰۰ روپیہ۔ گلوبند[2] از ۱۲ تا ۳۰۰ روپیہ۔ پستان[3] بند از ۵ تا ۳۰ ایضاً۔ لنگوٹہ[4] از ۱۵ تا ۳۰ ایضاً۔ پوستین[5] از ۵۰۰ تا ۱۰۰۰ ایضاً۔ ازیح[6] از ۲ تا ۱۰ ایضاً۔ ازاربند[7] از ۱ تا ۱۵ ایضاً۔ تکیہ[8] مثل قیمت جمو دار خلیلہ[9] از ہشت آنہ تا دو روپیہ۔ طاق[10] پوش مثل قیمت جمو دار۔ خوان[11] پوش از ۳۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

بقول آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳۳) اکنوں اشیاء ذیل از قسم پشمین مروج اند :۔

۱۔ سادہ پشمینہ ۔ ۲۔ جامہ وار یک رخہ و دو رخہ مختلف اقسام ۳۔ شال طویل بغیر حاشیہ و پل و کنج۔ ۴۔ ساری (چادرے کہ زنان بجائے ازار و قمیض بجسم خود می پیچند۔ ۵۔ کلاہ ہا و چوغہ ہا

پل۔ کشیدہ کاری را گویند کہ بہر دو سرہائے شال می باشد۔

ڈھور۔ کشیده کاری ایست کہ بر چہار گوشۂ شال باشد۔　　　(بقیہ بر صفحہ آئندہ)

و در عہد عبداللہ خان سید یحییٰ نام شخصے اعمیٰ از بغداد شریف آمدہ بود۔ عبداللہ خان اورا بوقت رخصت یک جوڑہ نازکی عطا فرمود۔ سید موصوف در مصر رسیدہ جوڑۂ مذکور والی مصر بطور تحفہ گذرانید۔ دراں ایام پولین سکرٹر بوناپارٹ در مصر

(مسلسل) کونج۔ گلدستہ ہا کہ بر گوشہ ہائے شال بافند۔

بوتہ۔ ہماں کونج است کہ مذکور شد۔ قیمت از ۲۵ تا ۷۰ روپیہ

۶۔ غالیین پشمینہ از ۲۰۰ تا ۷۰۰ ایضاً

۷۔ نقش از ۲۰۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

۸۔ چہار خانہ۔ طول غیر متعین۔ طول ۱½ گز۔ از ۵ تا ۱۰ ایضاً

۹۔ گلبدن۔ طول غیر معین۔ عرض از چہار دہ گرہ تا یک گز۔ از ۵ تا ۹ ایضاً۔

۱۰۔ لنگی۔ طول ۳½ گز۔ عرض ۱½ گز۔ از ۵۰ تا ۷۰ ایضاً۔

۱۱۔ تخین یا کلاہ۔ از ہشت آنہ تا چہار روپیہ۔

۱۲۔ جراب یا موزۂ خورد از یک روپیہ تا چہار روپیہ۔

۱۳۔ موزۂ پشمینہ۔ از ۵ تا ۲۵ ایضاً

۱۴۔ سکاب پوش (شامیانہ ہا) از ۳۰۰ تا ۱۵۰۰ ایضاً۔

۱۵۔ در پردہ (پردہ) بقیمت ہماذار۔

۱۶۔ کجاری اسپ ۔ ایضاً۔

۱۷۔ کجاری فیل۔

در عہد سکھاں صنعت شال بر عروج بود۔ مورکرافٹ سیاح کشمیر در ۱۸۲۳ء می گوید:۔

"آمدنی کہ از صنعت شال کشمیر را حاصل گردد تقریباً سی و پنج لک روپیہ سالانہ است۔"

رسیده والی مصر جورهٔ نارنجی برا و پیشکش ساخت۔ اہل فرانس آں دیده پسند خاطر نمودند و به موجب خواہش مردمان آں جا تاجران فرانس در کشمیر رسیده نقشه ہای جوره و قصابه وغیره بانواع گوناگوں فرمائش دادند۔ و بازار پشمینه به حدے رواج یافت تا آنکه میرزا محمد علی کارخاندار یک جورهٔ پشمینه بقیمت دوازده ہزار و پانصد روپیه چہره شاہی فروخت نمود۔ کارخانداران دولت و ثروت حاصل نموده موجب پست فطرتی دَم فرعونی دادند۔ چنانچه در کلیان تماکو بجای آب شیر خام استعمال کردند و شب و روز در نغمه و عیش و شراب خوری و ارتکاب افعال شنیعه مشغول می بودند۔

منتقم حقیقی سببے ساخت که در ۱۲۸۶ھ[۱۱۴۱] جنگ فرانس و پروشه[۱۱۴۲] واقع شده۔ اہل فرانس را دو صد کروڑ روپیه جرمانه و ہرجانه گرفتند۔ و ہمه ہا مفلس و بے نوا گشته از ہوس پشمینه درگذشتند۔ سوای آں مردمان یورپین را خواہش آں به خاطر نمانده۔ فی الحال کساد بازاری پشمینه به حدے رسید که جوره و قصابه بافتن موقوف کردند۔ تاجران پشمینه یکسر دیوالی[۱۱۴۳] شدند۔

کیفیت داغ شال[۱۱۴۴]

در عہد شاہان افاغنه زعفران و غلات که از مال سرکار می بود۔ حکام از کردهٔ

۱۱۴۱ھ مطابق ۱۸۶۹ء۔ اما لارنس سال نامبرده ۱۸۷۰ء نوشته است و نیز بقولش صنعت شالبافی را صدمهٔ دیگر در ۱۸۷۷ء (وقتیکه قحط سالی مردمان کشمیر را بے حال نمود) پیش آمد (ویلی آف کشمیر ص ۳۷۵)؛ ۱۱۴۲ھ جرمنی؛ ۱۱۴۳ھ مفلس و قلاش؛ ۱۱۴۴ھ صنعت شالبافی چنانکه سابقاً در حاشیهٔ گذشت بذریعه محکمهٔ منضبط بود (حالا ؟) که او را داغشال می گفتندے۔ ہر شال که در کشمیر تیار می شد مہر ایں محکمه داشت۔ بقول پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۸) دفتر داغشال در حویلی مجلس رائے که در ۱۸۵۶ء از پنجاب آمده به کشمیر آباد شده بود (بقیه بر صفحه آینده)

نرخ بازار قیمت آں افزودہ ساکنان شہر را طرح می دادند۔ چنانچہ باشندگان شہر را تاوان ونقصان آں باعث خرابی وسبب ویرانی می شد۔ خصوصاً طایفہ شال بافان کہ در آں زمان چہار صد دوکان سہ نفری بودند۔ بہ سبب طرح غلات زیادہ تر پریشان می گشتند۔

و در عہد حاجی کریم داد[۱۲۵] طرح زعفران و غلات موقوف شدہ بدل آن طایفہ شال بافان را سر ہر دوکان قلیلے نقدی گرفتن بطور ٹیکس[۱۲۶] تجویز یافت و آں را قصور شالی نام نہادند۔ بعد آں بصلاح پنڈت دلا رام[۱۲۷] قلی کہ پیش کارۂ او بود بر تھان پشمینہ باج مقرر کردند چنانکہ تھان پشمینہ را بر کچہری[۱۲۸] داغ شال آوردہ آں را قیمت کردہ فی روپیہ نیم پائی باج مقرر نمودند۔

گویند روز اوّل یازدہ فلوس آمدنی داغ شال بود۔ انگاہ بابت دزدی و کارسازی تھانہا شقداران یعنی محافظاں بہ ہر طرف مقرر شدند۔ ہمیں کہ یک دو گرہ ٹکڑہ[۱۲۹] یافت می شد بریدہ در کچہری داغ شال می بردند و ہنگام درستی تھان

(مسلسل) و جائداد قیمتی دہ بلیون روپیہ می داشت۔ لیکن در عہد ابراہیم خان ناظم کشمیر از طرف عالمگیر در غارت گری و فساد از دست داد) واقع بود۔ در ۱۸۸۵ء چناں کہ معلوم خواہد شد بعہد مہاراجہ پرتاب سنگھ ایں در تخفیف آمد ؛

۱۲۵ ناظم کشمیر در عہد افغانان از ۱۷۷۶ تا ۱۷۸۳ء ؛

۱۲۶ ٹیکس لفظ انگلیسی بہ معنی محصول سرکاری ؛

۱۲۷ آنند کول ایں نام دیا رام دادہ است ؛ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۹)

۱۲۸ کچہری داغ شال بمعنی عدالت داغ شال ۔ لیکن مراد مصنّف ایں جا محکمۂ داغ شال است ؛

۱۲۹ ٹکڑہ بضم تاء ہندی : فتح راء ہندی بمعنے پارہ باشد ؛

داغ کردہ حوالۂ خوردی کہ ضامن شالباف می بود میکردند و محصول تھان گرفتہ برای فروختن آں واگذار نوشتہ می دادند و ضبطیٔ پشمینہ بہ نوعے کردہ بودند کہ اگر کسے را بغیر داغ پشمینہ ظاہر می شد بہ حبس دوام و تاراج تام اورا سزا می دادند مصرعہ۔ ہر کہ آمد براں مزید نمود۔

در عہد مختار الدولہ[۱۱۵۰] فی روپیہ یک پائی محصول داغ مقرر گشت۔ و در عہد عطا محمد خان[۱۱۵۱] ہژدہ ہزار دوکان بود۔ در عہد عظیم خان[۱۱۵۲] بیست و چہار ہزار دوکان شمار کردہ سر ہر دوکان دہ دہ خروار شالی برای سال یک بار طرح دادہ قیمت آں بعد تیاری تھان شامل باج وصول می کردند۔

و در عہد رنجیت سنگھ ہمگی شش ہزار دوکان بود۔ فی روپیہ سہ آنہ باج مقرر شدہ سوای آں بدعات بسیار رواج یافت و سر ہر دوکان دوازدہ خروار شالی بہ قیمت سہ روپیہ طرح شالی مقرر کردند کہ در قیمت آں دو روپیہ از کردۂ نرخ بازار علاوہ بود۔ ایں قدر است کہ دراں وقت جواہر مل مرد فہیم و رسا داروغۂ داغ شال شدہ بود۔ وے برای پرورش رعایا و ترقی قیمت پشمینہ تھان پشمینہ را از کردۂ رائج بازار چہارم در قیمت افزودہ محصول و قیمت شالی وضع کردہ مابقی قیمتش برات بنام دیگر شالباف کہ باقی دار می بود می داد وے چہار آنہ سر روپیہ کم کردہ روپیہ نقدی وصول می یافت۔ دریں صورت شالبافان تھان ہای خود عمداً بدست داروغہ می فروختند و تاجران بلا علاجے از داروغہ تھان ہا خرید می کردند۔ دریں صورت باوجود ترقی باج و بدعت ہا شال بافان

[۱۱۵۰] شیر محمد خاں مختار الدولہ یکے از ناظمانِ کشمیر در عہد افغاناں در سنہ ۱۸۰۰ء ؛

[۱۱۵۱] ناظم کشمیر (۱۳ــــ ۱۸۰۶ء) ؛

[۱۱۵۲] ایضاً (۱۸۱۳ء) ؛

آسودگی یافتند و در اندک زمان شانزده هزار دوکان آباد شدند۔
و در عهد کرپارام[۱۱۵۳] مصر بولاناتهه که برهمن او بود داروغهٔ داغ شال شده سر دوکان سه نفری ۷۵ روپیه باج مقرر کرده طرح شالی بدستور جواهر مل مصمم داشت۔ و باج داغ شال مع محصول گذر آں دوازده لک روپیه داخل خزینه می ساخت۔
و در عهد میان سنگهه[۱۱۵۴] به سبب ظلم بولاناتهه و طغیان قحط همگی یک هزار و دو صد دوکان باقیمانده نرخ شالی فی خروار یک روپیه بود۔ و میان سنگهه سال اوّل سر دوکان بیست خروار شالی به حساب دو روپیه طرح داده در سال دوم آئین جواهر مل مروّج ساخت و در عرصهٔ چهار سال شش هزار دوکان سه نفری آباد شدند۔ بعد آں رام دیال داروغگی یافته شالبافان سپرد کارخانداران نموده سال اوّل سر دوکان ملعه و طرح شالی بیست خروار به حساب دو روپیه و هبیعهٔ خوشی رضا پنج خروار به قیمت عه ۱۱ مقرر نمود۔ و قطعی حکم داد که شاگرد کسی کارخاندار بر دوکان دیگر کارخاندار نرود۔ یعنی بروز تقسیم اوّل بر دوکان هر کس که بنشست تا ابد غلام اوست۔ شال بافان به سبب انتظام بندش نهایت مظلوم شده مفلوک گشتند۔ کارخانه داران به نسبت آں ها تعدّی بسیار جا بیجا داشته خود دولت مند و مال دار شدند۔ سال دوم سر دوکان دونیم خروار طرح افزوده یعنی بیست و هفت خروار و هشت ترک که قیمت آں عه مقرر نمودند سر هر دوکان مع باج داغ شال و طرح شالی یک صد و پنجاه روپیه مشخص کرده که آں را آئین نام نهادند۔ مدّعا که شاگرد کارکند یا نه کند

۱۱۵۳ ناظم کشمیر در عهد سکهاں از ۱۸۲۷ لغایت ۱۸۳۱ء ؛

۱۱۵۴ مهان سنگهه ۱۸۳۴ء ؛

آئین معمولی بدید۔

و درحکومت شیخ غلام محی الدین[۱۱۵۵] دلیث[۱۱۵۶] داروغگی یافت و برآئین مقررہ میان سنگھ نوزدہ روپیہ درباج افزودہ طرح شالی بدستور میان سنگھ مقرر داشتہ دوکان؛ دونیم نفری مشخص کردہ یک صد و ہفتاد روپیہ سر دوکان باج مقرر نہاد۔ دراں زمان ہمگی پنج ہزار دوکان بود وبیست و دو نفر شال بافان بہ خوف ظلم سر انگشتان خود قطع کردہ از شال بافی خلاص شدند۔ از کردۂ ظلم حاکمان آسیب کارخانہ داران بہ نسبت آن ہا جانکاہ بود و شیخ امام الدین در حکومت مستعارۂ خود بند خلاص کردہ شال بافان را آزادی بخشید و از طرح شالی فی خروار دو آنہ تخفیف نمود۔ و از کارخانہ داران سرنفر سہ روپیہ انعام دلانیدہ و برمزدوری چہارم افزون کردہ از طرح شالی حصّہ سوم بہ ذمۂ کارخانداران گذاشتہ کارخانہ داران را نعل درآتش افگندہ شاگردان دل خوش گردانید۔

: درعہد مہاراجہ گلاب سنگھ بیست وہفت ہزار نفر و یازدہ ہزار دوکان بود۔ پنڈت راجہ کاک در بہ مسادی دوازدہ لک روپیہ بمعہ طرح شالی ٹھیکہ دار محال داغ شال شدہ شال بافان را سرنفر چہل وہشت روپیہ چلکی باج مقرر نمود و بدستور سابقہ باز بندش ساختہ شاگردان ذمۂ کارخانہ داران کردہ یکے را بر دوکان دیگرے رفتن منع کلی نمود۔ موجب آں شالبافان مقہور و مجبور ماندہ و از صبح تا شام کارکردہ فی ہزار سیخ را۔ چہار ونیم دمڑی مزدوری می یافتند۔ ازاں جملہ بعض شاگردان در ماہ ہفت ہشت روپیہ کارکردہ منجملہ آں پنج روپیہ خراج شاہی وضع نمودند بر دو سہ روپیہ قناعت می کردند و

[۱۱۵۵] از ۱۸۴۱ع تا ۱۸۴۲ع ؛

[۱۱۵۶] صحیح "دلپت" است و آں چہ درکتاب است غالباً از سہو کاتب است ؛

بعضی شاگردان سُست کار در ماه دو سه روپیه کار کرده باقی دار سرکار مانده از کاسۂ گدائی نان می خوردند۔

و در ۱۹۲۴ب مطابق ۱۲۸۴ھ مهاراج رنبیر سنگهه از باج مت ۱۵۵ چلکی یازده روپیه تخفیف نمود و در سال ۱۲۸۵ از طرح شالی که فی نفر پانزده خروار بحساب دو روپیه چهار آنه چلکی معمول بود چهار آنه معاف فرمود۔ و در بدل ماهوارۂ نقدی جنس پشمینه دادن تجویز داده که تا عرصۂ ده سال عوض باج شاهی و طرح شالی جنس پشمینه از کارخانداران می گرفتند و به سبب کساد بازار مهاراجۂ مذکور را در تهان های پشمینه نقصان کلّی عاید گشت و اهل کاران هم بسیار خورد برد نمودند۔ چونکه کارخانه داران به سبب کساد بازار روز بروز خراب شدند بدین وجه در ۱۹۳۳ بکرمی ۱۲۹۳ھ مهاراجه نامدار از باج ۱۵۶ بیست و هفت روپیه ۲۷ روپیه معاف نمود و در ۱۲۹۴ همگی یازده روپیه فی نفر باج مقرر شده طرح شالی سر بسر تخفیف یافت۔

و در ۱۲۹۵ھ مطابق ۱۹۳۵ب ۱۵۷ به سبب قحط و کساد بازار شالبافان تباه شده باج داغ شال سر بسر معطّل گشت و به جای آن روانگی پشمینه سرصد بیست روپیه و شال فروشی و پرمٹ سرصد یازده روپیه جمله سرصدسی و یک روپیه مقرر گشت و در ۱۳۰۳ ۱۵۸ هجری آن هم حسب منشای گورنمنٹ تخفیف یافت۔

زبان کشمیر ۱۵۹

درعهد اوّل زبان مردمان کشمیر خاص تلفظ سنسکرت بوده است و به مرور

---

۱۵۷ ۶۱۸۷۸ء ۔ ۱۵۸ ۶۱۸۸۵ء ۔

۱۵۹ نزد اهالیان کشمیر این زبان بنام "کوشر" شهرت دارد۔ لارنس در ویلی آف کشمیر ص ۴۵۴ ازین رائے اتفاق کرده است که اصل کشمیری از سنسکرت است۔ لیکن این امر محل (بقیه بر صفحه آینده)

دہوید در الفاظ آں فتور آمدہ کیفیتے دیگر پیدا نمود۔ چنانچہ اکنوں ساگ را "ہاک" و مُنش را "مہنیو" می گویند۔ سوای آں بسبب تقرب بلاد دیگر آمد و رفت مردم اطراف و امصار و تسلط فرمان روایان ممالک غیر مردمان ایں جا۔ الفاظ زبان آں ہا آموختہ بر سبیل تکلم استعمال نمودند۔ چنانچہ در عہد حکومت ترکان الفاظ ترکی و در زمان شاہان ہند الفاظ ہندی و در وقت شاہان دُرّان الفاظ فارسی و پشتو و بموجب مہارت علمی الفاظ عربی شامل آں کردہ زبانے ریختہ اختراع نمودند۔

و بموجب تحقیقات ایں صاحب معلوم می شود کہ از یک صد لفظ زبان کشمیری پنجاہ حرف از سنسکرت و دہ لفظ از فارسی و پنج لفظ از ہندی و دو لفظ از عربی می باشند و از الفاظ مخترعہ کشمیری و تبتی و داردی و ڈوگری سی و سہ لفظ محاوظ نو اہنسد بود۔ ۱۱۶۰ھ

[مُسئلہ] بحث ست کہ زبان کشمیری در نوشتن و خواندن گاہے معمول ایں دیار بود یا نہ؟ و اگر بود رسم الخطش چہ نام داشت۔ جواب ایں ہر دو سوال ابوالفضل دادہ است چنانچہ می گوید:۔

"اگرچہ اہل کشمیر زبان خود می دارند۔ لیکن اہم کتب شاں بزبان سنسکرت باشد۔ علاوہ ازیں ایں قوم رسم الخط دیگر دارد کہ در نسخہ ہائے قلمی استعمال کنند"۔ (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۵۱)

از قول ابوالفضل "ایں قوم رسم الخط دیگر دارد" قیاس می رود کہ مُراد ازیں خط "شاردا" است کہ بقول لارنس مزبور از قسم دیوناگری (ہندی) است وقتے در کشمیر مستعمل بود۔ فی الحال خطِ نسخ بہ اختراعِ نشان ہا کہ مناسب حال نظم صوتی زبان کشمیری است مروج است؛ ۱۱۶۰ھ دریں ضمن قول صحیح دانش ایں است:۔

من از شخصے با سند صحیح خبر دادہ ام کہ زبان کشمیری در ہر یک صد بیست و پنج الفاظ سنسکرتی چہل فارسی [بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید]

و در زبان کشمیری مثل عربی و انگریزی وسعت الفاظ بسیار دارد۔ و نیز در تلفظ آن آوازهای عجیب معمول است که در هیچ زبان همچنان یافته نمے شود۔ چنانچه یک حرف به چند آواز ادا می کنند و یک لفظ به چند معنی استعمال می نمایند۔ حروف تهجی کشمیر تا شصت و پنج حرف یافته اند۔ و قاعدهٔ صرف و نحو آن بعض دانشمندان خیال می داشتند لیکن درست نمی شود۔

تواریخ ملک کشمیر

تاریخ حالات ملک کشمیر بسیار یادگار است۔ امّا به وقوع حوادث و طوارق زمانه نام بعضے تواریخ پیشین از لوح زمانه محو شده است۔ اکنون نام بعضے تواریخ مشهوره یاد کرده شود۔

تاریخ شاستری۔ تاریخ رتناکر۔ پنڈت رتناکر در زمانه راجه اونتی ورما از ابتدای دور کلجوگ تا عهد خود احوال راجه ها مشروحاً درج کرده است۔ درین زمان نقل آن عنقا۔ لیکن بعضے قصص آن را ملا احمد در زمان سلطان زین العابدین ترجمه کرده است اثر آن در ملک موجود خواهد بود۔

راجه ترنگنی۔ پنڈت کلهن[۱۱۶۱] در عهد راجه جے سنگه به دقت الفاظ منظوم

(مسلسل) پانزده هندوستانی ده عربی و بقیهٔ آن الفاظ تبتی دارد"۔

(سفرنامه وائن جلد اوّل ص ۳۶۸)

[۱۱۶۱] پنڈت کلهن پسر چمپاک وزیر هرش (۱۰۸۹ – ۱۱۰۱ ع) است۔ بقول ڈاکٹر صوفی کلهن از قبیلهٔ برهمناں است۔ نامش کلهن در پراکرت (زبان مروّجه) ماخوذ از کلیان است که در سنسکرت خوشی و مسرت را گویند۔ کلهن بلحاظ مذهب متبع "شیو" بود۔ لیکن مع این همه مداح "بدھ" نیز بشمار می رود۔ چیزے که او را مشهور آفاق گردانید کتابش راجه ترنگنی است (بقیه بر صفحه آینده)

کردہ است مضامین آں کم تر بفکر می آیند۔ وے در دیباچہ کتاب می نگارد کہ من دوازدہ جلد پوران ہا جمع کردہ ایں نسخہ تصنیف کردہ ام و از پوران ہای مذکورہ دریں ملک نام و نشان پیدا نیست۔ دریں وقت ہمیں نسخہ راجہ ترنگنی در ملک مشہور است

(مسلسل) کہ بہ حوالی سنہ ۴۹ ـــ ۱۱۴۸ ء در عہد راجہ جے سنگھ باختتام رسید۔ سیر اورل سٹائن مترجم راجہ ترنگنی متعلق وے چنیں رائے دارد :-

"کلہن را با تنقید نگاہ باید کرد زیرا کہ سلسلۂ تاریخش غیر معتبر و ماخذ ہاش غیر صحیح و دلش نبذر و تہذیبہ گرائیدہ است۔"

راجہ ترنگنی مزبور بہ ہشت ابواب منقسم است کہ ہر یکے ازاں بہ ترنگ (موج) موسوم است تفصیل مصرعہ ہا در ہر یک ترنگ درج ذیل است :-

۱- ۳۷۳ مصرع ہا۔

۲- ۱۷۱ ایضاً

۳- ۵۳۰ ایضاً

۴- ۷۲۰ ایضاً

۵- ۴۸۳ ایضاً

۶- ۳۶۸ ایضاً

۷- ۱,۷۳۲ ایضاً

۸- ۳,۴۴۹ ایضاً

بقول آر۔ ایس پنڈت راجہ ترنگنی قریباً پنجاہ سال قبل از شکست پرتھوی راج چوہان و دو صدی قبل از ورود خاندان شاہ میری در کشمیر نوشتہ شد۔

اولین ترجمۂ راجہ ترنگنی بہ فارسی بہ حکم سلطان زین العابدین کردہ شد۔ دریں وقت نامش "بحر الاسمار" بود۔ بعد ازاں در عہد جلال الدین اکبر ملا عبد القادر بدایونی بہ تکمیل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مُصنّف آں بعدم وثوق خبر راجہای اوایل کل یوگ ترک نموده است و ہمگی احوال دو ہزار و پانصد سال تا عہد جے سنگھ می نگارد۔ البتہ غنیمت است۔ غیر ازیں نام تاریخ چھو لاکر و بھولا راج و پدمہ مہر[1163] و کھیم اندر[1162] و سوررت و شربور و پراجربٹ

(مسلسل) نظر ثانی شده متعین گردید۔ در عہد جہانگیر ملک حیدر چاڈوره راجہ ترنگنی را به غایت مختصر نموده بتاریخ کشمیر موسوم کرد۔ در ۱۸۳۵ء اداره "رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکته" نسخهٔ راجه ترنگنی که بر مخطوطهٔ ولیم مورکرافٹ مبنی بود بار اول اشاعت کرد۔ در ۱۸۵۲ء راجه ترنگنی مع ترجمهٔ در فرنچ زیر اہتمام ادارهٔ ایشیاٹک سوسائٹی پیرس شائع گردید۔ در ۱۸۹۲ء سیر اورل سٹائن نسخهٔ راج ترنگنی با تنقید از چاپ خانهٔ بمبئی شائع کرد۔ ہشت سال بعد ہمیں کس راجه ترنگنی را بزبان انگلیسی ترجمه کرده در ۱۹۰۰ء حلیهٔ انطباع پوشانید۔ بقول رنجیت پنڈت ایں ترجمه نیز ناکمل بود۔ چنانچه در ۱۹۳۵ء رنجیت پنڈت داماد موتی لال نہرو وقتیکه در قید بود راج ترنگنی را مکمل ترجمه نمود۔ ڈاکٹر صوفی ایں ترجمه را بسیار ستوده است۔ یک ترجمهٔ راجه ترنگنی در "اردو" از پنڈت اچھر چند شاه پوری نیز یادگار است۔ ایں ترجمه ۱۹۱۲ء کرده شده است و مطبوع است۔

۱۱۶۲ کھیم اندر پسر پرکاش اندر برہمن است۔ در عہد راجه اننت جائیکه اکنوں نشاط باغ واقع است پیدا شد۔ مورخاں اگرچه از صحیح تاریخ ولادتش خاموش اند لیکن از کارنامهای ادبی اش قیاس نموده اند که وی مابین ۱۰۳۰ء لغایت ۱۰۶۶ء پیدا شد۔ کھیم اندر یکے از سه پسران پدرش بود۔ کھیم اندر مع دانستن صرف و نحو و موسیقی و مصوری از صنعت و دستکاری مثل نجاری و آہنگری نیز حظ وافر داشت۔ بعمر ۲۵ سال در حلقهٔ ازدواج داخل شد و یک پسر سوم اندر که اتالیق پسر راجه اننت بود ازو یادگار ماند۔

کھیم اندر صاحب تصانیف کثیره است که مشہور ترین ازاں درپ دلن (بیرو می نشانیدن غرور) و دیش اپدیش (نصائح متعلق حکومت) و برہت کتھا در قصص و روایات است۔ کیتھ ازو مصنفاتش به تفصیل بحث نموده است۔ (کشمیر جلد اول ص ۶۰) ؛ ۱۱۶۳ (بر صفحهٔ آینده)

در ملک مشہور است شاید کہ اثر آں ہا در ملک موجود خواہد بود ۔ بوکر صاحب جستجو کردہ نسخۂ کھیم اندر بہم نمود ۔ امّا بہ علّت اغراق پسند نہ فرمود ۔

زینہ ترنگنی ۔ ضمیمۂ راجہ ترنگنی است کہ پنڈت زونہ راج ۱۱۶۴ بہ فرمان سلطان زین العابدین از عہد جے سنگھ تا زمان بڈھ شاہ حالات راجہ ہا و سلاطین مفصل ضبط کردہ است و پنڈت شر بو تکملۂ آں نمودہ است ۔

تاریخ اودھ بٹ ۱۱۶۵ ضمیمۂ زینہ ترنگنی است کہ از عہد بڈھ شاہ تا زمان اکبر شاہ حالات درج نمودہ است ۔

۱۱۶۳ شری ور یکے از مورخان عہد بڈشاہی است ۔ بوجہ تکمیل تاریخ جونراج کہ بفوتش ناکمل ماندہ بود شہرت تاریخی حاصل کردہ است ۔ ڈاکٹر صوفی او را نقال پنڈت کلہن نوشتہ است ۔ از کارنامۂ شری ور ایں است کہ بعد وفات بڈشاہ ایں مرد "یوسف زلیخائے جامی" را در ۱۵۰۵ء بہ سنسکرت آورد و بنام "کتھا کوتکا" موسوم کرد ۔ کتاب مزبور در چھاپ خانۂ نرنے ساگر بمبئی در ۱۹۰۱ء مطبوع گردیدہ است ۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۴ جونراج یکے از عالمانِ بزرگ و محقق زبان سنسکرت است ۔ در تاریخ دانی ثانی کلہن بود و تمام کتاب راجہ ترنگنی را در الفاظ خود خلاصہ نمودہ بہ ترتیب موجودہ آورد ۔ بادشاہ او را انعام کثیر داد ۔ جونراج در ۱۴۵۹ء وفات یافت ۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۵ یکے از محققان زبانِ سنسکرت است کہ بہ دربار سلطان زین العابدین جمع آمدہ بودند ۔ محبت علم بحدے داشت کہ برائے تعلیم اتھر وید بہ مہاشٹرا رفت و از انجا واپس آمدہ بحکم شری بٹ مہتمم دار المصنفین بڈشاہی در اشاعت تعلیم وید در کشمیر مصروف شد ٭

تواریخ فارسی

وقایع ملک کشمیر - کہ در زمان سلطان زین العابدین ملا احمد ترجمۂ راجہ ترنگنی و رتنا کر مع احوال سی و پنج راجہ گم شدہ کلہن پنڈت مطابق رتنا کر برابر ضبط کردہ است و از تعصب و جانب داری معرا و عبارتش مصفا -

تاریخ ملا نادری - در زمان زین العابدین تصنیف کردہ است اسمش معلوم و جسمش معدوم -

تاریخ قاضی حمید - در زمان بڈھ شاہ تصنیف کردہ است نقل آں نایاب -

تاریخ ملا حسین[۱۱۶۶] قاری - در افواہ مشہور است وکیفیت آں غیر معلوم -

منتخب التواریخ حسن[۱۱۶۷] بیگ در عہد[۱۱۶۸] . . . تصنیف کردہ است، بہ نظر نامہ نگار نرسید -

تاریخ سید علی[۱۱۶۹] - خواجہ اعظم نقل کردہ است شاید در ملک موجود باشد

۱۱۶۶ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری در تمہید واقعات کشمیر ص ۳ نام این تاریخ ذکر نمودہ است بقولش معلوم می شود کہ تاریخ ملا حسین قاری قبل از تاریخ ملک حیدر چاڈورہ تصنیف شدہ بود

۱۱۶۷ حسن ابن محمد النخاکی شیرازی ؛

۱۱۶۸ البیاض فی الاصل - لیکن از بیان ڈاکٹر صوفی در کشیر جلد اوّل در بیان مخطوطات فارسی معلوم می شود کہ منتخب التواریخ مصنفہ حسن بیگ در عہد جہانگیر ۱۹ سنہ ھ مطابق ۱۶۱۰ء نوشتہ شد - یک نسخۂ این کتاب در کابل نزد ایم غبار معرفت آریانہ جادہ ابن سینا زیر نمبرہ ۲۳ یافت می شود ؛ ۱۱۶۹ یک نسخہ از این کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن محلہ نوہٹہ سری نگر موجود است - (کشیر جلد اوّل)

تاریخ حیدر ملک ۱۱۷۰ در عہد جہانگیر شاہ مطابق راذہ ترنگنی ترجمہ کردہ است لیکن از خودستائی و تعصب مذہبی سراسر مملو است۔

بہارستان شاہی ۱۱۷۱ معروف بہ راذہ ترنگ مصنف آں از روی شیعگی نام خود پوشیدہ داشتہ است۔ احوال آں نیز مطابق ترجمہ راذہ ترنگنی تا عہد جہانگیر شاہ مشروح است لیکن از تعصب و خودستائی خالی نیست۔

میر شمس عراقی را ستایش از حد متجاوز می سازد۔

واقعات کشمیر ۱۱۷۲ از تصنیفات خواجہ اعظم دیدہ مری است۔

۱۱۷۰ خواجہ محمد اعظم نیز ہمیں رائے متعلق ملک حیدر چاڈورہ و تصنیفش ظاہر کردہ است

۱۱۷۱ تاریخ کشمیر است از آغاز تا ۱۰۲۳ھ مطابق ۱۶۱۴ء۔ بقول اے۔ سی۔ سٹوری از عہد مسلماناں در کشمیر مکمل بحث نمودہ است نسخہ ہائے وے در کتاب خانہائے بی نمبرہ ۲۹۷ و ۲۹۷ (الف) (ھ) ایتھے نمبرہ ۵۰۹ ؛

۱۱۷۲ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری پسر خیر الزمان خاں کشمیری مجددی است۔ در ۱۱۰۲ھ مطابق ۱۶۸۹ — ۹۰ یا ۱۱۰۲ھ مطابق ۱ — ۱۶۹۰ پیدا شد۔ خواجہ اعظم شاگرد ملا عبداللہ و مراد بیگ و کامل بیگ و میر ہاشم وغیرہ است۔ در طریقت مرید با اخلاص ملا مراد نقشبندی متوفی ۱۱۳۴ھ مطابق ۲ — ۱۷۲۱ است۔ در ۱۱۸۵ھ مطابق ۲ — ۱۷۷۱ء از درد گردہ فوت شد۔ خواجہ اعظم مزبور صاحب تصانیف کثیرہ بود۔ موسیو سی۔ اے۔ سٹوری (پرشین لٹریچر حصہ دوم ص ۶۸۳) کتب ہائے ذیل با و منسوب کردہ است:—

۱۔ فیض مراد در سوانح حیات و اقوال پیر خود۔

۲۔ فوائد المشائخ در فقر۔

۳۔ رسالہ اصابۃ الجبر۔

۴۔ تجربات الطالبین

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

احوال راجہا و سلاطین و تذکرہ حضرت اولیا و علماء فضلای کشمیر مخلوط و مربوط بطور اختصار و ایجاز تا عہد افراسیاب بیگ خان بہ عبارت سادہ ضبط کردہ است اہل ملل آن را پسند نمی دارند لیکن مفید اہل اسلام است۔

تاریخ نافعی[۱۱۶۳ھ] محمد زمان نافع تا عہد محمد شاہ غازی احوال سلاطین اسلامیہ درج کردہ است و ذکر حضرت شیخ حمزہ قدس سرہ حالات میر حمزہ کبروی بہ کمال توضیح و تشریح نوشتہ است۔

تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو[۱۱۶۴] تا عہد میر داد خان ضمیمہ واقعات کشمیر است ذکر سلاطین و حضرات مخلوط درج کردہ است۔

واقعات نظامیہ[۱۱۷۴ھ] مصنفہ مولوی نظام الدین محمد تا عہد دیوان کرپا رام ضمیمہ واقعات کشمیر است احوال سلاطین و تذکرہ حضرات دین بہ تتبع خواجہ اعظم درج کردہ است۔

شاہنامہ کشمیر[۱] راجہ سوکھ جیون در عہد خود از شعرای وقت متین و نوید۔ و ساطی و توفیق و راجح و حسن و شایق ہفت کس انتخاب کردہ بہ

[مسلسل]　　۵- اشجار الخلد
۶- ثمرات الاشجار
۷- شرح کبریت احمر

مخطوط ہائے واقعات کشمیر در اکثر کتب خانہ ہائے اوروپا ایشیا یافت می شوند۔

۱۱۶۳ھ بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۷۵ تمہید) یک نسخۂ این کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن نوہٹہ سرینگر کشمیر موجود است ؛

۱۱۷۴ھ بقول ڈاکٹر صوفی مزبور یک نسخۂ این کتاب نزد خواجہ غلام محمد نقشبندی احراری مجددی خانیار سید واری سرینگر موجود است ؛

نظم کردن تاریخ کشمیر مامور ساخت و ہر یک شاعر را یک یک حصّہ تفویض نمود ہمیں که در تصنیف آں شروع کرده بودند سکھ جیون راچشمان از حدقه بیرون کشیدند اکنوں از تصنیف ملّا توفیق قریب ده ہزار بیت و از طبع زاد سامی تخمیناً یک نیم ہزار بنظر می آید و از تصنیف عبد الوہاب شایق^۱۱۷۵ که تذکرۂ اولیا ذمۂ او بود۔ قریب شصت ہزار بیت غیر منتظم موجود است باقی مفقود۔

باغ سلیمان^۱۱۷۶ - میر سعد اللہ شاه آبادی منظوم کرده است بمتابعت خواجه اعظم حالات سلاطین و حضرات دین بطور اختصار و ایجاز تا عہد جمعه خان^۱۱۷۷ ضبط

۱۱۷۵ه این جزء از شاه نامه در خاندان میرزا غلام مصطفٰی مرحوم وزیر وزارت سری نگر موجود است (ملاحظه کنید تذکره مخطوطات فارسی کشمیر جلد اول) ۞

۱۱۷۶ه "باغ سلیمان" بحساب ابجد ۱۱۹۴ اعداد می دہد و غالباً ہمیں سال آغاز ایں کتاب است زیرا که ورود جمعه خاں در کشمیر بحیثیت ناظم در سنه ۱۲۰۲ه مطابق ۱۷۸۷ء شده است - یک خصوصیت قابل ذکر در وجه تسمیۂ ایں کتاب "بسلیمان باغ" ایں است که مؤرخین فارسی کشمیر را "باغ سلیمان" می نامند زیرا که ایں سرزمین نزد ایشاں محل ورود سلیمان علیه السلام است - نقول "باغ سلیمان" در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و کتاب خانۂ آصفیه حیدر آباد دکن یافت می شود - اوراق نسخۂ ریسرچ لائبریری ۲۵۲ عدد است ۞

۱۱۷۷ه جمعه خاں ہوتک زئی یکے از ناظمانِ کشمیر در عہد افغانانِ درّان (۱۷۵۲ء — ۱۸۱۹ء) بود - بقول مفتی عزیز الدین مصنّف "احسن التواریخ" جمعه خاں بتاریخ ۲۷ ماه شعبان المعظم سنه ۱۲۰۲ه (۱۷۸۷ء) کابل را بعزم پکھلی الوداع نموده در ماه رمضان داخل کشمیر گشت جمعه خاں مسلسل چہار سال بر صوبیداری کشمیر فائز بود - بالآخر در سنه ۱۷۹۳ء بعارضۂ اسہال درگذشت - اولاً در احاطۂ سید قمر الدین خوارزمی (متوفی ۹۰۷ھ = ۱۵۰۱ء) مدفون شد بعده نعشش را به قندهار بردند ۞

کردہ است۔ اہل ملل را مرغوب نیست۔

لُبّ التواریخ[۱۱۷۸] ۔ ملّا بہاؤالدین تا عہد شیخ غلام محی الدین[۱۱۷۹] احوالِ راجہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ است۔

تحقیقات امیری۔ خواجہ امیرالدین پکھلیوال حالات حکام و سلاطین و حضرات دین بہ عبارت خواجہ اعظم و مولوی ہدایت اللّٰہ و مولوی نظام الدین محمد تا عہد شیخ محی الدین تالیف کردہ است و غیر منتظم ماندہ است۔

منتخب التواریخ[۱۱۸۰] ۔ منشی نراین کول تا عہد عالمگیر حالات راجہ ہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ منصفانہ گفتہ است۔

مجموعہ تواریخ[۱۱۸۱] ۔ مصنّف آں بیربل پنڈت کاچرو۔ احوال راجہ ہا و

۱۱۷۸ھ یک نسخۂ آزاں در برٹش میوزیم و دیگر در فہرست ریو جلد سوم ص ۹۵۷ (a) موجود است

۱۱۷۹ھ یعنی ۱۸۴۵ء (۱۲۶۱ھ)

۱۱۸۰ھ در سبب تالیف کتاب خود نارائن کول عاجز چنیں می گوید ماحصلش این است :—

"در سنہ چہارم جلوس اعلیٰ حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی مطابق سنہ ہزار و یک صد و بیست و دو ہجری عارف خان نائب دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مؤلف بزبان سنسکرت کہ راجہ ترنگ می گویند باین ہیچمدان را گفت کہ ترجمۂ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طبایع خاص و عام نہ افتادہ با تاریخ کلہن پنڈت و مؤرخان دیگر کہ اعتماد را شاید مقابلہ کنند۔ و ترجمۂ مزبور را بہ فارسی خالی از تکلفات مترسلانہ بقلم آورد تا طبع مطالعہ کنندگان ملال نیارد۔" (ورق ۳ و ۴)

۱۱۸۱ھ یک نسخۂ آزاں در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلیکیشن حکومت جموں و کشمیر و دیگر در کتاب خانۂ سری رنبیر سنگھ جموں موجود است۔

سلاطین تا زمان شیخ غلام محی الدین مطابق تاریخ خواجہ اعظم و غیرہ ضبط کردہ است۔ و در بسط عبارت و رنگینی الفاظ و طوالت کلام ابوالفضل را مات نمودہ است لیکن محققانہ و منصفانہ نیست قصص و حکایات سرراہی درج کردہ است۔ ہمگی اہل ہنود را مفید و مرغوب۔

گلزار کشمیر[۱۱۸۲] تصنیف دیوان کرپا رام کہ تا عہد مہاراجہ گلاب سنگھ مختصر و موزون بہ عبارت رنگین و الفاظ سنگین مع حالات زاید مبسوط است

خلاصۃ التواریخ[۱۱۸۳] میرزا سیف الدین بہ کمال عرق ریزی نسخۂ رازہ نرنگنی

۱۱۸۲ درسنہ و سنہ ۶ در لاہور مطبوع شدہ است۔ در ابتدا سنہ ۶ و در اختتام سنہ وسنہ ۶ درج است (پرشین لٹریچر سیکشن ۲ مؤلفہ سی۔ اے سٹوری ص ۶۸۶)

۱۱۸۳ یک نسخہ این کتاب نزد میرزا کمال الدین شیدا بی۔ اے صدر بلدیہ سری نگر و دیگر ازاں در کتاب خانۂ جامعہ ایڈن برگ در فہرست مخطوط ہائے عربی و فارسی زیر نمبرہ ۲۳۴ موجود است۔ مطابق روایت صاحب "کشیر" جلد اول ص ۵۸ میرزا سیف الدین وقایع نویس از ابتدا تا سنہ ۱۲۷۱ھ مطابق سنہ ۱۸۶۱ع تاریخ کشمیر دریں درج نمودہ است۔ اوراق ۱۷۔ حجم "۵ x "۸ سطور ۱۳۔ ہر سطر سہ اینچ در طول۔ نوشتہ در نستعلیق عمدہ۔ در آخر نام مصنف میرزا سیف الدین مع سنہ ۱۲۷۱ھ درج است۔ میرزا محی الدین برادر میرزا سیف الدین کار برادر خود جاری داشتہ بتاریخ ۲۲ اکتوبر سنہ ۱۸۶۱ع ختم نمود۔

۱۱۸۴ مطابق روایت ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۵۶) کتاب مزبور در سہ جزو است و بحثیت مجموعی باین تفصیل ۲۰۶ صفحات دارد۔ جزو اول ۵۰ صفحات۔ جزو ثانی ۴۵۴ صفحات جزو ثالث ۱۰۰ صفحات وجیز التواریخ درسنہ ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ع در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ باختتام رسید۔ یک نسخۂ این کتاب در قبضۂ مفتی محمد شاہ صاحب سعادت موجود است

راسرتو ترجمہ کنانیدہ مختصرے تا عہد مہاراج گلاب سنگھ مرتب کردہ است لیکن ابنائی روزگار از مطالعۂ آں محروم اند۔

درجیز التواریخ[۱۱۸۴] ۔ مُلّا عبدالنبی خانیاری تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ مع تذکرۂ حضرات مختصر مرتب کردہ است۔

تاریخ کشمیر۔ پنڈت دیارام کاتب مختصر و منظوم تا عہد مہاراج ؟ مرتب کردہ است۔

تواریخ کشمیر بزبانِ انگریزی

ناردرن باریا[۱۱۸۵] مسٹر درو صاحب احوال تمامی قلمرو مہاراج از جموں و کشمیر و لداخ وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

تاریخ انس صاحب[۱۱۸۶]۔ مسٹر انس چہاردہ سال کیفیت کشمیر تحقیق کردہ احوال سلاطین وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

۱۱۸۵ مُراد از ناردرن بیریر آف انڈیا تصنیف فریڈرک ڈریو صاحب - FREDERIC DREW - EDWARD است۔ کتاب مزبور در ۱۸۷۵ء باہتمام اڈورد سٹیبن فورڈ STANFORD درلندن مطبوع گردیدہ است ۞

۱۱۸۶ مُراد از "دیلی آف کشمیر" تصنیف سیر والٹر لارنس صاحب معتمد خصوصی نائب السلطان ہند است۔ در ۱۸۹۵ء کتاب مزبور باہتمام ہنری فورڈ درچاپ خانۂ جامعہ آکسفورڈ لندن مطبوع گردیدہ است۔

حسن در ہر مقام لارنس صاحب را انس صاحب نوشتہ است۔ شاید ایں امر مبنی بر عادت قوم است کہ مطابق تسہیل شان با الفاظ سلوک می کنند۔ چناں کہ در تلفظ مروجہ کشمیر عیاں است ۞

گلدستۂ کشمیر[۱۸۷]۔ پنڈت ہرگوپال بزبان اُردو تصنیف کردہ است و تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ حالات راجہا و سلاطین بہ کمال تعصب و جانب داری مختصر گفتہ است۔ اہل ملل آں را پسند نمی کنند۔ غیر ازیں حالات حکّام و سلاطین کشمیر در تواریخ امصار و بلاد دیگر مثل تاریخ رشیدی و تاریخ آئین اکبری و ناسخ التواریخ[۱۸۸] و جام جہاں نما و غیرہ مشروح و مبسوط است۔

سنۂ کشمیر

صاحب وقایع کشمیر رقمطراز است کہ در خطۂ کشمیر تا عہد راجہ ہا سنۂ ہفت رکھیشران[۱۸۹] مروّج بود۔ وقتے کہ رینچن شاہ خلعت اسلام پوشید۔ سنۂ ہجری در تحریرات و احکامات و معاملات معمول ساخت امّا اسمای شہور در ملک

---

۱۸۷ در مطبع فارسی آریہ۔ لاہور سنہ ۱۸۸۳ء چاپ سنگی گردیدہ است ؎

۱۸۸ یک نسخۂ ازاں در کتاب خانۂ "سری رنبیر سنگھ" جموں موجود است ؎

۱۸۹ سنۂ "سپت رشی" یا لوکک تا حال نہ صرف مابین۔ برہمنان کشمیر متداول است بلکہ در تمام علاقۂ کوہستان جنوبی مثل چمبہ و کانگرہ و منڈی نیز باستعمال می رود (تمہید راج ترنگنی جلد اول ص ۵۸ مترجمہ سٹاین)

پروفسور بوہلر از حوالۂ "الھند" ج۔ دوم۔ ص ۸ تصنیف ابوریحان بیرونی ثابت کردہ است کہ آغاز سنۂ لوکک از یکم ماہ چیت شُدی (نصف ماہ روشن) از اختتام سنہ ۲۵ کالی یا بقول دیگر از سال ۷۶ – ۳۰۷۵ ق۔ م شد۔

بقول سٹائن از آغاز دریافت سنۂ لوکک وقائع نویسان ہند بیانات خود را باین سنہ منضبط دارند۔ در کشمیر حساب سنۂ لوکک از ابتداء نصف روشن ماہ چیت کردہ می شود۔ ازیں سنہ تا حال (۱۹۵۲ء) ۵۰۲۶ سال گذشتہ اند و اکنوں سال ۵۰۲۷ لوکک جاری است (تمہید مزبور ص ۵۸) ؎

مشہور نہ شد پس سلطان شمس الدین در عہد خود سنۂ کشمیری ایجاد نمود و مبدأ آں از جلوس رینچن شاہ سنہ ۷۲۵ھ ابداع فرمود و اسماء شہور بہ زبان کشمیری موافق سنۂ یزدجردی[۱۱۹۰] معمول داشت چنانچہ ماہ حمل۔ وہک۔ ماہ ثور، جیٹھ۔ ماہ جوزا، ہار۔ ماہ سرطان، شراون۔ ماہ اسد، بادریت۔ ماہ سنبلہ آشت۔ ماہ میزان، کارتک۔ ماہ عقرب، مونجہر۔ ماہ قوس، پوہ۔ ماہ جدی ماگ۔ ماہ دلو، پھاگن۔ ماہ حوت، چیتر۔

و نوروز این سنہ درضمن ماہ حمل بروز چیت سودی سوم مقرر ساخت و آں روز را سونت[۱۱۹۱] نام نہاد کہ مردمان کشمیر مراسم آں روز مثل عیدین بجا می آوردند۔ ماہ قمری کشمیریاں را با ماہ قمری ہندیان ہمگی سیزدہ روز مطابقت دارد و با ماہ شمسی غالباً از بیست روز تا سی روز متفاوت یعنی ماہ شمسی ہندیان ہرگاہ ہار می باشد اہل کشمیر آں را شراون می گویند۔

باید دانست کہ ایام ہای سال شمسی سہ صد[۱۱۹۲] و شصت و پنج روز و سہ گزدہ

۱۱۹۰ سنۂ یزدجردی بتاریخ فارسی مطابقت دارد۔ مبدأ این تاریخ از اول پادشاہی یزدجرد است تعداد ایام سال یزدجردیاں برابر سال رومیان است۔ لاکن ہر ماہ را سی روز گیرند۔ پنج روز کہ در آخر اسفندار زیادہ کنند و آں روز را "خمسۂ مسترقہ" گویند (حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم ص ص۔ ۵ و ۱۱؛)

۱۱۹۱ "سونت" بضم سین وسکون بقیہ حروف و نون غنہ در کشمیری "بہار" را گویند؛

۱۱۹۲ یک گھڑی مساوی ۲۴ دقیقۂ انگلیسی (منٹ) یا ۲½ گھڑی مساوی یک ساعت انگلیسی باشد از این قرار یک سال شمسی بہ حسابیکہ حسن نوشتہ است عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و شش ساعت و سی و شش دقیقہ باشد و این خلاف آنست کہ مولوی محمد صادق علی در حاشیۂ اکبرنامہ جلد دوم ص ۱۱ نوشتہ است۔ نزد وے یک سال شمسی عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و ربع روز باشد؛

ونیم گھڑی معمول است و ایام ہای سال قمری سه صد و پنجاه و چهار یوم و بیست و دو گھڑی
معروف و دریں صورت سال قمری را از کرده سال شمسی یازده روز شش گھڑی کم و
زاید می شود چنانچه در ایام ہای سه سال غالباً یک ماه اضافه می گردد و آن ماه
را ماهِ لُود نام نهاده اند. سلطان شمس الدین برای حفظ موسم و اوقات تخم ریزی
زراعت سال قمری را با سال شمسی تعدل و مساوات نمود. بناں براں حکم داد که
عرصهٔ دو سال و نهه ماه گذشته ماه لُود باسم همان ماه نهم از حساب ساقط سازند
یعنی دو ماه به یک نام وضع نمایند. مطابق فرمان او سنهٔ کشمیری در حساب کتاب
و نوشت و خواند و عرس اولیا وغیره در ملک رواج کلی یافت لیکن مردمان کشمیر
موجب سلیقهٔ خود در سنهٔ مذکور همگی آحاد می نوشتند و مآت ساقط می کردند.
چنانچه نظیر آں بر بعضے نسخ مقابر و تعمیرات آں وقت موجود است. زیرا که بر
ستون بت خانهٔ کوه سلیمان سال پنجاه و چهار نوشته است. حالانکه تا آں وقت
یک صد و پنجاه و چهار سال از سنهٔ کشمیری گذشته بود یک صد ساقط کرده همگی
پنجاه و چهار نوشته اند و قتیکه زمام اختیار حکومت ایں دیار در دست شاہان
چغت افتاد آں ہا سنهٔ کشمیری منسوخ کرده سنهٔ ہجری و سنهٔ جلوس خود مروّج
کردند. امّا اسمای شهور عربی در السنهٔ عوام مشتهر نگشت. تاحال زمینداران ایں
جا اسمای شهور به زبان کشمیری مستعمل می دارند.

از ابتدای عهد سنگان لاهور باز سنهٔ بکرمی دریں ملک رواج یافت
حالا حساب هندیاں و کشمیریاں خلط ملط می رود. مردم عموم را ایں قدر لیاقت نیست
که ماه لُود ساقط کرده حساب خود برابر می دارند. لهٰذا در سال سوم بابت ماه لُود فتور
و قصور واقع می شود خصوصاً در بعضے میله ہای آستانه جات که به حساب کشمیری

۹۳؎ امّا نزد مولوی محمد صادق علی سال قمری عبارت از سه صد و پنجاه روز و لست دو گھڑی باشد۔"

مقرر اند به سبب عدم اسقاط ماه نُود اختلاف سخت واقع می شود که منجر به خصومت می گردد۔ بنا برآں بابا آیت اللہ سلمہ که منجم کامل بود موجب حساب زیچ مطابق قاعدهٔ اصلی سنه کشمیری استخراج کرده است که هرگاه در تاریخ اصلی فتور افتد بر تاریخ هندیاں عمل سازند بوجهے فرق نه خواهد شد۔ چنانچه نامه نگار عرصهٔ سی سال امتحان ایں قاعده نمود گاہے منحرف شد۔ بعضے مردم جهول بنا بر تعصب آں را پسند نمی دارند۔

میلهٔ عرس حضرت شیخ العالم	۲۶ پوه	مگر گٹہ پچ [۱۱۹۴]	میلهٔ عرس حضرت هردی ریشی	غره پوه	کانک زونه پچ
میله بابا نصیب الدین غازی	۱۴ هار	جیٹھ گٹ پچ اول	میلهٔ عرس زین الدین ریشی	۱۲ وہک	چهتر زونه پچ چهاردهم
میلهٔ بابا حنیف الدین در میگام	هفتم وہک	چهتر زونه پچ نهم	میلهٔ میر بابا حیدر تولہ مولہ	۸ بادرپت	ساون زونه پچ دهم
میلهٔ شوگ بابا صاحب پانپور	۲۱ پوه	مگر گٹ پچ هشتم	میلهٔ عرس بابا پیام الدین ریشی	۳ وہک	چهتر زونه پچ پنجم
میلهٔ عرس بٹ مالو صاحب	۲۴ جیٹھ	بساکھ گٹ پچ پانزدهم	میلهٔ عرس شیخ بهاؤ الدین گنج بخش	۳ جیٹھ	چیت سُودی پنجم

۱۱۹۴ گٹ پچھ (گٹ در کشمیری بمعنی تاریکی و پچھ بمعنی پانزده روز) که به هندی اوراکشن پچھ و وَدِی نیز گویند عبارت از تاریخ پانزدهم تا سی ام یا بست و نهم هر ماه قمری هندی باشد که ایّام تاریکی است و مقابل او زونه پچ (زونه در کشمیری بمعنی مهتاب و پچ مثل سابق) یا شکل پچھ باشدی است که از تاریخ اوّل ماه هندی تا تاریخ چهاردهم باشد ٭

خانه های کشمیر

در سالف زمان ساکنان این گلستان خانه های دو آشیانه و سه آشیانه و پنج آشیانه از چوب[۱۱۹۵] ها تراشیده به کمال متانت تعمیر می کردند. امّا در واقعات آتش تباه می شدند انگاه خانهٔ دو طبقی همگی از سنگ و خشت برافراشتند و به حادثهٔ زلزله ویران گشتند. پسانه به تدبیر میرزا حیدر کاشغری خانه های سه آشیانه و چهار آشیانه دار مرکب از چوب و سنگ و خشت برافراختند تا که از آسیب زلزله و آتش کم تر ضرر می دیدند ازاں باز همین مروّج است و طاق های غرفه و پنجره و بنای حمام و فرش بوریا از مخترعات میرزا حیدر[۱۱۹۶] گذشته و بام خانهای این جا دو طرف سلامی دار می باشند و درمیان شهر بام خانهها را اول تخته نشانیده بالای آن توز فرش گسترده خاک می ریزند و در اطراف دهات خانهای دو طبقی و سه طبقی از خشت خام اکثر تعمیر می سازند که در طبقهٔ سفلی چهار پا و در طبقهٔ اوسط بود و باش خود و در طبقهٔ بالا اسباب زمستانی و اثاث می گذارند و بام ها را خس پوش می سازند

سفاین کشمیر

کشتی های این دیار به چند قسم می باشند که به سواری آن ها از اننت ناگ تا باره موله میان بهت می گذرند و بابت بار برداری و غیره سیاحت و تماشا درمیان تالاب ڈل و اُلر و غیره بسیار بکار می آیند. ازاں جمله:-

قسم اوّل. لره ناو[۱۱۹۷] که طول آن از سی درعه تا چهل درعه و عرض چهار پنج

۱۱۹۵ بنای خانه ها از چوب در عهد جهانگیر نیز در رواج بود. (تزوک جهانگیری ص ۳۰۳)

۱۱۹۶ واقعات کشمیر ص- ۸۲ ؛

۱۱۹۷ دریں ایّام "هاؤس بوٹ" (کشتی خانه نما) انگلیسی یکی از قسم ترقی یافته (بقیه بر صفحه آینده)

ذرعہ می باشد دو طرف نوکدار از سطح آب بالا می ماند۔ و درمیان آں بقدر قد آدم آشیانہ یعنی سقف مرتفع سازند و فراز آں آشیانہ یا در زیر آن حکّام وسلاطین می نشینند و از دو جانب ملازمان چہل و پنجاہ کس نشستہ بہ مجدافہا متحرک ساختہ می دوانند۔

قسم دوم۔ پرندہ طول آں از بست و درعہ تا سی درعہ و عرض سہ چہار درعہ می باشد و بر نوک آں بنگلۂ[۱۹۸] مربع گنبد دار مثل گنبد جنبان تیار می سازند کہ حکّام و سلاطین دراں می نشینند و درضمن آں تا نوک دوم ملّاحان نشستہ در آب می دوانند از کردہ قسم اوّل بزودی می شتابد۔ این دو کشتی خاص برای سلاطین و حکّام است فقط۔

قسم سوم۔ ڈونگہ طول آں از بست درعہ تا سی درعہ عرض سہ چہار درعہ تخمیناً می باشد کہ برای سواری و باربرداری[۱۹۹] مقرر است و درمیان آں یک نشیمن

(مسلسل) "لرہ ناؤ" (لرہ بمعنی خانہ و ناؤ بمعنی کشتی) است۔ بانئ وے مسٹر کین راڈ انگلیسی است دکشمیر اِن سن لائٹ اینڈ شیڈ مصنّفہ ری۔سی۔ ای ٹنڈیل بسکو۔ چاپ سیل لی بیروس اینڈ کمپنی لنڈن ۱۹۲۲ (ص ۱۴۸) ؎

مولوی محمد حسین آزاد در دربار اکبری ص ۱۱۲ می نگارد کہ اکبر بادشاہ چوں بمرتبۂ اوّل بکشمیر رسید از ملاحظہ کردنِ کشتی ہائے ایں جا خوشنود نہ شد۔ حکم داد کہ آئندہ کشتی ہا بطرز بنگال ساختہ شوند۔ درچند روز دریائے کشمیر ازیں قسم کشتی ہا پُر شد۔ از آئین اکبری معلوم می شود کہ دراں ایّام ہم تجارت کشمیر منحصر بہ کشتی ہا بود۔

۱۹۸ھ بنگلہ لفظ انگلیسی بمعنی "کوشک" ؎

۱۹۹ھ ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۵۸۷) تخمینۂ باربرداریٔ ڈونگہ قریب ۲۰۰ من ہندی کردہ است ؎

خاص برای نشست گاہ خاصان مخصوص می دارند و بر دو جانب نشیمن دو صندوق تختہ بند کردہ برای اسباب می گذارند و خدمت گاران برآں می نشینند و از یک سمت آن متصل صندوق برائے مطبخ مکانے مقرر است و بر دو نوک آں ملاحان نشستہ کشتی را بہ مجدافہا متحرک می سازند و بالای آں بام سلامی دار بقدر قامت حسب مناسب مرتفع می باشد کہ از بوریا ہا پوشیدہ می دارند و ملاحان درمیان آں ہمیشہ بود و باش خود می گذارند۔ فقط۔

قسم چہارم۔ شکاری و آں بہ ترتیب و تقطیع ڈونگہ ہمی باشد۔ نصف کم جای مطبخ وغیرہ بدستور۔

قسم پنجم۔ شکاری خورد و آں برای آمد و رفت متفرقہ بوضع ڈونگہ سوای صندوق و مطبخ می باشد و در ضمن آں پنج شش کس و دو سہ نفر ہانجیاں می نشینند و بعضے خورد تر ازان می باشد ہمگی دو سہ کس دراں می نشینند۔

قسم ششم۔ بہتری کہ ہمگی برای بار برداری ہیمہ و شالی وغیرہ اشیا می باشد و آں سہ گونہ است کلاں۔ اوسط۔ خورد۔ اما بہتری کلان طول آں از چہل درعہ تا پنجاہ درعہ و عرض آں پنج شش درعہ نوک ہای آن کشادہ کہ از یک جانب کشتی سلامی دار است و در زیر آں دو سہ حجرہ کہ ہانجیاں[۱۲۰] برای بود و باش و اثاث خود می دارند و سمت دیگر برای برداری معرا می گذارند۔ و درمیان آن از یک نیم ہزار من تا دو نیم ہزار من پختہ بار ہمی کنند۔

[۱۲۰] ہانجیاں جمع ہانجی بمعنی ملاح و کشتی بان۔ در کشمیری ایں لفظ "ہانز" بہ نون غنہ تلفظ می شود۔ ایں قوم نسب نامۂ خود را بحضرت نوح علیہ السلام می رسانند۔ و کشتی ہا کہ در و سکونت می کنند بہ "ارک" (کشتیٔ نوح) نسبت می کنند۔ (کشمیر ج۔ دوم۔ ص ۵۸۷)۔ شمارہ کسانیکہ در کشمیر در کشتی ہا بود و باش می کنند بہ سی و دو ہزار نفر تخمینہ کردہ اند ؂

بهتری درجهٔ اوسط نیز بهمین وضع می باشد - امّا از یک هزار من تا یک نیم هزار من بار می تواند برداشت - بهتری خورد نیز بدین نوع می باشد - امّا از دو صد من تا یک هزار من بار بردارد که آن فره واری می گویند و درمیان این کشتی ها هانجیان همیشه سکونت می دارند -

قسم هفتم - کچھو - که همگی بابت باربرداری است طول آن از هشت درعه تا ده درعه و عرض تا ده درعه از بام و صندوق ها معرا از شصت من تا یک صد و پنجاه من بار می تواند برداشت -

قسم هشتم - که ناؤ که بسیار خورد می باشد تا بیست من بار می تواند برداشت - برای شکار ماهیان و برداشتن سنگار ها وغیره بکار می آید و آن را کم ناؤ هم می گویند -

قسم نهم - ڈینبه ناؤ خوردتر درمیان آن دو کس می نشینند و برای فروختن ترکاری ها و میوه جات وغیره هانجیان میر بحری را بکار می باشد -

قسم دهم - بندوق شکاری که درمیان آن همگی دو کس می نشینند و نوک های آن نازک است که بر جبههٔ نوک آن همگی جای گذاشتن بندوق می باشد و درمیان آن شکار مرغانِ آبی همی کنند که به یک ضرب بندوق ده بیست مرغ شکار می کنند و آن بندوق کلاں می باشد فقط -

قلعه جات کشمیر

درخطهٔ دلپذیر راجها و سلاطین پیشین قلاع سنگین و حصار متین بسیار استوار کرده بودند به تطاول زمانه همه ها معدوم شدند - ازاں جمله بنابر بعضے حصن پیشین که تا حال موجود است ایراد کرده شد -

قلعه سبیر - در ۱۶۵۵ گاجوت راجه اشوک شهر سبیر[۱۲۰۱] در پرگنه کهاورپاره آباد
ساخت و حوالی شهر مذکور قلعه شهر پناه در غایت متانت و استواری احداث
نمود - اکنون شهر و قلعه معدوم -

قلعه آهنین پرسپور[۱۲۰۲] - راجه للتادت در پرسپور از خشت های آهنین
که به ملاط سرب چسپانیده بود - قلعه آهنین استوار نمود - اکنون مردمان آں جا
زمین کاویده خشت های آهن همی کشند -

قلعه ناگام - از تعمیرات راجه بالادت -

قلعه هرش[۱۲۰۳] - از تعمیرات چیت جیا پیڈ -

قلعه هانجک[۱۲۰۴] - از تعمیرات . . . . . . ؟

قلعه گگنه گیر[۱۲۰۵] - از تعمیرات گگنه چندر در پرگنه لار در ۵۵۰ هجری -

قلعه سلر - بلاد چندر پسر رکهله چندر در موضع سلر پرگنه دچهن پاره
در ۶۲۰[۱۲۰۶] هجری -

قلعه سوپور - از تعمیرات ریگی بهک بود - عطا محمد خان تجدید آں نمود -
و در ۱۳۰۳[۱۲۰۷] به سبب زلزله منهدم شد -

قلعه ناگرنگر - اکبر پادشاه در ۹۹۶[۱۲۰۸] ه شهر ناگرنگر با سواق و دکاکین و
کوٹھی های[۱۲۰۹] رنگین و دولت خانه خاص زیر دامنه کوه ماران احداث فرمود و حوالی

۱۲۰۱ه بنائے شهر سبیر از "راجه ترنگنی" محقق نه شد ۔

۱۲۰۲ه (۷۲۵ — ۷۵۳ء) ۔ ۱۲۰۳ه (۷۵۱ — ۷۸۲ء) ۔

۱۲۰۴ه البیاض فے الاصل ۔ ۱۲۰۵ه ۱۱۵۵ء ۔ ۱۲۰۶ه ۱۲۲۳ء ۔

۱۲۰۷ه ۱۸۸۵ء ۔

۱۲۰۸ه ۱۵۸۷ء ۔

۱۲۰۹ه کوٹھی ها جمع کوٹھی هندی بمعنی "کوشک عالی شان" ۔

آں قلعہ شہر پناہ موسوم بہ قلعۂ ناگرنگر تا دہ سال نرصیص نمود ایں ابیات بر سنگ دروازۂ جنوبی آں منقوش است۔ تاریخ۔

بنائے قلعۂ ناگرنگر شد — بہ حکم پادشاہ دادگستر
سر شاہان عالم شاہ اکبر — تعالیٰ شانہٗ اللہ اکبر
شہنشاہے کہ در عالم مثالش — نبود است و نخواہد بود دیگر
کروڑ و دہ لک از مخزن فرستاد — دو صد استاد ہندی جملہ چاکر
نکردہ ہیچ کس بیکار اینجا — تمامی یافتند از مخزنش زر
چل و چار از ظہور پادشاہی — ہزار و شش ز تاریخ پیمبر

ایضاً

بنائے قلعۂ ناگرنگر بہ عون اللہ — بہ حکم حضرت ظل اللہ اکبر شاہ
بسعی خواجہ محمد حسین ۱۰۱۱ گشت تمام — حقیر بندۂ از بندہای اکبر شاہ
بقای دولت ایں شاہ تا ابد بادا — بحق اشهد ان لا الہ الا اللہ

۱۰۲۱ھ کہیں برادر قاسم خاں میر بحر است۔ سال پنجم جلوس عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت۔ چوں میاں غنی خان پسر خانخاناں و حیدر محمد خاں آختہ بیگی (کہ خانخاناں ہردو را بہ کابل گذاشتہ بود) ناسازگاری بہم رسید۔ پادشاہ فرمان طلب بر حیدر محمد خاں آختہ بیگی فرستادہ ابوالفتح برادر زادۂ خانخاناں را بہ کابل برائے کمک غنی خاں روانہ فرمود۔ نام بردہ باتفاق مومی الیہ تعین کابل گشت و چندے در آنجا گذرانیدہ باز بحضور رسیدہ درسفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود۔ چوں در راستی و درستی کم ہمتا بود۔ ساز موافقت با مزاج عرش آشیانی کوک شد۔ آخر بخدمت بکاول بیگی سرفراز و بمنصب ہزاری ممتاز گردید۔

سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبۂ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادۂ او (کہ مرزبانی اوڈیسہ داشت) مقرر شد۔ پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ نیابت صوبۂ مزبور روانہ فرمود۔ سال ششم بحضور رسیدہ دولت پابوس یافت و او آخرہمیں سال مطابق (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مهاراجه گلاب سنگهه ترمیم آں شروع کرده بُود۔ امّا چناں که بعد سه چهار سال فرو ریخت۔

قلعهٔ شیرگڑهه۔ امیر خاں جوان شیر در سنه ۱۱۸۴ه[1211] آباد نمود۔ مهاراجه گلاب سنگهه و رنبیر سنگهه در تعمیرات آں بسیار ترقی فرمود۔ اکنون دار السلطنت کشمیر دراں جاست۔ رنبیر سنگهه آں را نرسنگهه گڑهه[1212] نام نهاد۔

گڈهی کنهائی۔ در سنه ۱۱۴۵ه[1213] امیر جوان شیر ترصیص نمود۔

گڈهی بیروه۔ در سنه[1214] لعل محمد خاں[1215] تعمیر ساخت و در ایّام بغاوت دراں جا محصور گشت۔

گڈهی بیروه عبد الله خان استوار نمود در سنه ۱۳۰۲ه[1216] به حادثه زلزله فرو ریخت۔

(مسلسل) ۱۰۲۰ه رخت زندگانی بربست۔ فرزندے ازو نماند۔ پادشاه در جهانگیر نامه می نویسد که کوسه بود (مآثر الامراء جلد اوّل ص ص ۴۷۱ و ۴۷۲)؛

۱۲۱۱ ۱۷۷۰ء۔ همچنیں باغ امیر آباد و تعمیر جدید سونه لانک (سونه در کشمیری زر و لانک جزیره) در کولاب ڈل از یادگار همیں امیر خاں است (چهار گلزار کشمیر ص ۲۳۷)

۱۲۱۲ ڈاکٹر صوفی (کشیر ج ۱، ص ۳۱۴) در انتساب نام نرسنگهه گڑهه بمهاراجه هری سنگهه موجود غلطی کرده است؛

۱۲۱۳ ۱۷۳۲ء۔ سال ۱۱۴۵ه غالباً از سهو کاتب است زیراکه دریں ایّام کشمیر زیر خاندان چغتائیه بُود و امیر جوان شیر از صوبیداران عهد افاغنه دراں است که مدّت حکومت شاں در کشمیر از سنه ۱۱۶۶ه تا ۱۲۳۵ه مطابق ۱۷۵۲ء تا ۱۸۱۹ء بود اغلب ایں است که تعمیر گڈهی کنهائی در وقتے مابین ۱۱۸۴ه تا ۱۱۹۰ه (که مدتِ حکومتِ امیر خاں است در کشمیر) واقع شد؛ ۱۲۱۴ ۱۷۶۴ء؛ ۱۲۱۵ لعل محمد خاں خٹک؛ ۱۲۱۶ ۱۸۸۴ء؛

گڈھی شیوه پوره - منصورخان در ایّام بغاوت خود آباد ساخت -

قلعه کوه ماران - در سنه ۱۲۲۷ [۱۲۱۷ه] عطا محمد خان در تعمیر آں کوشش بسیار نمود و در حکومت مستعارهٔ شیخ امام دین از افواج گلاب سنگه درمیان آں متحصن گشت بنا براں مهاراجه موصوف در استحکام و مرمت آں سعی بسیار نمود -

قلعه باره موله - سردار عطا محمد خان در ایّام بغاوت آباد نمود بحادثهٔ زلزلهٔ سنه ۱۳۰۳ [۱۲۱۸ه] فرو ریخت -

گڈھی اوڑی - سردار هری سنگه در سنه ۱۲۳۷ [۱۲۱۹ه] تعمیر آباد ساخت -

قلعهٔ مظفرآباد - مظفرخان بمبه آباد کرده است -

بت خانه های کشمیر

در زمان باستان راجه های دوران بت خانه های فراواں درمیان این گلستان آباد کرده بودند - ازاں جمله بعضے ها از دست سلطان سکندر مسمار شده - بعضے ها بطوارق زمانه فرو ریخت - میرزا حیدر در تاریخ رشیدی می نگارد که در عهد من دو صد و پنجاه بت خانه متین و سنگین از عجائبات روزگار در ساحت کشمیر موجود بود - من جملهٔ آں ها فی زماننا علامات و امارات بعضے نمایش کرده عبرت افزاست کیفیت آں ها مختصر یاد کرده شود -

مارتانڈے شور - راجه رام دیو در سنه ۹۵ [۱۲۲۰ه] کلجگ بر کریوهٔ مٹن آباد کرده بود

۱۲۱۷ه ۱۸۱۲ء ÷ ۱۲۱۸ه ۱۸۸۵ء ÷ ۱۲۱۹ه ۱۸۲۱ء ÷

۱۲۲۰ه ۲۹۳۶ —— ۳۰۰۵ ق.م - ڈاکٹر سٹاین نسبت این بت کده چنیں نوشته است:-

"تقریباً یک میل جنوبِ بامزو" با به پرستش گاه بزرگ مارتنڈ که از زمانهٔ قدیم تا امروز متبرک به شمار می آییم - این بت خانه (بقیه بر صفحه دیگر)

تعمیر آں نہایت حیرت افزا است میرزا حیدر در تاریخ خود توصیف آں بت کدہ
بایں عبارت نوشتہ است کہ در عمارت آں در زیر و زبر سنگہای تراشیدہ
است چنانچہ مطلقاً ملاط در شے نیست بے کچ و سا روخ سنگ را بالای ہم دگر

(مسلسل) بہ سبب یک چشمہ عالی شان کہ بنا بر روایات قدیمہ بدو حصّہ بہلا و کملا
منقسم است خصوصیتے بزرگ دارد۔ یک روایت مذہبی ہنود ایں ہر دو را
بہ پیدائش "معبود آفتاب" یعنی مارتنڈ منسوب کردہ است۔ معبد مذکور
وقتاً فوقتاً محل ازدحام زائرین است و در سائر ہند شہرت دارد۔
مارتنڈ در حصّہ جنوبی کشمیر ضلع اسلام آباد (اننت ناگ) واقع است۔
شک نیست کہ مقام مذکور برائے تعمیرش بنا بر اہمیت خاص منتخب گردید۔
کلہن دریں الفاظ او را ستودہ است:۔

"عجوبۂ روزگار۔ مارتنڈ مع دیوار ہائے فراخ وسیع۔ درمیان
احاطۂ بزرگ"۔

آثار و بقایائے ایں معبد اگرچہ از زلازل و امتداد زمانہ تباہ شد
لیکن تاہم یک نمونۂ عمدہ از فن تعمیر قدیم کشمیر است۔ اکثر سیاحان یورپ
در تعریف و توصیف آثار مارتنڈ پرداختہ اند۔

"اہمیت مارتنڈ ازیں معلوم تواں کرد کہ راجہ کیلاش در وفات یافتن
زیر دیوار ہائے ایں معبد شادمانی محسوس کردہ (سنہ ۱۰۰۸ء) ہمچنیں پسرش
ہرش او را تعظیم بسیاری کرد۔ در عہد کلہن صحن و دیوار ہائے فراخ و
عالی شان مارتنڈ بحیثیت فصیل استعمال می شد۔ للناد تیہ در عہد خود
نزد مارتنڈ نہرے جاری کرد و سلطان زین العابدین بقول پنڈت جونراج
او را باز مرمت فرمود۔

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

گذاشتہ اند بہ حدے تنگ درز کہ کاغذ درمیان او نمی رود۔ و طول ہر سنگ از سہ گز تا ہشت گز و حجم آں یک گز و عرض آں از یک گز تا پنج گز کہ عقل بر آوردن و بر عمارت بر آوردن البتہ امتناع می کند۔

اکثر آں بر یک طرح واقع است مخلوط و مربع مخطوط و مربع کہ ارتفاع آں در بعضے مواضع تا سی گز باشد و ہر ضلع آں کما بیش صد گز و در طرف درون ستون ہا گذاشتہ در بالای ستون مفرشہا کلہ مرصع نہادہ و بر بالای آں بغلچہا ماندہ۔ اکثر ستون و بغلچہ بہ التمام از سنگ یک پارہ و مدار طاق ہا بر ستون ہا گذاشتہ و عرض ہر طاقے از سہ گز تا چہار گز باشد و پیش طاقے دروازہ دار و داں جا نصب

مسلسل

"نام قصبہ مارتنڈ اکنوں (۱۸۹۹ء) بنام پرگنہ مٹن زندہ است۔ جونراج ادرا مارتنڈ پیش گفتہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری مع تذکرہ بت کدہ مٹن چاہے را نیز ذکر کردہ است کہ نزد مسلمانان کشمیر بچاہ ہاروت و ماروت شہرت دارد۔" ابن شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۶ تا ۱۷۸ ۔

پنڈت آر۔ سی۔ کاک در قدامت بت کدہ مزبور چنیں می گوید:۔

"بنا بر مشکوکیت کلہن در ذکر مارتنڈ ی شور تاریخ منسوب بوے غیر یقینی شدہ است۔ اغلب ایں است چنانکہ از طرز تعمیرش ہویدا ست۔ بنیاد مارتنڈ از دست راجہ للتادتیہ در وسط قرن ہشتم میلادی نہادہ شدہ است (ابن شمنٹ مانومنٹس آف کشمیر ص ۱۳۵)

قریباً ہمیں رائے جنرل کننگھم نسبت ایں بتخانہ اظہار کردہ است چنانچہ گوید:۔

بنائے مارتنڈ از دست راجہ رانا دیتہ نہادہ شد لیکن تکمیل احاطہ اش از دست للتادتیہ شد۔

(حاشیہ ابن شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۷)

کردہ و درون و برون طاق ستون ہا گذاشتہ و چہل گز و پنجاہ گز بلندی آں بغلچہ و مقرنس یک پارہ بر بالای آں چہار ستون سنگ یک پارہ گذاشتہ۔ ایں کہ پیش طاق درون و برون شکل دو ایوان داشتہ باشد بر یک سنگ یا دو سنگ پوشیدہ شدہ۔ ایوانے را طول بیست گز و عرض ہفت ہشت گز و سر ایوان کہ سنگ یک پارہ است مقرنسہا و منبط ہا و شرفہ و سگ دنداں و پس پوشہا و پیش پوشہا ہمہ متفرق بہ نقوش و تصاویر کہ بر شرح راست نیاید و بعضے صورت ہا بر ہیئات خندہ و گریہ ساختہ اند کہ کس حیران ماند و درمیانہ کرسی عالی از سنگ تراشیدہ و بالای آں گنبدے بہ تمام از سنگ چنانچہ در شرح او تقریر عاجز و بیان او قاصر است در عالم ایں چنیں عمارتے دیدہ و شنیدہ نہ شدہ چہ جای صد و پنجاہ بت خانہ دیگر کہ در ملک موجود است فقط۔

راجہ للتادت در ایام راجگی خود آں بت کدہ را مبلغات کثیر صرف کردہ مرمت نمود و بہ طلا تلمع فرمود۔ سلطان سکندر [۱۲۲۱] در انہدام آں یک سال کارخانہ جاری ساخت و دیوارہای آں فرو ریخت۔ امّا در انہدام اصل بت خانۂ درون عاجز آمد۔ عاقبت جوف آں از ہیزم پرساختہ آتش افروختند و تصاویر آں درہم برہم کردند۔ نامہ نگار آں عبرت خانہ معاینہ کردہ بر بعضے ستون ہا تلمیع طلا ہنوز اثری داد۔

وزیہ البشری [۱۲۲۲]۔ راجہ وزیانند [۱۲۲۳] در اوایل کلجوگ سنہ ۳۳۴ تعمیر آں کردہ

۱۲۲۱ سنہ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۲ء) ؎

۱۲۲۲ مرکب از وجے و ایشور سنسکرتی۔ وجے بمعنی فتح و ایشور بمعنی خداوند۔ قصبۂ وج بروردہ (بیجبارہ) کہ تاحال در کشمیر جنوبی بر فاصلۂ پنج میل از اسلام آباد واقع است مخرب وزیہ البشری برنام ہمیں بت کدہ آباد است۔ مسٹر سٹاین د رینشینٹ جیوگرافی آف کشمیر ص- ص ۱۴۳، ۱۶۴ درد

(بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بُود سہ صد ذرع ارتفاع داشت در جوف گنبد آں گاؤے بہ طلسم معلّق ایستادہ بُود کہ کالبد او از فلزات صنعت کردہ بُودند دہ لک اشرفی در تلمع قبہ آں صرف شدہ بُود۔ اہل ہنود آں بت کدہ را نہایت متبرک می دانستند۔ راجہ ونتی ورما[۱۲۲۴] در عہد خود آں را مرمت نمود۔ سلطان سکندر بر انہدام آں متوجہ شدہ ہنگام شکستن از سنگ ہای آں شعلہ ہا برخاست ہنود آں را حمل بر کرامات معبودان خود می کردند تاکہ از بنیاد آں سنگے ظاہر شد کہ برآں منقوش بُود۔ (بسم اللہ منتری نہ نشنٹ وزیہ البشری)[۱۲۲۵]۔ یعنی بسم اللہ افسونے است کہ دیران می کند وزیہ ابشری را۔ سلطان سکندر از سنگ ہای آں

(مسلسل) توصیف وے چنیں می نویسد :۔

"قدیم قصبہ کہ ذکرش در سابق رفت۔ در شکل وے ایشور یا وِج برور موجود بہ ظہور آمد۔ مقام آخر الذکر کہ تقریباً دو میل بالائے "چکردھرا" واقع بود نامش از بنیائش گاہ قدیم "شیو وجے ایشور" می گیرد۔ ایں معبودہ تا بایں وقت در وِج برور پرستیدہ می شود۔ معلوم می شود کہ ایں مقام از عرصۂ قدیم در کشمیر مرجعِ عوام ہنود بود۔ ہمچنیں ذکرش در کلہن (راج ترنگنی کتاب اول ص ۳۸ مترجمہ سٹاین) رفتہ است۔ روایتے کہ تعلق اشوک بایں معبودہ ظاہر کند۔ یک ثبوتِ پختۂ قدامت ایں است۔ اکثر مؤرخان کشمیر قدیم ذکر ایں معبودہ کردہ اند۔

۱۲۲۳ راج ترنگنی کتاب دوم ص ۶۱ مترجمہ سٹاین ؛

۱۲۲۴ (۸۸۳ ــــــ ۹/۶۸۵۵) ؛

۱۲۲۵ بقول سٹاین (حاشیہ برنسٹ جیوگرافی آف کشمیر ۱۹۵) اصل عبارت آں سنگ ایں بود :۔ "ایکادشتے شتم وِرشم سکیندرہ بھابل بسم اللہ یت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نیایش کده خانقاہے بنا نمود کہ آں را وجاشر خانقاہ می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ خانقاہ ویران کرده بت خانہ خود برلب دریا آباد ساخت۔

ذیشٹی شور[۱۲۲۶ھ] ۔ برقلۂ کوه سلیمان راجہ سندیمان در ۲۸۰۰ ک آباد کرده است و در ۲۶۷۴ ک راجہ گوپادت ترمیم آں کرده بود و در ۱۵۰ ب بار دوم راجہ

(مسلسل) منتزین نہ مشنت وَجے شِرا اُه "

یعنی در قرن یازدہم سکندر اعظم "وجے شراه" را تباه خواہد کرد۔ ظاہراً قابل اعتماد نیست۔ مزید براں ڈاکٹر سٹائین در صداقت ایں کتبہ کہ بعد از واقعۂ انہدام بود او محل شک قرار داده است بقول او موجد ایں عبارت غالباً یکے از قبیلۂ "باچہ بٹ" (عالم سنسکرت) بوده است :

۱۲۲۶ھ مراد از جیشٹیشور است یکے از اسماء شوجی معبوده اہل ہنود است۔ سٹائین (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۵۹) ۔ ایں بت خانہ تا امروز مرجع خاص و عوام اہل ہنود است

تعمیر ایں بت خانہ مابین محققان آثار قدیمہ موضوع بحث و مباحثہ است۔ جنرل کننگھم ولفٹنٹ کول اورا بزمانۂ جلوکا (۲۲۰ ق م) منسوب کرده اند۔ لیکن قول ایشاں بنا برین مقبول نیست کہ تعمیرش جدید معلوم می شود۔ و نیز روایتے کہ درین ضمن وارد است محل شک و شبہ است۔

فرگوسن (صفحہ ۲۲۵ جلد ۱) مندر ذیشٹی شور را از زمانۂ جہانگیر ثابت کرده است و در ایں ضمن بیانش ہمیں طور است : "بت خانہ کہ ما می بینیم تعمیرش بدست یک ہندوے گمنام بہ اعزاز شیوجی در شاه وسیع مشرب حضرت محمد نور الدین عہد جہانگیر پادشاه شروع کرده شده بود۔ در ۱۰۲۹ھ چنانکہ بر یکے از دیوارہائے کنده می بینیم تعمیر مزید شے متروک شد۔ ۱۰۶۹ھ اول سال تخت نشینی اورنگ زیب است۔ از ہماں وقت تا ایں دم بنائے ایں بت خانہ ناتکمیل ماند۔ امروز ایں بت خانہ یکے از آثار ہائے بسیار قدیم در کشمیر بشمار می رود۔

جسونت کاروکہ در ۱۸۷۶ء تاریخ خود "ہسٹری آف دی مغل ایمپائر" (بقیہ بر صفحہ آینده)

للتادت مرمت آں نمود۔ چوں سلطان محمود در صحن آں نماز پیشین خوانده بود بنا براں سلطان سکندر در انہدام آں تردد نمود۔ لیکن بحادثہ زلزلہ ستون مدارسقف آں شکستہ شد۔ سلطان زین العابدین در ۸۴۲ھ چہار ستون سنگین دفایۂ سقف آں استوار نمود۔ چنانچہ بر یک ستون دو سطر منقوش است۔

سطر اوّل۔ ایں سطور بر داشت خواجہ اکم بن مرجان سال پنجاه و چہار کشمیری

سطر دوم معمار ایں ستون راجی ہشتی زرگر پنجاه و چار۔ و نیز بر دیوار شمالی بر نردبان سنگین آں منقوش بود (دریں وقت یوذاسپ نام جوانے از مصر آمده دعوای پیغمبر زادگی می کند۔ سال پنجاه و چہار) و دیہ حکومت گلاب سنگھ

(مسلسل) را شائع نموده است باشندگان کشمیر را از قوم یہود شمار کرده است۔ اقتباس ذیل مؤید ایں رائے است:—

دریں جا موسیٰ نام عام است۔ از آثار قدیمہ کہ تا اکنوں دریں سرزمین دستیاب شده اند تائید ایں نظریہ می شود کہ کشمیریاں از قوم اسرائیل تعلق دارند۔ نیز اشل اثر یکہ بر کوه بلند است تا ایں روز بنام "تخت سلیمان" خوانده می شود۔

سیاح فرانسیسی موسیو برنیر کہ با اورنگ زیب بہ کشمیر آمده بود بت خانہ مذکور را از عمارات قدیمہ "بر تخت سلیمان" گفتہ است کلہن در راج ترنگنی (کتاب اوّل مصرع ۳۴۱) بتخانہ مذکور ضمناً از تعمیر گوپادت قرار داده است۔ در زمان ابوالفضل نیز ہمیں روایت مابین سکان کشمیر متداول بود۔ (آئین اکبری جلد دوم ص ۳۸۳) ؛ ۱۲۲۷ھ ۱۴۶۹ء ؛

۱۲۲۵ھ اغلب است کہ یوذآسپ در اصل "بوذاسف" یا "بوذآسپ" بود۔ چوں در املاء فارسی حرف یاء با حرف باء بآسانی مختلط می گردد، در محاوره عوام از غلطی "یوذآسپ" شد۔

ابن ندیم (در فہرست ص ۳۴۵ مع حواشی فلوگل) می گوید:—

"نزد محققین دریں امر ہیچ شکے نیست کہ اہل عرب "بدھ" را "بوذاسف" می گویند۔"

مسعودی (در مروج الذہب ج ۴، ص ۴۹ چاپ پیرس) می نگارد:— (بقیہ بر صفحہ دیگر)

اہل خلاف آن را محو کردہ اند۔ ہنوز اثرش باقی است۔ شیخ غلام محی الدین گنبد آن را مرمت نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نردبان کوہ را ترمیم ساخت۔

بیجی شور[۱۲۲۹ھ]۔ راجہ بجی مطابق سنہ ۲۹۸۶ ک در بیج بارہ بہ کمال رفعت و متانت آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر ویران ساخت۔

بوٹی شور[۱۲۳۰ھ]۔ ندر آدت در موضع ......[۱۲۳۱ھ] ؟ آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر ویران فرمود۔

(مسلسل) محققان بیان کردہ اند کہ ایشان بر دروازۂ نو بہار (بت کدۂ معروف در بلخ) لوحے دیدہ بودند کہ برو نوشتہ بود:۔ "قول بوذآسف است کہ درہائے بادشاہاں محتاج سہ خصلت اند یکے عقل دوم صبر و سوم مال"۔ کسے در ذیلش بہ عربی نوشت:۔

"ہر کہ یکے ازیں سہ خصلت دارد محتاج درہائے شہاں نیست"۔

مولانا سید سلیمان ندوی "عرب و ہند کے تعلقات" ص ص ۱۷۰ و ۱۷۱ چاپ ہندوستانی اکاڈیمی الٰہ باد' (۱۹۳۰ء) در تحقیق لفظ "بوذآسف" می نگارد:۔

دریں امر ہیچ شک نماندہ کہ مراد از "بوذآسف" بدھ است۔ در فارسیٔ قدیم بجائے دال ذال می نوشتند۔ ازیں جہت ایں لفظ بجائے "بوداسف" "بوذآسف" گردید۔ بقول پروفسور زخاؤ حرف "ف" دریں جا در اصل "ستو" است۔ ایں لفظ از "بدھی ستو" "بوذآسف" گردیدہ است"۔

و آنکہ دریں کتاب مذکور است کہ شخصے "بوذآسپ" نام از مصر آمدہ دعوئ پیغمبری می کرد۔ کلیتہً محقق نگشتہ است بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۴۰) بوذآسف مزبور بہ حیثیت سفیر در زمان بڈشاہ در کشمیر وارد گشت۔ قرین قیاس ایں است کہ "بوذآسپ" در اصل "بوذاسف" (بودھی ستو) است۔ تاریخ شاہد است کہ کشمیر تا ظہور اسلام مانند بلخ و بخارا و افغانستان و ترکستان یکے از مراکز دین بودا بہ شمار میرفت (و لبیائے از وہارہائے و معبد ہائے) ایں دریں سرزمین بودند شباہت اسمی مابین ایں ہر دو چیزے دیگر مؤید ایں خیال است:۔ روایتے عام کہ "بوذاسف" در اصل حضرت مسیح علیہ السلام بودند ظاہراً ضعیف است ؀ ۱۲۲۹ھ ہماں "ذربہ ابشری" است کہ مذکور شد۔ غالباً حسن از غلطی مکرر نوشتہ است۔ ۱۲۳۰ھ مندر بھوتیش یا موجودہ بھوتیشور نزد بت خانۂ ندی کھیشتر زیر دامن کوہ ہرمکٹ واقع است از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران معلوم می شود کہ بھوتیشور از قدیم ترین زیارت گاہ ئے کشمیر است (ریٹ شٹائن جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۱۱) ؀

۱۲۳۱ھ کذا فی الاصل محل و ثوعش در حاشیہ ؀

ایشی شور - راجہ سندیمان دوم در موضع ایشہ براری آباد ساخت سلطان سکندر منہدم فرمود۔

بھیما دیوی - در موضع تھید راجہ سندیمان آباد کردہ بود۔

میبگہ مٹ - از تعمیرات میگواہن[۱۲۳۲] در موضع بارسو پرگنہ اولر سنہ ۳۴ بکرمی

دہاشری - از تعمیرات پرورسین[۱۲۳۳] متصل مسجد جامع بود۔ سلطان سکندر مسمار کردہ از مصالح آن بنیاد مسجد جامع معمور ساخت۔

سدہ بادہ شری - از عمارات راجہ پرورسین در صحن پیر حاجی محمد - مدفن سلطان قطب الدین است۔

کالی شری - از تعمیرات پرورسین بود سلطان قطب الدین[۱۲۳۴] ویران کردہ از سنگ ہای آن بنیاد خانقاہ معلّیٰ ترصیص نمود۔

لوکی شری - از تعمیرات پرورسین است درضمن آن حرم ہای سلطان سکندر مدفون شدہ - اکنوں بہ گنبد بڈھ شاہ مشہور است - و در احاطۂ آن مزار سلاطین کشمیر عبرت افزا است۔

پرورییشور - از تعمیرات پرورسین متصل دولت خانۂ اکبر شاہ بہ انضمام پوکرہ بل[۱۲۳۵] در دو یادگار بود۔

ویشوشورما - معمورۂ پرورسین بہ مقام درگجن بود۔ سلطان سکندر برہم زد۔

درونس سوامی - آباد کردۂ پرورسین در محلۂ سورنہ۔ مدفن ملک ریگی ڈار است۔

۱۲۳۲ از ۲۲ قبل مسیح تا ۱۴ع ؛ ۱۲۳۳ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۷۹ع) ؛

۱۲۳۴ (۹۸ ـــ ۱۳۷۳ع) ؛ ۱۲۳۵ یعنی پکھری بل ؛

بوتی شور - سنہ ۱۲۳۶ کلجوگ از تعمیرات راجہ جلوک ۱۲۳۷ درموضع ونگت پرگنہ لار بر چشمہ نرین ناگ تا حال موجود است - توصل سنگ ہای آں اصلا معلوم نمی شود گویا از یک دانۂ سنگ مخلوق است محرر ایں شگرف نامہ چوب چراغ سوختہ بر موقع سنگے افروختہ گذاشت قطرات آنک از محل وصل سنگ جوشیدن گرفت تحقیق شد کہ تمامی سنگ ہا بہ ملاطۂ آنک مضبوط شدہ است سادہ رخ و پیچ بالکل ندارد و درمیان آن سنگ "بدرہ پیٹ" اعجوبۂ روزگار است متصل آں راجہ نرندر آدت ۱۲۳۸ پنج بت خانۂ خورد آباد کردہ است -

ماہیشور - از تعمیرات راجہ رنادت برکوہ ماران در سنہ ۱۴۱۴ بکرمی -

ہرتی شور - امرت بربھا زوجۂ رنادت ۱۲۳۹ درموضع امرت بھون آباد ساخت -

بکرمی شور - از عمارات راجہ بکرادت ۱۲۴۰ متصل وچار ناگ بود - سلطان سکندر ویران کردہ از سنگ ہای آں مسجد و مدرسہ احداث نمود - علامات ہر دو ہنوز موجود سنہ ۵۲۱ بکرمی -

بمنی شور - درموضع رٹ سون از تعمیرات بالادت سنہ ۵۶۳ بکرمی -

۱۲۳۶ ہمان بھوتیش یا بھوتیشور است کہ مذکور شد ؛

۱۲۳۷ ۳۴ ــــــ ۱۳۹۴ ق م ؛

۱۲۳۸ (۱۹۱ ــــــ ۱۶۸ ء) ؛

۱۲۳۹ پنڈت آنند کول بامزئی بربھارا بجائے رنادت زوجۂ میگواہن (۱۳ ء ــــــ ۲۲ ق م) نوشتہ است - نیز پنڈت مذکور بجائے ہرتی شور نام بت خانہ امرت بھون می نویسد - بقول آنند کول حالا ایں مقام را "اناّ بھون" می گویند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۹) ؛

۱۲۴۰ (۶۳ - ۱۲۵ ء) ؛

دُرلب سوامی - در محلهٔ زینه کدل سمت جنوب از تعمیرات دُرلب وردن بُود - بُت شکن مسمار ساخت -

نریندری شور - در موضع تاپر[۱۲۴۱] - پرتاپ پیڈ آباد کرده بود - سلطان سکندر برهم زده - زین العابدین[۱۲۴۲] سنگ های آن سدّ نابدکهی ناسوپور صرف نمود - سنه ۶۳۴ بکرمی -

تربهون سوامی - از تعمیرات چندراپیڈ[۱۲۴۳] متصل مزار ٹهگ بابا صاحب معروف - سنه ۶۸۴ بکرمی -

تاراپیٹ - راجه تاراپیٹ متصل مسجد جامع آباد کرده بود - سلطان سکندر مسمار کرده مسجد و مدرسه پیش روے مسجد جامع آباد ساخت -

سورج مکهی - از تعمیرات راجه للتادت[۱۲۴۴] در موضع لته پور بُود سلطان سکندر منهدم ساخت -

مُوکتا کیشو - در موضع پرسپور[۱۲۴۵] بر بلندی کریوه للتادت آباد نمود -

---

۱۲۴۱ھ پرتاپ پیڈ دوم (۶۳۴ء — ۶۸۴ء) - آنند کول بانی این بیت خانه نریندر پربها ملکهٔ پرتاپ پیڈ نوشته است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۴) قریهٔ تاپر دوازده میل از بارهمولہ جانب سرینگر واقع است ؛ ۱۲۴۲ھ (۱۴۲۳ء — ۷۴) ؛

۱۲۴۳ھ از ۶۸۴ لغایت ۶۹۳ء - آنند کول محل وقوعش پائین نوکدل بر کنار چپ دریاے جهلم نشان داده است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۵)

۱۲۴۴ھ از ۶۹۷ء لغایت ۷۳۴ء ؛

۱۲۴۵ھ قریباً پنج میل از تولہ مولہ بطرف مغرب قریهٔ پرسپور که در زمانهٔ قدیم بنام پری هاسپور معروف بود واقع است - راجه للتادتیه بزمانهٔ خود شهر پری هاس پور آباد کرده دارالسلطنت خود ساخت - در حکومت خود بسیارے از بت خانهاے که تا اکنون آثار آنها از زمین می برآید تعمیر نمود - بقول سٹاین (این شنٹ جوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۴) (بقیه بر صفحهٔ آینده)

سی و دو لک[۱۲۴۶] و شانزده هزار توله نقره. بر فرق آن تلمیع ساخته شده.

پرهاس[۱۲۴۷] کیشو متصل پرسپور للتادت تعمیر کرده بود. هشتاد و چهار هزار پل طلای احمر بر قبهٔ آن تلمیع ساخت. تصویر چهار[۱۲۴۸] راه هیکلی کلان درست نموده آن را خفتان طلا در بر کرده بود. و در صحن ستونی از یک تختهٔ سنگ به طوالت پنجاه و چهار دست. و بروایت بعضی پنجاه و چهار گز. بر فرق آن صورت گوروجی رسم کرده قایم ساخت و سی صد و بیست و هشت خروار شالی برنج را چهار هزار صورت بوده[۱۲۴۹] اوتار مصنوع کرده در میان بت خانهای پرسپور موجود داشت.

و غیر ازین اشکال و تصاویر زر و سیم دران جا بسیار نصب کرده بود. سلطان سکندر هر دو بت خانه مسمار کرده سنگ های آن در سد بندی صرف نمود

(مسلسل) صحیح محل وقوعش تا سنه ۱۸۹۲ء دریافت نه شد. حالا پرگنهٔ پرسپور از نام این شهر معدوم خبر می دهد. کلهن (راج ترنگنی۔ ترنگ چهارم۔ مصرعه ۱۹۴) نسبت پرسپور می نویسد که این شهر در خوبصورتی بر اقامت گاه اندر (خدائے هنود) چشم می زد۔ معابد تعمیر کردهٔ للتادیته بعض از دست جانشینانش راجه ویجرادتیه و راجه اونتی ورما و راجه شنکر ورما (از ۸۰۳ تا ۹۰۲ء) تباه کرده شد۔ (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵)

۱۲۴۶ در راج ترنگنی بیان کلهن این است:۔

"او (للتادتیه) در مجسمهٔ مکتا کیشو هشتاد و چهار هزار تولک (توله) زر داخل نمود۔" (راج ترنگنی۔ ترنگ چهارم مصرعه ۲۰۱)

۱۲۴۷ کلهن از ذکر تعداد خاص خاموشی نموده است (ایضاً مصرعه ۲۰۲)

۱۲۴۸ ویشنو (ایضاً۔ مصرعه ۱۹۷)۔ (رب هنود)

۱۲۴۹ ازین معلوم می شود که در عهد للتادتیه مکتا پیڈ مذهب بدهه در کشمیر اوج کمال بود۔

د از بنیاد پری ہا سہ کیشو صندوقے برآمدہ بر ورقے از مس نوشتہ یافتند کہ بعد
این قدر مدت ہادم این بت کدہ سکندر نام پادشاہے خواہد بود. و صورت بدھ
او تار خواہد شکست[125]۔

[125] انتساب انہدام بت خانہ پرسپور بہ سلطان سکندر از روئے شواہد تاریخی محقق نہ شدہ است۔ خواجہ محمد اعظم و ناراین کول باتفاق تہدیم بت خانہ مزبور بہ سلطان سکندر کردہ اند۔ لیکن خلاف این ہر دو ملک حیدر چادورہ کہ قریباً یک صد سال پیشتر از ایشان زیستہ است شکستن بت خانہ پرہاسپور منسوب بہ میر شمس الدین عراقی کردہ است چنانچہ می گوید:—

"چنانچہ اکثر بت خانہائے کشمیر را انہدام و معدوم ساختہ
نوبت تخریب و شکست بت خانہ موضع پرسپور رسید۔ بت ہا
را شکستہ و بت خانہ ہا را برباد کردہ بودند کہ طاقچہ از میان دیوار
ظاہر شد و دران طاقچہ صندوقچہ چوبین ظاہر گشت۔ و چون
صندوقچہ وا کردند لعلے و یک شیشہ و کتابتے بخط قلم کشمیری
دران صندوقچہ بود و مضمون کتابت آنکہ صاحب بت خانہ از
منجمان تحقیق کردہ بود کہ بعد یک ہزار و پانصد سال شخصے با کشف و
کرامات از عراق آمدہ این بت خانہ را ویران خواہد ساخت و لعل را
فروختہ خانقاہ میر سید علی ہمان بنا کند۔" تاریخ کشمیر قلمی ص ۷۵، ۷۶

ڈاکٹر ستائن (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵) نیز در قبول کردن انتساب انہدام بت خانہ پرہاسپور بہ سلطان سکندر حقیقت این کتبہ شک کردہ است چنانچہ گوید کہ واقعہ انہدام بت خانہ پرہاسپور شش صد سال بعد از تاریخ کتبہ وقوع شد حالانکہ مطابق تحریر بایستے کہ انہدام مزبور بعد عرصۂ پانزدہ صد سال بہ ظہور آمدے زیرا کہ باتفاق مؤرخان راجہ للتادتیہ بانی بت خانہ شش صد سال قبل از سکندر بودہ است تا برین (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

چتر انما کیشو۔ شیشہ شای کیشو۔ امرت کیشو۔ ہر سہ بُت خانہ جیاپیڈ [۱۲۵۱ھ] در اندرکوٹ [۱۲۵۲ھ] احداث کردہ بود۔ سلطان سکندر مسمار نمود۔ زین العابدین از سنگ ہای آں سدِّ سوپور استوار فرمود سنہ ۸۲۸ھ۔

اونتیل مندر۔ اجتا پیڈ [۱۲۵۳ھ] در پانپور آباد کردہ بود۔

شیرہ وامس سوامی۔ در موضع مرہامہ از تعمیرات اونتی ورما۔

مارگی شور۔ در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر سر چشمہ از تعمیرات راجہ دُرنا سنہ ۳۲۰ کلجوگ۔

اونتی سوامی [۱۲۵۴ھ]۔ در موضع اونتی پورہ از تعمیرات ونتی ورما۔

شیرہ مٹ۔ زیر دامن کوہ اُولر از عمارات ونتی ورما از اونتی پورہ پنج میل بالا۔

پربھاکر سوامی۔ در موضع زیون از ونتی ورما ؟

جادہ برادی۔ از تعمیرات شیر ورما [۱۲۵۵ھ] از ونتی پورہ یک میل بالا ہمگی دروازہ موجود دارد۔

بُت خانہ کُلن۔ از تعمیرات شنکر ورما [۱۲۵۶ھ] در پرگنہ لار سنہ ۲۷۹ ہجری۔

(مسلسل) صحیح این است کہ انہدام بت خانۂ مزبور آیا بنا بر زلازل قدرتیہ یا بنا بر غفلتے کہ از طرف سکان این دیار بہ قبولیت مذہب اسلام سرزد شد بہ ظہور آمد ؛

۱۲۵۱ھ از ۷۵۱ تا ۷۸۲ء ؛

۱۲۵۲ھ اندرکوٹ۔ جیاپورہ نزد سنبل از تعمیرات ہمیں جیاپیڈ درست ؛

۱۲۵۳ھ از ۸۳۸ء تا ۸۵۰ء ؛

۱۲۵۴ھ ۸۵۵ء تا ۸۸۳ء ؛

۱۲۵۵ھ ؟

۱۲۵۶ھ از ۸۸۳ء لغایت ۹۰۲ء ؛

ہرایشور دیگی شور۔ از تعمیرات شنکر ورما در موضع پٹن تا حال موجود بود بر حادثۂ زلزلہ سنہ ۱۲۰۲ (۱۲۵۷ھ) ہر دو فرو ریخت۔

پردہ گستی شور۔ از تعمیرات پردہ گپت (۱۲۵۸ھ) در محلہ خندان بھون۔

۱۲۵۷ھ ۱۸۸۴ء :

۱۲۵۸ھ از ۹۴۹ تا ۹۵۰ء۔ سکندہ بھون وہار حالا "خندہ بھون" محلہ سرینگر است واقع بر کنار راست دریائے جہلم مابین نوکدل و عیدگاہ۔ خندہ بھون از روئے قواعد صوتی اصلاً و بالذات از سکندہ بھون سنسکرتی ماخوذ است۔ جزو اول سکندہ بھون اشارہ بہ سکندگپت بانی "وہار" (بزبان سنسکرت بنائے مقدس) مزبور است۔ خندہ بھون در ترنگ ہشتم مصرعہ ۱۴۴۲ بحیثیت مقامے مذکور است کہ در انجا رانیان (بیگمات) راجہ سوسالا وقتیکہ باغیان ملک مقام سوزانیدن مردگان "ماک شنک سوامن" موجودہ مائی سیمہ را غیر محفوظ ساخت۔ قیاس است کہ دریں جا در زمانۂ قدیم میدان فراخ و وسیع باشد۔ بوقت موجودہ چنانکہ از خریطہ معلوم می شود بہ شمال مشرق و مشرق بیابانے از زمین خراب و بے آباد افتادہ است۔ عموماً ایں مقام برائے گورستان مسلمانان استعمال می شود ہمیں نتیجہ از شری ور فصل چہارم ۱۲۳ و ۶۲۸ کہ خندہ بھون را معسکر افواج مسلح در زمان پرآشوب حکومت محمد شاہ (۸۶ — ۱۴۸۴ء) بار اول ذکر کردہ است می تواں اخذ نمود۔

اغلب ایں است کہ "وہار" سکندہ بھون گوشہ ایست بر اختتام حصۂ جنوبی محلہ خندہ بھون۔ چنانچہ تا امروز مابین برہمنان ایں دیار گوشۂ مزبور بنام "سکندہ بھون" یاد کردہ می شود۔ مقام مزبور بعد طے ۲۵ گز راہ بازار۔ شمال نوکدل می تواں رسید۔ دریں جا بجانب چپ بنائے آستانی ملا محمد باصر ایستادہ است۔

رام چند پنڈت پسر صاحب رام برہمن عمر ۶۰ سال بیان کردہ است کہ در عہد طفولیت یک آشنائے وے گوردھن داس بود کہ دراں وقت مردے عمر رسیدہ بود برائے نیایش دریں جا آمد و رفت می کرد۔ بروز شنبہ قدرے از زندور زیر درخت توت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مندر رکچھامہ۔ از تعمیرات شیمتر۔ شرما وزیر للتادت۔

منادر بونیار۔ از تعمیرات راجہ ۱۲۵۹ھ۔ در پرگنہ کھاورہ۔

مندر سنہم پورہ متصل پیبرنی راجہ ۱۲۶۰ھ۔ آباد کردہ است در پرگنہ دچھن

مین مٹ۔ از تعمیرات ۱۲۶۱ھ۔ راج در بیجبہاڑہ۔

کلشی شور۔ از تعمیرات کلشن دیو ۱۲۶۲ھ در بیجبارہ۔

زئی شور۔ در موضع پاندریٹھن میان تالاب از تعمیرات جے سنگھ ۱۲۶۳ھ ۱۲۶۴ھ

ہرشی شور۔ در موضع زرپورہ بگدیو آباد ساخت۔

پرتی شور۔ در پرگنہ پھاک متصل نیل بل از تعمیرات راجہ پرتاپ آدت سنہ ۱۲۸۶ کلجوگ۔

رسلسل، بزرگ برائے نماز پیش می کرد۔ درخت مزبور در عہد شیخ غلام محی الدین (۱۸۴۶ـ ۱۸۴۲ء) بدست ملائے زیارت قطع کردہ شد۔ گویند کہ از تنہٗ درخت خون جاری گردید۔ گوردھن داس و دیگران در ایام عرس دریںجا چراغ می افروختند۔

ازیں جا معلوم می شود کہ مقام سکندہ بھوان تا عہد جدید محل پرستش ہنود ان کشمیر بودہ است (ملخص از راج ترنگنی جلد دوم نوٹس K۔ ص ص۔ ۳۳۹ و ۳۴۰)

۱۲۵۹ھ کذا فی الاصل۔ بت خانۂ بونیار بر شارع جہلم۔ دو میل بالائے رام پور واقع است درمیان ہمہ بت خانہ ہا مندر بونیار بہ حالت درستی در کشمیر موجود است۔ بقول آنند کول بامزئی نام بانی بت خانہ مزبور معلوم نہ شد۔ قیاساً بنائے تعمیرش بہ قرن پنجم میلادی می تواں نسبت داد و معنون بہ بھوانی بود۔ ۱۲۶۰ھ البیاض فی الاصل؛ ۱۲۶۱ھ ۱۰۶۳ و ۱۰۲۸ء)

۱۲۶۲ھ راج ترنگنی۔ ترنگ ہفتم بمصرعہ ۲۵ لیکن از ہمیں کتاب محل وقوع ایں بت خانہ محقق نہ گشتہ

۱۲۶۳ھ قدیم "بجبر نو دھرتی" (راج ترنگنی ج۔ ۸ مصرعہ ۲۳۸۰)؛

۱۲۶۴ھ از ۱۱۲۸ء لغایت ۱۱۴۹ء؛

منادر جدید

مندر گدادھر۔ درسنہ ۱۹۰۵ ب مہاراجہ گلاب سنگھ میان شیر گڑھی آباد ساخت۔ قبہ آن بہ طلا ملمع کردہ۔ رسوم ۱۲۶۵ آں فی خرد ار یک پاؤ مقرر نمود۔

مندر گنپت یار۔ درسنہ ۱۹۱۱ بکرمی مہاراجہ گلاب سنگھ احداث نمود۔

مندر پنج بہارہ ۱۲۶۶۔ مہاراجہ گلاب سنگھ درسنہ ۱۹۰۷ بکرمی از سنگ ہای وذیبہ البشری احداث نمود۔

رنبیر سوامی۔ درسنہ ۱۹۳۲ ب مہاراجہ رنبیر سنگھ بہ کمال رفعت و متانت درمحلہ ڈل حسن یار آباد ساخت۔

مندر سمادھ۔ درسنہ ۱۹۱۴ ب مہاراجہ رنبیر سنگھ بہ مقام رام باغ بر شمشان پدر خود تعمیر ساخت۔

پرتاپ سوامی۔ درسنہ ۱۹۳۳ ب میاں پرتاپ سنگھ ولی عہد ریاست درمحلہ رعناواری تخصیص نمود۔

بت خانہ کرپارام۔ درسنہ ۱۹۲۷ ب دیوان کرپارام مدارالمہام ریاست بالای فتح کدل آباد ساخت۔

بت خانہ وزیر پنوں۔ درسنہ ۱۹۲۰ ب متصل حبہ کدل وزیر پنوں حاکم تعمیر ساخت۔

بت خانہ امیراکدل۔ درسنہ ۱۹۳۶ ب دیوان اننت رام ۱۲۶۷ مدارالمہام سلطنت

۱۲۶۵ خراج۔ یک پاؤ حصہ چہارم یک سیر می باشد ٭ ۱۲۶۶ ڈاکٹر سٹاین (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۴) انتساب تعمیر بت خانہ پنجبارہ بہ مہاراجہ رنبیر سنگھ (متوفی سنہ ۱۸۸۶ء) کردہ است ٭ ۱۲۶۷ دیوان اننت رام پسر دیوان کرپا رام مذکور الصدر است۔ بعد پدر خود حاکم شد (کشمیر جلد دوم۔ ص ۸۰۳) ٭

ترصیص نمود۔

مندر گنیشور۔ گنیش پنڈت [۱۲۶۸ھ] درمیان موضع راموہ کہ جاگیر او بود ترصیص نمود سنہ ۱۸۹۴ ب۔

مندر صفاکدل۔ در سنہ ۱۹۲۱ پنڈت راجہ کاک درکہ داروغۂ داغشال بود تعمیر ساختن ابتدا۔ وفات او پسرش رام چند باتمام رسانید۔

بت خانہ کرنیل۔ کرنیل بیجا سنگھ محاذی شیر گڑھ آباد کردہ است۔

درآمد و برآمد تجارت کشمیر

در ملک کشمیر درآمد و برآمد مال تجارت در سال تمام تخمیناً تا چہل لک روپیہ سکۂ کشمیری خواہد بود۔ اشیای تجارت پیداوار این دیار ہمگی در بنا در یورپ و ایشیا ہند و خراسان و یارکند و لاسہ و لداخ و اسکردو می رود و اسباب تجارت بلادہای مذکورہ بہ ملک کشمیر می آید تشریح آن از نقشۂ ذیل واضح خواہد شد۔

آنچہ کہ مال تجارت کشمیر بہ اطراف ممالک ہند و خراسان وغیرہ می رود

اقسام پشمینہ کانی	تخم شلغم	چار جامۂ اسپان	سنگ یشم	ابریشم خام
بطہا	چادری ہا	حقۂ تماکو	زیرۂ سیاہ	اقسام چرم
کشوث	گیلاس	صندوقچہ چوبین	مغز سنگارہ	یوراپہا
زرد آلو	روغن	شطرنج و نرد	پوست بھنگ	تار پشمینہ
توت	برنج	اقسام پشمینہ سادہ	سوہاگہ	سیب عنبری
قلمدان	تخم نیلوفر	گبہ ہای فرشی	سنگ بلور پیالائے بلور	چوب قسط
پرہای کلغی	ظروف نقاشی	بہی دانہ	پوست جانوران جنگلی	تخم بنفشہ

۱۲۶۸ھ مراد از پنڈت گنیش کول شاستری یکے از مصاحبان مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی است۔

آنچہ کہ مال تجارت از کشمیر بہ اطراف ممالک ہند و خراسان وغیرہ می رود

ادویات	نعلین چوبین	برنج	چوب دیودار	زرشک تبتی
اقسام پٹو	اسپان گونٹ [۱۲۶۹]	گرد بنگ	حاشیہ پشمینہ کانی	نافہ چینی
انگور	اقسام پشمینہ عملی کار	پوست کوکنار	گجری اسپان بہ مزار	سنگ زہر مہرہ
کاغذ سفید	چوغہ پٹو	قبلہ نما	زعفران	سوزنی ہا
افتیمون	جوز	ڈبہ ہای چوبین	گل بنفشہ	دسوانہا
صمغ زرد آلو	شہد	کتاب ہای فارسی وغیرہ	تخم بازنگ	تھانہای چکنی
عرق بید مشک	کنہ گچھ	اقسام پشمینہ ڈو رکار	تماکو	ناک؟
اقسام اسلحہ				

آن چہ کہ مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ بہ کشمیر می آید

بزازی انگریزی	بزازی دیسی	زربفت کمخواب	سوت ریسیدہ	کلابتون
جواہرات	چائی بمبئی و پہاری	نمک پنجابی	شکر ترین	نبات
شکر سرخ	قند سیاہ	مصالح رنگھا	تیزآب گوگرد	مربای رنگ زنگاری
مربای گلناری	اقسام ادویات	لاکھ	اشیای بساطی انگریزی	ظروف چینی
مس	ردی	قلعی	ظروف مس	ظروف ردی
جست	سرب	آہن ولایتی	پیالہ چینی	میوہ کابلی
نسوار پشاوری	حمص	اسپان ولایتی	پاپوش پشاوری	لوبیای پشاوری
کریانہ	تیل کنجد	اشجار ہندی	رودنگ	روپیہ ہای سکہ مختلف
قالین ملتانے	ظروف ہای گجراتی	طلا و نقرہ	کمل از پنڈی	اناردانہ
سادگی	منقے	چایدانی	مرجان	ابریشم رنگین

[۱۲۶۹] رجوع شود بہ حاشیہ ۵۶۲ ص ۲۶۹ از ہمین جلد ؛

آں چه که مال تجارت از ممالک هندوستان و خراسان وغیره به کشمیر می آید

پشم گوسفند	کرم دانه	پخته	افیون	شالکی کابلی
دوهسه کابلی	نگین ها	زلو	منیاری	چرم خام و پخته
کتاب ها	تماکو قندهاری	برنج باره	نمد های فرشی	قلم های ایرانی و پشاوری
پاپوش زری	پوستین ها	عطر	چوب چینی	باروت
انگوزه	زاگ	خرمهره	خرما	

مال تجارت آں چه که از یارکند و لداخ و لاسه به کشمیر می آید

پشم شال	پشم توسه	فرد پشمینه ساده	پٹوی پشمینه	تهرمه
نمد های یارکندی	پارچه های خطائی	زنفوس	لنبیری	لانکه یارکندی
اسپان یارکندی	گل دار چینی	بادیان خطائے	پیالهٔ چینی	چای سبز
چای سیاه	تنزدی خطائی	مامیران چینی	ریوند چینی	گلهٔ بتهر
قولی	کاٹن زین یارکندی و تبتی	چرس	گوگرد	نافه
فیروزه	جدوار	سنگ	قرص های نقره	سنگ یشب
بوهای نقره	زهر مهره	سوهاگه	بلور	لاجورد
ظروف های یشم (یشب)	ابریشم کوره	کلاه یارکندی	گج گاؤ	طلاء سلطانی
کرم دانه	ماهوت	قالین یارکندی	دستانه یارکندی	شنگرف
نمک تبتی				

اسباب تجارت کشمیر آں چه که بطرف لداخ و یارکند می رود

زعفران خالص	زردهٔ زعفران	بزازی هر قسم	تماکو	شکر تزین
قند و نبات	قند سیاه	شکر سرخ	زیرهٔ سیاه	کریانه ۱۲۷۰ه

۱۲۷۰ه لفظ کشمیری بمعنی توابل که در اطعمه استعمال می کنند ؛

اسباب تجارت کشمیر آنچه که بطرف لداخ و یارکند می رود

قوار کشمیری و پشاوری	برنج	پوست سنگ آبی	سخنانه	اقسام اسلحه
پٹوی رنگین	کجری اسپ پمبه‌دار	تهانهاے چکنے	زربفت و کمخواب	جوراب ها
تیل سیاه	روغن زرد	شهد	ادویات عطاری	تیل کنجد
تیل سیاه	ظروف مس	پاپوش	اسپان گونٹ	گاوان

اشیای تجارت آنچه از اسکردو به کشمیر می آید

کشمش خشک	زیره سیاه	فرد شال ساده	گل سنجد	توت خشک

اقسام پشمینه کشمیر

آنچه که مال پشمینه در کشمیر ساخته شود اقسام آن این است :—

پشمینه کانی[۱] - جوره کانی - قصابه کانی - رومال های کانی - شاه پسند - جامه‌وار - حاشیه -

پشمینه عملی کار - قصابه - رومال - گلوبند - پٹکه - دوشال - چوغه‌ها - انگرکه - کمربند - سینه‌بند - لنگوته -

لے ۱۲۳ بقول ڈاکٹر صوفی از اقسام شال همگی دو قسم کانی و عملی کار اهم بوده است - اول الذکر پشمینه بود منسوج مانند جامه‌ها بغیر کشیده کاری - و ثانی الذکر مع کشیده کاری عملی کار اوسطاً در مدت یک سال تکمیل می شد - بنا بر تحقیق پنڈت آنند کول شخصے سعید بابا در عهد آزاد خان صوبیدار کشمیر از ۱۷۸۳ء تا ۱۷۸۵ء شناخته است - گویند سعید بابا این صنعت را از جامه سفید که بر شے داغ پلسے کنجشک شده بود ایجاد کرد - سعید بابا در دل اندیشید که اگر داغ چنان ماند موجب تباهی جامه گردد - بنا برین داغ ها را بلند کشیده کاری پوشید و کامیاب گشت -

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۹)

پشمینہ چکنی۔ جورۂ عملی دور۔ جورۂ کناری دار۔ جورۂ حاشیہ دار۔ دستار دوپٹہ۔ الوان سفید۔ توسۂ سفید و خود رنگ۔

پشمینۂ دا وکار۔ قصابہ۔ میز پوش۔ چوغہ۔ کرتی۔ واسکٹ۔ گلوبند۔ ٹوپی ہا۔ قصابہ۔ رومال۔ میز پوش۔

اقوام مردم کشمیر

قبائل فرقۂ اہل اسلام

مسلماناں متوطن کشمیر در حفظ مراتب انساب خود چنداں پرداخت نمی کنند و تکمیل شجرۂ انساب مطلقاً مرعی خاطر نمی گذارند۔ چراکہ دریں ملک شرافت و رزالت را استحکامے و اعتبارے نیست کہ بعد و ربعضے امور شرافت شرفا خود بخود زایل می شود و بہ وقوع بعضے شئور رزالت بہ شرافت مبدل گردد۔ و درضمن آن چند وجوہات است۔

اول ایں کہ ہرگاہ کسے شخص کمینہ پیشہ را احیاناً حسب تقدیر تا انقضای عرصۂ یک دو پشت مال و دولت و جاہ و حشمت پایدار ماند اورا ابنای ایں ملک شریف پندارند و اگر کسے انسان را از قوم شریف بہ گردش فلکی مال و دولت و جاہ و حشمت نماند و مسکین و فقیر گردد اورا کمینہ انگارند۔ دریں صورت شرافت مردم کشمیر متعلق است بہ مال و رزالت ملحق است بہ مسکنت و ابتذال۔

وجہ دوم ایں کہ اگر کسے از مردم شریف برای اکتساب معشیت حرفۂ از حرفہای معمولہ مثل نجاری و گلکاری و حلاجی وغیرہ بیاموزد۔ شرافت او فی الحال زایل گردد۔ و اگر کسے از مردم رذیل در عمل شرفا مثل خواندن علم و اعمال صالحہ شریک گردد اورا شریف پندارند۔

وجہ سوم آں کہ بعضے مردم رذیل مثل ڈوم و ہانجی وغیرہ برای استحصال

شرافت در اقوام شریف لاحق می شوند و خود را بہ خطاب سید یا خان یا گنائی یا شیخ نامزد می سازند در عرصۂ یک دو پشت رزالت اصلی او زایل می شود و شرافت فرعی حاصل می کند۔

وجہ چہارم آں کہ در سابقہ زمان شوخ طبعان کشمیر ہر کسے را از قوم خاص و عام موافق کیفیت و حیثیت واقعی و مطابق عیب و ہنر ذاتی لقبے مقرر می داشتند و آں لقب را بہ زبان کشمیری کرام[۱۲۷] می گویند۔ چنانچہ بعضے کساں را از روی درشت مزاجی سیہہ یعنی شیر و ہاپت یعنی خرس و سور یعنی خوک میگفتند۔ و بعضے کساں را از روی گزندگی سرف یعنی مار و بچو یعنی عقرب می گفتند و بعضے کساں را از روی پست فطرتی داند یعنی بقر و ہنڈو یعنی گوسفند و ککر یعنی مرغ می گفتند و بعضے کساں را بہ صدور عیب و ہنر یا بہ وقوع افعال نیک و بد لقبے معیّن می داشتند۔ مثلاً ہر گاہ کسے کار دزدی می کرد او را چور یعنی دزد میگفتند و ہر گاہ کسے صاحب صلوٰۃ می بود او را نمازی می گفتند و اگر کسے پاپوش خوب می پوشید او را پیزار می گفتند و اگر کسے دستار کلاں می بست او را دستار لقب می کردند و اگر کسے احیاناً چیزے فعل نیک یا بد می کرد او را بہماں نام نامزد می ساختند۔

مُدعا کہ از نام ہائی جانوران چرندہ و پرندہ و وحوش و حشرات و بہایم و از لغات عیب و ہنر و افعال نیک و بد و کارہای شایستہ و ناشایستہ ہیچ نامے خالی نماندہ است کہ بنام مردمان این دیار لاحق نہ کردہ اند و ہر حرفے کہ بنام کسے کرام مقرر کردہ اند آں لفظ بر قوم و قبیلہ آں ہا مدام مستقل ماندہ است۔ و لقب اصلی آں ہا بالکل زایل و مفقود و نابود شدہ است۔ ازیں رُو شرافت و رزالت

[۱۲۷] کرام نامے است کہ اشارہ بحقارت کنند۔

مردم کشمیر اصلا یافتہ نمی شود و اصلیت قوم تحقیق محققاں نمی گردد - امّا در دہاقین نام قوم و قبیلہ بر زمینداراں باقی است -

وجہ پنجم - آں کہ بعضے مردم کشمیر بہ وطن اصلی خود موسوم کردہ اند - چنانچہ پکھلیوال و کاوسہ و ایشہ بری وغیرہ موجب آں لقب اصلی قوم آنہا معلوم نمی شود - فقط -

وجہ ششم - آں کہ در اقوام مسلمانان کشمیر بہ کثرت حادثات زمانہ بسیار تغیر و تبدل واقع شدہ است - چنانچہ جمعے کثیر از قوم سادات بہ انقلاب دوران بے سر و پا ماندہ در کار زمینداری افتادہ اند و فی الحال نام سیادت ازاں ہا رفع شدہ با اقوام زمینداراں لاحق شدہ اند و با زمینداراں خویشی و قرابت می سازند غرض کہ بہ وقوع ایں چنیں واقعات اقوام ملک کشمیر را حیثیتے و کیفیتے نماندہ است اکنوں تشریح بعضے اقوام زمینداراں و شہر باشان کہ تا حال بر صرفت خود مستقل ہستند گفتہ شود - و برائے تشریح آن چہار زمانہ قابل یادگار است یکے زمانۂ سالفہ راجہای ہنود - دوم زمانۂ سلاطین کشمیر - سوم عہد شاہان چغتائیہ - چہارم وقت حکومت شاہان افاغنہ - فقط

اکنوں باید دانست کہ در اقوام مردم کشمیر مثل مردم ہندوستان چہار قوم بنظر می آیند سید [1] مغل [2] پٹھان [3] شیخ [4] - امّا بہ انقلاب دور زمانہ ازیں اقوام در کشمیر قومے دیگر منفک شدہ است کہ آنہا را طایفہ دار می گویند و آں مردم حرفت ساز و پیشہ ور ہستند -

قبائل فرقۂ سادات

زمرۂ سادات ایں دیار در عہد سلاطین کشمیر از روی فترتِ امیر تیمور و بعضے

از روی قدر دانی سلاطین دریں ملک آمده بود و باش ایں جا اختیار کرده اند و شجرهٔ انساب آنها تا حال برابر می گذرد و در حالت موجوده هر کس که بر طریقهٔ شیخیت و پیر مریدی مستقل مانده است شرافت و سیادت او معتبر است و هر کس که بافعال دیگر مشتغل شده است سیادت او را چنداں اعتبارے نیست و از زمرهٔ سادات عالی نژاد فی زماننا هشت قوم یادگار است اوّل سادات قادریه از احفاد حضرت محبوب سبحانی[۱۲۶۳] رضی اللّٰه عنه - دوم سادات نقشبندیه از اولاد حضرت خواجه خاوند[۱۲۶۴] محمود رحمة اللّٰه علیه - سوم سادات اندرابیه از احفاد میر مبرک اندرابی رحمة اللّٰه علیه چهارم سادات منطقی و بیهقی از احفاد سید حسین بن سید تاج الدین بیهقی رحمة اللّٰه علیهم پنجم سادات ده بیدی ششم سادات دوابکی از ذریت سید داؤد دوابکی رحمة اللّٰه علیه هفتم سادات همدانیه از احفاد سید تاج الدین که عموی حضرت امیر است قدس سرهٔ - هشتم سادات متفرقه که از امصار دیگر آمده دریں جا سکونت می دارند و ازاں جمله بعضے ها کار زمینداری سازند -

و دریں جزو زمان بعضے جهلا برای حصول شرافت خود دعوای سیادت ثابت می دارند و نسب نامه ها اختراع می سازند - از روی عدم امتیاز هیچ کسے باز پرس آنها نمی کند -

قبایل فرقه مغلان

مردم ایں طایفه در زمان سلاطین کشمیر از خراسان و ترکستان دریں جا آمده

۱۲۶۳ مراد از محبوب سبحانی حضرت شیخ سید عبد القادر جیلانی رضـ است در ۵۶۱ھ مطابق ۱۱۶۱ء واصل بحق شدند ؛

۱۲۶۴ ۔ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء ؛

بود و باش اختیار کردہ اند۔

قوم میر۔ لفظ میر در اصل میرزاست کہ مردم زمانہ آں را ترخیم کردہ اند و اکنون میرزا را میر می گویند و لقب میر درمیان سادات و مغلان مشہور گشت این قدر فرق است کہ مردم سادات را لقب میر اول گویند چنانچہ میر مبارک و میر مقبول و مغلان را لقب میر بعد اسم می خوانند۔ چنانچہ عزیز میر و غفار میر لیکن بعض مغلان را از روی تعظیم نام میر اول می گویند چنانچہ میر نازک قادری۔

قوم بیگ۔ درعہد سلاطین کشمیر یادگار زمان شاہان چغتائیہ دریں جا آمدہ اند۔ اکثر ہا منصب دار، رئیس عالی مقدار بودہ اند اکنون احفاد آں ہا پیشہ وری و چاکری اختیار کردہ اند شرافت آن ہا برزالت مبدل گشتہ است۔

قوم اشای۔ درزمان سلاطین کشمیر دریں جا آمدہ اند۔ گویند جد آن ہا از مقام عیشاور کہ دہے است در ممالک خراسان آمدہ در مصاحبت بڈھ شاہ سرفراز شدہ بود۔ عالامردم کشمیر عیشاور را اشای مخفف کردہ اند۔

قوم بانڈے۔ درعہد شاہان چغت از ترکستان آمدہ صاحب ثروت و حکومت بودہ اند و درکشمیر متوطن شدہ موضع بانڈرپورہ جاگیر یافتند موجب آن آن ہا را بانڈے می گویند۔

قوم بچھ۔ جد آن ہا درعہد سلاطین از ترکستان آمدہ موضع بچھ پورہ درکشمیر جاگیر یافتند و دراں جا سکونت می کردند موجب آں قوم آنہا را بچھ خطاب دادہ اند[۱۲۷ھ]۔

قوم گانی۔ گویند جد آن ہا از محال گورگان آمدہ دریں جا متوطن شدہ بود موجب آن گورگان را مردم خطۂ کشمیر ترخیم کردہ گانی نام نہادہ اند۔

۱۲۷ھ نزد لارنس (ویلی آف کشمیر ص - ۳۰۹) این پنج قوم یعنی میر۔ بیگ۔ اشائی۔ بانڈے۔ بچھ مغل ہستند ۔

قوم کنٹ۔ گویند جدّ آن ہا خواجہ حسین کابلی درعہد اکبر شاہ تعمیر باشی قلعۂ ناگرنگر شدہ بود پادشاہ بر موقعۂ ملاحظہ قلعۂ ایک عدد کنٹھ کہ زیورے است مشہور شال خلعت شاہی بوے عطا فرمود موجب آن اورا کنٹھ خطاب کردہ اند۔

فرقہ پٹھان۔ اکثر مردم پٹھان در زمان شاہان افاغنہ از کابلستان آمدہ درکشمیر متوطن شدہ اند ہمگی دو فرقہ دریں جا موجود اند یکے خان دوم خیبری لیکن لقب خانی را دریں دیار ہیچ اعتبارے نماندہ است چرا کہ اکثر مردم ڈوم و ہانجی کہ ملازم پیشہ ہستند یا نسوار فروش کہ چندگاہ درکابل و پشاور می روند بر خود خطاب خانی لازم می دارند۔

قبایل قوم شیخ ۱۲۷۶

اصلی باشندگان کشمیر کہ درعہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ اند ہمہ ہا را شیخ می گویند و دریں قوم وسعت بسیار است چہ تمامی اقوام طائفہ داران شاخہای ایں فرقہ است۔

قوم پیرزادہ۔ از جمیع اقوام شیخ فرقۂ پیرزادہ اول است بہ ہمیں سبب کہ اسلاف آن ہا بعد قبولیت اسلام خدا پرستی اختیار کردہ مریدان و معتقدان

۱۲۷۶ لارنس نام ہائے آں قبائیل افغان کہ درکشمیر متوطن گشتہ کوکی خیل (شاخے از آفریدیاں) یوسف زئی و بوگ خیری (ختک) نوشتہ است مردان خیبری یا آفریدی کہ در درنگ ہا بود و باش می کنند تاحال روایات قبیلۂ خود برقرار داشتہ در پشتو گفتگو می کنند و بوقت روانگی تیغ و خنجر با خود می دارند۔ محل اقامت یوسف زئی قریۂ حمل است و سوائی و نیبری حوالی دیہات بیروہ را آباد کردہ اند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نیز بسیارے از افغاناں را برائے محافظت سرحدات از افغانستان و پشاور طلبیدہ درکشمیر آباد ساخت۔ افغانان چھی پورہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بہم رسانیدہ اند۔ و اولاد آن ہا تا حال پشت در پشت بر صلاحیت و تقوی و اعمال صالحہ مستقل ماندہ شیوۂ پیر و مریدی می سازند یا بر تولیت مقامات و زیارات مسلط ہستند و بر موقع صلاحیت و تقوی با مردم سادات خویشی و قرابت بجا بر می دارند و ہم زانوی آن ہا می نشینند و کسانیکہ از شیوۂ پیر و مریدی در گذشتہ بکارہای دیگر عامل می شوند بر حیثیت خود نمانند۔

قوم بابا یا شاہ ۔ ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ لقب فرعی است یعنی کسے کہ بہ اعمال صالحہ و افعال شایستہ مقبول خلایق گردد او را بابا یا شاہ می گویند۔ رفتہ رفتہ احفاد و ذریّت آن ہا نیز بہمین لقب نامزد می شوند پیش ازین مردم پیرزادہ را نیز بابا می گفتند۔ اکنون شاہ گفتن بہ نسبت پیرزادہ ہا مروّج شدہ است فی الاصل شاہ لقب عام است۔ یعنی ہر کس کہ ذرۂ از قوت ظاہری یا باطنی پیدا نمود او را شاہ می گویند۔

قوم ملّا یا مولوی ۔ ہم لقبے است فرعی یعنی ہر کس کہ بخواندن علوم معقول و منقول کمال حاصل نماید او را ملّا یا مولوی می گویند۔ د درین ملک چند خاندان عالی شان بود کہ آن ہا را پشت در پشت مولوی می گفتند۔ اکنون ہمگی خاندان مولوی ابو الخیر کہ ہمیشہ آفتاب علم در خاندان آن ہا روشن می بود موجود است۔

(مسلسل) بنا بر عقد و مواصلت با کشمیریان با باشندگان قدیم مدغم شدہ اند (دیلی آف کشمیر ص ۳۰۹) مردان یوسف زئی در حمل سکونت می کنند۔

بقول لارنس بسیارے از افغانان را مہاراجہ گلاب سنگھ برائے محافظت سرحدات حکومت خود طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ در بیرو۔ اکثر دیہات در قبضۂ افغانان سوانی و بیزی تا حال موجود است۔ افغانان مچھی پورہ بسبب عقد و مواصلت با کشمیریان اصلیت خود را فراموش کردہ اند۔

قوم ملّہ۔ لقبے فرضی بر چہار طایفہ مقرر کردہ اند۔ یکے[۱] ملّائی مسجد کہ مسلمانان را در شہر و دہ ہمیشہ امامت می سازند و طفلان را تعلیم می دہند و بر خیرات و نذورات مردم گذران می سازند۔ دوم[۲] مردم گورکن کہ مردگان را دفن ہمی کنند۔ سوم[۳] غسّال کہ میت را غسل می دہند۔ چہارم[۴] قبیلۂ در زمینداران مشہور است و آں اصلی است[۱۲۴۷]۔

اکنون تشریح قبایل زمینداران کہ بہ نسبت آنہا لقب اصلی ہنود موجود است کردہ آید۔ ماگرے۔ ڈانگر۔ نیابک۔ تانترے۔ ڈامر یعنی ڈار بٹ۔ لون[۱۲۴۸] راتھر۔ ایں ہشت قوم در عہد راجہا صاحب سیف و سنان جنگی و پہلوان شاید از قوم کھتری بودہ اند۔ بارہا بغی و فساد و رزیدہ ریاست ہا برہم کردہ اند چنانچہ تذکرۂ آں در تواریخ قدیم مشروحست۔

و در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ لقبے قدیمی بر قبیلۂ آں ہا بدستور موجود ماندہ است۔ ہنوز ہم شرارت ذاتی در نہاد آنہا باقیست و بعضے صنادید ایں اقوام تا عہد شاہان چغتائیہ صاحب حکومت و رئیس ملک بودہ اند کہ در تواریخ ہا مشروحست۔

قوم رینہ۔ دو گروہ اند۔ گروہ اوّل از قبیلۂ براہمہ است آں ہا را رازدان ہم می گویند۔ بعد اسلام رینہ لقب قدیمی باقی داشتند۔ گروہ دوم[۲]

۱۲۴۷ بقول لارنس بسیارے از ملاحاں و ڈوم نیز لقب "ملّہ" برخود اختیار کردہ اند۔ نزد ایشان ایں لفظ مخرب "ملاح" عربی است کہ در پنجاب بر کشتی بانان اطلاق می شود (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۸)۔

۱۲۴۸ لارنس قبیلۂ لون را از ویش و ڈامر را از شودراں (رذیل ترین مردماں در ہنود) محسوب کردہ است (ایضاً ص ۳۰۶) دہقانان میگویند کہ لونہا از چیلاس آمدہ اند (ایضاً ص ۳۰۶ حاشیہ ۲)

از قبیلۂ راجہای چندربنسی راجپوت ہستند کہ جدّ آنہا راجہ سوسرم چندر اوایل [1279]
سنہ ۵۰۰ھ از نگرکوٹ آمدہ دریں جا تا سال سنہ ۷۳۵ھ [1280] برعہدہ سپہ سالاری و مدارالمہامی
نسلاً بعد نسلٍ ممتاز بودہ اند۔ بعد آں راون چندر مسلمان شدہ بہ خطاب رینہ
یعنی مدارالمہامی سرفراز گشت چنانچہ احفاد او تا عہد اکبر شاہ برعہدۂ ریاست و
مدارالمہامی مستقل بودہ اند۔ ایں کہ قوم لون خطاب رینہ گی با خود شامل می دارند
غلط است و آں قبیلہ علیحدہ است۔

پنڈت ۔ از قوم برہمن صاحب شرافت و تمکین است لقب قدیمی
باقی دارد۔

قوم کول ۔ از احفاد دتاتری رکھی برہمن بودہ اند لقب قدیمی باقی دارند۔
امّا اقوام [1281] بتو و مانتو ۔ ٹھکر و پرے ۔ وانی پرہ پڈر تری کنبی ملّہ
صوفی وغیرہ در عہد ہنود شاید زمیندار پیشہ از قوم شودر یا کایت بودہ اند و بعد
اسلام ہم بہ ہماں نام مشہور اند۔ ذکر آنہا جائے در تواریخ بافتہ نہ شد ہمگی ملک
احمد بتو و سیدہ مانتو و جہانگیر پڈر در زمان سلاطین رئیس بودہ اند۔ فقط۔

قوم چک ۔ جدّ آنہا لنگر چک از دارد و [1282] آمدہ ۔ در عہد سلاطین احفاد
او برعہدۂ کوکہ گی و مدارالمہامی مستقل بودہ اند در سنہ ۹۶۰ھ [1283] خود سر شدہ مدت سی
و پنج سال در کشمیر شاہی کردہ اند۔

[1279] مطابق ۱۱۰۶ع ؛ [1280] مطابق ۱۳۲۴ع ؛

[1281] بعض گویند کہ بتو و ٹھکر از کشتواڑ آمدہ اند (حاشیہ ا ویلی آف کشمیر ص ۳۰۶)
رائے اکثر مسلماناں ایں است کہ اصل مردمان قبیلۂ پنڈت و کول و بٹ و ایتو و ریشی
و مانتو برہمن است (ایضاً صفحہ مذکور)

[1282] چیلاس (ایضاً ص ۳۰۸) ؛ [1283] ۱۵۵۲ع ؛

قوم ملک - ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ خطاب شاہی است چنانچہ در زمان سلاطین کشمیر تمامی رؤسا و مصاحبان و جاگیرداران و افسران فوج را ملک خطاب می دارند و محافظان راہ ہندوستان و ترکستان را ہمیں لقب بخشیدند - در اصل قبیلۂ ملکان ہمہ ہا شیخ ہستند - دریں وقت مردم ڈوم خود را ملک می گویند -

قوم گنائی - بزبان کشمیری منشی را گویند و قبیلہ گنای از قوم برہمن نیکو کار و ذوالاقتدار بودہ است و از صلحا و بدایں قبیلہ اکثر ہا رئیس نامدار و اولیای کبار یادگار - از انجملہ ہلمت گنائی نام شخصے نیکو کار مشہور روزگار است - وے کار گوسفند قصابی بر خود قبول نمود - اکنون ذریت او تمام کار گوسفند قصابی می سازند و در زمرۂ طایفہ داراں داخل شدہ اند - سوای آں قوم ڈوم کہ نہایت ارذل ہستند برای خود لقب گنائی پسند می دارند - ازیں رو قبیلۂ گنائی را ہیچ اعتبارے نماندہ است - اکنوں مردم قوم گنائی خود را گنائی گفتن عیب می دانند -

قوم ریشی - ذاتی قومے نیست اما ہر کس کہ بر مجاورت مقابر حضرات ریشیان کشمیر تا یک دو پشت مستقیم مقیم ماند او را ریشی می گویند -

اقوام طایفہ داران

در اقوام طایفہ داران دو گروہ اند - ازاں جملہ گروہ اوّل مثل نجار و گل کار و آہنگر و کمہار و قصاب و دباغ و زرگر و گاذر و خباز و شیر گو بجز غیرہ اہل حرفہ در شرافت و رذالت میانہ روی اختیار کردہ اند - ہمیشہ با اقوام خود خویشی می سازند - چنداں بے حیائی و بے شرمی مرعی نمی دارند - گروہ دوم قوم ڈوم و گلبان و ہانجی و چوپان و بکت از جمیع اقوام ارذل الناس و بدکردار

ہستند۔

قوم ڈوم[۱۲۸۴] - می آرند کہ راجہ پرورسین ہنگام تسلط ہندوستان از قوم ڈوم وچنڈال ملیچ وسانسی و ثبتغ کہ ہمہ ہا ہلاک خواہستند پلاٹن سفر برای تصفیۂ شوارع و بار برداری وغیرہ ملازم کردہ بعد اختتام ایّام محاربہ و مجادلہ من جملۂ پلاٹن مذکور یک یک نفر برای محافظت مال و دولت مردمان و نگہبانی چارپایاں دہ بدہ مقرر ساختہ ماکول ومشروب آنہا خانہ بہ خانہ راتبہ مشخص گذاشت چنانچہ تاحال معمول است وتا عہد سنگان ہرگاہ کسے را مال بہ دزدی می رفت از ڈوم دہ تاوان می گرفتند مدعا کہ ذریات آن ہا دریں ملک کثرت پذیرفتہ تسلطی حاصل کردند و در عہد سلطان کشمیر مسلمان شدہ ترک ہلاک خوری نمودند و با قوم مسلماناں در ماکول ومشروب مخلوط شدند۔ وسیاہی چہرہ وتیرہ درونی خصلت ذاتی دارند و در ہر کار مستعد وچالاک ہستند بالفعل پرورش گاوان دہات و انصرام احکامات حکّام وشقداری وسزاولی وچوکیداری وسائیسی ومحافظت خرمن ہا و بردن قسط بہ توشہ خانہ ورسانیدن خطوط حکّام بہ مکتوب الیہ بذمۂ آنہاست و در دزدی وحرام خوری وبے حیای ممتاز اند و در قحبہ گی وحرام کاری بے انباز۔ اکنون کوشش شرافت بسیار می سازند و بر خود لقب شیخ وگنائی وخان وملّہ وغیرہ ملزوم می دارند۔

قوم ہانجی[۱۲۸۵] - مجازاً دریں قوم سر گروہ اند۔ امّا در رزالت و بدخوی و

۱۲۸۴ بعض گویند کہ اقوام ڈوم از اولاد قدیم چک اند (حاشیہ ویلی آف کشمیر ص ۳۱۱)

۱۲۸۵ ملاحان کشمیر از اہم ترین اقوام کشمیر است۔ اگرچہ اطلاع صحیح نسبت اصلیت شاں محال است لیکن از ادّعائے شاں کہ بلحاظ تاریخ بسیار قدیم است می تواں گفت کہ راجہ پربت سین ایں قوم را از سنگل دیپ آورد۔ ہانجیاں اصلاً از "ویش" بودند وہمین است (بقیہ بر صفحہ دیگر)

جہالت و بدگوئی ممتاز و در فریب و دغابازی و مال خوری بے انباز۔ ازاں جملہ گروہِ اوّل بہترہ ہانجیاں اند کہ غلات و ہیزم در کشتی ہای کلان بہ شہر می رسانند۔ البتہ این فرقہ در بے شرمی و بے حیائی چنداں مبادرت مرعی نمی گذارند۔ و گروہ دوم[۲] ماہی گیران تالاب اولر و ڈبنبہ ہانجیاں جھیل ڈل وغیرہ معروف اند۔ امّا از گروہ بہترہ ہانجیان در امور رزالت و جہالت زبردست ہستند۔ گروہ سوم[۳] ڈونگہ ہانجیاں

ڈمسلسل) کسیکہ در کشتی رانی اظہار ناقابلیت خود کند۔ دیگر ہانجیاں او را طعنۂ "شودر" می دہند بوقت سوال ہانجیاں خود را بہ نوح منسوب می کنند۔ لیکن درست این است چناں کہ از نمائندۂ این قوم معلوم شدہ کہ ہانجیاں اصلاً شباناں بودہ اند ؛

بقول لارنس پدر ہانجی در عیال خود مرتبۂ بزرگ دارد۔ اولاد نرینہ اموال نکتبہ بدست پدر می نہند و او چناں کہ رضایش باشد بہ عیال خرچ کند۔ پسر ہانجی تا وقتیکہ پدر او را اجازت نمی دہد متاہل نمی گردد۔ لارنس ہانجیاں را بہ طوائف ذیل منقسم کردہ است :-

(الف) ڈبنبہ ہانز۔ ایناں مع کشتی رانی در کولاب ڈل دریں جا کاشت سبزی نیز می کنند ؛

(ب) گری ہانز۔ ایناں در کولاب ولر سنگھارا چینی می کنند ؛

این ہر دو طائفہ درمیان ہانجیاں سرہائے خود را بلند می دارند۔

(ج) ملّاحان بہت

(د) ڈونگہ ہانز۔ کہ از دختر فروشی و دیگر افعال نازیبا باکے نہ دارند۔ ازیں میان بدترین ملّاحانِ نالہ مار اند کہ بنام "مار ہانز" شہرت دارند ؛

(ر) ہاک ہانز۔ این طائفہ در دریا ہا شہتیر رانی می کنند۔

(س) گاڈ ہانز یعنی ملّاحانِ ماہی گیر۔ زنانِ این طائفہ در دشنام طرازی و بدزبانی شہرت بزرگ دارند (ویلی آف کشمیر ص۔ ص ۳۱۳ و ۳۱۴)۔

است و ایں قوم از اقوام دیگر نہایت بدخُو است در بے شرمی و بے حیای یکتا و در دیوثی و قحبہ گی بے ہمتا شب و روز زبان فحش و دشنام کاری دا می دارند- از دختر فروشی و قحبہ گی عار نمی دارند- چنانچہ باشندگان دیار کشمیر بہ سبب بدکرداری و ناہنجاری قوم ڈوم و ہانجیاں در ربع مسکون ہمیشہ بدنام۔

قوم گلبان [۱۲۸۶]- بدخصلت قومی است کہ اسپانِ زمینداران برائے کاہچرائی در یلاق ہا می برند و در غارت گری و قزاقی چالاک ہستند کرنیل میاں سنگھ ایں قوم را بہ قطع بینی و گوش و قتل سخت تنبیہ کردہ بُود- گلاب سنگھ تمامی اقوام گلبانان در حبس خانہ مغلول ساخت- رنبیر سنگھ ہمہ ہا مع عیال و اطفال در گلگت نظر بند گذاشت تا کہ مردمان اندک آسودند۔

قوم چوپان [۱۲۸۷]- مویشیاں مردمان برای کاہ چرائی در مرغزار ہا می برند- در حرام خوری و دزدی شریک گلبانان ہستند و با قوم گلبانان خویشی می سازند۔

قوم بکت- برای کسب معشیت تشبیہ ہر قوم می سازند- طفلان خود را رقص و سرود آموختہ از بچہ بازی و لواطت عیب نمی دارند با قوم خود خویشی ہمی کنند۔

قوم کنجراں- ذاتی قومے نیست ہر کس کہ بریں کار اصرار نمود داخل ایں قوم شد۔

قوم پارہ دوز- در اصل چمار ہستند از پنجاب آمدہ دریں جا متوطن شدہ اند- و در زمان سلاطین مسلمان گشتہ ہلاک خوری ترک کردہ اند۔

قوم چوہڑ- ایں قوم ہم از پنجاب آمدہ اگرچہ مسلمان شدہ اند ہنوز

۱۲۸۶ لارنس اصل گلبانان از ڈوم خیال کردہ است (ویلی آف کشمیر ص ۳۱۲)۔

۱۲۸۷ در کشمیری "پُہل" نیز گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

هلاک خوری می سازند۔

مذاهب کشمیر

درین وقت باشندگان خطهٔ کشمیر همگی سه فرقه است ـ هنود ـ مسلمان ـ سکھ کیفیت هریکے بدفعات مستقله گفته آید۔

مذهب اهل هنود ـ مؤرخان باستان خطهٔ کشمیر را از ابتدا شامل آریه ورت[۱۲۸۸ه] می دارند چنانچه در زمان نخستین درین ملک مذهب آریه بوده است بلکه بعضی ها ناگ[۱۲۸۹ه] پرستی می کردند ـ آنگاه به تعلیم و تربیت بزرگ رکھیشران مذهب شیو[۱۲۹۰ه]

۱۲۸۸ه "آریه" بمد الف وسکون راء و فتح یا وسکون هاء بمعنے "قوم نجیب" و "ورت" بفتح واؤ وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے حلقه باشد ـ مراد از آریه ورت (اقامت گاه آریه) سرزمین هند است ـ بنا بر تحقیق مؤلف "انسائیکلوپیڈیا آف برٹینکا جلد دوم ص ۴۷۲" (شمارهٔ نهم مطبوعه ایڈنبرگ) آریه لفظ سنسکرتیست بمعنے شخص عالی نسب ـ ابتداء این لفظ بحیثیت قوم استعمال می شد ـ لاکن نزد وید آریه کسے را می گویند که در معبودهائے اندر و اگنی دارائے اعتماد و اعتقاد کلی باشد ـ در زمان مابعد معنی آریه کلیتهً تبدیل شده بمعنے شخصے شد که به یکے از سه قوم یعنی برهمن و کھتری و ویش منسوب باشد ـ

از امرکوش که کتاب مهم لغت سنسکرت است معلوم می شود که آریه از "ار" که به معنے زمین است ماخوذ است ـ درین صورت قیاس است که اطلاق آریه بر مردمان دهاقین و مزارعین می باشد ؛ ۱۲۸۹ه "ناگ" بفتح نون وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے مار بزرگ باشد ـ ڈاکٹر نالنکشا دت در "مقدمهٔ گلگت مینوسکرپٹس" جلد ۱ ص ۱۰ می نویسد که "مار پرستی" در کشمیر از قدیم موجود بود و از همین این اعتقاد باطراف هند شائع و منتشر گشت ـ تائید این امر که کشمیریان "ناگ پرستی" می کردند از راج ترنگنی و نیله مت پوران هم می شود ـ ازین کتب این امر به پایهٔ ثبوت رسیده است که کشمیر از آب پیدا کرده شده است و از مارها که اهم آنها نیله بود محفوظ ماند ؛ ۱۲۹۰ه برصفحه دیگر ؛

دریں جا رواج یافت لیکن چہار ورن مقرر شدند[سنہ ۱۲۹۱] یکے برہمن دوم کھتری سوم ویش چہارم شودر۔ ازان میان برہمنان این جا براکل کاسنی دشتی وغیرہ اعلاف در لباس حقیر قناعت کردہ بوفور ریاضات شاقہ و ترک لذات وشہوات مہذب الاخلاق ومشہورِ آفاق شدہ بودند۔ پس بہ مقتضای مشیت ایزدی پیش از سنۂ بکرمی پانصد سال در ملک اودھ زیر دامنۂ کوہ ہمالیہ راجۂ پیدا شدہ کپل وستت نام و فرزندے داشت موسوم بہ شاک منی کہ در آغاز عنفوان جوانی ترک حکمرانی کردہ از لذات شہوانی مجتنب گشتہ بہ تعلیم و تلقین برہمنان مرتاض فوراً بدرجۂ کمال رسیدہ خود را بودھ یعنی عارف خدادان نام نہاد و بعد چندے بہ حرارت ذاتیہ خود ملت جدید یعنی مذہب بودھ اختراع نمودہ عقیدۂ

(مسلسل) سنہ ۱۲۹۰ مذہب شیو در کشمیر کہ معروف بہ "ترکا شاسنا" یا "ترکا شاستر" یا مخففاً "ترکا" است قسمے از تثلیث وجودی است۔ بقول دکتور جگدیش چندر چٹرجی مصنف "کشمیر شیوازم" حصہ اول ص ۴ چاپ سرینگر سنہ ۱۹۱۴ء "مذہب شیو در کشمیر در ابتداء قرن نہم یا در آواخر قرن ہشتم میلادی شیوع پذیر گشت۔ کتب مذہبی این کیش از سہ انواع درج ذیل اند:—

یکے آگم شاستر کہ مجموعہ الواح الہامی شمردہ شود و قواعد علم لدنی وعملیات می بندد۔

دوم سپند شاستر کہ اصول کیش شیو را تفصیلاً در عبارت سہل بیان کردہ از موشگافیہائے فلسفیانہ اغماض می کند۔

سوم پرتی بگیا شاستر است کہ اصل الاصول وخلاصۂ فلسفۂ دین شیو است۔ بانیٔ فرقہ پرتی بگیا در کشمیر سوم اند شمار می رود۔ لاکن شخصیکہ قواعد او را بہ ضبط آورد شاگرد ش اودیاکر است۔ ہویدان فلسفۂ پرتی بگیا نظریہ ہائے آفرینش و تعلقات مخلوق با خالق حسب اقوال سپند شاستر تسلیم می کنند۔ معتقدان سپند شاستر یقین دارند کہ ذات خداوندی در حالت ریاضت و زہد بر قلب طالب منکشف می شود۔ فرقۂ پرتی بگیا در وحدت خدا یقین دارد ؛ سنہ ۱۲۹۱ گروہ ؛

بہم رسانیدہ کہ آفرینش نوع انسان فی الحقیقت یکسان است کہ در مادۂ ذاتی یکدیگر را تفاوت و تجارت ندارند۔

پس سبب نجات انسانی ہمان است کہ مخلوقات را یکسان دانستہ از جمیع تلذذات شہوانی و ہوا و ہوس و مرادات نفسانی اجتناب کردہ بر صداقت و پاکیزگی و خلوص و یگانگی راسخ ماندہ بہ نسبت جمیع مخلوق خیر و صلاح و نیک اندیشی و مہربانی مبذول داشتہ خود را نروان یعنی فانی بہ خدا پندارند ہمچنیں تعلیم ہای شائستہ بہ شاگردان خود آموزش دادہ ہر کسے را برای نشر ایں ملت بہ اطراف و اکناف مامور ساخت۔ ساکنان بہار [۱۲۹۲] و مگدھ دیش را در زندگانی خود منقاد ایں ملت گردانید و پیش از سنہ بکرمی دو صد و ہشت [۲۰۸] سال راجۂ اشوک تاج حکومت ہندوستان بر سر نہادہ برای خود مذہب بودھ اختیار نمود در اندک فرصت ساکنان اقلیم ہندوستان و ملک برہما و چین و خطا را مطیع و منقاد ایں ملت گردانید۔ ہمدران عرصہ راجۂ کشمیر کہ ہمنام راجۂ اشوک [۱۲۹۳]

۱۲۹۲ھ نام قدیم اطراف ولایت "بہار" ہند شرقی بود ؛

۱۲۹۳ھ نزد محققان ایں امر محل نظر است کہ بلحاظ تاریخی آیا دو اشوک (یکے کشمیری و دیگر ہندی) بودند و یا یک۔ از راج ترنگنی دو آشوک مفہوم می شوند و اینکہ آشوک کشمیری از آشوک موریا قریباً یک ہزار سال مقدم بودہ است۔

دکتور سٹاین در مقدمۂ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۴۷ ، دریں ضمن روایت کلہن را ناقابل اعتبار قرار دادہ است و ہمیں از بیان دکتور نلی نکش دت (مقدمہ گلگت مینوسکرپٹس ص ۷۔ چاپ سنہ ۱۹۳۹ء سرینگر) مفہوم می شود۔ بروایت او آشوک موریا در اواخر زندگانی خود کشمیر را فتح نمود و از مشورۂ وزیرش "موگلی پت لتا" داعیان مذہب بدھ با طراف عالم روانہ کرد۔ مجہنتکا کہ یکے از عالمان بزرگ ایں مذہب بود بصوب کشمیر متعین گشت ؛

بُود برای خود مذہب بُودھ پسندیده باشندگان خطۂ کشمیر ہم بہ انقیاد امراد مذہب بودھ اختیار کردند و رسم و آیین آن مروّج نمودند۔ بعد آن شاکھ سہم و ناگ سین کہ از فضلای بُودھ بُودند ترویج این مذہب در این جا بہ خوبی نمودند۔ و پس از عرصہ چند گاہ چندرا چارج با علمای بُودھ بحث و مناظره کرده مذہب شیو را باز فروغ بخشید۔ انگاه شنکرا چارج کہ فقیرے مرتاض بُود با علمای بُودھ مذہب بحث و مناظرہ ہا کرده مردماں را باندازِ نصایح راه ہدایت نموده شیو مذہب را در ہند و کشمیر باز رواج داد۔

بعد آں بہ مرورِ دہُور در ملک کشمیر مذاہب مختلفہ واقع شده۔ بعض ناگ پرست۔ بعضے آفتاب پرست۔ بعضے آتش پرست۔ بعضے دیوتا پرست شده از فرقۂ برہمنان قلیلے بر خدا پرستی راسخ مانده بُودند۔

و در ۷۲۴ھ (۱۲۹۴ھ) در واقعۂ ذوالقدر خان تمامی ساکنان کشمیر زیر تیغ آمده در نفس شہر ہمگی یازده کس بہ مذاہب مختلفہ موجود مانده بُودند۔ کسانیکہ در کمین گاہ جبال متواری شده بُودند بر آمده در اطراف دہات بود و باش اختیار نمودند و بہ موجب عدم انتظام حکومت و بہ سبب کثرت حوادث و شداید ہر کسے از صراقت ملت خود معرّا مانده کالانعام شده بُودند ہمدراں ایام ریخن شاه طوق مذہب اسلام زیب گردن ساختہ اکثرے از باشندگان این جا طوعاً و کرہاً در حصن متین دین محمدی در آورد۔

بعد ازاں سلطان سکندر (۱۲۹۵ھ) بت شکن لوای تغلّب افراشتہ و ہر جا بُت شکنی کرده اکثرے از اہلِ ہنود مسلمان نمود۔ امّا بعضے برہمناں کہ در

۱۲۹۴ھ ۱۳۲۳ع ؎

۱۲۹۵ھ رجوع شود بہ حاشیہ ۳ ص ۱۹۰ تاریخ حسن جلد اوّل ؎

اطراف و اکناف گوشہ نشین و خلوت گزین شدہ بودند بہ تحمل حوادث و نوایب بر ملت خود راسخ ماندہ سرمایۂ عقیدت از دست ندادند تا کہ سلطان زین العابدین در حکومت خود فرقۂ برہمنان را بہ وفور مرحمت و احسان نواختہ و بہ خواندن علم فارسی مشغول ساختہ بکار و بار ملکی دخیل شدند۔ و کسانیکہ بہ خواندن علم سنسکرت مستقیم ماندند۔ الحال عام فرقۂ ہنود را بہ منزلۂ پیر و مرشد و رہنما و مفتی ہستند و باشتہار شہرت خیر اندیشی بڈھ شاہ بسیارے از مفروریان این جا و اکثرے از برہمنان ہندوستان کہ شوق سکونت این دیار تیمنًا بہ خاطر می داشتند معاودت نمودہ درین ملک بود و باش اختیار نمودند۔ چونکہ بسبب واقعۂ ذوالقدر خان ملل و مذاہب این جا بہ انقتام رسید۔ ازان وقت باز از فرقۂ ہنود ہمگی برہمن۔ ویش و شودر درین ملک بود و باش می دارند۔ ازان جا کہ برہمنان این جا یک فرقہ اند امّا مجازًا دو فرقہ شمردہ شوند۔ یکے ملماسی یعنی باشندگانِ قدیمی این دیار دوم بانہ ماسی یعنی نو آمدۂ اطراف دیگر و درین دو فرقہ ہمگے برای یک امر اختلاف است مردم ہنود را کہ بہ حساب سال قمری ایّام ہائے لوند بعد عرصۂ سہ سال یک ماہ قمری زاید می شود و آن ماہ زاید را ہرگاہ ملماسیان در جیٹھ وضع کنند پس بانہ ماسیان بخلاف این ہا در ہاڑ وضع خواہند کرد۔ و فرقۂ ملماسیان در ماہ جیٹھ دوم و گروہ بانہ ماسیان در دوم ماہ ہاڑ برای رہایش ارواح مردگانِ خود بر چشمۂ چھ بون نذر و خیرات می سازند فقط:۔

این کہ پنڈتان این جا از دست برہمنان بلاد دیگر اکل و شرب نمی سازند وجہ این است کہ در سابقہ زمان یکے از ہلاک خوران درین جا وارد شدہ ہمراہ برہمنان این جا مدتے شریک ماکول و مشروب شدہ بود

عاقبت خباثت باطنی او معلوم شده ازاں وقت باز برہمنان این جا با برہمنان ممالک دیگر اکل و شرب و خویشاوندی نمی سازند و اختلاف در رسومات مذہبی بہمیں سبب واقع است کہ لوگاکہ رکھیشر رکھیشر باشندۂ این دیار در پیش بیاس منیشر برای استفادۂ علوم رفتہ بود و در آں جا بلا اجازت او از جمیع کتب ہای وید و شاستر و پوران وغیرہ برای پنڈتان کشمیر موافق موسم و طبیعت آنہا یک پوستک^۱۲۹۶ موجز انتخاب کرده آورد کہ مطابق آن پنڈتان این جا رسومات مذہبی ادا می سازند فقط۔ و عطاران این جا تمام از فرقۂ شو در باکھتری ہستند و عورات آنہا قصابہ^۱۲۹۷ سرخ برسر می بندند و حلقۂ زر در بینی می اندازند و طور و طرز آنہا با مردم ڈوگره^۱۲۹۸ مشابہت دارد۔

اشاعت مذہب اسلامیہ

تا عہد راجگان ہنود در کشمیر مذہب محمدی صلے اللہ علیہ وسلم بالکل شایع نہ بود۔ بعد واقعۂ ذوالقدر خان کہ راجہ ہائی کشمیر بے استقلال شدند و از نوع بشر جمعے قلیل بہ مذاہب مختلفہ در این جا بقیۃ السیف موجود ماندند لیکن ہیچ کسے بر ملّت خود بہ صرافت نہ بودند۔

رینچن شاہ کہ بہ مذہب بودھ بود وقتیکہ بر حکومت کشمیر استقلال

۱۲۹۶ھ پستک بضم بای فارسی و سکون سین و فتح تاء و سکون کاف در سنسکرت بمعنی کتاب باشد ؛

۱۲۹۷ھ درست "کسابہ" در زبان کشمیری بمعنے رومال باشد کہ زنان از برنجان خورد و زیور مزیّن کرده برسر دارند ؛ ۱۲۹۸ھ ڈوگره قومے است مشہور از نواح کوہستان شوالک و مضافات تحصیل سانبہ و رام نگر در صوبۂ جموں (ریاست کشمیر) ؛

یافت بہ کثرت اختلاف ملل مذہب اصلی را خلل دیدہ خواست کہ در قلمرو خود یک ملّت مروج سازد۔ چوں کہ دخول بہ مذہب شیوہ غیر ممکن بود و در مذاہب دیگر متردد ماندہ با دل خود قرار داد کہ بامدادان ہر کہ را اول صبح می بینم بمذہب او می گرایم علی الصباح بجناب سید شرف الدین معروف بہ بلبل شاہ کہ بر ساحل آں روی دریای بہت نماز ادا می کرد بہ چشم خود دیدہ نماز و نیاز او پسندیدہ بہ کمال خلوص او را طلبیدہ بہ مذہب او گرویدہ و بہ متابعت او طوعاً و کرہاً خلقت بسیار کہ بہ مذہب مختلفہ بودند مسلمان گردید ہمگی برہمنان وید خوان بر دین خود استوار ماندہ از خوف کسے نتر سیدند بعد آں سلطان سکندر در ایام حکومت خود جم غفیرے بہ مذہب خود شامل کردہ بہ بت شکنی اشتہار یافت۔

و نیز حضرت میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ و حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ رونق بخش ایں دیار شدہ از فرقۂ ہنود جمع کثیر بہ تالیف قلوب و اظہار کمالات خود مسلمان نمودند پس ازاں تا عرصۂ پانصد سال دریں ملک حکومت شاہان اسلامیہ نافذ بود بہ مقتضائی اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِمْ روز بروز فرقۂ محمدیہ را ترقی بہ وقوع آمدہ مذہب ہنود سستی پذیرفت چنانچہ فی زماننا دریں ملک دو حصّہ مسلمانان و یک حصّہ ہنود خواہند بود۔ اکنوں در فرقۂ محمدیاں سہ گروہ شدہ اند یکے اہل سنت و جماعت دوم اہل تشیع سوم وہابیۂ خارجیہ۔

اشاعت مذہب شیعہ

مورخان می نگارند کہ در سنہ ۸۹۲ھ [۱۲۹۹] در عہد سلطان حسن شاہ میر شمس عراقی

۱۲۹۹ مطابق سنہ ۱۸۸۲ء ؎

که از فضلای اہل تشیع عالم اجل و دانای بے بدل بود از جانب سلطان حسین[۱۳۰۰ھ] میرزا والی خراسان به کشمیر آمده مکتوبے از سلطان معه یک پوستین کهیشی که از پوشش خاص سلطان بود برای حسن شاه آورده و اظہار فرایش بعض تحایف نمود۔

ہمدراں ایّام حسب مشیّت آلہ سلطان حسن شاہ پوستین حیات دریده از جہان فانی درگذشت۔ و میر شمس عراقی تا عرصۂ ہشت سال دریں جا اقامت نموده و خود را بنا بر تقیّه درسلک مریداں بابا اسماعیل کُبروی که شیخ وقت بود درآورد و ارادت خاص به اُو ظاہر کرده حیثیتے بہم رسانید۔ چون بر تقیۂ ذاتی و وضع شایستگی و آراستگی ظاہرش که زبانے و حسن بیانے داشت بعض علوم غریبه می دانست شاید بابا اسمٰعیل به مریدان خود گفته باشد که مصاحبت این مغل غنیمت پندارند۔ موجب آں بابا علی نجار که از خلفای برجستۂ حضرت بابا بود برابطۂ ظاہری و باطنی باوے پیوست با ہمدیگر خلوص و یگانگی ظاہر نموده متحد گشتند تاکه میر مذکور عقیدۂ خود به خاطرش موثر گردانید بذریعۂ او بعضے کسان را اغوا نمود۔ و درمیان امرای کشمیر طرفه نفاقے انداخته باز بطرف خراسان رجعت کرد۔

[۱۳۰۱ھ] چونکه سلطان حسین میرزا از خلل باطنی اُو آگاه گشته از نوکری خودش معزول نمود بنا بریں بعد عرصۂ دوازده سال باز عازم کشمیر شد۔ پیش از آمدن خود کسے را برای تحقیق احوال به کشمیر فرستاد و معلوم ساخت که خدمت بابا اسماعیل به کبر سن رسیده و دامن از صحبت خلق کشیده بازار بابا علی گرم است و خطے برای بابا علی نوشت که من ترک دنیا کرده خلافت از سیّد محمد نوربخش

۱۳۰۰ھ (۱۵۰۶–۱۴۹۹ء) ؛ ۱۳۰۱ھ صحیح "چوں" است ؛

یافتہ بہ کشمیر می آیم و بابا علی بکثرت و ہنگامۂ تمام بہ استقبال او برآمده و اعتقاد تمام بہم رسانیده در خانقاه خود نشانید۔ و مریدان خود حوالۂ او میکرد و اظہار نسبت سید محمد نوربخش برای فریب عوام می نمود و میر شمس عراقی در اندک فرصتی بازار خود گرم کرده با ہر کسے اختلاط و ارتباط فرمود رفته رفته مذہب شیعه را به تدریج رواج داد و به سعی و ترغیب بابا علی بعضے امرای کشمیر مطیع و منقاد او گشته در محلۂ جڈی بل خانقاه دو طبقے بنا ساخت۔ و دران جا سکونت نموده و خلوت ہا بجا آورده بریاضت شاقه درمیان شہر شہرت یافت و با ملازمان سلطان معرفتے بہم رسانیده بظہور خوارق و کرامات مزوّره ساده دلان را فریب داده به مذہب خود گردانید۔ و درمیان شہر و اطراف دہات به اعانت مخلصان بابا اسمٰعیل در انحراف مذہب حتی الامکان کوشیده پنہانی ساده دلان و پست فطرتان را تعلیم و تلقین می داد لیکن تا حیات محمد شاه ہیچ کسے اشاعت مذہب تشیع اصلاً نه توانست کرد۔ دران اثنا ملک کاجی چک که خالوی محمد شاه و مدار المہام سلطنت بود به اتفاق غازی خان و ملک موسی رینہ رجوع به شمس عراقی نموده به مذہب او گردیدند و مطیع و منقاد او شدند و شمس عراقی باطاعت آن ہا تقویت یافته به اجرای مذہب خود علانیه مشغول شد و کتابے احوط نام در مذہب شیعه تصنیف کرده شایع ساخت و بابا علی در محلۂ حسن آباد بیشتر باعث ترویج گشته مذہب خود را فروغ بخشید۔ و ہمه بابا ہای حسن آباد و بابا پوره وغیره از اولاد بابا علی مذکور اند۔

بعد ازاں در وقت خود بابا خلیل و بابا طالب[۱۳۰۲] و شیخ حسن جڈی بلی

۱۳۰۲ بابا طالب اصلش از اصفہان است۔ در زمان حکومت چکان کشمیر رسید (بقیه بر صفحه دیگر)

این مذہب را تائید نمودہ شیوع ساخت۔ انگاہ در حکومت چکان مذہب
شیعہ را قوت پیدا شدہ مردمان جوق در جوق جبراً و کرہاً داخل این ملت
شدند و در عہد امیر خان جوان شیر نیز تقویت پذیرفتند۔

اشاعت مذہب وہابیہ

محمد نصر شامی در تاریخ شام رقمطراز است کہ عبدالوہاب[۱۴۰۳] نام
شخصے بود در کوہستان نجد از احفاد حضرات شاذلیہ[۱۴۰۴] بہ علوم غریبہ آراستہ
و بہ فنون عجیبہ پیراستہ۔ شاید بہ ہجوم وساوس شیطانی یا برای انجاح
ہوای نفسانی یا بہ نظر حصول شوکت و حکمرانی بر خلاف مذاہب اربع مذہبے
دیگر از خود ابداع نمود و برای اشاعت احکامات فروع و اصول آن کتابے
جدید مسمی بہ کتاب التوحید تسوید نمود۔ و جمیع مجتہدان و مسلمانان سلف را
حکم تکفیر دادہ از بلاد یمن و مسقط و نجد جم غفیرے متبع و منقاد خود گردانید
ایضاً برای ترجیح مذہب خود نخار نخار تسخیر ممالک ہموارہ بہ خاطر

(مسلسل) چوں بہ فنون علوم آراستہ بود قبولیتی بہم رسانید۔ نزد سلاطین و امرائے زمان خود
اعتبار بسیار داشت۔ چوں رحلت نمود در محلہ بابا پور (محلہ از سرینگر) در مزار بابا خلیل آسود
از شعر و سخن بہرۂ وافر داشت (واقعات کشمیر ص ۱۱۴)

[۱۴۰۳] درست محمد بن عبدالوہاب رح متوفی ۱۲۰۶ھ قائد تحریک نشاۃ ثانیہ ملت اسلامیہ است
کہ بہ حسن مساعی آں جناب در عرب و دیگر ممالک اسلامی رواج یافت۔ آنجناب نہضت خود را
نام "مذہب التوحید" دادہ در احیاء کتاب و سنت سعی بلیغ نمودند۔ در ممالک غربیہ این تحریک
بنام "وہابیت" شہرت دارد۔ "تحریک وہابیہ" حقیقتہً تحریک جدید نیست بلکہ ہماں تحریک و
نہضت است کہ امام ابن تیمیہ حرانی رح قریباً پنج و نیم صد سال قبل در ۷۲۸ھ برائے احیاء
ملت و استیصال کفر و شرک آغاز فرمودند۔
خلاصۂ تحریک وہابیہ این است کہ عبادت و بندگی محض سزاوار ذات (بقیہ بر صفحہ دیگر)

می داشت حسب تقدیر در سنه[1305] ۱۲۰۳ سلطان سلیم[1306] در روم خروج کرده فرزندان عبدالحمید خان[1307] متوفی را از سلطنت معزول داشته تا عرصهٔ پانزده سال در بلاد روم طبل حکومت نواخته از دست مصطفیٰ خان کشته شد و در سلطنت روم فتنه و فساد و شغب و عناد روی داد. عبدالوهاب موقع غنیمت دانسته در

(مسلسل) باری تعالےٰ است. عقیدهٔ شفاعت و وسیله جوئی نوعے از شریک است همچنان استعانت از مقابر اولیاء شرک است -

نهضت وهابیه در ابتداء قرن نوزدهم میلادی در عرب و شام منتشر گشت و در عرصهٔ قلیل بیشتر از مردمان متبعین این جماعت شدند -

(اسلامک ریویو، انگلستان شمارهٔ نومبر سنه ۱۹۵۱ء)

[1307] ۱۳۰۷ه شاذلیه فرقه ایست از مسلمانان منسوب به الشاذلی بانی او ابوالحسن علی بن عبدالله الجبار الشریف الزرویلی (۱۱۹۶ -- ۱۲۵۰ھ) یکے از صوفیان مراقش و بانئ فرقهٔ شاذلیه بود - از تالیفاتش اوراد و ظائف "حزب البحر والبر" و "حزب الفتح" و "حزب الکبیر" یادگار است (جامع اللغات اردو ص ۲۴۲ چاپ جامع اللغات کمپنی لاهور)

[1305] ۱۳۰۵ه مطابق سنه ۱۸۸۸ء ؛

[1306] ۱۳۰۶ه سلطان سلیم ثالث پسر مصطفیٰ ثالث سلطان روم است - در سنه ۱۷۸۹ء بعد وفات عم خود سلطان احمد رابع تخت نشین شد - در عهدش محاربه عظیم مابین فرانسیسیان و روسیان افتاد - فرانسیسیان از دست انگلیسیان شکست خوردند - در سنه ۱۸۰۷ء بر خلاف او بغاوت شد و از تخت معزول کرده شد (جامع اللغات اردو ص ۳۸۷ چاپ جامع اللغات کمپنی لاهور) [1307] ۱۳۰۷ه عبدالحمید خان اوّل بن احمد ثالث (۱۷۲۵ -- ۱۷۸۹ء) در سنه ۱۷۷۴ء بر تخت خلافت نشست - در عهدش محاربه هائے عظیم مابین ایرانیان و روسیان افتاد بکوبینیه که در مقبوضه سلاطین عثمان بود در تسلط آسٹریا رفت و روسیه بر کریمیا و بسربیه قابض شد (ایضاً ص ۵۷۸)

۱۲۱۸ - ۱۸۰۳ء

سنہ ۱۲۱۸ بروز جمعہ بر منبر بر آمدہ تقریر کرد کہ ”در سلطنتِ روم ہرج و مرج واقع شدہ۔ اکنون سزاوار سلطانی کسے را نمیدانم شمارا برای تنسیق مملکت پادشاہے ضرور باید بود ہر کس کہ از ابنای جنس خود افضل می دانید اورا بر جہان بانی و حکمرانی مستقل بگذارید“۔ حاضراں بدیہہ در جواب گفتند کہ بغیر ذات گرامی شما دیگرے سزاوار این نامی نیست فی الحال او را بیعت نمودہ بہ خطاب امیر المومنین ملقب کردند۔

پس عبدالوہاب بر مسند حکومت نشستہ مطابق منشای خود اجرای احکامات کردن گرفت و دلایل الخیرات و قصیدہ بردہ و بعضے کتب ہای فقہ بسوزانید و در شان انبیا و اولیاء رطب و یابس گفت۔ و درمیان مساجد ذکر و اوراد منع نمود و عید مولود شریف بدعت دانست و بر منارہای کعبہ و مدینہ درود و سلام ہر کہ می خواند از تیغ گذرانید۔ و زیارت روضۂ مطہرہ و استمداد از اولیا بدعت دانست و تفسیر قرآن را موافق منشای خود تجدید نمود و مقابر اولیا را مسمار ساخت۔ می گفت یا رسول اللہ گفتن کفر است علمِ صرف و نحو و لغت بدعت است امانت اللہ یا ولی اللہ نام کردن و در گورستان قرآن خواندن و پیغمبر خدا را وسیلہ دانستن و ولی اللہ را در قبر ندا کردن و نذر و ہدیہ بہ نام اولیاء دادن و از بزرگان استمداد خواستن و تبرک جستن عین کفر است۔ می گفت از کردۂ پیغمبر ایں عصا بما بسیار مدد کند۔ پسران و خویشان خودش کہ ہر کسے لائق و فایق بودند برائے حکومت و قضایا بہ اطراف و اکناف فرستادہ حکم داد ہر کس کہ متابعت مذہب ما نہ کند و بر کتاب التوحید عمل نہ سازد او را بہ قتل رسانند۔ موجب آں در کوہستان نجد و یمن وغیرہ متابعان مذہب اربعہ و مذہبِ خود را رواج دادند۔

۱۲۱۸ھ - ۱۸۰۳ء ؂

و در ۱۲۲۱ھ (۱۳۰۹) عبدالوهاب به قضای خود از جهان در گذشت- و پسرش سعود که بسیار طرار و هشیار بود بر مسند خلافت او جلوس نمود فوراً علم تجبر افراخته صمصام خون آشام از نیام آخته قوم بنی سعد و بنی ثقیف را در شهر طایف قتل عام ساخته دران جا مسجد حضرت ابن عباس (۱۳۱۰) از بنیاد بر انداخته به هر جا شطرنج نهب و غارت باخته اراده بطحی نمود- و پیش از یورش خود کتاب التوحید با تهدید و وعید شدید نزد شریف مکه رسانید- و شریف مکه ۷ محرم بروز جمعه کتاب مذکور در پیش علمای وقت که دران جا برای طواف مجتمع بودند گذرانید-

و بعد مطالعه و مزاوله آن مولوی عمر ابن عبد الرسول که از علمای نامدار بود جواب آن بدیهه تصنیف کرده بر مصنف آن حکم تکفیر تحریر نمود- و مولوی عقیل و مولوی حسین مغربی و مولوی عبدالملک مهر تصدیق بر آن ثبت فرمود- دران حالت محرردهان طایف وارد مکه شده خبر ورود سعود به مسامع مجامع رسانیدند- و به خوف او اهل مکه و حاجیان اطراف در بیت الله در آمدند و ابو حامد خطیب مکه بر منبر بر آمده مردمان را تحریص و ترغیب غزا نموده خون سعود هدر فرمود- روز شنبه هشتم محرم سعود داخل مکه شده صمصام خون آشام بر قتل عام از نیام برکشید و در زمین حرم بلکه در بیت الله اهل اسلام را از خاص و عام کار به اتمام رسانید و در خزینه بیت المال که طلا و نقره و اسباب و قماش و دولت بیحد و عد موجود

۱۳۰۹ھ مطابق ۱۸۰۶ع ٭

۱۳۱۰ھ حضرت عبدالله ابن عباس رض عمزاده نبی اکرم صلی الله علیه وسلم سه سال قبل از هجرت به مکه مکرمه متولد شدند- در تفسیر قرآن مجید مهارت تامه داشتند- عرصه چند در خلافت حضرت علی کرم الله وجهه حاکم بصره بودند- آخر بعمر هفتاد سالگی در ۶۸۷ع مطابق ۶۸ھ واصل به حق شدند (قاموس المشاهیر جلد دوم ص ۷۰) ٭

بود در تصرف خود نمود و شریف مکہ با خیل و خدم در جدّہ گریختہ رفت و بعضے اہالیانِ مکہ بہ خوف جان در مغارہای کوہستان پنہان گشت ۔

وسعود بعد نہب و غارت آن بلاد رُو بہ مدینۂ طیّبہ نہادہ دستِ تطاول دراز کرد و ساکنان شہر را مثل واقعۂ حرّہ قتلِ عام نمود و جمیع مساجد و مقابر منہدم ساخت بلکہ بیل و کلند آوردہ اساس فیض اقتباس روضۂ مطہرہ کشیدن گرفت ۔ ناگاہ ثعبانے عنید از سوراخ زمین ظاہر گردید کہ بہ تخویف و ترہیب اُو مردمان ترسیدند و در شعاب اختفا خزیدند پس ازاں عراق و حجاز و یمن را متصرف شدہ متابعان مذاہب اربعہ بہ ہر جا زیر تیغ آوردہ اکثر ہا مطیع و منقاد خود گردانید ۔

و در سنہ ۱۲۲۳ھ [۱۳۱۱] پنجم جمیدالثانی سلطان محمود [۱۳۱۲] بر تخت روم جلوس فرمودہ اطراف و بلاد را ضبط و ربط نمود ۔ و محمد علی پاشا [۱۳۱۳] باجیش پُرطیش بہ سبیل [۱۳۱۴] اگرت بوٹ برای گوشمالی

۱۳۱۱ھ مطابق روز آدینہ ۲۹ ماہ جولائی سنہ ۱۸۰۸ء ؎

۱۳۱۲ھ سلطان محمود ثانی (۱۷۸۵ — ۱۸۳۹ء) پسر احمد چہارم است ۔ بعد معزولی عم خود سلطان سلیم سوم در سنہ ۱۸۰۸ء سی ویکم سلطان گردید ۔ در سنہ ۱۸۲۱ء یونان از ترکاں آزاد گردید و در سنہ ۱۸۲۸ء جنگے مابین حکومت برطانیہ و فرانس رونما گردید (جامع اللغات ص ۴۸۴) ؎

۱۳۱۳ھ محمد علی پاشا (نائب) در سنہ ۱۷۶۹ء متولد شد ۔ وقتیکہ مابین انگلیسیاں و فرانسیساں در مصر جنگ برپا می بود، محمد علی با افواج ترکیہ ۔ وارد مصر گردید تا در مقابلۂ فرانسیساں معاونت انگلیسیاں کند ۔ در سنہ ۱۸۰۱ء چوں فرانسیساں شکست خوردند و از مراجعت انگلیسیاں در مصر ہرج و مرج واقع شد ۔ محمد علی موقع را غنیمت شمردہ اعلان استقلال کرد ۔ از روئے معاہدۂ سنہ ۱۸۴۱ء انگلیسیاں حق اولادش نسلاً بعد نسلٍ بر سلطنت مصر تسلیم کردند ۔ محمد علی پاشا در سنہ ۱۸۴۹ء فوت شد و بجائش نبیرۂ او محمد سمعیل پاشا خدیو مصر شد (بقیہ بر صفحہ دیگر)

سعود تعیین فرمود و ہمدران ایّام سعود در مکّہ ورود کردہ ساکنان مکّہ از صغیر و کبیر حاضر نمود و گفت شما بگوئید کہ کدام کس از شما بر تکفیر من حکم فرمودہ است ہمہ ہا اشارہ بہ مولوی عمر نمودند او رایش خود استادہ کردہ گفت "السّلام علیك یا شیخَ المکّۃ والعرب" مولوی در جواب گفت "وعلیك السّلام یا شیخَ النجد" سعود گفت مرا تشبیہ بہ ابلیس دادی۔ مولوی گفت ہمچنانکہ تو مرا بہ وطن یاد کردی من ہم ترا بوطن یاد کردم۔ گفت بہ کدام دلیل مرا کافر میدانی گفت بہ دلیل کتاب التوحید۔ گفت چگونہ گفت پدرت می نویسد کہ ہرگاہ کسے بہ یای ندا حضرت را یاد کند وے کافر است۔ ای سعود تا حال ہیچ کسے مگر در دنیا مسلمان نہ بود کہ جمیع صحابہ و تابعین و تمامی مسلمانان روی زمین "السّلام علیك ایّھا النبی" ہمیشہ در نماز می خوانند مگر بزعم شما ہمہ ہا کافر بودہ اند ہر کس کہ حلال را حرام پندارد وے کافر است۔ مدعا کہ بہ دلائل بسیار او را ملزم ساخت سعود خشم آلود شدہ بر قتل مولوی عمر فرمان داد مولوی نعرۂ شدید برکشید (یا احکم الحاکمین) ہمان وقت بریدے از جدّہ رسیدہ خبر رسانید کہ جنود مسعود سلطان محمود در ینبوع ورود نمود بہ استماع این خبر سعود نا محمود را دست و پا گم شدہ مولوی عمر از قتل نجات یافت۔ انگاہ سعود در جدّہ فرمود آمدہ تلاقی فریقین رو نداد و بعد قتال و جدال بسیار سعود مفرور شد۔ ہرب السعود الخارجی تاریخ یافتند۔ ابراہیم پاشا[۱۳۱۶] تا نجف تعاقب نمودہ تابعان[۱۳۱۵]

(مسلسل) (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۹۷)

[۱۳۱۴] قسمے است از کشتی کہ بہ زینت تیر رول می رود ؂

[۱۳۱۵] ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء ؂ [۱۳۱۶] ابراہیم پاشا پسر محمد علی پاشا خدیو مصر بود۔ در ۱۷۸۹ء متولد شد۔ در ۱۸۱۹ء از محاربات وہابیہ و فتوحات دیگر (بقیہ بر صفحہ دیگر)

وے را بہر جا قتل عام کردہ تخم وہابیان از جہان برداشت لیکن در حدود مسقط و یمن بعضے کساں را اعتقاد مذہب او بہ خاطر پنہاں ماندہ بر کتاب التوحید عمل می کردند۔
دراں اثنا سید احمد خان[۱۳۱۷] کہ از اعاظم ہندوستان بود بہ بہانۂ حج چند سال

(مسلسل) نام پیدا کرد۔ در ۱۸۴۸ء چوں محمد علی پاشا از حکمرانی معذور شد، ابراہیم پاشا بہ قسطنطنیہ رفت۔ باب عالی او را نائب محمد علی تسلیم کرد۔ بتاریخ ۹ ماہ نومبر ۱۸۴۸ء بعد از مراجعت از انگلستان در قاہرہ فوت کرد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۴)

۱۳۱۷ حضرت سید احمد شہید رح پیشرو تحریک نشاۃ ثانیہ اسلامیہ ہند قرن نوزدہم میلادی بودند۔ در ماہ صفر ۱۲۰۱ھ مطابق نومبر ۱۷۸۶ء در شہر رائے بریلی (ولائت اتر پردیش ہند) متولد شدند۔ نام والد بزرگوار آنجناب مولانا سید محمد عرفان بود۔ از عہد طفولیت از شخصیت حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی متاثر بودند۔ چوں حاضر بارگاہ شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح برائے تعلیم و تعلم بہ شاہ عبدالقادر دہلوی کہ برادر خورد بودند سپرد کردند۔ حضرت سید احمد شہید رح بعد از تکمیل علوم متداولہ در سلسلہ نقشبندیہ قادریہ بدست حق پرست حضرت شاہ عبدالعزیز رح بیعت کردند۔ الا در مسئلہ تصور شیخ کہ طریق سلاک نقشبندیہ است معترض شدند کہ از کتاب و سنت مستند نیست۔ حضرت شاہ عبدالعزیز از یں استقامت ایمان مرید خود شاد شدند و آفرین خواندند حضرت سید شہید رح چند سال در سیاحت ممالک عربیہ مصروف گشتند، در ۱۲۳۹ھ مطابق ۱۸۲۳ء بعد از حج بیت اللہ مراجعت فرمائے ہند شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح مرد قوی و توانا بودند۔ قریباً دہ سال در مصاحبت امیر خاں والی ٹونک (۱۷۶۸ء—۱۸۳۴ء) بودہ از استعمال آلات حرب تفنگ و گلولہ اندازی کما حقہ واقف شدند۔ چوں امیر خاں بتاریخ ۱۵ دسمبر ۱۸۱۷ء معاہدہ با انگلیسیاں نمود، حضرت موصوف ترک صحابتش کرد۔ چوں در ہند زوال مسلماناں شروع گردید و اقوام جاٹ و راجپوت و مرہٹہ و سکھ برائے استیصال مسلماناں سر برافراختند حضرت موصوف نہ جذبۂ احیائے حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

در بلاد یمن و مسقط و نجد سیر و سیاحت می کرد۔ و بہ مطالعۂ کتاب التوحید مذہب وہابیہ بر خود قبول ساختہ بہ جانب ہند باز رجعت نمود۔ دراں جا مولوی اسماعیل دہلوی کہ ۱۳۱۸ھ

(مسلسل) الہیہ سرشار گشتہ پیروانِ خود را تبلیغ جہاد و سرفروشی کردند۔ فی الفور پنج صد افراد دعوت آنجناب را لبیک گفتند۔ چوں مظالم سکھاں بر مسلمانانِ پنجاب و سرحد از حد گذشتہ بود حضرت جہاد با سکھاں مقصد اولین تحریک خود قرار دادند۔ در ۱۸۲۶ء حضرت سید شہید رح از راہ خیر پور (سند) وارد غزنی و قندھار شدند۔ قبیلۂ بارک زئی کہ از ساکنانِ ایں خطہ اند بہ سرد مہری و بے اعتنائی پیش آمدند۔ امّا یوسف زئیاں کہ مابین پشاور و دریائے سندھ سکونت کنند حضرت موصوف را وعدۂ امداد خود دادند۔ افراد ایں قبیلہ کہ از جنگجویان آں ولایات محسوب می شوند وجود آنجناب را بہ مقابلۂ یار محمد خان حلیف مہاراجہ رنجیت سنگھ غنیمت شمردہ معاون و مددگار آنجناب شدند از پشاور ایں لشکر مجاہدانِ اولوالعزم اسلام براہ چارسدہ و نوشہرہ وارد اکوڑہ (خٹک) شدند۔ دریں جا حضرت موصوف بلغار سکھاں کہ بہ سرداری بدھ سنگھ سندھیانوالہ بود، در ماہ نومبر ۱۸۲۶ء پس پا نمودند۔ گویند کہ در ایں اثناء یار محمد خان کوشش زہر دادن آنجناب کرد۔ لاکن ناکام شد۔

بعد چندے در ۱۸۲۹ء در جنگ یار محمد خان ہزیمت خوردہ فوت شد۔ در نتیجۂ ایں جنگ سلطان محمد برادر یار محمد خان بر شہر پشاور قابض شد۔ در ۱۸۳۰ء جنگ سوم مابین افواج خالصہ (سکھاں) و مجاہدان اسلام وقوع یافت سپہ سالاری سکھاں بدست ہری سنگھ نلوہ و جنرل الارڈ بود دریں جنگ حضرت سید شہید رح بنا بر قلت افراد پسپا شدند۔ لاکن ازیں صدمہ بددل نہ شدہ بعد از چند ماہ لشکر خویش را ترتیب نو دادہ بعد از معرکۂ خونین سلطان محمد خاں حلیف سکھاں را ہزیمت کردہ قابض پشاور شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح یکے از ائمہ اسلام و اعاظم ملّت اسلامیہ ہند شمردہ می شوند۔ بحکم آں جناب در پشاور کانہائے شراب بند شد۔ در عرصۂ قلیل افعال نازیبا (بقیہ بر صفحہ دیگر)

از اقربای مولوی عبدالعزیز بود اولاً مرید او شده بہ طفیل او جمعی کثیر در حلقۂ متابعت او در آمدند۔ و مولوی اسمٰعیل کتاب تقویۃ الایمان ۱۳۲۰ در تائید کتاب التوحید تصنیف

(مسلسل) غیر مشروع کلیتہً ممنوع گردید و شرک و بدعات راقلع قمع شد۔ حضرت موصوف اطاعت کتاب و سنت و اثبات توحید باری تعالیٰ را مقدم داشتہ تلقین کردند۔

در ۱۸۳۱ء حضرت موصوف بر مشورۂ مولوی شاہ اسمٰعیل شہیدؒ کہ یکے از نابینن آنجناب بودند خواستند کہ مسلمانان کشمیر را کہ در جور و تعدی سکھاں بودند خلاصی دہند۔ چوں بہ بالاکوٹ کہ چہل و پنج میل شمال ایبٹ آباد بر لب رود کنہار واقع است رسیدند، فوجے از سکھاں کہ در سرکردگی شہزادہ شیر سنگھ بود مغافصتہً بر مجاہدین یلغار آورد و حضرت موصوف با دیگر غازیان اسلام جام شہادت نوشیدند۔ ایں حادثہ در ماہ ذیقعدہ ۱۲۴۶ھ مطابق مئی ۱۸۳۱ء واقع شد۔ (قاموس المشاہیر جلد اوّل ص ۳۱۴ و ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸ کشمیر جلد دوم ص ۴۳۴) ۞ ۱۳۱۸ حضرت مولوی شاہ اسمٰعیل شہید (۱۷۸۱—۱۸۳۱ء) خلف الصدق مولانا عبدالغنی و نبیرہ حضرت شاہ عبدالعزیز محدث دہلویؒ بودند۔ در آخر حلقہ بگوش ارادت حضرت سید احمد شہیدؒ شدہ و در جنگ سکھاں ہمراہی آنجناب کردند و ہماں جا شہید شدند۔ از تصنیفات شاہ اسمٰعیل شہیدؒ رسالہ در اصول فقہ و تقویۃ الایمان معروف است (جامع اللغات ابدوص ۱۹۸) ۱۳۱۹ عبدالعزیزؒ (شاہ) محدث دہلوی خلف الصدق حضرت امام شاہ ولی اللہ محدث دہلویؒ بودند۔ پیدائش آنجناب در ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء در دہلی شد و نام تاریخی "غلام حلیم" نہادہ شد۔ بعد از تحصیل علوم از پدر بزرگوار در تدریس و ارشاد مشغول شدند۔ حضرت شاہ عبدالعزیزؒ عالم با عمل و محدث مشہور بودند۔ از تصانیف آنجناب کتب ہائے سر الشہادتین و بستان المحدثین و تفسیر فتح العزیز معروف است۔ بتاریخ ۷ ماہ شوال المکرم ۱۲۳۹ھ مطابق جون ۱۸۲۴ء واصل بحق شدند۔ شاعرے در بیت ذیل تاریخ وفات آنجناب یافتہ است:۔ ع

بے سر و پا گشتہ انداز دست بیداد اجل عقل و دین لطف و کرم فضل و ہنر علم و عمل (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۶۷) بقیہ بر صفحہ دیگر

کردہ شائع ساخت بلکہ بخیال حصول جاہ و ثروۃ و اشاعت این ملت سید احمد خان را بر خلافت برانگیختہ فوجے کثیر فراہم آوردند و بہ نیت غزا با فوج رنجیت سنگھ در حدود پیشاور و ڈیرہ غازی خان و ہزارہ بارہا مقابلہ نمودند عاقبت ہمہ ہا در بالاکوٹ حدود پیشاور مقتول شدند۔ ازاں باز در ہند و پنجاب رسم و آئین این ملت روز در ترقی است چنانچہ اکثرے از علمای نامدار آں دیار این طریق را شعار خود دانستہ تاحال چہل کتاب در تائید آن تصنیف کردہ اند۔

خصوصاً فی زماننا سید صدیق حسن خان نواب بھوپال کہ از علمای برجستہ روزگار است در اشاعت این ملت مجتہد وقت شدہ در وثوق این ملت و توہین مذاہب اربعہ و تردید مقلدان دفترہا نوشتہ است و با چندکس از ساکنان این دیار بہ ترسیل رسل و رسایل ابواب مؤاخات و مواسات مفتوح داشتہ کتابہای

۱۳۲۰ کتاب تقویت الایمان بہ زبان اردو است و در کلکتہ مطبوعہ شدہ است۔ اول کنتر است این کتاب بدو حصہ منقسم است حصہ اول از تصنیف مولانا شاہ اسمعیل و حصہ ثانی کہ در مرتبہ از کردہ غیر خیال کردہ میشود۔

در تمہید کتاب حضرت شاہ اسمعیل تردید این امر می کند کہ "کلام خدا" را فقط دانایاں می تواں فہمید۔ خدا خود می گوید کہ ما قرآن مجید را بہ طرف "امی" مرسول داشتہ ایم۔

بقول شاہ اسمٰعیل مرد موحد را اعتقاد در دو شئی ضروری و لابدی است۔ یکے اعتقاد وحدت خدا و دیگر معرفت رسول۔ بسیارے از مرداں اقوال بزرگاں را ہادی و رہبر دانند ولے برائے ہدایت صرف کلام خدا کافی و شافی باید دانست تاوقتیکہ اقوال بزرگاں موافق قرآن نباشند موجب عمل نیستند۔

باب اول از تقویۃ الایمان از وحدت ربانی بحث می کند و استمداد از بزرگاں و اولیاء و فرشتگاں ابخلاف شرع لعینت حقہ گرداند۔ (خاتمہ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کنگھم ص ص ۱۸۱، ۱۸۴)

مُصنّفہ خود به نظر ایشاں می رساند و نشر مذہب خود می سازد۔ ازاں جُملہ حسین بطکُو نام شخصے از کمینہ مردمانِ ایں جا چندے پیش غلام رسول و نذیر حسین وغیرہ رابطۂ ایں ملّت حاصل کردہ برائی اشاعت آں تشریف بہ کشمیر آورد چوں در شہر گرمیٔ بازار خود ندید در قصبۂ شوپیاں اعلام ایں ملّت افراخت فوراً دو سہ صد کس داخل مذہب خود ساختہ رواجے بہم رسانید خصوصاً عطا محمد خان فرزند شیر احمد خان ہمہ بدل و جان با اعوان و انصار خود مطیع ایں ملّت گردانید مہاراجہ رنبیر سنگھ دریں باب تشدد ساختہ حسین بطکو را ازیں ملک اخراج کردند۔ بعد آں سبز ار شاہ نام شخصے از مریدانِ صدیق حسن خان طوق ایں ملّت در گردن انداختہ در محلۂ نروره به اشاعت ملّتِ خود ساعی شد۔ فی الحقیقت اخگر ایں ملّت در چمن خاطر اکثر کساں افتادہ است۔ امّا بہ خوف حاکم نامدار شررِ آں در زیر خاکستر پنہاں است عنقریب شعلۂ آں سر بر فلک خواہد کشید

اشاعت مذہب سنگان

صاحب قصص الہند می نگارد کہ در ۸۸۸ھ[1321] کالو مل نام شخصے از قوم کھتری[1322] پٹواری[1323] موضع تلونڈی[1324] بُود۔ گورو نانک از صلب او ظہور[1325] نمود۔ چوں بہ سن

1321ھ مطابق ۱۴۸۳ع ؎ 1322ھ "کھتری" گروہ دوم از قوم ہنود باشد۔ پدرش کالو مل از بیدیاں کہ طائفہ از کھتریان است بود (دبستانِ مذاہب چاپ نولکشور پریس لکھنؤ ص ۲۲۳)

1323ھ "پٹواری" بفتح پاء و سکون تا ہندی بہندی مردے را گویند کہ شجرہ کش مردمان دیہات باشد۔ در سیر المتاخرین (مترجمہ برگس ج ۱ ص ۱۱۰) مذکور است کہ پدر نانک تاجر غلہ بود۔ و صاحبِ "دبستان مذاہب" ص ۲۲۳ نوشتہ کہ نانک خود حفاظت غلّۂ دولت خان لودھی می کرد

1324ھ تلونڈی دہے است دہ میل در شمال گوجرانوالہ (ولائت پنجاب پاکستان) (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بلوغ چہرہ افروخت از علم فارسی و حساب رسمی بہرہ آموخت[۱۳۲۶]۔ روزے پدرش
چہل روپیہ ہمراہ دادہ بدہے دیگر فرستاد و در اثنای راہ جماعتے از فقیران
درخواست نان از و نمودند۔ نانک چہل روپیہ بہ آنہا بخشید۔ فقیران گفتند مارا
احتیاج نان است نقد را چہ کنیم۔ نانک بدہ رفتہ چہل روپیہ را آرد خرید کردہ بہ
فقیران رسانید۔ ازاں جا واپس بہ خانہ آمد۔ پدرش گفت چہ تجارت کردی گفت
تجارت آخرت پدرش آشفتہ بہ زجر و توبیخ او را زدن گرفت یکے از اہل اسلام
کہ ہمسایۂ او بود از زدن نگاہ داشت۔ مختصر کہ نانک بہ اشتغال دنیا خیال نہ
کردہ بہ خدا جوئی مصروف ہمی بود و پدرش بنا بر عدم قابلیت چنداں التفات
نمیکرد۔ امّا مادرش بہ شفقت باطنی پرورش ہمی ساخت و داماد کالو مل در
سلطان پور علاقۂ کپور تھلہ در پیش دولت خان پٹھان[۱۳۲۷] کہ از خویشان سلطان
ابراہیم لودی[۱۳۲۸] بود ملازمت میکرد۔ باو انانک ہم بطفیل بزنۂ خود بزمودی خا[۱۳۲۹]

(مسلسل) در ایّام نانک ایں قریہ در قبضۂ "رائے بھوا" بھٹی بود۔ (سکیچ آف دی سکھس تصنیف میلکم ص ۷۸ و سفرنامہ فاسٹر جلد اوّل ص ۳-۲۹۲)

۱۳۲۵ہ بروایت کننگھم سال پیدائش "بابا نانک" ۱۴۶۹ء میلادی است (ہسٹری آف دی سکھس ص ۳۹)

۱۳۲۶ہ مصنّف سیر المتاخرین (جلد اوّل ص ۱۱۰) نوشتہ است کہ معلّم گورو نانک میرزا سید حسن ہمسایۂ اش بود۔ ایں مرد لاولد نانک را مانند پسر خود تربیت کردہ تعلیم میفرمود۔

۱۳۲۷ہ دولت خاں از یکے سرداران خاندان لودی بود۔ ایں دولت خاں ہمیں است کہ بابر بادشاہ را بر غیب فتح کردن دہلی نمود۔ مردے عالم و شاعر نغز گو بود۔ در ۱۵۲۶ء چندے قبل از فتح دہلی فوت کرد (قاموس المشاہیر جلد اوّل ص ۲۴۲)

۱۳۲۸ہ مدّت سلطنت از ابتدائے ۹۱۵ھ مطابق ۱۵۱۰ء لغایت ۹۳۲ھ مطابق ۱۵۲۶ء۔
(بقیہ بر صفحۂ دیگر)

دولت خان مختار شده به خواهش طلبی مسکینان را بذل و ایثار می کرد۔ مخالفان خیال غبن کرده او را به محاسبه گرفتند۔ وی به ارادۂ خدا در حسابش توفیر دیدند دران ایام در علاقۂ پٹیالہ تزویج نمود۔ و دو پسر یکے سری چند[۱۳۳۰] دوم لچھمن ازو متولد شدند۔ عاقبت به زن و فرزند و مال و مکنت مایل نه گشته از همه قطع علایق نموده به خدا پرستی مشغول شد و در کوه و صحرا زیر درختان بے خور و خواب بریاضات شاقه اوقات بسر می برد۔

گویند سه روز در آب دریای راوی به یاد خدا مخفی نشسته بود۔ هنود و مسلمان را به صلح کل یکسان می دانست و با هر کسے خوردنی ها می خورد۔ اگر مسجد می دید فی الحال به نماز اقامت می کرد و اگر در بت خانه می رسید اصنام را پوزش می ساخت۔

می گویند که در ربع مسکون سیاحت کرده زیارت مقابر و مساجد و تیرت ها و منادر از هر جا نموده به عبور دریا به طواف حرمین الشریفین رسیده به فنای کل هر سو جلوهٔ خدا میدید۔

روزے پایهای خود به طرف بیت الله کرده او را خفته دیدند گفتند چرا پائے خود به سوئ خانۂ خدا کردی۔ گفت من از هر سو خدا را می بینم هر

۱۳۲۹ "مودی خانه" یعنی مخزن غلّه۔ و مودی بضم میم آن است که غلات بدست او باشد (دبستان مذاهب ص ۲۲۳)

۱۳۳۰ این سری چند همان کس است که در تاریخ به حیثیت بانی فرقۂ اودا سی " مشهور است اما لچھمن چون ایام زندگانی خود را در عیش و عشرت صرف نمود در گمنامی مرد و جز نام چیزے ازو معلوم نشده ملا محسن فانی (دبستان مذاهب ص ۲۲۵) فرزندان نانک را کرتاری گفته است شاید سبب او این باشد که پدر ش در قریۂ کرتار پور فوت شد و تعظیماً سکهان آنان را کرتاری گفته باشند

شو کہ خدا نباشد اقدام من بدانسو بکشید۔[۱۳۳۱] مختصر کہ موحد کامل بود و از خرق عادات او دفترہا نوشتہ اند۔

می گویند کہ روزے نواب دولت خان نماز می خواند و نانک از دور سے دید نواب بہ او عتاب کرد کہ چرا نماز نہ کردی گفت تو در عین این نماز در فقدہار خرید اسپاں می کردی بہ طفیل تو چگونہ نماز درست می شد۔ ہمچناں یک روز قاضی او را در نماز خواندن مجبور ساخت چوں قاضی از نماز فارغ شد او را ہمچناں استادہ دید و تہدید نمود کہ چرا نماز نہ کردی۔ گفت۔ تو در فکر بیماری فرزند و در خیال غلطیدن کرۂ مادی در چاہ پریشان بودی من طفیل کہ نماز می گذارم۔

و در میلۂ ہردوار چندکس از برہمناں دید کہ رو بہ مشرق کردہ ارواح مردگان خود را آب می دادند۔ بادا نانک[۱۳۳۲] رو بہ مغرب کردہ آب افشاندن گرفت برہمناں او را بے خبر انگاشتہ گفتند کہ چرا رو بہ مغرب کردہ آب می اندازی گفت۔ در کرتار پور زراعت من خشک شدہ آں را آب پاشی می کنم گفتند۔ تا کرتار پور صدہا میل مسافت دارد آب در آں جا چگونہ خواہد رسید؟ گفت پس ازیں عالم بعالم دیگر ارواح مردگان شما را چگونہ آب می تواند رسید۔

و دو کس از رفقا ہموارہ ہمراہ او می بودند یکے بالا از قوم ہنود دوم[۲]

۱۳۳۱ھ این واقعہ در تواریخ معتبرۂ اسلامیہ مذکور نیست معلوم نہ شد کہ حسن از کجا نوشتہ است نیز بہ قول گیبرٹ محشی (ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم ص ۱۴) سیاحت گورو نانک بہ طرف عرب و مکہ تحقیق نہ شدہ است:

۱۳۳۲ھ بقول ملّا محسن فانی ("دبستان مذاہب" ص ۲۲۳) نانک قائل توحید باری تعالے بود بہ نوعیکہ منطوق شرع محمدی است و بہ تناسخ نیز ایمان داشت۔ و خمر و گوشت و خوک را حرام شمردہ ترک حیوانی کردہ بہ اجتناب آزار حیوانی امر می فرمود:

مردانہ[۱۳۳۳] از قوم ڈوم۔ مردانہ ہمیشہ در نواختن سبتارہ و سرود مامور بود۔ و بالاخدمت بالامی کرد۔ اوایل سنہ نہصد ہجری[۱۳۳۴] باوا نانک در ایمن آباد چند گاہ مقیم شدہ بود۔ و دراں ایام بابرشاہ برای تسخیر ہندوستان عزم کردہ در ایمن آباد رسید۔ باوا نانک بمع چیلہ ہا بہ بیگاری گرفتار کردہ پیش بابر رسانیدند و بابر آں دم شراب کشی می کرد۔ گفت بابا را ایں دم شراب بہ نوشانند۔ بابا گفت نشاء ایں شراب آنی است و من شرابے نوشیدہ ام کہ نشاءِ آں جاودانی است بابر گفت در حق من دعا بکند گفت سلطنت ہندوستان فرزندانِ ترا تا ہفت پشت مبارک باد۔[۱۳۳۵]

بعد آں باوا در گورداس پور رفتہ دراں جا دھرم سال[۱۳۳۶] تعمیر ساخت و آں را کرتار پور نام نہاد۔ عیال و اطفال خود دراں جا طلبیدہ کافۂ انام از اہل ہنود و اسلام مطیع خود نمودہ بہ عمر ہفتاد و یک سال سموت ۱۵۹۶[۱۳۳۷] بکرمی از دنیا نقل نمود۔ مسلماناں خواستند کہ او را دفن کنند و ہندواں عزم کردند کہ او را

۱۳۳۳ نسبت مردانہ بجز ایں امر معلوم نہ شدہ کہ او قوالے بود مسلمان کہ در نواختن رباب ید طولیٰ داشت۔ ایں کس بخدمت گورو نانک بوقت عروسیٔ وے آمدہ ہدیہ از گورو نانک طلبید۔ نانک در جوابش حسن لحن از خدا خواست و مستجاب شد۔ ہمہ عمر در رباب نوازی گذاشت (ٹن ماسٹرز مولفۂ پورن سنگھ ص ۲۴)؂

۱۳۳۴ھ مطابق ۱۴۹۴ء؂

۱۳۳۵ھ بقول گیبرٹ ختشی "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۰ از روی گرنتھ یعنی از ابواب "اساراگ" و "تیلانگ" نسبت ایں پیشین گوئی صرف ہمیں قدر معلوم شدہ کہ بابا نانک خبر تباہی نہ (۹) و حملہ ہائے بابر بحثیت فاتح دادہ بود۔ ۱۳۳۶ھ "دھرم سال" در ہندی بمعنی رباط و مسافرخانہ باشد؂

۱۳۳۷ھ ۱۵۳۹ء؂

بسوزانند تاکہ فریقین را باہمدیگر بہ قتال و جدال نوبت رسید۔ دراں حالت دیدند کہ از تابوت لاشۂ بابا غائب شدہ بود و ہر کس را تحسر افزود غایت بالا پوش جنازہ دو حصّہ کردہ یک حصّہ مسلمانان در گور دفن کردند و حصۂ دوم ہندواں در آتش بسوزانیدند و بعد چندے دریای راوی طوفان کردہ ہر دو جا طغیانی شدند۔

پس از وفات باوا نانک گورو انگد ۱۳۴۸ھ جانشین شدہ سیزدہ سال گزرانید۔ و بعد وفات او گورو امرداس ۱۳۴۹ھ بیست و دو سال و گورو رام داس ۱۳۴۰ھ

۱۳۴۸ھ نام اصلی گورو انگد لہنا (در پنجابی کسے را گویند کہ محصّل مواجب از مردماں باشد) بود چوں انگد خدمت گورو نانک بہ دل و جان کردہ بود۔ لہنا خود را بنام انگد کہ عبارت از "از اصل نانک" باشد موسوم کرد۔ (دبستان مذاہب ص ۲۲۵)

بقول کننگھم ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۹) گورو انگد از قوم تیہاں کہ شاخے از قوم "کھتری" است بود۔ در ۱۵۵۲ع بمقام کڈور کہ نزد رود بیاس (پنجاب) است فوت شد۔ واقفیت ما نسبت او ہمیں قدر است کہ او روایاتیکہ از بالا رفیق نانک شنیدہ بود در حیطۂ تحریر آورد۔ مع ہذا بعض منظومات خود را کہ در تعریف مرشد گفتہ بود جزو گورو گرنتھ صاحب (کتاب مقدس سکھاں) ساخت ۞ ۱۳۴۹ھ گورو امرداس جانشین سوم گورو نانک است۔ بروایت کننگھم در تاریخ مزبور صفحہ ایضاً گورو امرداس از قوم بھلہ شاخ کھتری بود۔ در ۱۵۰۹ع (سمت ۱۵۶۶) متولد گردید بیست و دو و نصف سال خلافت نانک کردہ در ۱۵۷۴ع (۱۶۳۱ بکرمی) فوت کرد از کارنامہائے بزرگ ایں گورو (خلیفہ) تفریق اداسیاں (تارکان دنیا) از فرقۂ سکھاں است۔ در عہد گورو امرداس پیروان دین سکھی خیلے ترقی نمودند جلال الدین محمد اکبر کہ وسیع المشربی در ضمیر خوش داشت بنصائح گورو موصوف را بغور می شنید ۞ ۱۳۴۰ھ گورو رام داس از قبیلہ سودھی قوم کھتری بود۔ در ۱۵۲۴ع متولد گردیدہ در ۱۵۸۱ع فوت شد۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

داماد امرداس ہفت سال و گورو ارجن[۱۳۴۱] بست و پنج سال و گورو ہر گوبند[۱۳۴۲] ہشت سال و گورو ہر رائی[۱۳۴۳] سیزدہ سال و گورو ہر کشن[۱۳۴۴] سہ سال بعد یک دیگر جانشینی کردہ دولت و جمعیت بہم رسانیدہ درگذشتند۔

(مسلسل) گوبند نزد جلال الدین محمد اکبر پادشاہ خیلے احترام و اعزاز داشت۔ (ہسٹری آف دی سکھس" ص ۵۱) :

۱۳۴۱ گورو ارجن دیو پسر خورد ترین رام داس گوروئے چہارم سکھاں است۔ در سال ۱۵۶۳ء بمقام گوئندوال (پنجاب) متولد شد۔ برادر کلانش پرتھی چند کہ میلان دنیوی داشت نظر انداز کردہ شد و ارجن دیو در سنہ ۱۵۸۱ء گورو منتخب گردید۔ این سانحہ تخم عداوت پرتھی چند خلاف گورو کاشت۔ زوجۂ پرتھی چند ہم این کینہ را ہوا داد۔ دریں اثنا چندو کہ از حکام آن زمانہ بود خواست کہ دختر خود را در عقد پسر گورو ارجن آورد۔ اما مؤخر الذکر از قبول این نسبت ابا کرد۔ پس پرتھی چند و چندو ہر دو خلاف گورو در حسد و دشمنی کمر بستہ شدند۔ از شومی قسمت دران ایام گورو ارجن دیو شہزادہ خسرو را کہ پسر حضرت نور الدین جہانگیر پادشاہ غازی بود و دران آوان رایت بغی افراشتہ بود پناہ داد و در حق او دعائے فتح و کامرانی کرد۔ پرتھی چند و چندو کہ چنین موقعہ از خدا می خواستند۔ از سازش ہائے متعاقبہ و شکایت ہائے مسلسلہ پادشاہ را بدین داشتند کہ گورو ارجن دیو در معرض ہدف عتاب شاہی شود۔ عمال ہوا خواہ چندو بغیر علم پادشاہ گورو را رنج و تعذیب کردند۔ چون گورو دید کہ از دست شان مفر نیست از شاہ اذن طلبیدہ از بہانہ غسل بہ رود راوی رفت و حسب اعتقاد سکھاں در انجا از چشم مردماں نہفتہ شد (ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد ص ۱۴۸) :

۱۳۴۲ گورو ہر گوبند بعمر یازدہ سالگی بعد از وفات پدر در سنہ ۱۶۰۶ء بر مسند خلافت متمکن شد ملا محسن فانی می نویسد کہ گورو ہر گوبند وضع سپاہیانہ پیش گرفتہ برخلاف پدر شمشیر بست و نوکران نگاہ داشت و شکار کردن گرفت۔ نور الدین محمد جہانگیر (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بعد ازاں در عہد عالمگیر تیغ بہادر متمکن و سادہ حکمرانی شدہ با اورنگ زیب مخالفت نمود۔ و بادشاہ اورا چند گاہ حبس کردہ قتل[۱۳۴۵] فرمود۔ بعد انتقال گورو گوبند سنگھ[۱۳۴۶] خیال ملک داری بہ خاطر آوردہ جمعیت بہم رسانید۔ چوں در

(مسلسل) بنا بر تجربۂ پدرش گورو ارجن مل اورا دوازدہ سال بہ قید گذاشت و بعدہ از راہ شفقت رہا کرد۔ سکھاں گورو ہرگوبند را بالوہیت می پرستند۔ اعتقاد شان بود کہ خدا ست بروز یکشنبہ سوم محرم الحرام ۱۰۵۵ھ (۱۹ فروری ۱۶۴۵ء) گورو سفر آخرت گزید:
(دبستانِ مذاہب ص ص ۲۳۵-۲۳۷)

۱۳۴۳ھ گورو ہر رائے نبیرۂ گورو ہرگوبند است۔ در ۱۶۴۵ء گورو مسلّم شد۔ سکھاں ایں گورو را محل ہفتم می دہند۔ بہ قول ملّا محسن فانی گورو ہر رائے آخریں گورو بود کہ باد (محسن فانی) بسیار آشنا بود و مکاتبہ می داشت۔ گورو ہر رائے در ۱۶۶۱ء بمقام کرتارپور فوت شد (دبستانِ مذاہب ص ۲۳۸ ہسٹری آف دی سکھس ص ۶۱)

۱۳۴۴ھ گورو ہرکشن در ۱۶۵۶ء متولد گردیدہ در ۱۶۶۱ء باستصواب رائے حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر پادشاہ غازی جانشین پدر گردید۔ در ۱۶۶۴ء چوں از دہلی مراجعت نمود در عرضِ راہ بعارضۂ چیچک وفات یافت (ہسٹری آف دی سکھس ص ۶۲)

۱۳۴۵ھ سبب قتل گورو تیغ بہادر ایں بود کہ او پیشۂ بغی و عناد و قطاع الطریقی در متابعت مسلمانے آدم حافظ نام اختیار کردہ بود و تونگرانِ مسلم را غارت می کرد۔ بنا بریں فوج شاہی بہ مقابلۂ تیغ بہادر روانہ شد۔ تیغ بہادر بعد از محاربۂ بسیار مع تعداد کثیر از رفیقانش گرفتار شد۔ اغلب است کہ در سال ۱۶۷۵ء بحکم شاہی بہ پادش بغی و عصیاں مقتول شد (ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ۶۵) ولے در الفاظ سوہن لال مصنّف عمدۃ التواریخ گورو تیغ بہادر در نتیجۂ اعلانے کہ برائے مبارزت دادہ بود از دست یک نفر جلاد کشتہ شد (کشیر جلد دوم ص ۷۰۳) :: ۱۳۴۶ھ گورو گوبند سنگھ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

حکومت شاہان دہلی وہن وسستی دید براطراف و بلاد پنجاب رایت بغاوت افراشت۔

باید دانست کہ باوا نانک و گورو انگد در فقر و فنا و صلح و صفا عمر خود بسر بردند و از ابداع ملّت و خصومت خود حرفے نہ گفتند۔ بعدازاں امرداس و رام داس مخترع ملّت گشتہ امرونہی آں ظاہر کردند و بسیارے از ساکنان پنجاب داخل ایں ملّت گردانیدند۔ و تاعہد ہر کشن ہر کسے بہ لباس فقیری و متابعت گورو نانک جی در نشر ایں ملّت کوشیدند و مردم بسیارے در حلقۂ متابعت خود در آوردند۔

پس ازاں تیغ بہادر و گورو گوبند سنگھ از فقر و فنا معرا ماندہ در

(مسلسل) پسر گورو تیغ بہادر دہم گوروئے سکھاں است۔ در ۱۶۶۶ء بمقام پٹنہ ولایت بہار (ہند) متولد گردید۔ بعد وفات پدر بمقام آنند پور جانشین شد۔ از بزرگ کارنامۂ گورو گوبند سنگھ این است کہ ایں گورو رسم خلافت و جانشینی منسوخ ساختہ بجائش "جماعت خالصہ" کہ مراد ازاں مردان پاکیزہ است قائم نمود۔ ہمچناں در سکھاں وجود طائفہ اکالی (سپاہیان خدا) از ایجادات ایں گورو است۔ در سکھاں اختیار شعائر پنج گانہ کہ ہر یکے در زبان پنجابی بہ حرف کاف شروع می شود یعنی کیس[1] (موئے دراز) و کنگا[2] (شانہ) و کرپان[3] (خنجر) و کچھا[4] (زیر جامۂ خورد کہ بالائے زانو باشد) و کڑا[5] (حلقۂ از آہن کہ در ساعد کنند) بہ طرف ہمیں گورو منسوب است۔ گورو گوبند سنگھ در ۱۷۰۸ء از دست گل خاں پٹھان کہ گورو پدرش راکشتہ بود مقتول گردید۔ ایں گورو از ادائیگی رقم کہ بعوض خریداری اسپاں ذمہ اش بود انکار کردہ، و نوبت بمنازعہ افتادہ در قتل پدر گل خاں انجامید۔ گورو گوبند سنگھ بمقام ناندید (دکن) کہ نزد سکھاں بنام ابچالہ نگر شہرت دارد مدفون است۔ نظام حیدر آباد برائے اخراجات خانقاہ گورو گوبند سنگھ و گرنتھی (شارح گرنتھ) وقف پنج دیہات نہاد (کشمیر جلد دوم ص ص ۷۰۳، ۷۰۴)

اطراف پنجاب اقتدار حکومت بهم رسانیده مذهب خود را فروغ دادند و حیله های آنها همراه شاهان دُرّانیه بارها علم بغاوت افراشته محاربات[۱۳۴۷] عظیم کرده اند۔ و بعد تنزل شاه زمان[۱۳۴۸] نیّر اقبال رنجیت سنگه از لاهور طلوع کرده پنجاب و پشاور و ملتان[۱۳۴۹] و کشمیر در قبضهٔ اقتدار در آورده در استحکام مذهب خود کوشیده شهریار نامدار مشهور روزگار گردید۔

و در سنه ۱۲۳۴ھ[۱۳۵۰] سایه حکومتش بر دیار کشمیر افتاد جمعی کثیر از سنگان پنجاب که هم رکاب عسکر ظفر انتخاب بود معه عیال و اطفال سکونت این محال اختیار کرده عوض تنخواه زمین زرعی جاگیر یافته از دست خود آباد کرده حقوق ملازمت ادا می کردند۔ موجب آں این گروه را سنگان جنسی نام کرده اند۔ بعد انتقال رنجیت سنگه راجه گلاب سنگه قابض این ملک شده بعض سنگان جنسی را

۱۳۴۷ھ تفصیل این محاربات در "هسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگهم باب سوم و چهارم ملاحظه شود ؛ ۱۳۴۸ھ شاه زمان که همیشه عزم فتح هندوستان در دل داشت۔ در سال ۱۷۹۳ء در کابل بر تخت نشین شد۔ در ۱۷۹۵ء حسن ابدال را فتح کرد ولے در نتیجهٔ واقعات که در مرکز رونما شده بود مراجعت فرمائے کابل شد۔ شاه زمان در ۱۷۹۸ء دوباره عازم هند شده بلا مزاحمت غیرے بر لاهور متصرف گردید۔ امّا بعد یک سال به سازش برادر خود محمود لاهور را گذاشته به کابل رفت۔ رنجیت سنگه که ستارهٔ اقبالش در طلوع بود فرصت را غنیمت دانسته قابض لاهور گشت۔ شاه زمان در ۱۸۰۳ء از دست برادر مزبور نابینا کرده شده بعد از چند سال از موت طبعی درگذشت ("هسٹری آف دی سکھس" از صفحه ۱۱۹ تا ۱۳۲) ؛

۱۳۴۹ھ فتح پشاور و ملتان بر دست مهاراجه رنجیت سنگه بالترتیب در ۱۸۲۳ء و ۱۸۱۸ء میسر گشت (ایضاً ص ۱۶۱ و ص ۱۵۶) ؛ ۱۳۵۰ھ مطابق ۱۸۱۸ء۔ رنجیت سنگه سه مرتبه ساعیِ فتح کشمیر شد یکے در ۱۸۱۴ء و دوم در ۱۸۱۶ء و سوم که کوشش آخرین است کشمیر را در ۱۸۱۹ء از دست جبار خان درّانی فتح کرد (ایضاً ص ۱۵۴) ؛

در لشکریان خود بدستور ملازم ساخت همه ها متوطن این دیار شدند۔

و در سنه ۱۲۹۰ھ [۱۳۵۱] قریب سی و دو هزار زن و مرد نفر شماری این فرقه مقرر شده در پرگنهٔ اولر و کامراج و بیروه وغیره اکثر جاها بود و باش می دارند و کار کشاورزی می سازند و بر احکامات ملّت خود راسخ هستند۔

پوشاک مردم کشمیر

در دور دیرینه مردمان کشمیر در تابستان و زمستان سراپا کسوت پٹو [۱۳۵۲] پنج لباس می پوشیدند کرته۔ پاجامه۔ درمه۔ کاژن۔ لونگی۔ امّا کرته جامهٔ بود مثل پیشواز دامن فراخ و از سینه تا بندِ دست چسپان مثل جامهٔ مردم کشتواڑ و پاجامه هم مثل کشتواڑیان تنگ و چست می پوشیدند۔ و درمه طول آن هفت هشت درعه و عرض یک نیم درعه تا دو درعه از پٹوی مالیده دوخته گردا گرد آن ڈوری [۱۳۵۳] چسپانیده سه پیچ بر بدن می پوشیدند۔ پیچ اوّل بر سر۔ پیچ دوم بر کتفین۔ پیچ سوم زیر بغل راست۔ پس طرفین را بر گردن گره می دادند۔ و کاژن پٹوی مهین [۱۳۵۴] ده دوازده درعه که عرض آن پنج شش گره می بود۔ بر سر می پیچیدند۔ و لونگی به درازیِ شانزده درعه بر کمر می بستند و پوله که از ریسمان کاه معمول است زن و مرد در پا می انداختند۔

و در زمان سلاطین کشمیر که مردمان هندوستان و ترکستان در این جا وارد شدند و باشندگان این جا دستار شصت درعی و کفش اوزبکی یعنی پیخ دار

۱۳۵۱ھ مطابق ۱۸۷۳ء ؛ ۱۳۵۲ھ پٹو به زبان کشمیری جامهٔ پشمین را می گویند۔

۱۳۵۳ھ ڈوری بمعنے رشته باشد و این جا به معنے رشته است که بچند رشته مالیده باشد؛ ۱۳۵۴ھ باریک ؛

وپیراہن فراخ و طویل سینہ کشادہ و آستین بہ درازی یک نیم درعہ[۱۳۵۵] چوڑی دار مروج نمودند و آستین را برابر مرفق چاکے دربدند برای کشیدن دست کہ آں را قورابہ می گفتند ہمدراں ایّام کانگری دربغل گرفتن رواج یافت۔

و درعہد میرزا حیدر مسلماناں ابزار فراخ آستین پسند نمودند و پنڈتاں بروضع قدیم ماندند و نیز درعہد افاغنہ محمّدیاں آستین پیراہن فراخ کردند و بجائے کفش زیرپائی درپا کشیدند و پنڈتاں[۱۳۵۶] آستین جامہ بدستور چوڑی دار گذشتہ قورابہ موقوف نمودند امّا آستین ہای جامۂ زنان فراخ گردانیدند و درعہد سنگاں چادری بجای دُرمہ پوشیدن شروع نمودند و درزمستان چادر کرپاس مروّج ساختند و دستار را تقلیل نمودند۔ دریں زمان پوشاک ہندو مسلمان یکسان است ایں قدر فرق می دارند کہ پنڈتاں پیراہن آستین دراز و چُوڑی دار و ابزار[۱۳۵۷] چُست معمولی قدیم و پگڑی[۱۳۵۸] کہ طوالت آں غالباً تابیست درعہ و عرض آں تا یک فٹ می باشد می پوشند برخلاف آں محمّدیاں آستین جامہ و ازار فراخ می دارند و نصفۂ ململ بر سر بندند عموماً چادری پٹّو و یا پشمینہ یک بری یا دو بری برای زمستان معمول است۔

و از چند سال کرتی و سینہ بند پختہ دار درون پیراہن می پوشند و کفش ہای میخ دار بعضے شرفا ہنوز درپا می اندازند ورنہ عموماً پاپوش رواج یافت و نیز از چند سال اہل دربار و دولت منداں پیرایش چوغہ و انگرکھہ وغیرہ بروضع ولایت می سازند۔

[۱۳۵۵] یعنی تنگ و چست ؛ [۱۳۵۶] برہمنان کشمیر ؛

[۱۳۵۷] پاجامہ ؛

[۱۳۵۸] پگڑی ہندی عمامہ باشد ؛

خورش مردمان کشمیر

چوں کہ در خطۂ کشمیر برنج وافر پیداوار است موجب آں اکثر از ساکنان این جا ہمیشہ براں عادی ہستند۔ امّا مردم زمیندار و کسانیکہ محتاج ہستند عند الفروۃ مکائی و گال و ارزن وغیرہ اجناس می خورند و ہانجیاں متعلقہ تالاب اولر مغز سنگارہ آرد کردہ تناول کنند۔ و نیز پنڈتاں بروز فاقہ برت[۱۳۵۹] ہا بجای پھل ہار[۱۳۶۰] مغز سنگارہ غنیمت پندارند۔ و نان گندم ہمگی ہمراہ چای مسلماناں جایز می دارند عند الفروۃ والرغبتہ عموماً میل ہمی کنند۔

سالن۔ گوشت گوسفند و گوشت مرغان و ماہیان می خورند و برای دوام ساگ کرم احیاناً شلغم و قرع و بادنجان و حلیہ و اسفاناخ و سرمن وغیرہ ترکاری ہا معمولست گاہ گاہ ہندبای دشتی و کاہو و کاسنی و بقولات کوہی می خورند۔

چای[۱۳۶۱]۔ در باستان معدوم بود۔ و در عہد میرزا حیدر چای سبز از راہ

۱۳۵۹ھ برت در ہندی بہ معنی روزہ ؛

۱۳۶۰ھ "فلوہار" لفظ کشمیری است مرکب از "پھل" بہ معنی میوہ "و ہار" بمعنے خوراک پس نزد ہنود "فلوہار" خوراکے است کہ کلیتہ مشتمل بر میوہ جات باشد ؛

۱۳۶۱ھ محقق است کہ اصل چائی از مملکت چین است۔ گویند کہ در عہد شاہ۔ چی۔ ننگ (۲۷۳۷ ق۔م) چائے نوشی در سرزمین چین مروّج بود۔ چنانکہ از کتاب تاریخی کہ قبل پانصد سال از مسیح نوشتہ شد و مخشی کان فیوکس است ظاہر می شود پیشتر خیال می رفت کہ در چین چائے در تداوی و معالجہ استعمال می شد۔ امّا از ۸۰۰ء از کتابے کہ بولو نام شخصے کہ بر چائے نوشتہ است این امر محقق گردیدہ است کہ چائے در کشمیر یکے از عقاقیر معروف بودہ است۔ در سرزمین اروپا وجود چائے از قرن شانزدہم میلادی نشان دادہ اند۔ امّا عمومیت چائے نوشی در (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بارکنند ظاہر شدہ اعلیٰ درجہ مردم بداں رغبت می کردند و در عہد افاغنہ چائی صورتی و چائی سیاہ و دگلی وارد گشت کہ بہ سبب ارزانی بعضے انام می نوشیدند و خاصاں در نوشیدن آں عیب و ضرر می دانستند و بعضے عوام بہوس چائی پوست درخت عرعر پختہ کردہ آب آں بدل چائی رغبت می کردند و بعضے برگ ہای درخت بہی کوفتہ جوشندہ آں مثل چائی می نوشیدند۔

نورہ صاحب پٹوان فقیرے کامل بود۔ وے ریشۂ رنگ را ۱۳۶۲ھ کہ از قسم حشیش است بہ ترکیب چائی جوشانیدہ بدل چائی می نوشید و از بیخ مذکور چائی خوب می شود۔ در دکمر و تپ را مفید است۔ ہمچنیں چائی مجعولی مرداں بہ چند قسم می نوشیدند۔

(مسلسل) انگلستان در وسط قرن ہفدہم میلادی شدہ دقتیکہ ملاّحان ولندیزی چائے را در مقدار قلیل از ممالک شرقیہ بہ انگلستان بردند۔

در ۱۸۲۰ء شجرۂ چائے در میادین ولایت آسام (ہند) دریافت گردید۔ در ۱۸۳۴ء وفدے از "شرکت شرقی ہند" کہ در آں ایام در ہندوستان تغلب غاصبانہ داشت۔ برائے آوردن تخم چائے بہ طرف مملکت چین روانہ کردہ شد۔ ولے چوں معلوم شد کہ بے آوردن تخم چائے چینی در آسام بتواں رویید، وفد مزبور را واپس آوردند۔ دریں سال شرکت متذکرہ صدر کاشت چائے در موضع "کماؤں" آغاز کرد۔ در ۱۸۳۵ء اولیں باغ چائے بمقام لکھیم پور (آسام) تحت شرکت مذکورہ قائم شد۔ در عرصۂ قلیل ہند در پیداوار چائے چناں اہمیتے حاصل کرد کہ حالا اکثر ممالک دنیا از ہند چائے می گیرند۔ ولایت ہائے ذیل از مراکز چائے ہندی است :۔

۱۔ آسام ۲۔ بنگال ۳۔ بہار ۴۔ اوڑیسہ ۵۔ یو۔پی۔ ۶۔ پنجاب

(ملخص از چمبرز ان سائیکلوپیڈیا ج ۹۔ ص ۸۹۴)

۱۳۶۲ھ بیخ الجبار :

و در عہد گلاب سنگھ بہ توجہ برٹش گورنمنٹ چائی پہاڑی وافر شدہ از عرصۂ چند سال مردمان عموماً در نوشیدن آں رغبت ہمیکنند۔

قہوہ[۱۳۶۳]۔ ہم در اواخر ۱۳۰۰[۱۳۶۴] ہجری رواج یافت پیشتر بعضے اکابران می نوشیدند۔

نسوار[۱۳۶۵]۔ پیش ازیں تا عہد سنگان بعضے کساں نسوار کشمیری استعمال می داشتند۔ و در عہد گلاب سنگھ نسوار پیشاوری عام شدہ در شہر و دہ اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد ہمی کشند۔

تماکو[۱۳۶۶]۔ ہم دریں صد سال مروّج شدہ عموماً ہمی کشند۔

افیون۔ بعضے کساں احیاناً می خورند۔

شراب۔ پیشتر بحکم رنبیر سنگھ ممنوع بود۔ لیکن عیّاشاں بطور مخفی شغل آں می داشتند۔ بالفعل عام شدہ مردمان ہنود کم و بیش بداں رغبت می دارند۔

حوادث و شدائد کشمیر

مؤرخان دوران پیشین تا عہد سلاطین در تحریر حوادث و نوائب ایں سر زمین مثل قحط و وبا و زلزلہ وغیرہ ہا کہ شیوۂ تاریخ نویسی است چنداں نہ پرداختہ اند امّا وقایع نگاران متاخرین برخے از آفات و حادثات ایں جا انشاء کردہ اند۔ املا کردہ شود۔

۱۳۶۳ مراد از قہوہ قہوۂ ترکی نیست بلکہ در کشمیر چائی شیریں بے شیر را ہم قہوہ گویند۔

۱۳۶۴ ۱۳۰۰ھ = ۱۸۸۲ء۔ ۱۳۶۵ قسمے است از سفوف کہ مردمانِ عادی بوقتِ ضرورت در بینی می کنند از حوالۂ انسائیکلوپیڈیا مصنفہ چیمبرس ص ۱۵۲ معلوم می شود کہ استعمال نسوار از ۱۵۶۱ء در دنیا موجود بودہ است۔

۱۳۶۶ یعنی تنباکو۔

قحط سالی های کشمیر

واقعهٔ اوّل۔ در حکومت راجهٔ تونجین ۳۱ سنه کلجوگ به حادثهٔ برف و باران که در ماه بهادرون دو سه هفته متواتر بود به وقوع خامئی فصل قحط عظیم برخاست که مردمان گوشت انسان غنیمت می دانستند راجهٔ مزبور بنا بر انصاف اولاً غلات موجودی وقف محتاجان کرده بعد آن خزاین و دفاین مصرف نموده مردمان الجوع الجوع می گفتند۔ راجهٔ مذکور مجبور مانده از چاره و تدبیر معذور گشت و از تیمار بیماران جوع رنجور شده شبانگاه در شبستان خود در آمده به غرق و حرق جان خود اقدام نمود زوجهٔ او که واکپشٹا نام داشت شوهر خود را از اتلاف و سوختن مانع شده گفت که بحر محیط فضل و رحمت آفریدگار بیکران است و سفرهٔ لطف و مکرمتش بی پایان بهتر آن است که امشب من و تو از ما و من درگذشته به عجز و زاری به جناب حضرت باری ملتجی گشته از تلاطم امواج زحمت و خواری رستگاری می خواهیم۔ شاید که به پذیرائی التجای بی ریا از ما این بلا رفع گردد۔ راجه به رهنمونئ زوجهٔ خود تمام شب بدرگاه کبریا التجا کرده۔ فردا بسان قوم موسی مَن و سلوی از سما نازل شد یعنی هر انسان را دو کبوتر بریان هر روز در کنار می رسید تا مدامیکه غلات پخته شد و ایام سختی درگذشت۔

واقعهٔ دوم۔ در عهد راجهٔ پارتهه ۱۳۶۷ه که به کثرت باران رودبارها طغیانی شده مزروعات تلف گشت و قحط عظیم واقع شد۔ مردگان بعدم اندفان طعمهٔ ماهیان شدند۔

واقعهٔ سوم۔ در حکومت راجه هرش دیو ۱۳۶۸ه ۱۱۷۹ سنه بکرمی به باعث کثرت بارش و سیلاب محصولات تلف شده قحط شدید واقع شد که یک خروار شالی

۱۳۶۷ه (۶۹۰۶ — ۶۹۳۷) ؛ ۱۳۶۸ه مطابق ۱۱۲۲ سنه ع ؛

بہ قیمت پانصد فلوس سکۂ ہر شش دبو از رش یافت و پشم گوسفند و آرد جو ہم بوزنِ مس می فروختند و نام و نشانِ نمک و مصالح نابود بود۔

واقعۂ چہارم۔ در عہد سلطان علاء الدین ۷۵۸ھ (۱۳۶۹) ہجری بہ سبب بارش بے وقت قحط واقع شدہ مردماں بسیار تلف شدند۔

واقعۂ پنجم۔ در زمان سلطان زین العابدین در ۸۳۵ھ (۱۳۷۰) ہجری بہ حادثہ کثرتِ بارش محصولات تمام ماندہ قحط ظاہر گشت۔ سلطان خزاین و دفاین فراواں وقفِ محتاجاں کردہ جان بخشیِ قحط زدگاں فرمود۔

واقعۂ ششم۔ در حکومت سلطان محمد شاہ ۹۳۹ھ (۱۳۷۱) سلطان سعید خان والی کاشغر چہار ہزار سوار برای تسخیر کشمیر تعین ساختہ۔ تمامی زمستان در جدال و قتال بسر رسید۔ و در ماہ ہار معرکہ بہ صلح انجامید۔ و بہ موجب فساد زراعت بمراد نشدہ قحط و سختی بہ مرتبۂ روید اد کہ پدر از دہان پسر و مادر از دست دختر لقمہ بزور می گرفت و تا عرصہ دو سال بسیارے از خلق خدا ضایع شدند۔

واقعۂ ہفتم۔ در حکومت علی شاہ چک ۹۸۴ھ (۱۳۷۲) ہجری در ماہ اسوج بارشِ برف شدت نمودہ در ملک کشمیر قحط غلہ بہ مرتبۂ افتاد کہ گوشت مردگانِ قحط زدہ زندگان می خوردند۔ علی شاہ خزینۂ معمورۂ خود بہ محتاجاں صرف نمودہ غم و غصۂ خلق خدا بر خود گرفت تاکہ دو سال بدین منوال درگذشت و در سال سوم زینی شاہ (۱۳۷۳) مجذوب در راہ دید از و پرسید کہ اے مستانہ این حادثہ تا چند خواہد

۱۳۶۹ھ ۶۱۳۵۶ ؛ ۱۳۷۰ھ ۶۱۴۷۰ ؛ ۱۳۷۱ھ ۶۱۵۳۲ ؛ ۱۳۷۲ھ ۶۱۵۷۶ ؛

۱۳۷۳ھ زینی شاہ چک برادر مسعود چک دیوانۂ مجذوب بود۔ می گویند بخدمت حضرت مخدوم حمزہ کشمیری رح اللہ تعالی حاضر آمدن معمول می داشت۔ مقبرۂ زینی شاہ در منتہائے کامراج بمقام درگولہ مشہور است (واقعات کشمیر ص ۱۱۳) ؛

بود گفت تا تو زنده باشی ـ

و در سنه ۹۸۶ھ [١٣٧٤] علی شاه بروز عید به چوگان بازی مشغول بود ناگاه در وقت کج شدن قللے در رودهٔ خود دریافته فی الفور چوگان حیات از دست داده در ملک عدم آسود آنگاه قحط رفع شد [١٣٧٥] ـ

نقل است ـ که پیش از وقوع قحط زینی شاه مستانه در راه می رفت و چند دانهٔ طعام از مزبله برداشته گفت اے عزیز جهاں چرا خود را ایں قدر بے حرمت کردهٔ ؟ چندے پنهاں باش ؟ ناگاه به سبب بارش غیر موسم در کشمیر سه سال قحط افتاد و زینی شاه مجذوب که از قوم علی شاه بود هر روز به مطبخ امی رفت و می گفت که دیگداں گرم بکنید ـ روزے در شبستان علی شاه در آمد زوجهٔ او را هم زانو نشسته بود ـ علی شاه از در در آمده ـ او را به زجر بیروں کشید تا که مستانه در مطبخ در آمده تمامی دیگ ها واژگون کرده گفت ـ آتش سرد نمائید ـ آنگاه در عیدگاه بر آمده بر چوب دستی که برآں سوار شده می دوید هماں چوب را به ریسماں گرفته همی کشید و می گفت (مَت کر گنگل هت رَج کهار) یعنی دیوانه شروع غلبه رانی کرده خروار به یک فلوس ارزش یافت ـ دراں ایّام قحط رفع شد ـ و در عهد لوهر چک یک فلوسه را یک خروار شالی فروختن بود [١٣٧٦] ـ

واقعهٔ هشتم ـ در ایّام سلطنت اکبر شاه سنه ۱۳ [١٣٧٧] که میرزا علی اکبر

١٣٧٤ھ ۱۵۷۸ء ؛

١٣٧٥ھ طبقات اکبری چاپ نولکشور ص ۴۲۹ و فرشته جلد دوم ص ۳۶۵ ـ لاکن مؤخر الذکر سال وفات علی شاه ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ء نگاشته است ؛

١٣٧٦ھ (۹۸۷ھ ـــ ۹۸۸ھ = ۱۵۷۹ء ـــ ۱۵۸۰ء) ؛

١٣٧٧ھ ۱۶۰۴ء ؛

نائب صوبہ شدہ بود بہ باعث بارش غیر موسم قحط عظیم برخاست ملک رو بہ ویرانی نہاد خلق خدا بسیار ضایع گشت۔ اکبر شاہ غلّات موفور از پنجاب و لاہور مرسول داشت۔ کفایت نہ کرد دو سال بدین منوال در گذشت۔

واقعۂ نہم۔ در عہد سلطنت شاہجہان سنہ ۵۷[۱۳۷۸] ہنگام صوبداری تربیت خان بہ باعث برودت ہوای خریف نقصان کلّی بہ غلہ روی آوردہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و مردمان بعدم قوت فوت شدند۔ شاہجہان غلّات موفور از گجرات و ملتان و لاہور فرستادہ و بطور خیرات از امراء و حرم خانۂ خود مبلغ بسیارے گرفتہ قحط زدگان را عطا فرمود۔

واقعۂ دہم۔ در وقت حکومت عالمگیر کہ حفظ اللہ خان[۱۳۷۹] حاکم کشمیر بود نقصان فصل شدہ بہ سبب قحط غلّات مردمان طعمۂ نہنگ اجل گشتہ ملک برہم خورد۔

واقعۂ یازدہم۔ در حین جہان بانی محمد شاہ غازی[۱۳۸۰] و نیابت اعظم خان سنہ ۳۶ھ[۱۳۸۱] بہ باعث کثرت باران قحط واقع شدہ خروار شالی تا ہشت روپیہ ارزش یافت و برنج حکم طلا گرفت و خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند تا شش ماہ قحط بہ شدت بود۔ اثر آن تا دو سال باقی ماند۔

واقعۂ دوازدہم۔ در عہد محمد شاہ[۱۳۸۲] و حکومت احترام خان سنہ ۴۴ھ بہ سبب خامی فصل آتش قحط افروختہ شد احترام خان بہ ترغیب رئیسان

۱۳۷۸ھ ۱۶۴۷ء :

۱۳۷۹ھ درست نواب حفیظ اللہ خان (از ۱۶۸۶ء تا ۱۶۸۹ء) است :

۱۳۸۰ھ (۱۱۳۱ھ — ۱۱۶۲ھ = ۱۷۱۹ء — ۱۷۴۸ء)

۱۳۸۱ھ ۱۷۲۳ء :

۱۳۸۲ھ ۱۷۳۱ء :

این جا بجہتہ غلات بہر کس متعرض شدہ طرفہ شہر آشوبے بعمل آمد مردم عوام بہ سبب اضطرار نفس و تحریک اہل فساد شورش برداشتہ فضیلت خان داروغہ عدالت و محمد اشرف خان مفتی برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ بہ مسجد جامع بُردند و دراں جا ہنگامہ و غوغا کردہ ہر دو فاضل بہ قتل رسانیدند و خانہ ہای بسیار بہ تہمت غلہ داری غارت کردہ بہ آتش افروختند۔ ہم دریں سال بمبہ ہای مظفر آباد شورش کردہ ملک کشمیر غارت کردند۔

واقعہ سینز دہم۔ در ایّام پادشاہی محمد شاہ و نیابت افراسیاب خان ۱۳۸۳ ۱۱۵۹ھ بہ سبب تاراج بمبہ ہا مردمان خستہ حال و پایمال شدہ بُودند علاوہ بران در موسم بہار بہ سبب بارش باراں آبادی مزروعات مطلقاً نہ شدہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و غلہ فروشان بہ موجب بے رحمی غلات غائب کردہ تند باد قہر الٰہی وزیدن گرفت۔ روپیہ را دو آثار برنج بدست کسے نیامدہ زیور و آلات و ملبوسات خاک بہا فروختند و مردگان قحط زدہ را اوایل کاہ پوشیدہ دفن می کردند بعد آں بدریا انداختند چنداں کہ بکثرت موتے آب دریا ہم متغیر گشت۔ عاقبت سگ و گربہ و طیور بہ خوردن مُردگان بر زندگان منت نہادند و بعضے گرسنگان طفلان خود نوش جان کردند۔ ہزاراں دختراں و طفلاں کہ قیمت آں ہا زیادہ از دو سہ تنگہ نمی بُود بہ فروخت آمدند۔ ثلثے بہ ہلاکت رسید و ثلثے مفرور گشت و ثلثے باقی ماندہ ہفت ماہ زیادہ تر شدّت داشت۔ بعد آں فصل پیدا شد و در سال ۱۳۸۴ دوم قحط فرمایشی بُود کہ ہفت روپیہ را خرواری فروختند "قہر مردم کشمیر" تاریخ است۔

۱۳۸۳ھ = ۴۶-۱۷۴۶ء

۱۳۸۴ھ ۱۰۵۹ھ مطابق ۴۶-۱۷۴۶ء

واقعۂ چہار دہم۔ در زمان سلطنت احمد شاہ درّانی سنہ ۱۱۶۹ھ[۱۳۸۵] کہ راجہ سوکھ جیون مل حاکم شدہ بود بہ سبب کثرت بارش گرانی غلّہ واقع شد۔ و خواجہ ابو الحسن خان بامدی کہ مختار مالیہ بود متکفل این امر گردیدہ ذخیرۂ غلّات کہ اندکے بود بہ حسن تدبیر بہ قدر کفاف ہر کس را خانہ بخانہ رسانید۔

چون اوّل بہار مردم زمیندار از بابت تخم بے کار ماندہ بودند خواجۂ مامدار یک لک خروار از غلّہ کشیدہ رعایا را بطور مساعدہ تقسیم نمود کہ سال نو بہ جنس خواہیم برد رفتہ رفتہ تا سال سنہ ۱۲۵۰ھ[۱۳۸۶] نزد مردمان آن مقدار دوام باقی ماندہ بود کہ سال بہ سال فی خروار یک ترک و فی روپیہ یک آنہ بالائی می گرفتند۔ آنگاہ معاف شد۔

واقعۂ پانزدہم۔ در زمان حکیم نوردین خان سنہ ۱۱۷۹ھ[۱۳۸۷] نقصان مزروعات و قلت محصولات بہ حدے رسید کہ خواص و عام در دام بلا گرفتار شدند شش ماہ قحط بہ شدّت بود۔

واقعۂ شانزدہم۔ در عہد سردار عظیم خان سنہ ۱۲۲۹ھ[۱۳۸۸] بہ سبب خامی فصل قحط سر کشیدہ خروار شالی بہ شانزدہ روپیہ می فروختند و زندگان گوشت مردگان حلال دانستند۔ یک دو سال بہ شدّت گذشتہ تا پنج شش سال اثر گرانی باقی بود۔ "قحط سال عظیم" تاریخ است[۱۳۸۹]۔

واقعۂ ہفدہم۔ در ایّام حکومت رنجیت سنگھ و صوبہ داری شیر سنگھ در سنہ ۱۲۴۷ھ[۱۳۹۰] سموت ۱۸۸۹ ب اوایل بہار مہاراجہ رنجیت سنگھ برای سیر کشمیر در حدود پونچھ خیام احتشام افراخت و جمعدار خوشحال سنگھ و شیخ غلام محی الدین پیشتر

۱۳۸۵ سنہ ۱۷۵۵ء ۞ ۱۳۸۶ سنہ ۱۸۳۴ء ۞

۱۳۸۷ سنہ ۱۷۶۵ء ۞ ۱۳۸۸ سنہ ۱۸۱۳ء ۞

۱۳۸۹ سنہ ۱۲۲۸ھ مطابق ۱۸۱۳ء ۞ ۱۳۹۰ سنہ ۱۸۳۲ء ۞

برای تیاری ضروریات بہ کشمیر مامور ساخت - آنہا بہ کمال جوش و خروش ضبطی غلات بہر جا نمود - نایرہ قحط شعلہ بہ آسمان رسانید - رنجیت سنگھ بہ استماع اخبار قحط از پونچھ مراجعت بہ لاہور نمود و خوشحال سنگھ بہ سبب تظلم و تعدی و ضبطی غلات باروت خانۂ قحط را آتش افگند مردمان مثل لقمہ بہ آتش جوع سوختند و درماہ کتک کہ شالی ہنوز ورود نہ شدہ بود برف بہ کثرت بارید فصل زیر برف ضایع گشت و تنگی قحط ہمچناں شدت نمود کہ مردماں زیورات و آلات و اسباب خانہ بہا فروختند لاشۂ مردگان زندگاں بے تحاشا می خوردند اکثرہا طفلاں بہ فلوس و لقمہ ہا بدیگراں بخشیدند دو آثار برنج روپیہ را دستیاب نمی شد۔

در سنہ ۱۲۵۰ھ کرنیل میاں سنگھ بر نظامت کشمیر مامور شد وقتیکہ در شیرگڑھ رسید شبانہ بر سر بالا قصر برآمدہ در تمامی شہر جائے روشنی چراغ بہ نظرش نرسید و آواز مرغ صبح از ہیچ سو نہ شنید و درمیان اسواق و بازار برنج و شوکراں روئیدہ دید در ورطۂ غم و اندوہ مستغرق گردید - پس بہ کمال جد و جہد قلیلے از شالی وغیرہ از پنجاب و پہاڑ دستیاب کردہ تخم ریزکنانید و تخم مرغاں از پنجاب طلبانید و بہ احسان فراواں آبادی ملک نمود آتش قحط اندک سرد شد و در سال دویم ارزانی رُو داد۔

واقعۂ ہجدہم - درعہد حکومت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در سنہ ۱۲۸۱ھ[۱۳۹۱] سموت ۱۹۲۱ ب، در فصل شالی اندک خامی شدہ ہیچ کسے را خیال قحط بخاطر نہ رفت - در ایام بہار تنگی غلہ واقع شد کہ باوجود موجودی غلات مردماں را بغیر رشوہ و کارسازی و صعوبت و جاں بازی دانۂ امکان نمی شد - مہاراجہ

۱۳۹۱ھ ۱۸۶۴ء ؛

رنبیر سنگھ بہ استماع اخبار دیوان کرپارام را برای انتظام قحط روانہ کشمیر ساخت و ناظم غمگسار پیش از ورود آن نامدار یکبار غلّات موجودی را در وجہ طلب و تن خواہ ملازماں فروخت۔ متوسلاں در عرصۂ چند روز صرف نمود و ہنگام ورودِ دیوان در ماہ جیٹھ ہمگی شصت ہزار خروار موجود بود۔ دیوان موصوف بنا بر نیک نیتی خود باوجود تقلیل ذخیرہ در بازار و اسواق غلّات وافر کردہ کہ ہیچ کسے را آثار قحط معلوم نہ شد۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ غلّات موفور از پنجاب و لاہور خرید کردہ بہ مؤنت خرچ کثیر در کشمیر رسانیدہ دریں جا بہ نرخ کشمیر ارزاں ساخت و یک لک روپیہ را غلّات پنجاب بہ محتاجاں و مسکیناں مفت بخشید۔ دیوان در ماہ کتک شصت ہزار خروار از فصل نو در شہر رسانیدہ سر ہر خانہ یک یک خروار یکبار دادہ قحط برطرف نمود۔ دریں واقعہ ہیچ کسے را آزارِ جاں نرسید۔

واقعۂ نوزدہم۔ در زمان ایالتِ رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنّوں در سنہ ۱۲۹۴ھ سمت ۱۹۳۴ بکرمی در ماہ کتک کہ فصل شالی در صحرا درو طلب بود باراں مثل تار از آسماں باریدن گرفت کہ تا عرصۂ دو نیم ماہ متواتر و متراکم بود۔ دریای بہت طغیانی گشت و تالاب اولر سیلابی شد و فصل شالی با خاک آمیخت آں چہ بہ درو رسیدہ بود در خرمن ہا پوسیدہ گشت ناظم را خیال قحط بہ خاطر نرفت و ذخایر موجودی دو لک خروار در کارسازی از دست داد تا ایام بہار آثار قحط ظاہر نہ شد۔

اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم محتاج شدند و وزیر حکم داد کہ در دہات ہر کس را خانہ تلاشی کردہ شالی بہ کشند بصدور حکم زمینداراں را سہ دفعہ

۱۳۹۲ھ ۱۸۷۷ء

خانہ تلاشی کردند ہر جا کہ دانہ یافتند بردند و بہ وقوع خانہ آتش قحط افروختہ شد بسا دودمان ہائے دود گشت اکثرہا بہ عدم اندخان طعمۂ سگاں و جانوراں شدند۔ چونکہ راہ ہای پنجاب تمام مسدود بودند موجب آں ہزار ہا مردم بر جبال و اسواق بہ سبب بندش راہ ہا ضایع گشتند و درمیان شہر فی نفر نیم آثار شالی بوسیدہ بعد یک ہفتہ و یا بعد دو ہفتہ رسد می دادند فی روپیہ سہ آثار غلہ در بازار امکان نہ بود۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر علو ہمت و دریا دلی بقدر یک لک و نود و پنج ہزار و ہفت صد و چہاردہ من غلات از پنجاب آوردہ در شہر رسانید و درمیان شہر غریب خانہ ہا مقرر نمود و خزاین و دفاین خود خالی کردہ مردماں را بجان بخشی داد قریب دو نیم سال آتش قحط مشتعل بود و در سنہ ۱۲۹۷ھ و ۱۳۹۳ از درگاہ الہی فصل کامل عطا شد آتش قحط منطفی گشت و از فرقہ مسلماناں غالباً یک حصہ تلف شدہ دو حصہ باقی ماندند و از اہل ہنود ہیچ کسے را بہ این حادثہ چشم زخم نہ رسید۔ فقط

حادثۂ وبای کشمیر

در زمان سابقہ حادثۂ وبای عام جائے بر زبان نمی آرند۔ شاید واقع نہ شدہ باشد۔ ابتدای حکومت شاہان چغتہ ۱۳۹۴ آں چہ بوقوع آمدہ است حوالۂ قلم گردد۔

۱۳۹۳ھ ۱۸۷۹ء

۱۳۹۴ھ بقول پنڈت آنند کول بامزئی یک حادثۂ وبای طاعون در عہد راجہ ہرش (۱۰۸۹ء—۱۱۰۱ء) در کشمیر پدید آمد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱۰)

حادثۂ اوّل۔ در زمان حکومت احمد بیگ خان[۱۳۹۵] سنہ ۱۰۲۴ھ[۱۳۹۶] واقع گشتہ حالتے گذشت کہ بغیر تکفین و تجہیز مردگاں را بدریا انداختند و حسن شال نام مردے متموّل بود تمامی متعلقانش باخاک آمیختند او مواشی بسیار داشت ہیچ کسے پرداخت آنہا نکرد روبہ جنگل نہادند۔ ایں حادثہ تا چہل روز در تزایدبود

حادثۂ دوم۔ در عہد آزاد خان[۱۳۹۷] سنہ ۱۱۹۸ھ بر ساکنان ایں دیار طاری شدہ ہمگی در نفس شہر ہزاراں مردم بہ وادی فنا درگذشتند۔ و در اطراف دہات ہیچ کسے ضایع نہ شد۔

حادثۂ سوم۔ در ایّام حکومت دیوان موتی رام[۱۳۹۸] سنہ ۱۲۳۵ھ از کافۂ انام ایں مقام انتقام کشیدہ ہزاراں خاص و عام را بہ ازدحام تمام دریں ہنگام در خیام عدم رسانید۔

حادثۂ چہارم۔ در وقت شوکت دیوان کریارام[۱۳۹۹] سنہ ۱۲۴۳ھ بر متوطنان

۱۳۹۵ھ احمد بیگ صوبیدار کشمیر در عہد حضرت نورالدین محمد جہانگیر پادشاہ غازی از سنہ ۱۶۱۵ء تا سنہ ۱۶۱۸ء بود ؛

۱۳۹۶ھ ۱۶۱۵ء ؛

۱۳۹۷ھ آزاد خاں (۱۱۹۸ھ — ۱۲۰۰ = ۱۷۸۳ء — ۱۷۸۵ء) صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ درّانی (۱۷۷۲ء — ۱۷۹۳ء) ؛

۱۳۹۸ھ دیوان موتی رام پسر دیوان محکم چند است۔ در سنہ ۱۲۳۵ھ مطابق سنہ ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر شد۔ در عہدش پنڈت بیربل حاکم مال شد۔ بیربل با مسلماناں تعصب تمام داشت و در ادائیگی شرائع اسلام مزاحم می شد۔ مسجد جامع کہ از بزرگ ترین مساجد کشمیر است و اہمیت تاریخی دارد بحکم ایں صوبیدار مقفل گردید بعہد او ہیچ کسے را جرأت نہ بود کہ در مساجد اذان دہد۔ (نگارستان کشمیر ص ص ۲۳۹ - ۲۴۰) ؛

۱۳۹۹ھ ۱۸۲۷ء ؛

این گلستان استیلا نموده. مدّت یک ماه روز بروز ترقی و متزاید بود. هزاران هزار ابرار از جادهٔ روزگار بدار القرار درگذشتند۔

حادثهٔ پنجم۔ در حین حکومت شیخ غلام محی الدین سنه ۱۲۶۲ھ [۱۴۰۰] اوایل ماه رجب ظاهر شد تا آخر ماه رمضان از مردمان این گلستان سرمایهٔ جان را غارت کرده در بادیهٔ عدم رسانید و بعدم الکفان مردگان برهنه و گیاه پوشیده اندفان پذیر فتند۔

حادثهٔ ششم۔ در حالت فرمان روائی رنبیر سنگه [۱۴۰۱] سنه ۱۲۷۴ھ [۱۴۰۲] سنه ۱۹۱۴ب در ماه مگهر و پوه خلق خدا را در گورستان برف دفن کرده هزاران هزار بباد رفتند۔ انگاه سه ماه مهلت داده در ماه بساکه و جیٹھ سنه ۱۹۱۵ب باز عود نمود مدّت دو ماه بار دیگر شور و شر برداشته عالمیان را از سر گذرانید۔

حادثهٔ هفتم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگه سنه ۱۲۸۴ [۱۴۰۳] سمت ۱۹۲۴ب وبا واقع شده تا عرصهٔ سه چهار ماه هزاران نوع بشر در گورستان عدم رسانید۔

حادثهٔ هشتم۔ ایضاً در عهد شوکت مهاراجهٔ موصوف در سنه ۱۲۸۹ [۱۴۰۴] در ماه ساون سمت ۱۹۲۹ب وبا ظاهر شده تا عرصهٔ سه چهار ماه آدمیان را طعمهٔ اژدهای اجل نمود. همدران ایّام تاراج شیعه هم واقع. تاریخ این حادثه "جگر سوخت" [۱۴۰۵] گفته اند۔

حادثهٔ نهم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگه سنه ۱۲۹۳ھ [۱۴۰۶] سمت ۱۹۳۳ب وبا مزاحم مردم گشته تا عرصهٔ سیزده ماه بمر و رکار خود کرده بسیاری از خلق خدا در زاویهٔ عدم گذرانید۔

حادثهٔ دهم۔ ایضاً در حکومت مهاراجه رنبیر سنگه در سنه ۱۲۹۶ھ [۱۴۰۷] سمت ۱۹۳۶ب

۱۴۰۰ھ ۱۸۴۵ء ؛ ۱۴۰۱ھ (۱۸۵۷ء — ۱۸۸۵ء)

۱۴۰۲ھ مطابق ۱۸۵۷ء ؛ ۱۴۰۳ھ ۱۸۶۷ء ؛ ۱۴۰۴ھ ۱۸۷۲ء ؛

۱۴۰۵ھ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء ؛ ۱۴۰۶ھ ۱۸۷۶ء ؛ ۱۴۰۷ھ ۱۸۷۸ء ؛

مدت چہل یوم ہمگی در نفس شہر ہنگامۂ خود گرم کردہ اکثرے از خلق خدا بعدم رسانید همدرین سال آسیب قحط هم بشدت بود۔

زلزلہ ہای کشمیر

سانحۂ اوّل۔ وقتے کہ بجائے تالاب اولر شہر سندمت نگر آباد بود ساکنان آں جا بہ ازتکاب افعال شنیع مورد عتاب گشتہ در عہد سندر سین [۱۴۰۸ ھ] شبانۂ زلزلۂ عظیم واقع شد کہ تمام شہر ویران گشت و سطح زمین کفیدہ چشمۂ آبے ہمچناں جوشید کہ تمامی شہر را در یک آن طوفان ساخت۔ الحال آں چشمہ را "اولر ناگ" می گویند پیشتر مشہور وہا گفتہ شد۔

سانحۂ دوم۔ در عہد راجہ اونتی ورما سموت ۹۴ [۱۴۰۹ ھ] بشبانہ زلزلۂ عظیم واقع شد۔ پارۂ از کوہ کھادہ نیار کہ بطرف بارہ مولہ است در قعر دریای بہت غلطیدہ منفذ آب مسدود گردانید و سطح زمین را تا مقام زیح بارہ غرق سیلاب نمود و تمامی دہات و مزروعات تباہ شدند۔ آنگاہ بہ تدبیر سوعِ دانا سنگہای کوہ از قعر آب کشیدہ آب را بدر رو دادہ ساحت زمین نمودار شد۔

سانحۂ سوم۔ در ایام حکومت فتح شاہ سنہ ۹۰۷ھ [۱۴۱۰ ھ] ۱۲ ماہ اسوج پاسے از شب گذشتہ زلزلۂ عظیم واقع شدہ خلق خدا بسیار ضایع گشت و خانہ ہا بہ باد رفت۔ تا عرصۂ سہ ماہ زمین و زمان در ولولہ بود۔ آنگاہ بہ مرور قرار یافت۔

سانحۂ چہارم۔ در وقت اسماعیل شاہ سنہ ۹۶۰ھ [۱۴۱۱ ھ] زلزلۂ سخت واقع گشت گویا زلزلۂ قیامت بود عمارات مردم با مردم در زمین فرو رفت

۱۴۰۸ھ (۲۰۸۲ ق م — ۲۰۴۱ ق م)
۱۴۰۹ھ ۶۸۵۵ — ۶۸۸۳ء ؛ ۱۴۱۰ھ ۶۱۵۰۱ء ؛ ۱۴۱۱ھ ۶۱۵۵۲ء ؛

وخانہ ہا با خاک یکسان گشت سطح زمین را شگاف ہای وسیع ظاہر شد و بعضے
سرچشمہ ہائی قدیم غایب گشتہ سرنو چشمہ ہا جوشید تا عرصۂ یک ہفتہ یک
زلزلہ در جنبش بُود و تا دو ماہ زمین قرار گرفت حالات عجیبہ رُوداد۔ می گویند در پرگنۂ
آڈون متصل ننده مرگ حسن پورہ و حسین پورہ نام دو موضع بر کنارہ دریای ویشو
مقابل یک دیگر بہ مسافت یک میل بُودند نیم شبے زمین معمورۂ ہر دو دہ متغیر گشتہ
بجای حسین پورہ حسن پورہ رسیدہ و بمقام حسن پورہ حسین پورہ پدیدار شد۔
چنانچہ الحال زمین زرعی حسین پورہ بطرف حسن پورہ است و آراضی باشندگان
حسن پورہ بجانب حسین پورہ واقع میان ہر دو دہ دریای ویشو می گذرد۔ این
سخن ضرب المثل کشمیر است و در پرگنۂ کامراج ضلع ناور کوہ پارہ غلطیدہ شش
صد کس ہلاک ساخت۔

سانحۂ پنجم۔ در عہد حکومت سیف خان ۱۰۸۰ھ[۱۴۱۲] ۳ ماہ صفر حادثۂ
زلزلہ رُوداد از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گہوارہ در تزلزل و حرکت بُود
لیکن چندان نقصان جان نہ رسید۔

سانحۂ ششم۔ در ایام صوبہ گی ابراہیم خان[۱۴۱۳] اولاً سیلاب طغیانی
نمود بعد آں بہ حادثۂ زلزلہ سخت خانہا برباد رفت و جان ہا بہ قضا پیوست
مدتے مدید بہ مداومت زلزلہ احوال مردم در تزلزل بُود۔ مردمان زلزلہ خانہ ہا جداگانہ

۱۴۱۲ ۱۶۶۹ء ؎

۱۴۱۳ ابراہیم خان صوبیدار کشمیر در عہد حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ
غازی بود۔ باوقات مختلف چہار مرتبہ (اولاً در ۱۶۶۲ء و ثانیاً از ۱۶۷۸ء تا ۱۶۸۶ء و ثالثاً از
۱۷۰۱ء تا ۱۷۰۶ء و رابعاً در ۱۷۰۹ء بعہد محمد معظم شاہ بہادر) صوبیدار کشمیر شد سانحہ متذکرہ در
سال ۱۰۹۴ھ مطابق سال ۱۶۸۲ء وقوع شد چنانکہ از تاریخ این زلزلہ مفہوم می شود ؎

تیار کردہ بودند "طغیانِ بے حد" تاریخ است۔

سانحۂ ہفتم۔ در زمان نیابت دل دلبر خان ۱۱۴۸ھ (۱۴۲۴ھ) ۲۲ ماہ ذیقعدہ زلزلۂ عظیم کہ نشان قیامت کبریٰ بود ظہور نمود در شہر و رستاق بہ یک جنبش خانہ ہا افتادہ بنیاد ہستی عالمے بہ باد رفت قریباً سہ ماہ ایں زلزلہ در ولولہ بود امّا مثل دفعۂ اوّل شدّت نداشت و در شب و روز چند بار جنبش می نمود بحدّے کہ مردمان مایوس از جان می شدند تاریخ ایں زلزلہ از آیۂ کریمہ (ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا) اقتباس کردہ اند۔

سانحۂ ہشتم۔ در ایّام حکومت کریم داد خان ۱۱۹۳ھ (۱۴۱۵ھ) ساحت زمین ہم چناں بہ لرزید کہ خانہای مردم کشمیر از شہر و دہ بہ یک جنبش غلطانید و از نوع بشر بیشتر از سر گذشت مدّت یک نیم ماہ سخت جانکاہ بود مردماں در صحرا زلزلہ خانہ ہا افراشتہ بودند فقط

سانحۂ نہم۔ در عہد آزاد خان ۱۱۹۹ھ (۱۴۱۶ھ) بہ وقوع آمدہ در نفس شہر بیشتر زیر و زبر نمود تا دو سہ ماہ متزلزل بود خانہ ہای بسیار و جانہای بے شمار ضایع گشت۔

سانحۂ دہم۔ در حکمرانی سردار عبد اللہ خان ۱۲۱۸ھ (۱۴۱۷ھ) پنجم ماہ محرم زلزلۂ عظیمے واقع گشت۔ اکثر جاہا زمین ترقید و خانہ ہا را شکست و ریخت گردید۔ بعضے عورات حاملہ را وضع حمل شد و جمعے در زیر دیوار و جدار بدار القرار

۱۴۱۴ھ مطابق روز جمعہ ۲۴ ماہ مارچ ۱۷۳۶ء ؛ ۱۴۱۵ھ ۱۷۷۹ء ؛

۱۴۱۶ھ مطابق ۱۷۸۴ء۔ آزاد خان صوبیدار کشمیر بود از طرف تیمور شاہ درّانی از ابتدا ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء ؛

۱۴۱۷ھ مطابق ۲۷ اپریل روز چہار شنبہ ۱۸۰۳ء ؛

درگذشت و خانقاہ معلّے راکلسِ کنگرہ بام غلطید۔

سانحۂ یازدہم۔ در دورانِ حکومت کرپارام سنہ ۱۲۴۳ھ بہ تاریخ ۲۲ ماہ ذوالحجہ[۱۴۱۸] پاسے از شب گذشتہ زمین و زمان در ولولہ آمدہ شورِ محشر برخاست اکثرے از خلقِ خدا بدار البقا درگذشت۔ زمین ہا خسف شدہ خانہ ہا با خاک آمیخت و خانقاہ معلّے راکلس کنگرۂ بام بر زمین اُفتاد تا عرصۂ سہ ماہ بہ شدّت بُود و تا نہ ماہ گاہ گاہ عود می کرد۔

سانحۂ دوازدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۸۰ھ[۱۴۱۹] سمت ۱۹۲۰ ب بتاریخ ۲۰ ماہ بھادروں[۱۴۲۰] بوقت پاس آخر زمین بہ جنبش آمد۔ در حدود کروہن و بانگل اکثر جا ہا زمین ترقید لیکن خانہا و جان ہا را چنداں آسیب نہ رسید تا عرصۂ سہ ماہ باقی بُود در اطراف شرقی کمتر محسوس می گشت۔

سانحۂ سیزدہم۔ ایضاً در آخر حکومتِ رنبیر سنگھ سنہ ۱۳۰۲ سمبت ۱۹۴۲ بہ تاریخ ۱۹ ماہ جیٹھ مطابق ۱۵ شعبان[۱۴۲۱] در شب برات بوقت ۳ بجے صبح ناگاہ زمین در زلزلہ آمدہ شورِ محشر برخاست بواقعۂ جنبشِ نخستین درمیان قصبۂ سوپُور و بارہ مُولہ و حدودِ بانگل[۱۴۲۲] و کروہن[۱۴۲۳] زیر و بالا کردہ تمامی خانہا فرو ریخت۔ دراں نواح بیشتر طوفان کردہ زمین بہ ہر جا ترقید و بعضے

۱۴۱۸ھ مطابق ۵ جولائی روز شنبہ سنہ ۱۸۲۸ء ؎

۱۴۱۹ھ مطابق ۱۸۶۳ء ؎

۱۴۲۰ھ بھادروں یعنی ماہ بھادوں تقویم ہندی مطابق ستمبر و اکتوبر انگلیسی ؎

۱۴۲۱ھ مطابق ۳۰ مئی روز شنبہ سنہ ۱۸۸۵ء ؎

۱۴۲۲ھ بانگل پرگنہ ایست در کامراج (مغربی کشمیر) اینشئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۲۱)

۱۴۲۳ھ ایضاً　ایضاً　ایضاً　ایضاً

جا ہا ریگ سبز و آب سبز ظاہر شد بوئی گوگرد تا یک ماہ باقی بود۔

و در موضع لرہ ڈورہ پرگنہ کروہن زمین ترقید بخارات اجزائی ارضی کہ بہ قول حکما باعث زلزلہ است بیشتر دراں جا نفوذ کردہ تراب چہین و عجیب سفید و نمایاں گردید و بہ صدمۂ نفوذ ابخرہ قطعۂ زمین آں جا بہ طوالت ہفت صد و عرض سہ صد فٹ و بقدر ہفتاد فٹ در عمق فرو رفتہ و در جوف آں پنج شش خانۂ زمیندار نابود شدند و درمیان این خسف بعضے قطعات زمین مثل ستون ہا بر ہیئات اصلی استادہ ماندہ بودند اکثر جا ہا تبدّل زمین واقع گشت و در نفس شہر چنداں زور نہ کردہ باز ہم سہ صد خانہ از جا برکندہ مابقی ترقیدہ و خرقیدہ ساخت و در دولت خانہ شاہی ہم چشم زخم رسید و چھاونی ہا فرو ریخت بیشتر بہ جانب شیر گڑھ خرابی ساخت و در اطراف و پرگنات دیگر چنداں نقصان نہ رسید۔

و در بعض دیہات حادثہ زلزلہ محسوس نہ گردید تا عرصہ سہ ماہ شدت بیشتر داشت کہ درمیان شب و روز چند بار تزلزل می شد پس ازاں یک دو مرتبہ در ہفتہ لرزہ می کرد تا چہاردہ ماہ اثرش باقی بود مرداں در صحرا بوریا خانہ ہا قرار دادہ از خوف می لرزیدند۔

و بہ وقوع این حادثہ در کل قلمرو کشمیر سی و پنج ہزار (۳۵۰۰۰) جاندار بے جان گشت ازاں جملہ مواشی بیست ہزار اسپاں و گاواں دہ ہزار و از نوع انسان ہزار و پانصد کس۔ ازاں میاں در وزارت کامراج ہزار و دو صد و در شہر دو نیم صد و در پرگنات پنجاہ کس۔ بقول مورخان در کوہستان کامراج کان گوگرد بیشتر است شاید کہ بہ ہماں سبب در علاقۂ کامراج ہر دفعہ سخت تر زلزلہ می آید چنانچہ در السنۂ عوام لفظ (وترِ بُنل) مشہور است

رنبیر سنگھ بنا بر رعیت پروری و دریا دلی ستم رسیدگان زلزلہ را از بابت ترمیم قصور و بیوت سی ہزار روپیہ نقد و جنس عطا و مرحمت فرمود زمینداران وزارت کامراج را دو لکھہ روپیہ از مالیۂ معمولی تخفیف فرمود۔ و در بارہ مولہ و سوپور باج گذر چوب و چکل کہ معمول بود معاف فرمود = زلزلۂ شدید شب برات = "طغیان کبیر"[۱۴۲۵] تاریخ است۔

سیلاب ہائی کشمیر

طغیان اوّل۔ گویند در پیشینہ زمان[۱۴۲۶] بہ حادثۂ زلزلہ کوہ کھادنیار غلطیدہ سرچشمۂ اولرناگ از زمین جوشیدہ شہر سندمت نگر غرق کردہ تا بیج بارہ سیلاب نمود۔ قصۂ آن گذشت۔

طغیان دوم۔ در ایام سلطنت راجہ دُرلب دروُن[۱۴۲۷] ۱۴[۱۴۲۸] سنہ ھ بہ سبب کثرت بارش شہر سرینگر غرق آب گشتہ سدّ د تالن مرگ کہ

۱۴۲۴ھ صحیح دُنترِ بنیول ترکیب کشمیری ست بہ معنے زلزلۂ شمالی۔ دُنتر بمعنے شمال و بُنیول بمعنے زلزلہ و ایں جا مراد زلزلۂ شدید است ؛

۱۴۲۵ھ ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۴ء۔ پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱) ماسوائے ایں دو زلزلہ ذکر زلزلۂ سوم کردہ است کہ بموضع کوندہ بل نزد مانسبل در سال ۱۸۷۸ء رونما شد۔ بروایتش دریں زلزلہ شانزدہ مکانات بہ زمین آمدند و جملہ سکّان آنہا بہ ہماں وقت زندہ مدفون شدند ؛

۱۴۲۶ھ یعنی بعہد راجہ سندرسین (۲۰۴۱ ق م - ۲۰۸۲ ق م) ؛

۱۴۲۷ھ دُرلا بھوردھن (۶۲۷ء ــــ ۶۶۳ء)

۱۴۲۸ھ مطابق ۶۳۵ء ؛

راجہ پرورسین استوار کردہ بود ترقیدہ و تالن مرگ را طوفان نمود تا کہ ڈل واقع شد۔

طغیان سوم۔ در عہد راجہ للتادت سنہ ۷۶ ب[۱۴۲۹] طوفان واقع شدہ از شہر عمارات راجہ ویران شد در لِلتہ پور دولت خانۂ خود بنا نمود عمارات شہر اکثر ویران گشت۔

طغیان چہارم۔ در ایام حکومت اونتی ورما سنہ ۹۳۶ ب[۱۴۳۰] حادثۂ زلزلہ از کوہ کھادنیار کوہ پارہ غلطیدہ آب بہت را سد راہ گشتہ سیلاب نمود۔

طغیان پنجم۔ در عہد راجہ پارتھ سنہ ۱۰۱۵ ب[۱۴۳۱] واقع شدہ تمامی شہر غرق آب گردید خانہا مثل حباب بر آب می رفت۔

طغیان ششم۔ در وقت پادشاہی سلطان شہاب الدین سنہ ۱۴۳۹ ب[۱۴۳۲] سیلاب سخت آمدہ بیست ہزار خانہ ویران گشت۔

طغیان ہفتم۔ در حکومت علی خان چک سنہ ۹۸۲ھ[۱۴۳۳] در موسم برسات عمارات و محصولات تلف ساخت۔

طغیان ہشتم۔ در زمان ابراہیم خان سنہ ۱۰۸۹ھ[۱۴۳۴] خانہ ہا درمیان آب مثل کشتی چرخ می زد خانداراں درمیان آں واویلا می کردند = طغیان بے حد = تاریخ است دراں ایام تزلزل نیز واقع شد۔

۱۴۲۹ھ (۷۲۵ء — ۷۵۳ء)؛

۱۴۳۰ھ (۸۵۵ء — ۸۸۳ء)؛ ۱۴۳۱ھ مطابق ۸/۹۱۷ء؛

۱۴۳۲ھ مطابق ۱۳۷۹ء؛

۱۴۳۳ھ مطابق ۵/۱۵۷۴ء؛

۱۴۳۴ھ ۱۶۶۸ء؛

طغیان نہم۔ در ایّام صوبداری نوازش خان سنہ ۱۱۴۳ھ (۱۴۳۵) بہ سبب کثرت بارش سیلاب سخت آمد۔ عمارات و محصولات تلف شد۔

طغیان دہم۔ در وقت دِل دلیر خان سنہ ۱۱۴۸ھ (۱۴۳۶) سیلاب طغیانی نمود ہزاراں خانہ ہا ویران و برہم شد و در صحن خانہا و میدان ہا مدّتے آب موجود بود۔

طغیان یازدہم۔ در ایّام حکومت افراسیاب خان سنہ ۱۱۶۰ھ (۱۴۳۷) بر باعث سیلاب دہ ہزار خانہ تلف شدہ پل ہای بہت شکستہ محصولات و عمارات را تباہی رسید = طغیان مُلک = تاریخ است۔

طغیان دوازدہم۔ در زمان حکمرانی امیر خان جوان شیر سنہ ۱۱۸۴ھ (۱۴۳۸) طوفان آب پُلہای بہت شکستہ عمارات برہم خورد۔

طغیان سیزدہم۔ در عہد جمعہ خان سنہ ۱۲۰۲ھ (۱۴۳۹) دریای بہت طغیانی شدہ سدِّ قاضی زادہ را دروازہ شکستہ حصّۂ شمالی شہر غرق آب گشتہ دار و عقار و مال و منال مردم تباہ شد۔

طغیان چہاردہم۔ در حکومت عبد اللہ خان سنہ ۱۲۱۴ھ (۱۴۴۰) دریای بہت سر بہ فلک کشیدہ محصولات بیرونی تلف شد۔

طغیان پانزدہم۔ در عہد کرنیل میاں سنگھ سنہ ۱۲۵۲ھ (۱۴۴۱) پُلِ کھنہ بل و بیجبارہ و پانپور و امیراکدل فرو ریخت۔

طغیان شانزدہم۔ در حکمرانی (۱۴۴۲) شیخ غلام محی الدین سدّ قاضی زادہ

۱۴۳۵ھ ۱۷۳۰ء؛　۱۴۳۶ھ ۱۷۳۵/۶ء؛　۱۴۳۷ھ ۱۷۴۷ء؛

۱۴۳۸ھ ۱۷۷۰ء؛　۱۴۳۹ھ ۱۷۸۷/۸ء؛　۱۴۴۰ھ ۱۷۹۹/۱۸۰۰ء

۱۴۴۱ھ ۱۸۳۶/۷ء؛　۱۴۴۲ھ در سال ۱۸۴۱ء؛

ترقیدہ ضلع خانیار و رعناواری تلف شد۔ از فتح کدل تا سنیل شش پل ویران ساخت ہفت روز بارش بود۔

واقعات آتش

اشتعالِ اوّل۔ وقتیکہ راجہ پرورسین[۱۴۴۳] شہر سرینگر معمور ساخت گویند سی و شش لک خانہ آباد شدہ بود۔ ناگاہ بہ حادثہ آتش سمتِ شمالی کوہ ماران نصف شہر سوختہ خاکستر گردید چنانچہ دریں زمان پنج شش درعہ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ نمونۂ ہماں آتش است مردماں ہمی کشند۔

اشتعالِ دوم۔ راجہ للتادت در ایام حکومت خود راجۂ بنگالہ را برخلاف عہد بر قتل رسانید وکسان او آمدہ باللتادت محاربۂ عظیم نمودہ نیمۂ شہر را آتش کشیدہ دو بُت خانہ بزرگ ویران کردند۔

اشتعالِ سوم۔ در حکمرانی راجہ ابھی مینو[۱۴۴۴] سنہ ۱۰۳۸ ب بسیارے از محلات شہر بہ حادثۂ آتش برہم شد راجہ نندہ گُپت تجدید تعمیر آں نمودہ شہر آباد ساخت۔

اشتعالِ چہارم۔ در زمان حکومت سہدیو[۱۴۴۵] سنہ ۷۰۶ ہجری ذوالقدر خان بمعۂ ہفتاد و دو ہزار سوار در کشمیر آمدہ تمامی شہر را آتش کشیدہ مشتعل گردانید و ساکنان شہر را قتل عام کردہ ملک بے چراغ نمود۔

۱۴۴۳ راجہ پرورسین دوم ۶۵۵۰ ٭

۱۴۴۴ (۶۹۵۸ ——— ۶۹۷۲) ٭

۱۴۴۵ ۶۱۳۲۲ ٭

اشتعال پنجم۔ سلطان محمد شاہ و سلطان فتح شاہ در عرصہ سنہ ۹۰۰ھ [1] مدة العمر خود باہمدیگر متنازع بودہ حدود شہر را چند مرتبہ آتش کشیدہ بسوزانیدند کیفیت آں بجای خود گفتہ شود۔

اشتعال ششم۔ در عہد سلطان حسن شاہ سنہ ۸۸۵ھ [2] در محلہ اسکندر پورہ تا علاء الدین پورہ آتش افتادہ قریب دہ ہزار خانہ بسوخت مسجد جامع و خانقاہ معلّے ہر دو مشتعل شدند و حسن شاہ باز تعمیر ساخت

اشتعال ہفتم۔ در ایّام حکومت دلاور خان سنہ ۱۰۲۹ھ [3] در اسکندر پورہ آتش ظاہر شدہ تا راجوار کدل و صراف کدل وغیرہ یازدہ ہزار خانہ سوخت شدند مسجد جامع دوبارہ با خاک آمیخت انگاہ جہانگیر شاہ آباد ساخت۔

اشتعال ہشتم۔ در حکمرانی افتخار خان سنہ ۱۰۸۶ھ [4] از کاوہ ڈارہ آتش مشتعل گشتہ تا مسجد جامع سر کشید و دوازدہ ہزار خانہ با خاک آمیخت عالمگیر تعمیر مسجد جامع مرتبہ ثالث ترصیص فرمود۔

اشتعال نہم۔ در نیابت نوازش خان سنہ ۱۱۲۳ھ [5] بعد حادثہ سیلاب از محلہ صراف کدل آتش افروختہ تا محلہ پلح مر بیست محلہ بہ قدر چہل ہزار خانہ بباد رفت۔ مصرعہ:- پارہ ز آتش ببرد و پارہ از آب برد۔

اشتعال دہم:- در زمان ابو البرکات خان سنہ ۱۱۵۰ھ [6] آتش واقع شدہ وجہ این است کہ ابو البرکات را با منصب داراں نزاع در میان افتادہ بود غرہ ماہ رجب پلہای بہت شکستہ باہمدیگر مقاتلہ نمودند و در نفس شہر

---

[1] ۱۴۹۶ھ مطابق سنہ ۱۴۹۴ء :
[2] ۱۴۴۷ھ ۱۴۸۰ء :
[3] ۱۴۴۸ھ ۱۶۲۰ء :
[4] ۱۴۴۹ھ ۱۶۷۵ء :
[5] ۱۴۵۰ھ ۱۷۱۱ء :
[6] ۱۴۵۱ھ ۱۷۳۷ء :

آتش کشیدہ بیست ہزار خانہ افروختند۔

اشتعال یازدہم۔ در حکومت عطیۃ اللہ خان ۱۱۵۲ھ فخر الدولہ از طرف نادر شاہ ناظم کشمیر شدہ بود۔ درین جا عنایت اللہ خان و منصب داران متابعت او نمودہ باہمدیگر بہ محاربہ پیوستند۔ پانزدہ ہزار خانہ از نفس شہر و اطراف آں بہ حرارت شرارت بسوزانیدند۔

اشتعال دوازدہم۔ در نظامت منصور خان ۱۱۵۸ھ ببر اللہ خان باغی شدہ کھکھہ و بمبہ و کشتواڑیاں متفق گشتہ ملک کشمیر را غارت کردند و از نفس شہر پانزدہ محلہ بہ سوزانیدند = عام التشویش = تاریخ است۔

اشتعال سیزدہم۔ در زمان افراسیاب خان قحط واقع شدہ بود خواجہ علاء الدین نقشبندی و حاجی عتیق اللہ قادری با طایفۂ عوام ازدحام کردہ بر غلہ فروشان شورش نمودند۔ کسان نایب صوبہ متوجہ تہدید شدہ در حدود زینہ کدل مقابلہ دی داد مردم نایب بہ اطراف زینہ کدل آتش کشیدہ دہ دوازدہ محلہ بسوزانیدند و تاراج خانہا نمودند۔

اشتعال چہاردہم۔ در زمان تظلم آزاد خان ۱۱۹۹ھ در محلہ ٹینکی پورہ آتش افروختہ چند محلہ سوختہ شدند و از کنار بہت بہ ساحل دیگر یک برگ توز بہ ہوا عبور کردہ از سد قاضی زادہ تا اہلہ مر و حبہ کدل عالمے تیرہ و تار گردانید۔ قریب ہشت ہزار خانہ تلف شدند۔

اشتعال پانزدہم۔ در عہد عبد اللہ خان ۱۲۱۵ھ از محلہ صراف کدل چند محلہ با خاک آمیخت۔

۱۴۵۲ھ ۱۷۳۹ء ÷ ۱۴۵۳ھ ۱۷۴۵ء ÷ ۱۴۵۴ھ ایں اشتعال در ۱۷۴۲ء رونما شد۔ ۱۴۵۵ھ ۱۷۸۵/۶ء ÷ ۱۴۵۶ھ ۱۸۰۰/۱ء ÷

اشتعال شانزدہم۔ در زمان حکومت گلاب سنگھ سنہ ۱۲۶۷ھ از محلہ ٹینکی پورہ آتش ظاہر شد کہ تا محلہ زینہ دار صاحب یک دو ہزار خانہ را خاکستر نمود

اشتعال ہفدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۲ھ باز در محلہ ٹینکی پورہ بوقت دوپہر روز آتش مشتعل گشتہ ہفت صد خانہ بباد رفت۔

اشتعال ہجدہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۵ھ در ملک کشمیر قحط واقع شدہ بود۔ مدت شش ماہ تابستان بارش باران موقوف شد در شہر دہ ہزارہا خانہ سوختہ شدند ہیچ روزے بغیر آتش نمی بود۔ ازاں جملہ بتاریخ ۲۲ ماہ بہادروں سنہ ۱۹۳۵ از حبہ کدل آتش شعلہ ور گشتہ تا سدّ قاضی زادہ یک ہزار خانہ در یک دو ساعت افروخت و نیز بہ سبب تاراجہای شیعہ ہا نہ مرتبہ خانہ ہای اہل تشیع را آتش کشیدہ خاکستر کردہ اند۔

تاراج شیعہ

در بلاد و امصار دیگر مردم شیعہ و سنی مانند دو برادر از بطن یک مادر ہستند عمداً بر ہیچ کسے سب و تبرا نمی کنند۔ امّا گروہ شیعۂ کشمیر در تعصب و کینہ وری مشہور اند چنانچہ گفتہ اند:۔ بیت۔ دو گروہ اند در جہاں بے پیر = سنی بلخ و شیعۂ کشمیر۔ کہ بہ قصد ثواب علانیہ در سب و شنعت اصحاب سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم ارتکاب می نمایند و غیر ازیں عبادتے دیگر پسندیدہ نمی دانند۔ موجب آن سنیاں را آتش تعصب بہ جوش آمدہ بعد انقضای سی چہل سال ہمیشہ از دود مانہای ایشاں دود ہمی کشند۔ بیت:۔

۱۲۵۷ھ ۱/۱۸۵۰ء؛　　۱۲۵۸ھ ۱۸۷۵ء؛
۱۲۵۹ھ ۱۸۷۸ء؛

از مکافاتِ عمل غافل مشو
گندم از گندم بروید جَو ز جَو

تاراج اوّل۔ در ۹۵۵ھ[۱۴۶۰] میرزا حیدر بہ معاونت امرای شہر مثل عبدی ریبنہ[۱۴۶۱] و خواجہ حاجی بانڈے وغیرہ اعیان عوام الناس را حکم نافذ داد کہ فرقۂ شیعہ ہا را غارت سازند باشارۂ عوام الناس ہر سو تاختہ شیعہ ہا را تاخت و تاراج کردہ بیوت آن ہا را در دادہ خاکستر نمودند و خانقاہ شمس عراقی کہ در چڈی بل بود بسوزانیدند و لاشہ شمس عراقی از گور کشیدہ در سر گین سگان طعمۂ آتش کردہ مقبرہ او را مزبلۂ اہل شہر ساختند و شنگلی ریشی[۱۴۶۲] کہ از مریدان

۱۴۶۰ھ ۱۵۴۸ء ؛

۱۴۶۱ھ عبدی ریبنہ پسر موسٰی ریبنہ از خانوادۂ رام چندر پدر کوٹہ رانی زوجۂ شاہ میر بود در تاریخ سیاسی کشمیر شخصیت اہم بود۔ در عہد سلطان محمد شاہ (۱۵۱۶ء — ۱۵۲۸ء) عبدی ریبنہ خواست کہ بامداد جہانگیر پڈر و لوہر ماگرے سکندر شاہ پسر فتح شاہ را بہ تخت بردارد ولے ناکام شد۔ بحکومت مرزا حیدر کاشغری عبدی ریبنہ بعہدۂ امارت فائز گشت۔ امّا بعد چندے از سازش اسلام شاہ برخلاف ولی نعمت خود کمر بست۔ بعد انتقال مرزا حیدر انتظام دیار کشمیر در قبضۂ عبدی ریبنہ آمد ولے بوجہ عناد دولت چک تغلب عبدی ریبنہ دوامے نہ پذیرفت۔ عبدی ریبنہ در ۱۵۵۱ء وفات یافت ؛

(کشمیر جلد اوّل ص ص ۱۹۵، ۲۰۶، ۲۰۹)

۱۴۶۲ھ ریشی در سنسکرت بمعنے مرد مرتاض و عارف باشد۔ صوفیائے اسلام در کشمیر از ازمنۂ قدیمہ بنام ریشی شہرت داشتہ۔ محمد نور الدین جہانگیر نسبت این طائفہ در تُزک خود (ص ۳۰۶ چھاپ مطبع نولکشور لکھنو) چنیں می نویسد :۔

”طائفۂ فقرا می باشند کہ آنہا را ریشی گویند۔ اگرچہ علمے و معرفتے

بابا علی نجار بود و در نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کوب سرش کوفتہ جسدش بہ خواری بسوختند و مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بہ قتل رسانیدند۔

و میر دانیال گرامی فرزند میر شمس عراقی کہ در اسکردو ترویج مذہب خود می ساخت میرزا حیدر او را بہ سرزنش آوردہ یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہداں سب صحابہ بروے ثابت گشتہ بفتوی قاضی ابراہیم و قاضی عبدالغفور بہ قتل رسانید تاریخ قتل او "دشت کربلا" [۹۶۳ھ] گفتہ اند:-

تاراج دوم۔ در ۹۹۴ھ [۹۹۴ھ] وقتے کہ میرزا قاسم خان باعساکر اکبر شاہ برای تسخیر کشمیر در ہیر پورہ رسید و یعقوب خان چک برای مقابلہ و مقاتلہ در ہیر پورہ پیش قدمی ساخت۔ سید یوسف خان بیہقی از نازک بٹ وزیر یعقوب خان چک خلعت و اسپ و اسلحہ بفریب گرفتہ در کچھامہ با عالم شیر ماگرے و ظفر خان چک بچہ شمسی چک پیوستہ با ہمدیگر عہد و پیمان بستہ در شہر آمدند و بر سبدن این جا شمس چک و محمد بٹ کہ یعقوب خان در زندان داشتہ بود از حبس کشیدہ اند۔ و بہ اتفاق مردم عوام محلہ بدڈی بل را آتش دادند و خانقاہ شمس عراقی کہ دولت چک دوبارہ تعمیر کردہ بود

(مسلسل) ندارند۔ لیکن بہ بے ساختگی و ظاہر آرائی می زیند۔ و ہیچ کس را بد نمی گویند۔ زبان خواہش و پائے طلب کوتاہ دارند۔ گوشت نمی خورند و زن نمی کنند و پیوستہ درخت میوہ دار در صحرا می نشانند بایں نیت کہ مردم ازاں بہرہ ور شوند و خود ازاں تمتع بر نمی گیرند قریب دو ہزار کس ازیں گروہ بودہ باشند۔"

۹۶۳ھ - ۹۵۷ھ مطابق ۱۵۴۹ء؛ ۹۹۴ھ مطابق ۱۵۸۵ء؛

بسوزانیدند و میر شمس عراقی را منزبله کرده شیعه ها بسیار رنجانیدند ننگ و ناموس و مال و جان آن ها بباد داده از راه پنوچھ مفرور شده با فوج اکبر شاه پیوستند۔

تاراج سوم۔ در عهد حکومت ظفر خان ۱۰۷۵ھ (۱۲۶۵ھ) مردمان شهر برای توت خوری در مایه سومپر رفته بودند۔ درمیان شیعه سنی نزاع افتاد شیعه ها از روی بے پروائی سب صحابۂ کبار نمودند۔ مدعیان در پیش قاضی ابو القاسم مرافعه کرده اعلام شرعی به نام سابیان گرفتند۔ صوبدار که از اهل تشیع بود در احضار آن ها مساہله نمود و مردم عام بشورش آمده بعضے خانهای شیعه را غارت کرده بسوزانیدند۔ خواجه خاوند محمود (۱۲۶۶ھ) که از خاندان

۱۲۶۵ھ ۱۶۳۵ ع :

۱۲۶۶ھ حضرت ایشان خواجه خاوند محمود از اکابر سادات بخارا اند۔ والد بزرگوار ایشان میر سید شریف است که به پنج واسطه بحضرت قطب الابرار خواجه علاؤ الدین عطار قدس سرہٗ می رسد۔ در عنفوان شباب مسافرت از بخارا اختیار فرمودند و از گجرات اول به کشمیر رسیدند۔ چندے ارشاد بخشی فرموده متوجه به هندوستان شدند و در انجا نیز مردم را مستفیض نموده باز به کشمیر مراجعت فرمودند در محلۂ که این وقت مسکن اولاد ایشان ست سکونت اختیار کردند و خانقاه و اصل آن مکان خانۂ حسین شاه پادشاه کشمیر بوده است تعلق به خادمان حضرت خواجه گرفت مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ چوں روز بروز رواج طریقه در تزاید شد اراده خانقاه وسیعی فرمودند و از قوت باطنی خانقاه حضرت میر ویسی بابا در اشم به جنبش برداشته آورده درین موضع نصب کردند تا از ویرانی بآبادی بیامد۔ و انجا مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ بعد ازاں بامر سلطان در لاهور توطن فرموده مرشد السالکین (بقیه بر صفحه دیگر)

نقشبندیہ بود درمیان آمدہ عوام را از غارت منع کرد و بہ حاکم شرع و
نایب صوبہ پیغام نمود۔ امّا در تنبیہ سابیاں از ناظم و قاضی توقف بہ وقوع
آمد پس حضرت خواجہ بہ ہفت چنار[۱۴۶۷] برآمدہ نشستند ازیں رو ناظم
صوبہ بہ الحاح تمام خواجۂ مذکور را باز آوردہ سابیاں را بہ سزا رسانید لیکن
در ضمن مفسدیؔ[۱۴۶۸] خواجہ بہ حضور نوشت۔ خواجہ حسب مطالبہ حضور در دہلی
رفت و بعد زیارت مقابر شاہجہاں آباد در لاہور مراجعت کردہ دراں جا
رحلت فرمود۔

تاراج چہارم۔ در عہد ابراہیم خان سنہ ۹۴[۱۴۶۹] در محلہ حسن آباد
عبدالشکور و پسر او صادق نام ہمراہ یک شیعی خصومت و نزاع نمودہ
در حق اصحاب کرام حضرت سید انام زبان شنعت کشودند۔ و اہل سنت
مرافعہ بہ قاضی نمودند۔ سابیاں بہ اعلام قاضی درپناہ ابراہیم خان کہ شیعہ
بود ماندند۔ موجب آں قاضی محمد یوسف بہ شورش آمدہ با صوبہ دار مکابرہ
فرمود۔ دراں اثنا مردم عوام حسن آباد را آتش کشیدہ غارت نمودند۔ بایں
حرکت فدای خان پسر ابراہیم خان بہ حمایت مردم حسن آباد برآمد و ازیں

(مسلسل) خواجہ معین الدین را جہت ترویج طریقۂ خانقاہ بعد اجازت پادشاہ
بہ کشمیر فرستادہ در سال ہزار و پنجاہ (۱۶۴۰ء) ہجری رحلت آنمخدوم در لاہور
واقع شد۔ مقبرۂ متبرکہ حضرت ایشاں در انجا مرجع خاص و عام است۔
(واقعات کشمیر ص ص ۱۳۸ - ۱۳۹)

۱۴۶۷ھ ہفت چنار محلہ ایست از سرینگر قریباً یک فرلانگ فوق حضوری باغ براہ
پل رام باغ ⁖ ۱۴۶۸ھ مراد ازیں "مفسدے" ظفر خان صوبیدار کشمیر است۔
(ایضاً ص ۱۳۸) ⁖ ۱۴۶۹ھ ۱۶۸۲ء ⁖

طرف مردم عوام و خوانین کابل با افواج خود مثل الف خان و فرید خان و میرزا محمد مقیم وغیرہ بہ اتفاق خواجہ شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر و میرزا سلیم و میرزا حلیم وغیرہ منصب داران مقابل شدہ جمعے کثیر مقتول و مجروح نمودند۔ و بہ غلبۂ عوام قاضی ہم بے حال شد۔ ابراہیم خان مجبور ماند۔ عبدالشکور و پسر و داماد وے کہ سابق بودند حوالۂ عوام کردہ بقتل رسانیدند۔ بعد ازاں قاضی در خانۂ صوبہ دار ترک آمد و رفت نمود و ملاّ محمد طاہر مفتی درمیان آمدہ۔ عوام خانہ او را ہم تاخت نمودند۔ و بابا قاسم مقتدائے شیعہ ہا در راہ گرفتہ بہ صد خواری و اہانت کشتند۔

مدعا کہ درمیان شہر بہ خوں ریزی و دست برد و غارت و احتراق شور و غوغا برداشتند۔ فدای خان برائے تدارک برآمدہ میرزا محمد سلیم با جمعی از عوام زیر تیغ گذرانید۔ دریں اثنا بقا بابا فرزند خواجہ حبیب نوشہری شورش برداشتہ خانۂ ابراہیم خان را آتش کشید و ناظم فوج خود فرستادہ بقا بابا و وقایع نگار و بخشی و رئیسان شہر مثل حاجی باندے و خواجہ قاسم و لالہ گنائی گرفتار کردہ محبوس نمودند۔ مردم عوام بایں رعب و ہراس از شورش باز ماندہ حقیقت حال بگوش عالمگیر رسید۔ حفظ اللہ خان بر صوبداری کشمیر مامور شد و ابراہیم خان سر نامۂ عزل خواندہ محبوسان مذکور ہمراہ گرفتہ روانۂ حضور گشت۔ و در لاہور رسیدہ محبوسان بہ فرمان خدیو نجات باز گشت بوطن رسیدند۔[۱۴۷۰]

تاراج پنجم۔ در حکومت میر احمد خان سنہ ۱۱۳۲[۱۴۷۱] کہ از جانب عنایت اللہ خان

[۱۴۷۰] سنہ واقعات کشمیر ص ص ۱۷۵، ۱۷۶ ؎

[۱۴۷۱] سنہ ۱۷۱۹ء ؎

نائب صوبہ شدہ بود واقع شد وجہ آں این است کہ ملا عبد النبی ملقب بہ محتوی خان کہ چندے در پیش گاہ شاہزادہ عالم بہادر[۱۴۷۲] بہ مصاحبت و مجالست باریاب گشتہ بہ خطاب شیخ الاسلامی کامیاب شدہ بود۔ پسانہ از خطۂ دلپذیر بہ منصب و جاگیر یافتہ با قوم و تبار خود دریں جا توطن فرمود و با مردم عوام موافقت و موانست تمام حاصل کردہ رتبۂ خود افزود۔ یکے از پنڈتان این دیار بر تصادف موضع چندرہ سیر کہ در نفاذ جاگیر او بود شخص نمود پنڈت مزبور برای رفع بعض قصور و فتور آں آں قریہ در دفتر دیوانی رفت۔ محرران دفتر کہ اہل ہنود بودند ازو استدعای رسوم نمودہ وے بہ شرارت و تقویت چیزے نہ دادہ باہمدیگر گفتگو کردند تا کہ کار بہ خشونت و دشنام رسید۔ محرران دفتر بہ طعن مذہبی او را سخت رنجانیدہ انجاح مرام نہ نمودند۔ و پنڈت مذکور در پیش محتوی خان سراسیمہ رسیدہ آشفتگی پنڈتان زیادہ تر ازاں بیان نمودہ طبیعت او مشتعل گردانید پس محتوی خان برای تنبیہ فرقۂ پنڈتان قانون زجر و توبیخ احداث فرمود۔ یکے آں کہ ہنود در بازار بر اسپ سوار نہ شوند۔ دوم دستار بر سر نہ بندند۔ سوم بجای پاپوش پولہ در پا اندازند۔ چہارم طفلان بہ مکتب نہ فرستند۔ پنجم جزیہ بدہند۔

آنگاہ میر احمد خان را التماس اجرای آں فرمود وے نظر بر غلبۂ اہل ہنود کہ در حضور و کشمیر داشتند صورت پیش رفت آں نہ دید بلکہ متصدیان و مفتیان اعیان این ملک مخالف رای محتوی خان ماندہ مجوز اجرای احکامات ملا نہ شدند۔ لیکن سخن بدست عوام افتادہ بود۔ جمعے کثیر پیش میر احمد خان رفتہ برای اذن احکامات مجوزہ شیخ الاسلام التجا کردند۔ وے بہ لیت و لعل مدافعہ

۱۴۷۲ ابو النصر قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر پسر دوم حضرت اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازیؒ (واقعات کشمیر ۲۱۱ و ۲۱۲) ؎

نمود۔ عوام کالانعام بہ شورش آمدہ حکم حکام بر بام گذاشتہ پنڈتاں مزاحمت کردن گرفتند۔ مجلس رائے کہ از کبرای جنود ہنود صاحب مکنت و صراف مداخل پادشاہی بضاعت یک کروڑ روپیہ از خود داشت و قصر دولتش در نواب بازار و کوٹھی تجارتش در صراف کدل بجای داغشال معروف بُود۔ دراں ایّام عبرت انجام سوارہ در راہ می رفت مردم عوام اورا از سواری بے دخل کردہ دستارش طوق گردن انداختہ در خاک مذلت آمیختند۔ وے بہ ہزار جہد از جان رہایش یافتہ در پیش میر احمد خان پناہ گرفت و برای محافظت خانماں و مال و جان خود چند نفر سپاہاں ازو گرفتہ رجعت بخانہ نمود۔ دراثنای راہ مردم عوام بنابر زجر و توہین او باز ازدحام کردند سپاہاں بمعاونت او پای استقامت افشردہ بہ جہت تخویف عوام صمصام از نیام برکشیدند و ہجومیان را ترس و ترہیب دادہ آشوبے برداشتند۔ ازیں غوغا مردم قلاش و اوباش بشورش آمدہ سپاہاں رایکدم بہ عدم رسانیدند و مجلس رای را مجروح و مضروب ساختہ بر خانمان او ریختند و مال و متاع و اسباب و خانۂ او بغارت بُردہ قصر و دوکانش را دریک آن خاکستر نمودند۔ گویند مجلس رای دراں حالت جاں فرسای نیم جان بُود۔ تمامی کاغذات داد و معاملۂ مرداں و اسناد و حجّت ہای دام داراں کہ از بیست و چہار لک افزون بُود از دست خود در آتش سوزانیدہ ہر کس را بحل نمودہ از جان درگذشت۔ بعد درایں فتور مردم عوام از آتش غرور زیادہ تر مشتعل گشتہ خانہای اہل ہنود را از ہر سو آتش کشیدند و مال و متاع و اسباب و دولت آن ہا بہ غارت بردہ آشوب قیامت برپا کردند۔ بوقوع ایں واقعہ میر احمد خان را دست و پا گم گشتہ بہ ہمّت و مشورۂ متصدّیاں افواج شاہی را برائے تنبیہ ہجومیاں و گرفتار کردن محتوی خان مامور ساخت۔ محتوی خان درمیان خانقاہ معلّے

بالای طاق پنہاں ماندہ بُود و فوج شاہی در نایدکدل و صراف کدل سرکشیدہ
تخویف و ترہیب مردماں می کردند۔ لیکن مردم عوام بہ غیرت آمدہ در بازار قلاش پورہ
فوج شاہی را تباہی نمودند۔ یک طرف ہجومیاں باہنگ جنگ از معبر کوچہ ہای
تنگ مانند تفنگ بے درنگ سرکشیدہ لشکریاں را از گولہ ہای سنگ می زدند
یک طرف بازاریاں از جان برخاستہ سنگ ہای ترازو و احجار نمک وغیرہ برسر
سپاہاں بے محابا می کوفتند۔ یک طرف زناں و طفلاں از دریچہ و ایوان و بام
خانہا سنگ باراں افشاندہ ہاون و شالی کوب و باسن ہای سفالین کہ از خاکستر
پُرکردہ بُودند بر فرق ہنر بران و ببران جنگے انداختہ بے جان می کردند۔
میگویند کہ دو عورت نردبان خانہ کشان کشان بالای بام رسانیدہ
بر تارک سرکشان انداختہ ہفت کس از جان گذرانیدند۔ دراں حالت احوال
قیامت برپا شدہ شور و غوغا سر بفلک کشید و افواج شاہی را بر جسر نایدکدل
ہجوم شدہ آنقدر سپاہان در نالۂ مار غرق شدند کہ آبش مسدود گردید و از ہر
سو آتش عظیم واقع شدہ محلات بسیار و مال و متاع بے شمار طعمۂ اژدہای نار
گشتہ فوج شاہی را شکست عظیم رسید۔ و میر احمد خان را عمل سست گردید۔ ماجرای
این بلوای جانکاہ بہ سمع بادشاہ رسیدہ عنایت اللہ خان کہ از جانب بادشاہ
ناظم صوبہ مقرر بود وی میر احمد خان را از نیابت صوبہ معزول کردہ عبداللہ خان
دہ بیدی را خلعت نظامت خطۂ کشمیر پوشید و از دست او تنبیہ عوام و
تمشیت احکام ملکی نہ شدہ ہرج و مرج بدستور ماند و تباہی و خرابی روز افزوں
گشت خصوصاً محتوی خان بصوابدید بعضی متصدیان محال صرف خاص را متصرف
و منتظم شدہ متمردان و باغیان را خیرہ سری افزود۔ انگاہ از جانب عنایت اللہ خان

۱۴۷۳ باسن لفظ ہندی بہ معنے ظرف خاکی۔ جمع باسن ہا۔

مومن خان حاکم صوبہ مقرر شدہ مشار الیہ در ہیرہ پورہ رسیدہ بود کہ محتوی خان بغرض ملاقات در خانہ شاپور خان بخشی کہ از اہل تشیع بود عجلت نمود۔ در انجا سید اطہر خان دیوان بیوتات و بعضے منصب داران باہمدیگر کنگاش کردہ محتوی خان را با جمعی از قلاش و اوباش بروز چہار شنبہ آخر روز ۲۱ ماہ ذیقعدہ ۱۱۳۲ھ [۱۱۴۷ھ] بہ قتل رسانیدند۔ و روز دیگر عوام بشورش آمدہ بر سر محلہ جڈی بل ریختند مردم شیعہ کہ در ایام فساد با اہل ہنود اتحاد و اتفاق کردہ مورچال عظیمی بستہ مضبوط بودند الحال بکنگاش قتل محتوی خان متہم گشتہ ہجومیان بر سر آنہا تاختہ بہر جا نہب و غارت ساختہ خانمان آنہا در مہلکۂ آتش انداختہ از صغیر و کبیر و زن و مرد جمعی کثیر بعدم رسانیدند و بافعال ناشایستہ پردۂ ننگ و ناموس آنہا دریدہ نامہ ہای خود سیاہ کردند و در محلہ جڈی بل طفلان و نسوان بخوف جان در میان خانقاہ میر شمس عراقی پناہ گزین شدہ دروازہ مسدود کردہ بودند۔ اہل فساد از باز پرس یوم التناد نہ ترسیدہ خانقاہ مذکورہ را از روی عناد آتش کشیدہ ماہرویان سیمیں بدن را بباد دادہ طفلان بے گناہ را خاکستر نمودند۔ العظمۃ للّٰہ این چنیں حادثۂ تباہ و واقعہ جانکاہ بر مردمان شیعہ گاہے بہ عمل نیامدہ بود کہ در عرصۂ یک پہر روز تمامی خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آنہا تباہ گشت۔

بعد ازاں ہجومیاں ملا اشرف الدین پسر محتوی خان کہ در واقعۂ فساد پدر مخفی شدہ بود برآوردہ بجای پدر شیخ الاسلام و مربی انام نصب کردند۔ ہمدراں روز مومن خان وارد شہر گشتہ فتنہ و فساد و بغی و عناد زیادہ از سابقہ

۱۱۴۷ھ مطابق ۱۳ ستمبر ۱۷۱۹ء؛ ۱۱۴۵ھ بقول خواجہ محمد اعظم (واقعات کشمیر ص ۲۳۴)

"شہید سر گذشت شیخ الاسلام" بتتمیہ تاریخ ایشان ست۔

رُوداد و تنظیم و تنسیق امور سلطنت چیزے بہ وقوع نیامدہ چنداں بے انتظامی بہم رسید کہ عنایت اللہ خان از نیابت صوبہ بے دخل شدہ در حضور مستعفی گردید۔ و از حضور عبدالصمد خان[۱۴۷۶] سیف الدولہ بر نظامت کشمیر مامور شد مشار الیہ تا ورودِ خود عبداللہ خان دہ بیدی را نایب ساخت۔ و از دست وے رتق و فتق امُورات ملکی صورت نہ بست۔ آتش بغی و عناد و شعلۂ شر و فساد بدستور مشتعل بُود تا کہ در ماہ محرم سنہ ۱۱۳۴ھ[۱۴۷۷] سیف الدولہ با فوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ تاریخ "خر دجّال آمد از لاہور"[۱۴۷۸] ملّا شرف الدین با جمعے از معاوناں بہ حسن تدبیر گرفتار کردہ بہ قتل رسانید و باغیان و طاغیان بلکہ اکثر اعیان شہر را تنبیہ مالی و جانی بواقعی نمودہ از ناپدکدل تا خواجہ یاربل پنجاہ کس بدار کشید و اہل ہنود را دستار بستن و بر اسپ سوار شدن و لباس فاخرہ پوشیدن کہ از یک نیم سال ممنوع بُود تجویز داد۔ بعد تنبیہ عوام و تدارک انام تثبیت و استحکام مہام مملکت بکام دل نمودہ ایام شش ماہ درین بسر بُردہ روانۂ حضور گشت۔

تاراج ششم۔ در ایام حکومت برکات خان[۱۴۷۹] سنہ ۱۱۵۲ھ عبداللہ خان بہ اتفاق راجہائی کوہستان لباس بغاوت پوشیدہ شہر و رستاق را بہ ہر جا تاخت تاراج کردہ ملک بے چراغ نمودند۔ چند روز در محلہ جڈی بل ہمراہ اہل شیعہ ہمراہ اہل شیعہ گنگاش داشتہ علم بغاوت افراخت و

۱۴۷۶؎ از ۱۱۳۳ھ تا ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۱ء — ۱۷۲۳ء) ۔ ۱۴۷۷؎ ۱۱۳۴ھ = ۱۷۲۱ء ۔

۱۴۷۸؎ بقول صاحب نگارستان کشمیر من ۱۲۰۸ ابجد واقعہ در ایام حکومت نواب اسعد یار خان صوبیدار (۱۱۵۴ھ — ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۱ء — ۱۷۴۵ء) وقتیکہ ابوالبرکات خان نائب بود رونما گردید ۔

۱۴۷۹؎ ۱۰۸۱۹ ۔ ۹۸۶۱ھ

فوج شاہی را متواتر ہزیمت دادہ شہریاں را تاراج ساخت۔ عاقبت ابوالبرکات خان با جمعیت منصب داران شہر و افواج شاہی استقامت کردہ بعد جدال و قتال بسیار آں باغی طاغی را از شہر بدر کشیدہ در کامراج منہزم گردانید و در تعاقب پرداخت ننمودہ، ہمگی عوام الناس را بر تاراج اہل شیعہ مجاز کرد خانہای آں ہا را از ہر محلہ در دادہ مال و دولت بغارت بردہ در ننگ و ناموس آنہا دقیقۂ فرو نگذاشتند و چند محلہ را در یک پہر روز بباد دادند "عام التشویش"[۱۴۷۹] تاریخ است۔

تاراج ہفتم۔ در حکومت بلند خان[۱۴۸۰] مردماں برای صلوٰۃ استسقا در عیدگاہ رفتند و شیعہ ہا کی جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب[۱۴۸۱] نوشہری کلام بے ادبانہ گفتند۔ مردم عوام بشور آمدہ جڈی بل را آتش کشیدند و شیعہ ہا را غارت نمودند۔ بلند خان تحقیقات ایں امر نمودہ بعضے شیعہ ہا را قطع گوش و بینی کردہ و مصادرہ ہا گرفتہ بہ سزا رسانید۔

تاراج ہشتم۔ در عہد فرمان دہی عبداللہ خان[۱۴۸۲] سنہ ۱۲۱۶ و

۱۴۷۹؎ ۱۱۸۸ھ = ۱۷۷۵ء ؛

۱۴۸۰؎ بلند خاں بامزئی (۱۱۷۵ھ — ۱۱۷۷ھ = ۱۷۶۲ء — ۱۷۶۴ء) ؛

۱۴۸۱؎ خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ نجّار بودند۔ بنا بر توفیق ایزدی مرید حضرت شیخ یعقوب صرفی شدہ بامر حق قیام نمودند و مرتبۂ خلافت حضرت ایشاں یافتند در شعر و شاعری ید طولی داشتند۔ نسخۂ احوال مرشد بزرگوار در نظم و نثر از تصنیف آنجناب معروف است۔ در سال یک ہزار و بیست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمودند روضہ مطہرہ در محلۂ نوشہرہ مرجع عوام است (واقعات کشمیر ص ۱۲۸)

۱۴۸۲؎ ۱۸۰۱ء ؛

نیابت عطا محمد خان واقع شد۔ باعث آں ایں است کہ اہل شیعہ بروز عاشورا در ماتم سرا علانیہ سب و تبرا بہ نام اصحاب کبار ظاہر کردند و در مرثیہ خوانی و جنازہ رانی مبادرت نمودند۔ ازیں رو خاطر خاص و عام برآشفتہ و خوانین کابل را آتش غیرت بہ جوش آمد بہ موافقت اوباشان شہر و قلاشان دہر دست تطاول دراز کردہ مال و مکنت آن ہا بہ ہر جا غارت کردہ بہ آتش قہر و غضب خانمان آنہا را در طرفۃ العین تودہ ہائے خاکستر نمودند و در ننگ و ناموس آن ہا دست انداختہ از بے شرمی دقیقہ نگذاشتند۔

تاراج نہم۔ در نظامت بہمان سنگھ سنہ ۱۲۴۶ھ (۱۲۸۳ / ۱۲۸۴) بہ ظہور پیوست وجہ آں مؤرخاں چنیں بیان سازند کہ در تالاب "نوشحال سر" لوخ زارے کہ معروفست گیاہ آں را بوریا ہا منسوج کردہ از عہد ابراہیم خان معمول بود کہ نصفۂ آں برائے فرش مسجد جامع می دادند و نصفۂ دیگر را بساط ماتم سرای بڈی بل می کردند۔

دریں سال اہل شیعہ را بہ سبب حکومت سنگان خیال دیگر بہ خاطر راہ یافتہ بود بنا بر شرارت اندرونی بوریا ہای حصّہ مسجد جامع عمداً در ماتم سرای خود فرش کردند۔ سنیاں را ایں حرکت دشوار آمد تاکہ بروز غرۂ ماہ عاشورا باہمدیگر گفتگو کردہ پیش ناظم استغاثہ بردند۔ بہمان سنگھ حکم داد کہ بوریا ہای معمولی مسجد جامع در مسجد جامع رسانیدہ دہند۔ مردم شیعہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ بوریہ ہا از دست نہ کشیدند۔ علاوہ براں بروز عاشورا سب و تبرا و تقلید تابوت شہدا نمودند و چند کس از سنیاں در پیش بہمان سنگھ از عدم حصول بوریای مسجد عریضہ گذرانیدند۔ بہمان سنگھ دو نفر سیاہاں

۱۲۸۳ھ جہان سنگھ اردلی ؛ ۱۲۸۴ھ ۔ ۱۸۳۰ء ؛

همراه داده فرمود که بوریاهای مسجد از ماتم سرا کشیده در مسجد جامع برسانند۔
سنیان به اعانت سپاهان در ماتم سرا دست انداز بوریه ها شده بودند
اہل شیعه به شورش آمده آتش جنگ و جدل افروخته سنیان را ردّ و بدل
گفتند۔ همان وقت تمام باشندگان شهر را خبر شد از گریبان عناد سرکشیده
خانهای شیعه ها را به آتش افروختند۔ اندوختهٔ آن ها از مال و متاع و اسباب
تمام به غارت برده در یک دوپهر با خاک فنا آمیختند و پردهٔ ننگ و ناموس
آن ها درید۔ بعد مباشرت فعل شنیع شرمگاه بعض نسوان را به خنجر کشیده ریز
ریز گردانیدند۔

تاراج دهم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگه و انتظام وزیر پنوں ۱۲۸۵ھ
در سنه ۱۲۸۹ھ سمت ۱۹۲۹ب به عمل آمده۔ وجه این است که درین سال دو سه ماه آتش
وبا درین ملک مشتعل بود و خلقت بسیارے طعمهٔ اجل گشت دران اثنا مردمان
در مساجد و خانقاه برائے دفع این بلا به خدا التجا می کردند۔ اہل شیعه در محله
مدین صاحب متصل خانقاه بر زمین مقام (مسجد) بنیاد مسجد اما میان
انداخته به سجود و رکوع در آن جا قیام می کردند و سنیان را این سخن ناگوار
می شد۔ ۱۱ ماه رجب روز عرس سید محمد مدنی[۱۴۸۲] خاص و عام بازدحام تمام

۱۲۸۵ھ ۱۸۷۲ء

۱۴۸۶ھ حضرت سید محمد مدنی از منسوبین میر سید محمد همدانی قدس سره بود۔ بالاتفاق
ایلچی امیر تیمور در عهد سلطان سکندر به کشمیر آمده چون گوشهٔ خوب و دل نشین
دید بار اقامت انداخت۔ اما برائے ادائے بعض عهود باز نوبه بولایت ماوراالنهر فرمود
و زود مراجعت نموده با اہل و عیال در محلهٔ رانبواری سکونت کرد۔ چون سلطان را معلوم
شد به زیارت آمد و بعد اطلاع کمالات التماس به قدوم جوار خود راضی کرد (بقیه بر صفحهٔ دیگر)

دراں جا جمع گشتہ دیوارہائے مسجد اہل شیعہ از پا بر انداختند۔ اما میاں خروج کردہ با ہمدیگر بہ جدل پیوستند و اہل اسلام را مضروب و مجروح ساختہ دوکان داراں را غارت کردند و سنیاں در محکمۂ کوتوالی و عدالت و دربار اعلےٰ استغاثہ نمودند۔ و در تاریکی شب ہیچ کسے از حکام پرداخت ایں امر خطیر نہ نمود و مردم مستغیث بوقت مراجعت از شیرگڑھ در شہر شہرت افترا انداختند کہ وزیر پنّوں مارا بغارت شیعہ ہا تجویز داد۔ بہ سمع ایں خبر مردم قلاش و اوباش اخگر فساد افروختہ بوقت چار بجے[۱۲۸۷ھ] صبح خانہای شیعہ را یکبار آتش کشیدہ بہ غارت پیوستند و تا ہنگام نہ نواخت (نو بجے) وزیر از خواب نخوت بیدار نہ شدہ تا کہ مال و متاع و خانہای شیعہ ہا بہ باد رفت۔

پس وزیر بر سمند جلادت سوار شدہ بر موقع رفت و تا یک بجے دوپہر بہ تفرج و تماشا مشغول بُود۔ پس افواج را تجویز داد کہ مفسداں را ماخوذ سازند موجب آں سپاہان قلعہ دست تطاول دراز کردہ مسلماناں را غارت نمودند ہر کہ در راہ دیدند بستہ کردہ در حبس انداختند قریب یک ہزار کس ملزم و غیر ملزم محبوس شدند۔ روز دوم از صنادید قوم ہنود برای تفحص و تجسس ال

(مسلسل) و آں جا خانقاہے بنا ساخت و در ہمیں اثنا رحلت فرمود۔ و در حوالیٔ نوشہرہ آسود۔ زیارت حضرت میر مرجع خاص و عام سلاطین و حکام بودہ بعضے گویند کہ در عہد سلطان زین العابدین اوّل در موضع مالہ سو پرگنۂ بانگل توطن فرمودہ بود بعدہٗ بالتماس سلطان بہ شہر آمدہ در نوشہرہ سکونت نمودند و ہمانجا آسود۔ اقرب بصدق روایت آخیرہ است۔ تا عہد علی مردان خاں (۱۶۵۰ء ــــــ ۱۶۵۷ء) زیارت گاہ میر سید محمد مدنی مرجع خاص و عام بود و بعد آں گونہ تخفیف شد (واقعات کشمیر ص ۴۶)

۱۲۸۷ھ "بجے" لفظ ہندی بمعنے ساعت ۔

شیعہ ہا چند کس مقرر نمودند آں ہا بہ تہمت حق و باطل مال و متاع محدباں بہ اتہام و حیل کشیدہ انبار ہا جمع نمودند۔ ازاں جملہ گراں مایہ چیز ہا مزد تصدیعہ خود گرفتہ برخے بہ اہل تشیدہ مسترد کردند و بعضے در خزینۂ عامرہ ضبط کردند۔ سنیاں را از کردۂ آنا میاں دو چند نقصان و زحمت عاید گشت۔ محبوسان قلعہ را عموماً جرمانہ گرفتہ رہایش دادند و سہ صد کس مجرم و غیر مجرم در جموں فرستادند و بعضے علامہ و صنادید قوم در حبس اوڑی[۱۴۸۸] ماموں شدند۔ محبوسان مظلوم را مردمان سوپور بہ آب و نان پیش آمدہ بہمیں بہانہ جرمانۂ آن ہا ہزار روپیہ گرفتند۔

د خواجہ محی الدین گندرو بہ تہمت تحریص بلوا ماخوذ کردہ ہمراہ مجرمان روانۂ حضور نمودند۔ اہل شیعہ مبلغات کثیر در جموں خرج در بار کردہ اعیان سلطنت بہ خود مایل کردند و محی الدین گندرو از روی بے گناہی خود یک فلوسہ بہ کسے نہ داد۔ ازیں رو اعیان دربار شاہدان زور استادہ کردہ خواجہ محی الدین را ملزم کردند و پنجاہ ہزار روپیہ چلکی جرمانہ گرفتہ رہا نمودند۔ سوای آں بعضے صنادید اسلامیہ را جرمانہ ہا گرفتہ سیاست کلی نمودند۔

بعد تحقیقات یک صد و ہشتاد کس بہ حبس خانۂ رام نگر محبوس شدند۔ ازاں جملہ بعضے ہا بعد دو سہ سال رہا شدند بعضے ہا بہ آن جا تلف گشتند۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر انصاف و دریا دلی ستم رسیدگان شیعہ را دو لک و ہشتاد ہزار روپیہ انعام بخشید۔ تاریخ۔ ازیں حسرت جہانے را جگر سوخت = خرد تاریخ آں گفتا «جگر سوخت»[۱۴۸۹ھ]۔

[۱۴۸۸] قلعۂ اوڑی و حالا قصبۂ خورد از تعمیرات ہری سنگھ نلوہ صوبیدار کشمیر (۱۸۲۰ و ۱۸۲۱ء) در عہد رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ ایں قصبہ بلب رود جہلم بہ فاصلہ شصت میل از سرینگر بہ طرف جنوب مغرب واقع است ٭ [۱۴۸۹] ۱۲۸۹ھ = ۱۸۷۲ء ٭

حادثات متفرقه

در عهد راجه مرسین دیو دکامن دیو سنه ۵۶ کلجوگ بر بلندی چکدر متصل زیج باره مارے عظیم الجثه از آسمان افتاد که تا دو روز متحرک بود و تا مدت یک سال لاشه او ضایع نگشت۔

ایضاً در عهد راجه اندهجدشتر سنه ۳۸ کلجوگ زیر دامن غربی کوه هرموکه در حالت شدت برف و رعد و تگرگ و صاعقه آن قدر باران سخت در دو سه ساعت شبانه بارید که از پرگنه کوبهامه ۱۴۹۰ یازده قریه مع مواشی و اموال از طغیان آب در تالاب اولر رسانید و در ساعت دهات مذکوره سه چهار درعه زمین هم برداشته خاک آن در بحیرهٔ ولر به نیسانید و سنگ زارے ظاهر گردانید۔

ایضاً در سنه ۷۲۴ ه ۱۴۹۱ ذوالقدر خان ترک که از احفاد چنگیز خان بود مع هفتاد و دو هزار سوار جرار بر کشمیر یورش آورده تمام ملک را قتل عام نمود و مال و مواشی بغارت برده ملک بے چراغ فرمود و بعد عرصهٔ شش ماه قصد مراجعت کرده از راه گهوڑی مع پنجاه هزار نفر محبوسان این دیار در ماه مگهر و پوه ۱۴۹۲ روانه شد و بالای کوه رسیده آن قدر برف بارید که از آنها یکے بابت پیغام زنده نماند۔

ایضاً۔ در سنه ۹۲۳ ه ۱۴۹۳ جماعهٔ از اهل هنود بر وقت موعود استخوانهای مردگان گرفته به هرموکه گنگا رفتند و بالای کوه مهالشه مرگ شبانه به آواز غول برخاسته کوچ کردند و در تاریکی شب راه گم کرده قریب نه هزار کس زن و مرد از بالای کوه

۱۴۹۰ پرگنهٔ کوبهامه یکے از پرگنات درکامراج کشمیر غربی)

۱۴۹۱ مطابق ۱۳۲۳ع ؛

۱۴۹۲ مطابق ماه نومبر و دسمبر تقویم انگلیسی ؛

۱۴۹۳ مطابق ۱۵۱۷ع ؛

هپ رڈن که سنگلاخ است عمیق فرادا فرادا به زیر افتادند و تباه شدند۔
ایضاً در سنه ۱۰۲۴ھ[۱۴۹۴] در نواحی شوپیان هم چنیں به سبب شدّت بارشِ باران
متصل کوه پیر پنچال کوه پاره بر فرق آں رود خانه مثل آبشارے به زیر می افتاد
از بیخ برکنده در پرگنه شاوره منتشر ساخت۔

ایضاً۔ در عهد شاهجهان سنه ۱۰۵۵ھ[۱۴۹۵] در موضع بدرو پرگنه[۱۴۹۶] آڈون هنگام هیجان
برق و باد و رعد و تگرگ آسمان غبارناک شد یک لخته از آسمان افتاد که طول آں
هفتاد درعه و عرض آں سی درعه و ضخامت آں هفت و نیم درعه بود و تا دو سه
روز ذوبان یافت۔

ایضاً در عهد جهانگیر شاه سنه ۱۰۲۶ھ[۱۴۹۷] در موضع پانپور[۱۴۹۸] از یک عورتے دو دختر از
پشت بهم چسپانیده متولد شدند که دنداں ها بر آورده بودند۔ بعد زمانے فوت
شدند۔ هم چنیں واقعات و عجائبات بسیار به قدرت خالق مخلوقات اکثر بوقوع
می آیند چنانچه در تاریخ گزیده[۱۴۹۹] آورده است که در قزوین زنے دخترے آورد که

۱۴۹۴ء مطابق ۱۶۱۵ء ؛
۱۴۹۵ء مطابق ۶/۱۶۴۵ ؛
۱۴۹۶ء پرگنه آڈون در مراز (جنوبی و مشرقی کشمیر) ؛ ۱۴۹۷ء مطابق ۱۶۱۶ء ؛
۱۴۹۸ء پانپور قصبه ایست مشهور برکنار رود جهلم به شاهراه جموں و کشمیر هفت میل از سرینگر بطرف جنوب بدست پدم وزیر راجه اجتا سنه ۸۱۲ء تا سنه ۸۴۹ء بنا کرده شد۔ برائے پیداوار زعفران کشمیری مشهور آفاق است ؛
۱۴۹۹ء تاریخ گزیده مصنّفه حمدالله مستوفی در سنه ۷۳۰ھ (۱۳۲۹/۳۰ء) بنام خواجه غیاث الدین محمد پسر رشید الدین فضل الله نوشته شده است۔ بنائے ایں تاریخ بر جامع التواریخ تصنیف فضل الله مذکور الذکر است و بلحاظ عناوین به شش ابواب درج ذیل منقسم است:۔
باب اوّل در بیان انبیا و اولیاء

(بقیه بر صفحه دیگر)

نیمۂ زیرین او بہ شکل دختر ان بود نیمہ بالا از ناف دو پیکر شدہ چہار دست داشت و دو سر متحرک بود و یک سر کمابیش از سرِ دیگر بمرد و آں بچہ قریب پنج شش ماہ در حیات بود۔

ایضاً۔ در عہد سلطان ابوسعید[۱] در ایران گوسالہ بود کہ چہار چشم داشت و دو پا۔

ایضاً۔ ہمدراں عہد مردے بود کہ تمام اندامش را موی چوں موی خرس داشت و لحیۂ او تا کمر اما کلامش مفہوم نمی شد و گدای می کرد۔

ایضاً۔ در بلاد ایران زنے ظاہر شد کہ روی و دستہایش پُر موی بود مانند خرس و دندان زیرین نہ داشت و سخنش را کسے نمی فہمید مردماں می گفتند خرس با مادرش جمع شدہ است و ایں تحفہ غریب آوردہ است۔

ایضاً۔ در جامع الحکایات گفتہ کہ در زمان سلطان التمش[۲] ایں

(مُسلسل) باب دوم در بیان شاہان ایران پیشتر از اسلام۔

باب سوم۔ از ابتدای پیغمبر اسلام ؐ لغایت عہد بنی عباس؛

باب چہارم۔ در بیان دود مانہائے اسلامی بہ دوازدہ فصول؛

باب پنجم۔ در بیان ائمہ و مجتہدین و قرّاء حدیث و قرآن شعراء عصر؛

باب ششم در خاتمہ یعنی در احوال شہر قزوین

یک ترجمۂ ایں کتاب علی السبیل الاختصار بزبانِ انگلیسی بدست دکتور گے۔ براون کردہ شدہ است۔ ایں ترجمہ مبنی بر مخطوطۂ ۸۵۷ھ (۱۴۵۳ء) است (ملخص از پرشین لٹریچر مصنفہ سی۔ اے سٹوری۔ حصّۂ دوم ص ۸۲، ۸۳، ۸۴)

[۱] یعنی ابوسعید خان بہادر بن الجایتو (۷۱۶ھ — ۷۳۶ھ = ۱۳۱۶ء — ۱۳۳۵ء)

[۲] سلطان شمس الدین التمش متوفی ۶۳۳ھ مطابق ۱۲۳۶ء؛

نورع کسے را دید ند و اورا دخترے شد نیز بر ہمیں ہیئت بُود و سلطان اورا نزد مستنصر عباسی[۱۵۰۲] فرستاد۔

ایضاً۔ در عہد الجایتو[۱۵۰۳] سلطان دخترے در وقت بلوغ زہار زُود کرد و بعد از چند روز آلت مردی و خصیتیں از فرج او بیرون آمدہ مرد شد۔

ایضاً۔ در بغداد شخصے محمد نام را دخترے بُود کہ اورا در حالت زفاف بر زور دخول شوہر رجولیت پیدا شدہ زن خواست و بچہ ہا آورد۔

ایضاً۔ مردے را دخترے بود چہار سالہ۔ روزے آں دختر حرکتے عنیف بر خود کرد کہ زلزلۂ عظیم بر اندام او افتاد و موضع قبل را بہ شگافت و از انجا قضیبے با خصیتین بدر آمدہ آلت مردی پیدا شد۔

ایضاً۔ علامۂ قطب الدین[۱۵۰۴] در شرح کلیات قانون آوردہ کہ دختر نجم الدین حفص کہ از علمائے خوارزم بود فرزندے کہ سرش چوں سر آدمی و بدنش چوں مار بود و خود پیش مادر آمدہ شیر می خورد۔ و در برکۂ آبیکہ دراں جوانے بود شنا میکرد و باز بدستور نزد مادر آمدہ شیر می خورد۔ آخر بفتوائے فقہا بعد دو ماہ مقتول شد۔

ایضاً۔ یافعی[۱۵۰۵] در تاریخ خود گفتہ کہ در ۵۸۵ھ در بغداد دخترے

۱۵۰۲ المستنصر باللہ عباسی ثانی متوفی ۱۲۴۲ء ؎

۱۵۰۳ مراد از محمد خدا بندہ الجایتو متوفی ۱۳۱۶ء است ؎

۱۵۰۴ قطب الدین علامہ شاعرے مشہور ہمعصر سعدی شیرازی بود۔ وفاتش بتاریخ ۱۷ رمضان المبارک ۷۱۰ھ مطابق ۷ فروری ۱۳۱۱ء واقع شد۔ از تصانیفش شرح کلیات قانون و تحفۂ شاہی و شرح مفتاح العلوم است (قاموس المشاہیر اردو جلد دوم ص ۱۴۴)

۱۵۰۵ بر صفحۂ دیگر

بوجود آمد کہ دو سر و دو گردن داشت در یک بدن۔

ایضاً۔ قاضی میر حسین یزدی در شرح ابیات مرتضوی گفتہ کہ در شہر یزد طفلی متولد شد کہ سخناں می گفت و قرآن میخواند۔ و از احوال خفیہ خبر می داد۔ و سرے بزرگ داشت۔ بعد دو سال وفات یافت۔

ایضاً۔ از ابوعلی [۱۵۰۶] منقول ست کہ در حوالیٔ جرجان [۱۵۰۷] آہن پارۂ کہ بہ وزن یک صد و پنجاہ من بود از ہوا در افتاد و اہالیٔ آں حوالی آواز عظیم شنیدند او را قطعۂ بریدہ نزد والیٔ جرجان بردند۔ و سلطان محمود غزنوی [۱۵۰۸] قدرے ازاں طلب داشت۔ چوں فرستادند وے ہر چند جہد کرد۔ کہ

۱۵۰۵ عبداللہ بن اسد المعروف بامام یافعی از ساکنان شہر یافہ ملک شام بود لیست ولادتش ہیچ معلوم نہ شدہ۔ از اہم خصوصیات امام یافعی این است کہ وے اُستاد شاہ نعمت اللہ قادری است۔ اکثر مورخاں ۷۶۸ھ مطابق ۱۳۶۶ء سال وفات آنجناب بیان کردہ اند۔ از تصانیف امام یافعی در کتب النظم فی منافع القرآن، روضۃ الریاحین فی حکایات الصالحین، وخلاصۃ المفاخر فی مناقب الشیخ عبدالقادر، ومرآۃ الجنان فی حوادث الزمان اند۔ در کتاب آخر الذکر احوال تواریخیہ از ابتدا ۱ھ لغایت ۷۲۲ھ مندرج اند۔ گویند کہ این کتاب خیلے دلچسپ و جاذب است (ایضاً صفحہ ۲۸۹)

مراد حسن از تاریخ یافعی ہمیں کتاب مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان است۔

۱۵۰۶ یعنی ابوعلی سینا (۳۷۳ھ — ۴۲۷ھ = ۹۸۳ء — ۱۰۳۷ء)

۱۵۰۷ جرجان حالا استر آباد در قدیم صوبۂ بود در گوشۂ جنوب بحر خضر (کیسپین). بہ فارسی گورگان و بہ یونانی بنام ہرکینیا معروف بود۔

(جامع اللغات اردو ص ۳۴۸)

۱۵۰۸ (۳۵۷ھ — ۴۲۱ھ = ۹۶۷ء — ۱۰۳۰ء)

تیغے ازاں درست کنند ممکن نہ شد کہ اجزائے آں مثل جاورس بہم انصال یافتہ بودند در غایت صلابت۔

ایضاً۔ ابونصر بن منصور ہرمز گفتہ در طبرستان چیزے بہماں وضع از آسمان بزیر افتاد کہ نہ سنگ بود نہ آہن۔

ایضاً۔ ابن جوزی[۱۵۰۹] گفتہ کہ در ۴۲۰ھ وقتیکہ سلطان محمود بر عزم تسخیر عراق آمدہ در بغداد تگرگے عظیم بارید کہ از انجملہ یک دانہ در وزن زیادہ از صد رطل بود۔

ایضاً۔ در ۴۶۰ھ[۱۵۱۰] در عہد طاہر بن حکم شبے ستارۂ نورانی ظاہر شدہ مدتی پرتو آں تمامی شہر را روشن کرد و چوں روز منور شد و ہمدراں ایام کافۂ انام بہ قحط غلات مبتلا گشتند۔

ایضاً۔ در زمان مطیع[۱۵۱۱] شبے از لیالی ذوالحجہ ۹ ستارۂ چناں بدرخشید کہ ہمچوں آفتاب تمامی روئے زمین را روشن ساخت۔ بعد ازاں صوتے چوں رعد شدید مسموع خلائق شد۔

ایضاً۔ در شہر مصر زلزلہ شد کہ از غایت شدت آں ماہیاں از قعر دریا برآمدند۔

ایضاً۔ در عہد سلطان[۱۵۱۲] اویس در ۷۶۰ھ بارشے مفرط در

[۱۵۰۹] ابن جوزی متوفی ۱۲ رمضان ۵۹۷ھ مطابق ۱۶ جون ۱۲۰۱ء۔

[۱۵۱۰] ۱۲۴۸ء

[۱۵۱۱] یعنی المطیع باللہ متوفی ۳۶۳ ہجری مطابق ۹۷۴ء۔

[۱۵۱۲] سلطان اویس جلایر پسر امیر حسن بزرگ در ۱۳۵۶ء مطابق رجب ۷۵۷ھ در بغداد جانشین پدر شد و در ۱۳۷۴ء مطابق ۷۷۶ھ بعد از حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تبریز سانحہ شد کہ قریب سہ صد ہزار کس فوت شدند۔

ایضاً۔ در ۱۲۶۷ھ (۱۵۱۳ء) در بصرہ طاعون افتاد کہ تا چہار روز طول کشید روز اوّل ہفتاد ہزار کس، روز دوم ہفتاد و یک ہزار کس، روز سوم ہفتاد ہزار و نود نفر، روز چہارم یک نفر فوت شدند۔ ذکرہ ابن الجوزی۔

ایضاً۔ در زمانۂ حال در ۱۲۸۸ (۱۵۱۴ء) ہجری سیاہ داغے بر آسمان نمودار شد۔ طولش یک لک و چہار دہ ہزار میل کہ از زمین تا ماہ بیان می کنند۔

ایضاً۔ در شہر شاماجی معمولۂ روس زلزلہ ہائے متواتر آمد کہ ازاں تمام شہر ہلاک گشتہ و بجز چند خانہ ہیچ باقی نماند۔

ایضاً۔ در ۱۲۸۹ (۱۵۱۵ء) ہجری بمقام ارح نومند خسف افتاد و در پنج میل کشید۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در جزیرۂ جیپان (۱۵۱۶ء) ۲۲ ماہ مئی زلزلۂ عظیم آمد کہ زمین منشق گردید۔ و ازاں آب کثیر جوشید کہ تمامی شہر حمدا غرق گشت و معدن سیم کہ در آنجا بود منقلب شد۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در شہر منبسری وقت زوال آفتاب گردبادی

(مسلسل) توزدہ سالہ قمری بروز سہ شنبہ تاریخ ۲ جمادی الاول فوت گردید۔ بجائش پسرش سلطان حسین جلایر بر نشست۔

(قاموس المشاہیر ص ۱۱۶)

۱۵۱۳ء مطابق ۶۸۳ ع ؎

۱۵۱۴ء مطابق ۱۸۷۱ ع ؎

۱۵۱۵ء ۱۸۷۲ ع ؎

۱۵۱۶ء غالباً "جاپان" ؎

بلند شد و ازاں دُخان بیروں آمد۔ و درو سے آوازے بود مثل دویدن گوسالہ ہا ہفدہ درخت از صدمۂ آن از بیخ بیفتاد۔ و بیست و سہ شجر درہم و برہم کرد و یک صد و شانزدہ خانۂ سنگین بشکست و آبگیرہا خشک کرد و سنگہائے گراں از جائے خود برداشتہ بہ فاصلۂ چہل گز دور انداخت۔

ایضاً۔ در ضلع شاہ پور[۱۵۱۷] درہمیں سال ۱۲۸۹ھ ہجری ، ماہ پانچ آنقدر پرندۂ خورد مثل کیک گرد آمدند کہ روز مثل شب تاریک شد و یک پاسے استاد غائب شدند۔ و در مقام گوجراں ۲۳ ستمبر پیش از طلوع آفتاب از طرف افق جنوبی شعلۂ کلان تر از ماہ برآمدہ از مشرق بہ مغرب شتافت۔ و دنبالہ دراز از ستارگاں ہمراہ داشت۔

ایضاً۔ ۲۹ ماہ اگست[۱۵۱۸] ۱۲۸۹ھ ہجری بمقام سین پیڈ واقعۂ صوبۂ بولیبسویہ آوازے ہولناک مسموع شد کہ جبال این بلدہ خسف گردید یک قطعۂ زمین چہار ہزار گز در طول و دو ہزار گز درعرض با امکنہ و بساتین در یک لمحہ زیر زمین فرو رفت و غائب گشت۔ فقط

۱۵۱۷ھ شاہ پور ضلع ایست در پنجاب غربی (پاکستان) صدر مقام سرگودھا۔
رقبہ = ۴۷۷۶ مربع ؛

۱۵۱۸ھ مطابق ۲۴ جمادی الآخر سنہ مذکورہ ؛

فہرست مدارک و مآخذ

۱- انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا جلد اوّل طبع نہم سنہ ۱۸۷۵ء
۲- اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر تصنیف اسیر اورل سٹاین چاپ سنہ ۱۸۹۹ء
۳- اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر تصنیف پروفیسر کینتھ چاپ سنہ ۱۹۲۸ء
۴- اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر مصنفہ رام چند کاک۔
۵- الہند (ترجمہ اردو) جلد دوم تصنیف ابو ریحان البیرونی طبع سنہ ۱۹۴۱ء باہتمام انجمن ترقی اردو۔
۶- اکبر نامہ جلد دوم تصنیف علامی ابو الفضل بن مبارک ناگوری چاپ نولکشور پریس لکھنو۔
۷- امرکوش (لغت بزبان سنسکرت) طبع بمبئی سنہ ۱۹۲۹ء ؛
۸- ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس مؤلفہ پروفیسر سی۔ اے سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی سنہ ۱۹۳۵ء
۹- باغ سلیمان تصنیف ملا سعید اللہ شاہ آبادی کشمیری مخطوطہ مضمون تاریخ در نظم۔ سال تصنیف ۱۱۹۴ھ (۱۷۸۰ء) نمبر ۷۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر۔
۱۰- پرشین لٹریچر مؤلفہ سی۔ اے سٹوری حصہ دوم۔ چاپ لنڈن سنہ ۱۹۳۵ء۔
۱۱- تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) نمبر ۳۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر
۱۲- تاریخ حسن جلد سوم (مخطوطہ) مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلی سری نگر کشمیر۔
۱۳- تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار المعروف بتاریخ کبیر مؤلفہ ابو محمد حاجی محی الدین المتخلص بہ مسکین سرائے بل امیرا کدل سرینگر کشمیر چاپ سنہ ۱۳۲۱ھ (۱۹۰۳ء)
۱۴- توزک جہانگیری چاپ مطبع نولکشور لکھنو ؛
۱۵- تاریخ اقوام کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق چاپ سنہ ۱۹۴۳ء ؛
۱۶- تاریخ کشمیر بیربل کاچرو (مخطوطہ) نمبر ۱۴ کتاب خانہ محکمہ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر
۱۷- تاریخ نارائن کول عاجز (مخطوطہ) مملوکہ سری پرتاپ لائبریری سرینگر کشمیر۔
۱۸- تاریخ جموں و ریاستہائے ملحقہ مصنفہ حشمت علی خان لکھنوی طبع سنہ ۱۹۳۹ء -
۱۹- ٹرن ماسٹرز تصنیف پورن سنگھ مطبع سکھ یونیورسٹی نسبت روڈ لاہور سنہ ۱۹۲۰ء۔
۲۰- جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے چاپ سنگی مطبع جامع اللغات کمپنی لاہور۔
۲۱- جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ تصنیف پنڈت آنند کول بامزئی۔ چاپ سنہ ۱۹۲۵ء -
۲۲- جیرٹس آئین اکبری جلد دوم چاپ سنہ ۱۸۹۱ء -
۲۳- چمبرز انسائیکلو پیڈیا جلد نہم۔ طبع سنہ ۱۹۲۳ء -
۲۴- چہار گلزار کشمیر۔ تصنیف دیوان کرپا رام سنہ ۱۸۷۰ء -
۲۵- دبستان مذاہب تصنیف ملا محسن فانی کشمیری۔ چاپ مطبع نولکشور لکھنو۔
۲۶- راج ترنگنی اردو مترجمہ اچھر چند۔ سال طبع سنہ ۱۹۱۲ء ؛
۲۷- راج ترنگنی مترجمہ سر اورل سٹائن۔ چاپ سنہ ۱۹۰۱ء -
۲۸- روٹس آن دی ویسٹرن ہمالیہ تصنیف میجر کینتھ صاحب۔ چاپ دہرادون سنہ ۱۹۲۲ء ؛
۲۹- سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر کارمیکائل سمتھ صاحب۔ چاپ کلکتہ سنہ ۱۸۴۷ء -

۳۰۔ سفر نامہ مور کرافٹ جلد اول و دوم طبع سنہ ۱۸۴۲ء۔

۳۱۔ سفر نامہ بیرن ہیوجل۔ چھاپ سنہ ۱۸۴۵ء۔

۳۲۔ سیر المتاخرین تصنیف سید غلام حسین چھاپ نولکشور پریس لکھنو۔

۳۳۔ سفر نامہ وائن۔ طبع سنہ ۱۸۶۱ء۔

۳۴۔ سفر نامہ مارکو پولو وینسی مرتبہ مینوئیل۔ چھاپ نیویارک امریکہ سنہ ۱۹۳۹ء۔

۳۵۔ شمس اللغات فارسی طبع سنہ ۱۸۷۷ء

۳۶۔ طبقات اکبری چھاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۳۷۔ عرب و ہند کے تعلقات مصنفہ مولوی سید سلیمان ندوی چھاپ ہندوستانی اکاڈمی الہ آباد سنہ ۱۹۲۸ء

۳۸۔ گلشن ابراہیمی المعروف بہ تاریخ فرشتہ جلد دوم چھاپ نولکشور لکھنو۔

۳۹۔ قرآن کریم۔

۴۰۔ قاموس المشاہیر ہر دو حصہ مرتبہ نظامی بدایونی۔ چھاپ سنہ ۱۹۲۶ء۔

۴۱۔ کشمیر ان سنلائٹ اینڈ شیڈ مصنفہ ری۔ سی۔ ای ٹنڈیل بسکو چھاپ سیلی سروس اینڈ کمپنی لنڈن۔

۴۲۔ کشمیر ہر دو جلد مصنفہ ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی چھاپ پنجاب یونیورسٹی سنہ ۱۹۴۹ء

۴۳۔ کنگس تزک بابری طبع سنہ ۱۹۲۱ء۔

۴۴۔ گلگت مینوسکرپٹس جلد اول مدونہ ڈاکٹر نالنکشادت چھاپ سرینگر کشمیر سنہ ۱۹۳۹ء۔

۴۵۔ گلاب نامہ فارسی تصنیف دیوان کرپا رام طبع سنہ ۱۹۲۳ بکرمی۔

۴۶۔ لالہ رخ بزبان انگلیسی تصنیف تھامس مور چھاپ سنہ ۱۹۰۱ء۔

۴۷۔ مخزن الادویہ ہر دو جلد مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو۔

۴۸۔ مخزن الادویہ ڈاکٹری تصنیف ڈاکٹر غلام جیلانی۔

۴۹۔ مآثر الامراء ہر سہ حصہ تالیف میر عبد الرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ سنہ ۱۸۸۸ء

۵۰۔ ناردرن بیریر آف انڈیا مصنفہ موسیو ڈریو صاحب۔ چھاپ سنہ ۱۸۷۵ء۔

۵۱۔ نگارستان کشمیر اردو (تاریخ) تصنیف ناظم سیوہاروی طبع سنہ ۱۹۳۴ء۔

۵۲۔ واقعات کشمیر (تاریخ) تصنیف خواجہ محمد اعظم دیدہ مری چھاپ سنگی باہتمام نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سری نگر کشمیر۔

۵۳۔ ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔

۵۴۔ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم طبع سنہ ۱۹۱۸ء۔

۵۵۔ ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد طبع سنہ ۱۹۲۲ء۔

۵۶۔ ہسٹری آف انڈیا تصنیف ایلیٹ صاحب طبع لنڈن سنہ ۱۸۶۷ء۔

۵۷۔ ہسٹری آف دی ویسٹرن تبت تصنیف ری۔ اے۔ ایچ۔ فرانک چھاپ لنڈن سنہ ۱۹۰۷ء:

فہرست نامہائے کساں

ت

ث

ج

چ

ح

فہرست نامہائے جاہا

الف

پ

ز

س

ش

ن

و

غلطنامه

قبل از مطالعه اغلاط ذیل را تصحیح فرمایند

م — متن ح — حاشیه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱	۱۳ م	مملکت از	مملکت او از
〃	۱ ح	ال عمران	آل عمران
۲	۱ ح	تعاین	تغابن
۳	۱۵ م	دیوان دفاتر	دیوان دفاتیر
۵	۳ م	مقتدایاں	مقتدایان
〃	۱۲ م	دفور	وفود
۶	۸ م	سهردره	سهروردی
۸	۱ م	عباوت	عباوت
۸	۹ م	تاریخ	تواریخ
۹	۱۳ ح	در تاریخ کشمیر	در حصهٔ اول
۱۰	۱۱ ح	مذبور	مزبور
〃	۱۶ ح	عبارت نامه	عهادت نامه
۱۱	۱ م	لارنس	انس (INCE)
〃	۲ ح	مراد از ویلی آف کشمیر الخ	مراد از انسز کشمیر هینڈ بک مطبوعه تهیکر سپنک اینڈ کمپنی کلکته
〃	۱۲ م	بلا غنث	بلا غث
۱۲	۹ م	تمکن	تمکن
۱۳	۱۵ م	آسمان	آسمان اول
〃	〃	مدورانه	مدور اند
〃	۱۸ م	باالقسر	بالقسر
۱۴	۸ م	محیط	محیط عالم
〃	۱۱ م	فلک الخارج المرکز	فلک خارج المرکز
〃	۱۶ م	بمانند	بمانند
۱۵	۱ م	سکان	به سکان
〃	۱۱ م	دوازه	دوازده
۱۹	۱۲ م	بسمت	بسمت
۲۱	۲۰ م	۱۲/۹ ے	۱۲/۹ ے میل
۲۲	۳ م	تمام کند	تمام مے کند
۲۲	۵ م	گرداه	گردهٔ
۲۲	۱۷ م	تمام کند	تمام مے کند
۲۳	۱۴ م	دوره اکند	دوره می کند
۲۳	۱۳ م	درحالت بودن قمر	درحالت بودن بدر قمر
۲۴	۷ م	لاکه	لک
〃	۱۱ م	گردهٔ	گردهٔ

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۶	۶ م	شمس	شش
〃	۱۱ م	گرده	کرده
۲۹	۶ ح	اروبا	اروپا
〃	۷ ح	الہ مذبور دریں وقت	آلہ مزبور دریں ایام ہم
〃	۱۱ ح	کنسبری	کنبری
〃	۱۵ ح	آنکس عرب بود تا امر شد	آں کس عرب علی نام از ہمراہیاں کولمبس بود کہ ایں بشارت
۳۰	۱۵ م	نموده	نمود
〃	۱ ح	ایں امر واقع شده	شد
〃	〃	شده	داد
۳۱	۳ م	برجہاز	کلمبس بجہاز
〃	۱۰ م	آنگا	آنگاه
۳۳	۱۰ م	گفته شده آں	گفته شد آں
〃	۱۲ م	سیاهان	سیاحان
۳۵	〃 ح	نقشه اوربا	نقشه اروپا
۳۶	۲۰ م	سه کرور	دو کرور
۴۲	۱ ح	مُبتی	مُبنی
۴۲	۲ ح	میل	×
۵۱	۲ ح	نظرے بہ عقیدۂ علماء طبقات الارض	ایں نظر بعقیدۂ علمائے طبقات الارض
〃	۳ ح	ولایات گاندهار	دو ولایات گاندهار
۵۸	۹ م	برذند	بردند
۵۹	۴ ح	درینجا	ہمانجا
〃	۶ ح	تا امروز از ہیچ یکے - الخ	تا امروز کسے بجواب اینہا نگاشته است
〃	۱۰ ح	نغمات الانس	نفحات الانس
۶۱	۲ م	کالن	کالن
۶۲	۴ ح	.....	ویک
۶۳	۹ م	تغذیط	تغلیذا
۶۶	۱۴ م	طاف	لحاف
۷۳	۴ م	اقعی	افعی
۷۴	۱۱ م	باسندلار می پیوندد	باسندلار پیوندد
۷۹	۱ م	متصادم باشد	متصادم می باشد
۸۰	۳ م	بسیار	یسار
۸۱	۱ م	کشمیر	کشمیرو
〃	۶ م	عمر عزیز	عمر عزیز خود
〃	۱۰، ۱۱ ح	نمبره ۲ ئے ۱۶۵ھ ۱۶۶ھ ۱۶۷ھ بر صفحه ۸۲ این نزد ما "قیامت" ونزد "نود" "پرلے" است	این نزد ما "قیامت" و نزد ہنود "پرلے" است
۸۲	۶ ح	متیغینش	متیعینش
〃	۸ ح	ہتسمدلکا	ہستامدلکا
۸۳	۴ ح	کلدیش	تلامش
〃	〃	تادبخش	تاریخ
۸۵	۱۰ م	بانگل	بانگل را
۸۶	۱۷ م	ایں دیار	ایں دیار است

صفحه	سطر	نادرست	درست
۸۸	۹ م	کره	کرده
۹۲	۲ ح	سی صد	سه صد
۹۳	۱ م	جماعته	جماعت
۹۵	۱۳ م	زیره وڈر	ژیرہ دڈر
۹۷	۲ م	فرادان	فرادان مردمان
״	۵ م	کنارهٔ تالاب	برکنارهٔ تالاب
״	۲ ح	بفتح طاء	بکسر طاء
״	״	جائے	جائے
۹۸	۱ ح	سرد	سر
۹۹	۶ م	رمیان	درمیان
״	۱۰ م	شکفت	شگفت
۱۰۰	۱۰ م	نتوانستیم	نتوانستیم نمود
״	۸ ح	سبیل الاختصار	سبیل الاختصار
۱۰۰	۹ ح	پرگنهٔ ماگام	پرگنهٔ ناگام
۱۰۱	۶ م	غار را آری رائے	غار را غار آری رائے
۱۰۲	۳ م	تحت التعاع	تحت الشعاع
״	۶ م	سنابتیاں	سناسیال
״	۹ م	موضع بولو	موضع بوٹو
۱۰۴	تنبیه:	در متن بعد سطر ۱ این عبارت از سهو کاتب متروک شده است	سنگ شالمار- برنگ سبز خالدار می باشد نگین و تکمه هائے قبا ازاں می سازند سنگ خارا بسیار موجود
۱۰۴	۱۳ م	معادن کشمیر	معادن کشمیر
״	۱۷ م	مار وافعی	مار وافعی
۱۰۶	۱۲ م	کان انگشت	کان انگشت
۱۱۲	۱۶ م	جانیست	جاری است
۱۱۳	۱ م	کهھل	کهل
۱۲۱	۱ ح	منایع	منبع
۱۲۲	۶ م	بهشث	بهشت
۱۲۳	۲ م	مهانم	مهاتم
״	۳ ح	می پرند	می پرند
۱۲۴	۲ م	حاکسان	حاکمان
״	۸ م		× جوش می زند العلم عند الله
״	۱۳ م	جوش می زند	
۱۲۷	۸ ح	کفر	کفره
۱۲۸	۸ م	انفاکس	انفاس
״	۳ ح	آن واحد	آن واحد
۱۳۰	۱ ح	خالی است	خالی است (صفحه ۲۶۸ واقعات کشمیر مطبوعه
۱۳۹	۳ ح	تراود می کند	می تراود
۱۴۱	۲ ح	نام سنسکرتیست دریائے وهت	نام سنسکرتی دریائے وهت است
۱۴۳	۴ ح	خطیرهٔ	حظیرهٔ
۱۴۴	۱ ح	بشنج کمان	سشنج کمان
״	۵ ح	دو راه	در راه

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۱۴۴	۶ ح	رہائی ز رہا مند	رہانید
۱۴۷	۲ ح	اعتقاد با مرا	اعتقاد با مر
۱۵۴	۱ ح	بزبان سنسکرت کشتی	بزبان سنسکرت نوکا کشتی
۱۶۴	۸ م	می بالیست	می بایست
۱۶۵	۸ م	شگن	اشگن
۱۶۶	۸ ح	در ہندی ادرا	در ہندی
۱۶۷	۱۲ ح	خشمک	پخشمک
۱۶۹	۷ ح	دارائے	دوائے
۱۷۱	۸ م	درچہارم درسوم خشک	درچہارم سرد، درسوم خشک
۱۷۵	۱ ح	یونانی	یونانی
۱۸۰	۷ م	ہندوند	ہندو بند
〃	۲ ح	متبنی	مبنی
۱۸۱	۷ م	بہی	ہی
۱۸۲	۱۱ م	الوک ا	الوک ــــ میوه آن حفص
۱۸۳	۶ م	۴۷	۲۷
〃	〃	ٹانچہ	فانجہ
۱۸۴	۷ م	گرم و تر	سرد و تر
〃	۲۵ م	انارف	انار (ف)
۱۸۵	۱۲ م	می شد	می باشد
۱۸۶	۷ م	آش کرده می خورند	آش آرد کرده می خورند
〃	۱ ح	می شود	می باشد
۱۸۸	۶ م	ستہ وت	ستہ توت
۱۹۰	۶ م	ورد ایج	ذرا ریج
〃	۱ ح	بجمع ذرد ج ارنح	بزبان اردو نیلی مکھی
۱۹۷	۱۳ م	......	دراس، ۱۵ میل ساحل رودبار
۱۹۸	۱۴ م	تارکند	تا بارکند
۲۰۱	۵ م	۷۱	۱۷
〃	۱۰ م	۲۹۸ میل ڈیزان کل	۲۴۴ میل میزان کل
۲۰۵	۱ م	کوه شوپ	کوه شوپ کوری
۲۰۶	۴ ح	نگروٹہ	نگروٹہ را
۲۰۷	۴ م	آں سری نگر	آں از سرینگر
۲۰۹	۱۹ م	راه و مری	راه کوه مری
۲۱۱	۳ ح	برادر دیگر	دیگر برادراں
۲۱۳	۱۷ م	مرزبان آنجا را قلعہ	مرزباں آں را در قلعہ
۲۱۴	۱۶ م	د د	واد
۲۱۵	۶ م	درپانزده یوم ده ہزار نفر	پانزده یوم و ده ہزار نفر
۲۱۶	۳ م	شد	شده
〃	۶ م	یلغار	محاصره
〃	۱۴ م	خلاع	بعطای خلاع
۲۱۸	۲ م	۱۹۴۹ سنہ ب	۱۹۲۹ سنہ ب
۲۲۰	۱۵ م	معانت	معاونت

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۲۰	۱ ح	سنه ۱۲۰۳ه	سنه ۱۲۰۲ه
"	۴ ح	سنه ۱۲۰۴ه	سنه ۱۲۰۳ه
۲۲۱	۵ م	از برف پر	زیر برف
"	۱۲ م	اپل	رپل
۲۲۱	۱۵ م	سـه	سنه ۱۲۰۴ه
"	۱۶ م	سـه	سنه ۱۲۰۵ه
"	۱۷ م	سـه	سنه ۱۲۰۶ه
۲۲۴	۱۲ ح	از یک	از حوالهٔ
۲۲۵	۲ ح	که	زیراکه
۲۲۷	۱۶ م	فرار نمود	فرار اختیار نمود
۲۳۰	۱۳ م	خود را	×
۲۳۲	۲ م	جهد	جهت
"	"	میثاق	یساق
"	۴ م	شورش ساخت	شورش رفع ساخت
"	۱۵ م	کرتاه	کرناه
۲۳۳	۵ م	برتی	بری
۲۳۴	۲۰ م	و به سبب	وے به سبب
۲۳۵	۳ م	غلام محی الدین	شیخ غلام محی الدین
"	۷ م	جان انستانی	جان فشانی
۲۳۶	۸ م	ملارم	ملازم
"	۱۰ ح	وادی دریاے (ولستہ)	وادی جهلم
"	۹ م	. . . .	به
۲۳۷	۱۰ م	غلام خان	غلام علی خان
"	۱۴ م	سفاکی . . . . بے بیباکی	سفاکی و بیباکی
۲۳۸	۵ ح	قاموش	قاموس
۲۴۰	۳ م	دران	درانی
"	۱۲ م	کشمیر	کشمیر را
۲۴۳	۸ م	عظیم آبادی	عظیم آباد
۲۴۵	۲ م	حویلی	پرگنهٔ حویلی
"	۷ م	بتقطیع	بتقطیع
۲۴۸	۱ ح	برهت کتها بود	برهت کتها
۲۵۲	۱ ح	پچه	پچون
۲۵۵	۲۰ م	دران	دران جا
۲۵۶	۸ ح	مردار خوراند	مردار خوارانند
۲۵۸	۷ ح	عدد بود	بود
۲۶۵	۳ م	متصل	متصل پرگنهٔ آدون
۲۶۹	۲ ح	وصولیانی	وصولیابی
۲۷۲	۷ ح	(سنه ۱۲۶ه)	(سنه ۱۲۸۸ه)
۲۷۳	۸ ح	نظام کهنه	نظام کهنه شده است
۲۷۶	۱۱ م	سی چهار	سی و چهار
۲۷۸	۶ م	۹۵ پر	۹۵۰ پر

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۷۹	۱م	ہندو	ہنود
۲۸۰	۱م	ہندو	ہنود
۲۸۵	۳م	شہرے	شہرے جدید
۲۹۵	۱۸م	. . .	قبہ
″	۲۱م	فرح بخش	باغ فرح بخش
۲۹۶	۹م	صحفۂ	صفحۂ
″	۱۷م	رہ	راہ
۲۹۸	۱م	مرسد	مرشد
″	۱۱م	. . .	باغات صوبداراں
″	۱ح	ششش	برششش
″	۶ح	او	رو
۲۹۹	۱۱ح	در نوزدہ	در نوردہ
۳۰۲	۷ح	نیائے	بنائے
۳۰۳	۴م	اولی گفتہ بودند	اولین گفتہ بودند
۳۰۷	۱ح	نردپچھی	نلوچھی
″	۴ح	امیر دوست خان	امیر دوست محمد خان
۳۰۹	۱۴م	لال	لال منڈی
۳۱۴	۴م	تاریخ	تاریخ بنایش
۳۱۵	۱۲م	در ڈل	دانقع در ڈل
۳۱۶	۳م	پل نایدکھی	پل نایدکھی ، پل شادی پورہ
۳۱۹	۴ح	در جہے آمد	در جہے آمدہ بود
۳۲۲	۱۴ح	نوشتہ	بود
۳۲۳	۱ح	ہمراہش	ہمراہیش
″	۱۲ح	. . . . . .	پرستیدہ
۳۲۴	۱ح	میر سید ہمدانی	میر سید علی ہمدانی
″	۷ح	—	×
″	۱۰ح	. . . .	بلیست
″	۱۱ح	بقول	بقول
″	۱۲ح	رفتند	رفتند
۳۲۵	۴ح	فقرہ بسم اللہ	آیتہ بسم اللہ الرحمن الرحیم
″	۱۰ح	ذخیرہ الملوک	ذخیرۃ الملوک
۳۲۷	۱م	متولد	متولد گردد ۔ سید گفت غلط ، بچہ مادہ برنگ سیاہ سفید دم اکنون متولد شود
″	۲م	سید فرمود بود	سید فرمودہ بود
″	۳م	باز داشت	باز داشت ۔۔ تاکہ
۳۳۲	۱۱م	چوں	پنوں حضرت
″	۱۷م	منزل	منزل منیف
۳۳۴	۶م	حسین چک	حسین شاہ چک
۳۳۸	۱۲م	بسیارد	بسیارد خطوط
۳۳۹	۱۳م	بازگاہ	باز روز

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۳۳۹		در متن بعد سطر چہاردہم از سہو تاریخ این شعر قلم زد شدہ است	چو تاریخ بنایش جست گفتا ہاتف غیبی نہاد از نو اساسش "بازگاہ عید قربانی"
״	۱۸م	تعمیر	تعمیر مسجد
۳۴۰	۹م	کاربد اینجا رسید	کاربہ تلوا انجامید
۳۴۱	۱۳م	صخیم	ضخیم
۳۴۶	۵ح	عروة الوشقی	عروة الوثقی
״	۱۰ح	خزینة العامرہ	خزانہ عامرہ
۳۴۷	۱۳ح	سنہ ۱۰۷۵ھ	سنہ ۱۱۷۵ھ
۳۴۸	۱۱م	مسموع نی باشد	مسموع می شد
۳۴۹	۱م	شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت سید محمد ہمدانی	شیخ سلطان کشمیری بہ تجویز حضرت میر محمد ہمدانی
״	۱۰ح	ہشت ونہ	ہشت بانہ
۳۵۳	۱م	روزبہ البشری	وزیر البشری
״	۱۴م	کنایرہ	کنگرہ
۳۵۵	۷م	پوشش خود	پوشش زمستانی خود
۳۵۶	۲م	یک شال است یا دو شال است	یک شال است یا دو شال است نغز بیگ گفت آقا دو شال است
۳۵۷	۱م	پنجاہ ہزار را	پنجاہ ہزار روپیہ را
۳۵۸	۵م	ٹکا	پنڈکا
۳۶۰	۶م	از بنجاب	از پنجاب
۳۶۱	۳م	این در تخفیف	در تخفیف
۳۶۴	۱۵م	...... کارخانہ داران	بندش ساختہ شاگردان ذمہ کارخانہ داران
۳۶۵	۳م	ستنعہ	مدللعہ
۳۶۶	۷م	این صاحب	دائن صاحب
۳۶۹	۳م	چھولاکر	پنڈت چھولاکر
۳۷۰	۱م	ڈکر	ٹوہلہ
۳۷۷	۹م	موزون ثبت کردہ است	موزون محققانہ مصنفانہ بزبان انگریزی تصنیف کردہ است
۳۷۸	۹م	مشہور در ملک	مشہور عربی در ملک
۳۸۰	۵م	باسمال	باسال
۳۸۱	۵م	منحرف شد	منحرف نہ شد
״	۱۰م	بٹ مالو	بتہ مالو
״	۸م	بادریت	بادرینت
۳۸۳	۶م	جنبان	جنیان
۳۸۴	۱۵م	کشتی سلامی دار	کشتی بام سلامی دار
״	۱۶م	برای برداری	برای باربرداری
۳۸۶	۱۲م	. . . . .	آباد ساخت
״	۱۴م	سنہ ۱۳۰۳	سنہ ۱۳۰۲
۳۸۹	۴ح	می رسیم	می رود
۳۹۱	۴م	مخلوط و مربع	مخطوط و مربع
۳۹۵	۵م	خواجہ اکم	خواجہ رُکم
״	״	ندر	نرندر
״	۱۵ح	این . . . . درین	این مذہب، درین
״	۲۰ح	گائے	نگاہ

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۳۹۸	۹م	بربھاز درجہ	پربھاز درجۂ
۴۰۲	۵م	وامیں سوامی	ورمیں سوامی
۴۰۳	۴م	پرده گستی	پرده گفتی (کذافی الاصل)
〃	〃	خندان بھون	خنده بھون
۴۰۴	ام	میتر	میتره
۴۰۵	ام	مخادر جدید	مزادر جدید کشمیر
۴۱۰	۱۵م	زرالت	رزالت
۴۱۳	۴م	مستغل	مشتغل
〃	۱۲م	سازند	می سازند
۴۱۵	۱۳م	پیرزاده	پیرزاده بدرجه اول
۴۱۹	۴م	می دارند	می داوند
〃	۱۷م	کمهار	کمار
۴۲۰	۹م	ماقوم	یاقوم
۴۲۱	ام	انبار	انبابه
〃	۲ح	نورع	نورح
۴۲۴	۹ح	سوم اند	سوم اندر
〃	۱۲ح	منعکش	منعکس
۴۲۶	۲ح	سه	۱۲۵۰ه
۴۲۸	۲م	خویشاوندی	خویشاوندی
〃	۳ح	زنان	زنان کشمیر
۴۳۳	۵ح	شریک	شرک
۴۳۴	۲۰م	اربعه و مذهب خود	اربعه بازوبهر جا قتل عام نمودند
۴۳۹	۱۹ح	کانهائے	دکانهائے
۴۴۷	۱۳ح	بضائح	نصائح
۴۵۰	۳م	بانک	نانک
۴۵۴	۳م	عندالفرورة	عندالضرورة
۴۵۹	۹م	امی رفت	ادمی رفت
۴۶۱	۱۲م	مردگان	مرده ہائے (کذافی الاصل)
۴۶۲	۲م	حاکم شده	حاکم کشمیر شده
〃	۹م	حکیم نوردین	حکومت نوردین
۴۶۵	ام	خانه آتش	خانه تلاشی آتش
〃	۱۵م	سابقه ...	سابقه مورخان
۴۶۶	۳م	او	اورا
۴۶۸	۱۳م	ازقعر	ازقعر
〃	۱۴م	فتح شاه	سلطان فتح شاه
۴۷۱	۸م	پاس اشر	پاس اخیر
۴۸۰	۲م	جوَ (محو) جوَ	جوز جو
۴۸۷	۱۴م	کشتة	گشتة
۴۸۸	۱۴م	المعظمة لله	العظمة لله
۴۸۹	۱۷م	همراه اهل شیعه (مکرر)	×
۴۹۶	۴م	......	وشالی زار راسنگ زاده بهم رسانید
〃	۶م	لخته	لخته برف از آسمان

The Kashmir Series of Texts and Studies

No. 82

Tarikh-i-Hassan

Vol. I.

GEOGRAPHY of KASHMIR

BY

Pir Ghulam Hassan Khuihami

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY
OF
JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT
BY
THE RESEARCH AND PUBLICATION DEPARTMENT,
SRINAGAR.

INTRODUCTION.

IN the North West of the Valley of Kashmir is situated the small but picturesque village of Gamru overlooking the Wular Lake. It is about a mile and half from Bandipora and used to be a flourishing centre of Gilgit and central Asiatic trade. It was in this village that our author Pir Ghulam Hassan *alias* Hassan Shah was born in 1249 A. H. = 1833 A. D. His father Hafiz Ghulam Rasul Shaiwa (D. 1288 A. H. = 1871 A. D.) was himself a good scholar of Persian and Arabic and greatly interested in Muslim Mysticism and in literature. His poetic and literary talent is evident from his long poem entitled "Majmuah-i-Shaiwa". It is here that Shaiwa alludes to the early history of his family and traces his lineage from Ganesh Koul Dattatraya or Ghazi-ud Din Koul who embraced Islam at the hands of Makhdum Sheikh Hamza (D. 984 A. H. = 1576 A. D.) the celebrated saint of Kashmir. Shaiwa's account also throws light on the later traditions of learning and piety in the family. Perhaps the most illustrious scion of this family was Sheikh Muhammad Fazil (D. 1150 A. H. = 1737 A. D.) who was awarded a jagir by the Mughals and who settled in Mohalla Zoonimar in Srinagar. Referring to him our author says in his book "اعجاز غریبہ"

بعهد خود سو اوسوی شیخ کشمیر
زشاهان چهٔت تس اوس جاگیر

"In his times he was the Sheikh of Kashmir; from the Mughal emperors he had received a jagir".

*Printed in Matba-i-Mujaddadi, Amritsar, 1911, P. 97.

The family, however, fell on bad days during the Sikh rule and migrated to Gamru in Pargana-i-Khuihama as he himself says :—

سکو یلہ بند کور جگیر سونوی
لگوٹی در کھویہامہ بابہ میونوی

"When the Sikhs confiscated our jagir, my father settled down in Khuihama".

Shaiwa was very anxious for his sons to shine as accomplished youngmen. This is evident from the closing chapter of his Majm'uah in which he offers advice to them.

Pir Ghulam Hassan completed his early education at the feet of his father and later on acquired knowledge of Tib (Greek medicine) this amply equipped him for his ancestral profession of a religious preceptor and a physician. He had a great veneration for the family saint Makhdum Sheikh Hamza who first initiated the family in the fold of Islam as he himself says in "اعجاز غریبہ"

مہ اوسوم از سعادت جان تقدیر
جناب شیخ حمزہ چھوم پنن پیر
جلس میانس تمی دت تاج اسلام
کورن تس شیخ غازی ناو زاکرام

"By divine bounty I had the good luck of having Sheikh Hamza as my religious preceptor ; it was he who gave the crown of Islam to my great grand father and blessed him with the name of Shiekh Ghazi".

Our author was, however, later on initiated into the Naqashbandi order of Muslim mystics by Khawajah Muhammad Tashkandi.

Our author travelled extensively over the Punjab and parts of Afghanistan and met some of the renowned personalities of his time as he himself says in "اعجاز غریبہ"

مہ کر سیر و سیاحت ہر کوانہ ستھاہ دیتھم بزرگان زمانہ

* Opt. Cit.

"I travelled in every direction and met many of the great men of the day".

It was during these travels that he secured a copy of " وقائع کشمیر " (*Waqia-i-Kashmir*) by Allama Ahmed the poet laureate of Sultan Zain-ul-Abidin of Kashmir from Mulla Mahmud, an Afghan inhabitant of Pindori village in Rawalpindi District now in Western Pakistan. It is a translation of a history written in Sanskrit namely "Ratnakar Puran". It contains an account of thirty-five kings who ruled over Kashmir five thousand years ago and also of seven kings who ruled from the end of the second to the beginning of the sixth century. These accounts were lost to history*. Our author used this book with benefit for the portions of his work dealing with ancient Kashmir as will be seen presently.

Pir Ghulam Hassan wrote with equal facility in Persian and Kashmiri. In addition to the present work he composed the following also:—

1. " گلستان اخلاق " (*Gulistan-i-Ikhlaq*.—A long moral peom in Persian composed in 1283 A. H. = 1866 A. D. It has not yet been printed. A copy exists in our collections.

2. " خریطہ اسرار " (*Kharita-i-Asrar*).—A compilation in Persian on almanacs, astrology and medicine composed in 1286 A. H.=1869 A. D. A manuscript copy is in the possession of the author's descendants at Gamru. It has also not been published so far.

3. " اعجاز غریبہ " (*Aijaz-i-Ghariba*). A long peom in Kashmiri describing the miracles of the prophet and containing a brief autobiographical note at the end. It was composed in 1299 A. H.=1882 A. D. and has been lithographed by the Matba-i-Mujjaddadi, Amritsar in 1911 A. D. and Messrs Ghulam Mohmmad Nur Mohmmed. Publishers, Srinagar in 1938 and 1943 A. D. respectively.

*See J. A. S. B. Volume IX No. 5, 1913, P-195

During his life-time the author was respected for his learning, winning manners, quick wit and liberal outlook, the qualities which stood him in good stead for the compilation of a complete history of his native land. His intense love for his country and people is nowhere better expressed than in his prayer contained in "اعجاز غریبه" where he says :—

خداوندا ژہ رچھتن ملک کشمیر
ز آفات زمان و ظلم و تشویر
مسلمان یم چھہ اندر ظلم مجبور
ژہ کرتک از عنائیت شاد و مسرور

"O! God protect the country of Kashmir from natural calamities tyranny and anxiety, Muslims, who are a helpless prey to tyranny, out of your bounty grant them happiness and joy".

In 1295 A. H.=1878 A. D. when a severe famine coupled with the tyranny of Wazir Punun, the Dogra Governor of Kashmir, caused extreme distress to the people, our author was overwhelmed by the grief. Even at the risk of provoking the Dogra beauracracy he prepared a memorandum in Persian verse and submitted it to Maharajah Ranbir Singh (D. 1885 A. D). It had the desired effect and the people were delivered of the tyranny of Wazir Punun and relief measures were ordered by the Maharajah. This introduced our author to higher circles and when Sir W. R. Lawrence came as Land Settlement Commissioner, Pir Ghulam Hassan was selected by him as his guide in ascertaining local conditions and assessing hardships from which the local peasantry suffered. He acknowledged the services of the author in his book, "The Valley of Kashmir" in these words:—

*"My knowledge of Kashur (Kashmiri Language) is chiefly limited to a colloquial acquaintance with terms in common use in village and agriculture life. What else I have learnt I owe to Pir Hassan Shah, a learned Kashmiri, whose work lies entirely among the villagers".

*"Valley of Kashmir" by W. R. Lawrence, published by Henry Frank; London, 1895, P-454.

From the author's papers in the custody of his descendants at Gamru we have discovered a letter (reproduced below) which shows that Dewan Anant Ram the contemporary Prime Minister persuaded him to compile a geography of Kashmir which eventually forms volume I, of the present publication.

بعالیخدمت فیض موهبت بندگان حضور فیض گنجور دیوان صاحب فیاض زمان مفخر دوران عالیجاه کیوان پایگاه ظهیر سلطنت مشیر مملکت دام اقبالهم و اجلالهم میر سانند که

فرمان لازم الاذعان که درباره تصنیف کتاب جغرافیه کشمیر بنام ایں گمنام صادر شده بود پر تو ورود ارزانی فرمود رجای واثق انست که در تمهید و تسویدآن بدل و جان کوشش کرده آید - چونکه تا حال کسے ازمورخان کشمیر ذکر مکانات متبرکئه اهل هنود بفارسی ضبط تاریخ نکرده است نظر برآن درتبیئین مکانات اهل هنود از آنجناب امداد و اعانت باید بود- اُمیدوارم که بنام کسے پندت شاستردان ارشاد صادر شود که نوجب کتاب نیلهمت پوران وغیره تمامی استهان های دیوی و دیوتا و بیروها وغیره بنده را مترجم کرداند -

احوال ملک نوعیکه بود بدستور- بعض رعایا آباد و بعض مفرور- خیانت کنندگان مغرور مالگزاران مقهور- بدنامی منتظمان مشهور- در آبادی آینده هر بعض جاها گمان قصور- در پے باقی مالیات فتور- بنده در تشریح و توضیح آن معذور -

زیاده اُفتاب دولت و حشمت تابنده و درخشان باد -

عرضے

غلام خاکسار حسن شاه

This, ultimately led to the compilation of a complete history of Kashmir from the earliest times to the death of Maharajah Ranbir Singh.

He has Planned his work in 4 volumes. Volume I deals with geography, volume II with political history, while volumes III & IV are devoted to an account of saints, scholars and poets of mediaeval and modern times.

Volume I opens with a brief introduction followed by a discussion on physical and regional geography. Obviously these chapters are based on some cheap text books and there is hardly anything of interest for a modern reader. The rest

of the volume is exclusively devoted to the geography of Kashmir, has a wealth of details and is very interesting. In topography the author, however, does not evince the depth of vision and scholarship characteristic of Sir Aurel Stein in "Ancient Geography of Kashmir" though he covers a much vaster field. The account of flora and fauna, archaeological remains and monuments, ethnographical notes and description of natural calamities as we find them in this volume are very important contributions to our knowledge.

Volume II is devoted to the political history of Kashmir. According to his own statement he had relied on the following authorities :—

1. " وقائع کشمیر " (*Waqia-i-Kashmir : Allama Ahmed*) already mentioned above. It is from this book that he has taken the account of the thirty-five kings missing in Kalhana's Chronicle as also of the kings who reigned before and after Ranaditya (whose reign according to Kalhana extended over 300 years) from 191 to 414 A. D. and 474-521 A. D. A list of these kings is given below to illustrate the importance of this rare contribution of our author.

List of thirty-five kings whose names and deeds according to Kalhana have perished through the destruction of records is given below:—*

1.	Hiran Deva	.. 30	Years.
2.	Rama Deva	... 69	,,
3.	Vyasa Deva	.. 56	,,
4.	Drona Deva	.. 58	,,
5.	Simha Deva	.. 54	,,
6.	Gopala Chand	.. 13	,, 3 months.
7.	Vijayanand	.. 25	,,
8.	Sukha Deva	.. 44	,,
9.	Ramanand	.. 57	,,
10.	Sandhiman	.. 65	,,

*Section I, note 72, page 73 Stein's Raj Trangini, Volume I.

11.	Marahan Deva	..	55	years.
12.	Kaman Deva	..	55	,,
13.	Chandra Deva	..	52	,,
14.	Anand	..	28	,,
15.	Drupad Deva	..	51	,,
16.	Harnam Deva	...	39	,,
17.	Sulkan Deva	..	28	,,
18.	Sena Dat	..	17	,,
19.	Mangala Dat	...	39	,,
20.	Kshemendra	..	66	,,
21.	Bhima Sena	..	61	,, 7 months.
22.	Indra Sena	...	46	,,
23.	Sundara Sena	..	41	,,
24.	Galgandat	..	45	,,
25.	Bala Deva	..	53	,,
26.	Nala Sen	..	25	,,
27.	Gokarna	..	36	,,
28.	Prahalada	..	11	,,
29.	Bambur	..	8	,,
30.	Pratapa Sila	..	36	,,
31.	Sangrama Chand	...	1	,, 4 months.
32.	Lark Chand	..	31	,,
33.	Beram Chand	..	45	,,
34.	Vibhikhan (Vibhishana)	..	17	,,
35.	Bhagavant	..	14	,,

List of six kings before and one after the reign of Ranaditya is as under:—

1.	Tunjina	..	191—234	A. D.
2.	Sarabsena	..	234—282	A. D.
3.	Gandharvsena	...	282—319	A. D.
4.	Lachhman	..	319—352	A. D.
5.	Surak	.	352—403	A. D.
6.	Vajraditya	..	403—414	A. D.
7.	Ranaditya	..	414—474	A. D.
8.	Vainyaditya	..	474—521	A. D.

In this connection PP. 15-37 & 71-76 of volume II may please be referred to.

11. " واقعات کشمیر " (*Waqiat-i-Kashmir*), by Khawaja Muhammad Azam Dedamari (D. 1179 A. H.=1765 A. D.). It is a short history of Kashmir in Persian and besides political history, gives a brief account of Muslim mystics and poets of Kashmir. It has been a popular source of information for later writers (C. F. Hadaiq-ul-Hanfia, Tazkira-i-Ulema-i-Hind, Tarikh-i-Gauhar-i-Alam etc.). Its manuscripts are found in all the main manuscript collections in India and England. It has been lithographed by Messrs Ghulam Mohammad Nur Mohmmed, Publishers, Srinagar, under the guidance of the last Persian Chronicler of Kashmir, Mufti Muhmmad Shah Saadat (D. 1952 A. D.). An earlier edition appeared in 1886 at Lahore. Urdu translation of this work by Munshi Ashraf Ali of Delhi College was published in 1846 A. D. in Delhi.

2. " بهارستان شاهی " (*Baharistan-i-Shahi*).—It is one of the earliest histories of Kashmir in Persian by an anonymous author. Popular tradition believes his name to have been Mirza Mehdi. He himself refers to his great grand father in the book as under :—

وجد پدر مسوده این اوراق که ملا حسام الدین نام داشت از غزنی مرید بابا حاجی ادهم شده همراهش بود و در مطبخ وے جماعت درویشان را خادمی میکرد و این بابا حاجی ادهم تاز مان سلطان زین العابدین در قید حیات بود۔

Referring to the invasion of Kashmir by Zulkadar in 724 A. H=1324 A. D. he says: —

" تا اکنون که دویست و هفتاد سال گزشت "

This gives the date of starting the compilation as 994 A. H=1586 A. D while the chronogram at the end gives 1023 A. H.=1614 A. D. as the date of completion. He says.—

به پرسیدم ز عقل راست تدبیر
بگفتا " نامۂ شاهان کشمیر " ۱۰۲۳ هه

The book is exceedingly rare. This department has secured microfilm copies of manuscripts from India Office Library and the British Museum.

III. "تاریخ ملک حیدر چادوره" (*Tarikh-i- Malik Haider Chadura*): The author of this book Rais ul Mulk Haider Malik Chadura accompanied his master Yusaf Khan [son of Hussian Shah Chak Sultan of Kashmir (1563-1570 A D.) and not Yusaf shah Chak the penultimat Sultan of Kashmir as alleged by Rieu and after him by Prof. Storey* to Bengal and later on rose in favour of Nur-ud-Din Jehangir an became a Governor of Kashmir. It is a sort of his family annal in Persian but contains important contemporary evidence for Mughal invasion of Kashmir. He gives an eye witness account of the murder of Sher Afgan and of the way he escorted Mehr-ul-Nisa to the court and won the favour of the Emperor. He says :—

" ....در آں هنگام مهرالنسا را جهاں گیر شاه پیش خود طلب نمودند و اول چیزے که بعرض خدیو جهاں مطاع رسانید ایں بود که حیدر ملک و علی ملک کشمیری هر دو برادر خدمات خوب بجا آوردند لایق عنایت و تربیت آند انها را طلب نموده سرفراز باید کرد.... بمجرد رسیدن فرمان واجب الاطاعت هر دو برادر را بدرگاه خلایق پناه حاضر گردانیدند و چون بشرف استان بوسی اختصاص یافتیم بیش ازلیاقت نوازش فرموده درسلک باد یافتگان درگاه اسمان جاه گیتی پناه آفتاب شجاع ابوالمظفر نورالدین جهانگیر بادشاه غازی انتظام یافتز بمنصب آدمیانه و بانعام و اکرام شاهانه به لقب چغتائی معزز گشت و حکومت شمیر بپاداش آں خدمت بالقب رئیس الملکی که منسوب بایالت و امارت آں ولایت باشد سر فراز و ممتاز شد۔

زلطف حضرت شاه جهانگیر
شده حیدر رئیس ملک کشمیر

The last event recorded in the book is dated 10 9 A. H.= 1619 A D. Th book has not been published. Recently the microfilm copies of it have been received in this department from the India Office Library and British Museum.

---

*Reiu's Catalogue Vol. I. P-297 b, Persain Literature by C. A. Storey P-680& manuscript of Tarikh Malik Haider Research Library, Srinagar. Folio 42.

IV. " نظام الوقائع یا وقائع نظامیہ " (*Nizam-ul-Waqia* or *Waqai i-Nizamia* by Mulla Muhammad Nizam-ud-Din S/o Sheikh-ul-Islam Mulla Qawwam-ud-Din. It is a supplement of Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam and brings down the account to the time of Dewan Kirpa Ram the Sikh Governor (1827-1831 A. D.). The author of this book died in 1240 A. H. = 1824 A. D.) A copy of it has been seen in the private collections of Moulana Mufti Muhmmad Qawwam-ud-Din Sahib, the present Mufti-i-Azam of Srinagar.

V. " تاریخ مولوی ہدایت الله متو " *Tarikh-i-Moulvi Hidayat Ullah Mattoo*). This is an earlier supplement of Waqiat-i-Kashmir upto the reign of Juma Khan the Afghan Governor of Kashmir (1787 to 1793 A. D.). The author died in 1206 A. H. = 1761 A. D. The book is quite rare now.

VI. " تاریخ شاهنامہ محمد توفیق سامی و شایق " *Tarikh-i-Shahn meh-Muhmmad Taufiq, Sami and Shayaq*). (in Persain verse).

In imitation of Mahmud Ghazni, Dewan Sukh Jiwan the Governor of Kashmir (D. 1765) entrusted the work of writing a Shahnameh of Kashmir to seven of the contemporary poets namely Sami, Nawid, Rahaj, Matin, Hassan, Taufiq and Shayaq, the last was entrusted with writing a history of saints. The project fell through due to the death of the Dewan. The portion compiled by Taufiq on political history in verse exists and is in our collections The rest are exceedingly rare.

VII. " تحقیقات امیری " (*Tehqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal—D. 1282 A. H. = 1865 A. D.).—This also is a very rare book. It is an adaptation of Waqiat-i-Kashmir, Waqia-i-Nizamia and Lubut-Twarikh-i-Baha-ud-Din Khush-nawis and brings down the account to 1828 A. D.

VIII. "لب التواریخ بہاءالدین" (*Lubb-ut-Twarikh-i-Baha-ud-Din*). It is a short history of Kashmir in Persian from the

earliest times to 1828. The book is divided into three parts. Parts I & II deal with the geography and political history of Kashmir and part III with Muslim saints and mystics. Microfilm copies of parts I & II have been received in this department from the British Museum. Part III is rare.

IX. " باغ سلیمان " (*Bagh-i-Suleiman*).—It is a history of Kashmir in Persian verse compiled by Mir Saad Ullah Shahabadi of Kashmir and brings down the account to the reign of Juma Khan (1787—1793 A. D.). It gives an account of princes as well as of saints and mainly follows Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam Dedamari. It has not yet been published. Two manuscript copies of it are available in our collections.

X. " وجیز التواریخ " (*Wajiz-ut-Twarikh* by Mulla Abd-un-Nabi).—It is a short history of Kashmir in Persian up to the regin of Maharaja Ranbir Singh with a short account of Muslim Saints. A manuscript copy of it exists in our collections.

XI. " تاریخ هادی " (*Tarikh-i-Hadi* by Muhmmad Hayat). It has not been possible to locate it.

XII. " پنج مثنوی " (*Panj Masnawi* is a collection of five masnawis in Persian in praise of Kashmir by Salim (D. 1057 A. H.=1647 A. D.), Kalim (D. 1062 A. H.=1652 A. D.) Khisali (Harawi circa 17th century A. D.) Mir Elahi (D. 1063 A. H.=1653 A. D.) and Ahsan (D. 1073 A. H.=1663 A. D.). Pir Ghulam Hassan's own copy of these peoms has been acquired by this department.

XIII. " گلزار کشمیر " (*Gulzar-i-Kashmir*) by Dewan Kriparam, Prime Minister of Jammu and Kashmir in the days of Maharajah ,Ranbir Singh. This is a history of Kashmir in Persian from the earliest times to 1857 and was compiled by the author at the instance of Mr. Roberts Judicial Commissioner of the Punjab. It is mainly based on Raj Trangni,

Tarikh-i-Malik Haider Chadura. Tarikh-i-Naryan Koul Ajiz noticed below) and Tarikh-i-Birbal Kachru (noticed below. It contains very interesting appendices on products, arts and crafts and various trades of Kashmir and was lithographed in 1871 A. D. A copy of its exists in the Pratap Public Library Srinagar.

XIV. " گلاب نامہ " *Gulab Nama* by the same author is a court history of Maharajah Gulab Singh (1846-57 A. D.) the founder of the last ruling dynasty of Jammu and Kashmir State. The book has been written after the model of Abdul Fazl's Akbarnamah and shares its virtues and vices. It is written in high flown Persian in immitation of the style of Abbul Fazl. It traces the origin and history of the Dogra rulers from the most ancient times and brings down the account of the close Maharajah Gulab Singh's career. It seems to be based mainly on Raj Darshani* a history of Jammu in Persian by Ganesh Dass Badaarah Sadar Daftar-i-Dewani Jammu in the beginning of the reign of Maharajah Gulab Singh though the author does not acknowledge it. The book was lithographed by the Ranbir Prakash Press Jammu and is now available on sale in the Government Press Book Depot, Jammu.

XV. " منتخب التواریخ " (*Muntakhab-ut-Twarikh*) by Pt Narayan Koul Ajiz).—It is a short history of Kashmir from the earliest times undertaken by the author at the instance of Arif Khan, the Mughal Governor of Kashmir in 1122 A. H.=1710-11 A. D. The author compared Malik Haider's florid and diffused translation with the Sanskrit originals collected by Arif Khan, and prepared an abridgement in simple style. Microfilm copies of it have been received in this department, from British collections.

---

*An incomplete copy exists in the Pratap Museum, Srinagar, and microfilm copy of its manuscript in India Office Library has recently been obtained by the information Department of the State.

XVI. " مجموعۂ تواریخ " (*Majmauah-i-Twarikh*) by Birbal Kachru is comparatively a later work in Persian and brings down the account to 1251 A. H. = 1835 A. D. It is useful for the history of the early Sikh rule in Kashmir. A manuscript copy of it exists in our collections.

XVII. "Kashmir Hand Book" by J. Ince in English primarily meant to be a guide for visitors, published for the first time in 1868 A. D. It contains a brief note on the history of Kashmir and describes mainly the routes leading to Kashmir from the Punjab, from Srinagar to Gilgit and Ladakh, as well as description of the flora and fauna. Our author has made use of it mostly in volume I of the present work.

XVIII. "Northern Barrier of India" by Fredrick Drew in English is a popular account of Jammu and Kashmir territories published by Edward Stanford, London in 1877 A. D. It is a selection from the same author's more detailed work, "The Jammu and Kashmir Territories" published by the same firm in 1875 A. D. It describes the physical conditions of the country, the language, faith and manners of the people contemporary political organisation and main routes of the State.

XIX. " تاریخ فرشتہ " (*Tarikh-i-Frishta*) is too well known and needs no detailed notice here. It contains a section on history of Kashmir.

XX. " تاریخ رشیدی " (*Turikh-i-Rashidi*) by Mirza Haider Dughlat Kashghari is the famous history in Persian of the Turks of Central Asia. It has been translated into English by N. Elias and E. D. Ross and published by Samson Low Marston and Co , London in 1895 A. D. It contains useful information about Sultan Said's expedition against Ladakh, Kashmir and Tibet in 1532 A. D., Haider's Conquest of Kashmir in 1541 A. D. and the conditions prevailing here in the last days of Independent Kashmir.

XXI. " گلدستۂ کشمیر " (*Guldasta-i-Kashmir* by Hargopal Khasta is a brief history of Kashmir in Urdu. It was lithographed in 1883 A. D. in Lahore. It is a partial and unauthentic work.

XXII. " جام جہان نما " (*Jam-i-Jehan Numa*).—There are two books of this title in Persian noticed by Elliot and Dawson. The one is by Muzzafar Hussain and the other by Qudrat Ullah. In the latter there is a section on Kashmir. It is probably this latter work to which our author refers*.

The author cites the following works of minor importance also in his sources :—

1. " قصص الہند " (*Qasis-ul-Hind*). Tales from Indian History in Urdu, part I by Pyare Lal and part II by M. Muhammad Hussain Azad. The book was printed at Lahore in 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1878 & 18 4 A. D. and 1894 A. D.†

2. " واقعات ہند " (*Waqiat-i-Hind*).--There are three books of the same title detailed below :—

   (a) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chand & Zai-ud-Din. The book was printed in 1863 & 1865 A. D. in Lahore.

   (b) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chandra Sen and Hanuman Prasad. It was printed in 1866 A. D. in Lucknow.

   (c) " واقعات ہند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Karim-ud-Din. 17 editions of this book were printed in Lahore, Lucknow and Delhi during 1868-1889 A. D.

---

*History of India Elliot & Dawson, Volume VIII. PP 15, 184.
†"India office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-92 and British Museum Catalogue of Hindustani Books page 162."

All of these are school text books on history of India and are of no importance.[1]

3. " خرد افروز ,, (*Khirad Afroz* by Hafiz-ud-Din Ahmed): It is an Urdu translation of "Ayyar Danish" by Abul Fazl Allami. An edition of its text carefully revised with critical and explanatory notes by E. B. Eastwick was published by Hertford in 1857 A. D. The text was originally published in Calcutta in 1805 A. D. "Ayyar Danish" is a modernised version of "Kalila wa Dimnah" of Hussain Waiz. It is based on *Panchtantra*. The book has no historical importance, except for the examples and similies quoted here there in the present work.[2]

4. World Geography by Anderson entitled "Modern Geography for the use of Schools." 6th edition of this book was printed in London in 1860 A. D.[3]

5. " مفتاح الارض " *Miftah-ul-Arz* by Karim-ud-Din is a geography of the world. It was revised by Pyare Lal. Sixteen editions of the book were published from Lahore including one from Lucknow during 1868-79 A. D.[4]

Both No 4 & 5 noted above appear to be the sources of our author for the portions of volume I of the present work. These are not standard books but mere school text books on geography.

---

1. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-147 and British Museum Catalogue of Hindustani books PP-228 289.
2. India Office Library, Cataloge, Volume II, Part II, P-143. British Museum Supp. Catalogue of Hindustani books PP 26-27.
3. Punjab Public Library classified Catalogue, Volume I P-209.
4. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-81.

6. " ناسخ التواریخ "*Naiskh-ul-Twarikh.*—It has not been possible to locate this book. A book with this title has, however, been noticed by prof. C. A. Storey who ascribes the authorship to M. Taqi Sipihr Kashani the Royal Panegyrist of Muhammad Shah Qajar of Iran (1834-1848 A.D.) It is general history of little value except for contemporary history published in 14 volumes and extending to 1267-A H. = 1851 A. D. with a later continuation to 1273 A. H. = 1857 A. D. the part relating to the Qajars having the sub-title Tarikh-i-Qajariyay.

7. " واقعات درانی " *Waqiat-i-Durrani* by Mir Waris Ali Saifi was printed at Kanpor in 1875 A. D. It is an Urdu translation of Tarikh-i-Ahmed by Abdul Karim which is a history of the regin of Ahmed Shah, Timur Shah and Zaman Shah to 1797 A. D. and contains a brief sketch of the beginning of the first Afghan War.[2]

8. " رنجیت نامہ " *Ranjit Nama* by Kanhayya Lall is a history of Maharaja Ranjit Singh in persian verse. It is also known as Zafar Namah-i-Ranjit Singh. It was published in Lahore in 1876 A. D. 3

Volume III is entitled Asrar-ul Akhyar or "the Secrets of the Pious" and gives an account of the Muslim saints and mystics of Kashmir. In the introduction to this volume the author has cited the following authorities:—

i. " وقائع کشمیر " *Waqia-i-Kashmir* by Allama Ahmed (noticed above).

ii. " اسرار الابرار " *Asrar-ul-Abrar* by Baba Daud Mishkawti, (D. 1097 A. H = 1685 A. D.). It is one of the earliest Tazkiras in Persian based, according to the author, on original sources in Persian and Kashmiri. It notices especially the

1. Persian Literature by C. A. Storey P. 153
2. Persian Literature by C. A. Storey P-403.
3. Persian Literature by C. A. Storey P-675.

Reshi order of Muslim mystics of Kashmir which owes its origin to Sheikh-ul-Alam, Sheikh Nur-ud Din Wali Alamdar-i-Kashmir of Chrar Sharif, Kashmir (D-820 A. H. = 1417 A. D.). A study of this order reveals an interesting fusion of Budhist Shaivist and Islamic mysticism in Kashmir. It has not yet been published. Two copies of it exist in our collections. Both are dated 1177 A. H. = 1763 A. D. It was compiled in 1065 A. H. = 1655 A.D.

iii " واقعات کشمیر " *Waqiat-i-Kashmir* by Khawajah Muhmed Azam Dedamari (noticed above).

iv. " فتوحات کبرویہ " *Fatuhat-i-Kuberawia* by Abdul Wahab Nuri (D. 1182 A. H. = 1768 A. D.) This is a Tazkira in Persian of the Kuberawi order of Muslim mystics both Kashmiri and Iranian and draws mostly upon "Asrar-ul-Abrar". A few manuscript copies of it exist in our collections.

v. " فتوحات قادریہ " *Fatuhat-i-Qadria* in Persian by (Mir Syed Muhammad Hussain Qadri Mantaqi (D. 1300 A. H. = 1882 A. D). It deals with the Qadriya order of Muslim mystics and notices Kashmiri, Indian and Iranian saints. It was compiled in 1282 A. H. 1867 A. D. exists in our collections.

vi. " دستور السالکین " *Dastur-us-Salikeen* also known as "*Sharh-i-Wirdul Murideen*". In Persian by Sheikh Baba Daud Khaki (D. 994 A. H. = 1585 A. D.) is a comentary on his own panegyric in honour of his spiritual preceptor Mukhdum Sheikh Hamza. The book refers to many contemporary and ancient saints and mystics and to the prevalent mystic practices. It was lithographed by M/s Ghulam Muhmad Nur Muhmad Publishers, Srinagar in 1356 A. H. = 1937 A. D. It has also been

translated into Kashmiri by Pir Ghulam Muhammad Shah Shayaq, and published by the same publishers under the title of "Zikar-ul-Wasleen" in 1365 A. H. 1946 A. D.

vii. " خوارق السالکین " *Khawariq-us-Salikeen* also known as "*Tarikh i-Hadi*" by Ahmed Bin Assabur Kashmiri compiled in 1109 A. H.= 1697 A D is a Tazkira in Persian of Kashmiri Muslim saints and mystics. An undated manuscript copy of it exists in our collections.

viii. " تاریخ شایق " *Tarikh-i-Shayaq* by Abdul Wahab Shayaq is a part of Dewan Sukh Jiwan's Shahnameh of Kashmir noticed above.

ix. " تاریخ باغ سلیمان " *Tarikh-i-Bagh Suluiman* by Mir Saad Ullah Shahabadi (noticed above).

x. " وقایع نظامیہ " *Waqia-i-Nizamia* by Mulla Nizam-ud-Din (noticed above).

xi. " خمسہ بہاءالدین " *Khamsa-i-Baha-ud-Din* by Mulla Baha-ud-Din Mattoo (D. 1248 A. H. = 1832 A. D.). It is a collection of the following five Masnavis in Persian.—

a. Sultania on the life of Makudum Sheikh Hamza.
b. Naqash bandia
c. Qadriya
d. Chastitiya
e. Reshinama

(b–e) On Muslim mystics of these orders.

A few manuscript copies of it exist in our collections. The oldest copy available here is dated 1269 A. H. = 1852 A. D.

xii. " تحقیقات امیری " *Tahqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal (noticed above).

xiii. " مجموعہ شیوا " *Majmuah-i-Shaiwa* by Ghulam Rasul Shaiwa father of our author. It has already been referred to above. A family

copy of it bearing the seal of our author's brother Ghulam Ahmed Jayyad (D. 1327 A. H.= 1908 A. D.) a poet of repute and author of ' Khilafatnamah" in Persian verse is available with M. Muhammad Sulaiman of Gamuru, Bandipore.

The volume under review follows the arrangement of "Khawariq us-Salikeen" and is divided into the following five chapters :--

a. Syeds.
b. Reshis.
c. Other Mystics and Saints.
d. Ulema.
e. Majzubs.

At the end of the volume is a section on the sacred relics of Muslim saints enshrined at various places in the Valley of Kashmir. It is very unfortunate that the author, in spite of his liberal outlook, is silent on the Ulemas and religious leaders of the Shias and non-Muslims of Kashmir.

The manuscript of this volume contains a number of blanks where words seem to have been erased by interested persons belonging to the respective families. These gaps have, however been filled up from manuscript copy of this volume fortunately found in the Jammu and Kashmir University collections. Our grateful thanks are due for this to Khawajah G. A. Ashai, Registrar of the Jammu and Kashmir University and Prof. Ghulam Muhammad, Special Officer of the University who ungrudgingly placed the manuscript at our disposal for comparison and noting the variations at relevant places.

Volume IV of the present work is entitled Tazkira-i-Sho'ara and briefly notices the Persian poets of Kashmir from the Chak period (1555-1586 A. D.) down to 1309 A. H.= 1891 A. D. This part unfortunately is very brief. Ther is no specific mention of his sources of information. Some of the poets have just been referred to in a line or two. It appears that

he has mostly relied on Waqaiat-i-Kashmir of Kh. Muhammad Azam and contemporary Mughal histories.

Pir Ghulam Hassan has thus covered a very vast field and has benefited from all important sources of information. This also accounts for certain lapses here and there which have been noted by the editor.

Our author died at the age of 68 at Gamuru on 28th Jamadi-us-Sani 1316 A. H. = 13th November, 1898 A. D. and was buried there in the precincts of the Mazar of Mir bibi Khatun a pious woman of his village. A tradition holds that he composed the chronogram of his birth and death, later on discovered from his papers reproduced below, some ten years before he actually breathed his last.

آه غلام حسن بلبل باغ سخن
رفت ازین خوش چمن جانب مینولکو
هاتف فرخنده فال از پے تاریخ سال
عمر و ولادت وصال گفت زیک بیت جو
۱۲۴۹ ۶۸
بلبل باغ اصفیا آمدو ساجد بزیست
۱۳۱۶
ازپے سال وفات یافت حسن بهشتِ کو

Just two years before his death in 1314 A. H. he presented a manuscript of the present work to Khanqah-i-Mua'lla as Waqf. The set bears his seal. It is this manuscript that has been followed by us. The authenticity of this manuscript is, therefore, unquestionable.

Printing of the book had been initially taken up by my predecessor Shri T. N. Khazanchi Superintendent of Archaeology, Jammu and Kashmir Government when the Research Section was a part of the Archaeology Department. In 1951 the department of Research and Publication was instituted into a separate department. On assuming charge of this newly created department I found that the text of

the manuscript without any notes was under Kitabat and a portion had already been printed. Of Volume I only a few plates had been printed. These were discarded and the text was re-edited with critical notes in the interest of further research and to make this first publication on history of Kashmir in "Kashmir Series of Text and Studies" as informative as our meagre resources could permit. 227 pages of volume II which had already been printed and could not be discarded without serious loss and delay had, therefore, to be left as they were and do not bear explanatory notes. This deficiency is proposed to be made up in the next edition.

Want of first rate reference library near at hand has been a great obstacle in this laborious work and there is much room for further research as yet. It is, therefore, with a sense of humility that volume I of this publication is being presented to the learned public. Editing and Kitabat of volume II has been completed. It is under print and is expected to be released shortly. Work on volumes III and IV continues.

The burden of this stupendous task has been mainly borne by Moulvi Mohammad Ibrahim. The department is also grateful to Pt. Rughnath Zadoo, *Shastri Vidya Bhushan*, Moulvi Abdul Latif and Mr. Muhammad Amin Ibn-i-Mahjoor, other members of the staff, for their valuable help both in editing and proof reading.

Printing of the book has been handled by the Government Press Jammu and Srinagar. Their work had been handicapped for want of resources both in material and talent. It was the first undertaking of its kind and now with the equipment that the Government has been kind enough to arrange better results are expected in future. During the course of printing some of the plates faded out and were re-written in the Government Press Srinagar. In their anxiety to cover up this mishap the Press did not report the matter to this department and

printed these plates without proper proof reading. This accounts for a big errata that had to be appended with the printed texts. Our thanks are due to Shri J. N. Sharma, Controller of Stationery & Printing, whose abiding interest in our work is a guarantee for improvement in printing in the successive volumes and the library edition which is expected to follow.

The department will fail in its duty if it does not record their deep sense of gratitude to the Idara-i-Auqaf Khanqah-i-Mo'alla, Srinagar, who made the manuscript of this work available to them.

The staff also takes this opportunity to offer their thanks to Director of Education, Research and Publication, for learned guidance, help and encouragement they received from him from time to time which made the work easier and interesting for them.

In the end the department offers their grateful thanks to the Jammu and Kashmir Government whose munificence had made it possible to publish this voluminous work.

Raj Garh
Srinagar,
January, 1954.

(Sd.) SAHIBZADA HASSAN SHAH,

Assistant Director,

Reserach & Publication Department.